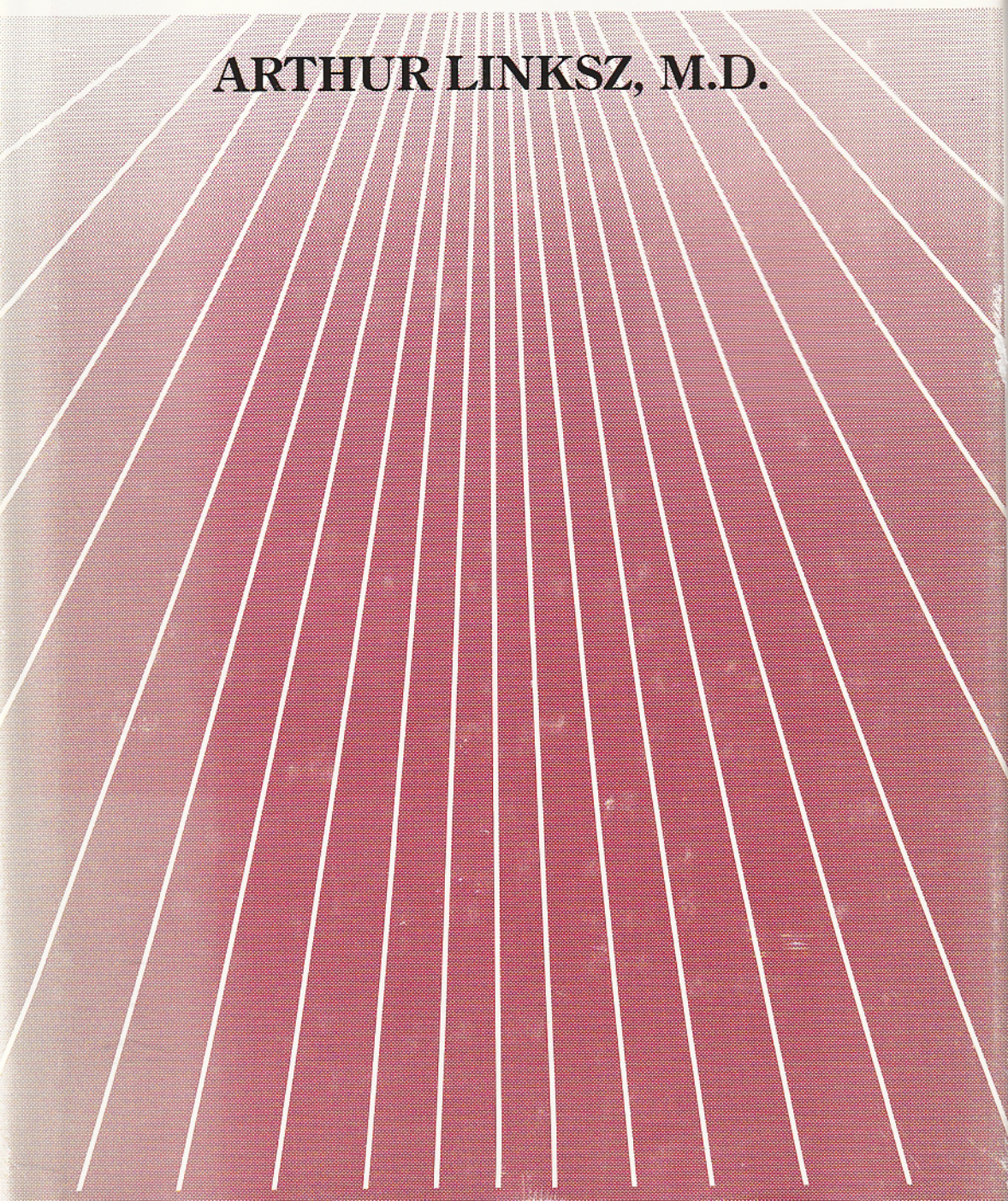
Visszanézek...

IFJÚKOROM MAGYARORSZÁGON

ARTHUR LINKSZ, M.D.

Visszanézek...

IFJÚKOROM MAGYARORSZÁGON

LINKSZ ARTHUR

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

TWENTY-FIRST CENTURY HUNGARIAN
PUBLISHING CORP. KIADÁSA
NEW YORK, 1977.

© Copyright by ARTHUR LINKSZ, M. D., 1976

All rights reserved

Library of Congress Catalog Card Number

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

Printed in U. S. A.
PILVAX PRINTING CO.
108-110 West 25th Street
New York, N. Y. 10001

AJÁNLÁS

MAGDÁNAK,
társamnak majd
ötven esztendeje

FIAIMNAK,
kik már nem igen
tudják elolvasni

SCHEIBER SÁNDOR professzornak,
barátomnak, ösztönzőmnek,
a világi és héber tudományok
jeles tudorának

BARÁTAIMNAK,
akik olvastak és
biztattak, hogy
kiadjam

és végül

KOVÁCS JÁNOSNAK
(lapozz egyet,
kegyes olvasóm)

Apám képe, valamikor a 40-es évek elején

ELŐSZÓ I (1974)

Jó néhány esztendeje (gondolom, Bartók Béla halálának ötödik, talán tizedik évfordulója lehetett) egy magyar Bartók-emlékünnepélyen vettem részt a newyorki *Town Hall* nevű koncertteremben. Zilahy Lajos tartott egy nyilván emlékbeszédnek szánt felolvasást. Senki, semmi másra, más szereplőre, műsorszámra nem emlékszem. (Csak Schwalb Miklós zongoraművész neve dereng valahol az emlékezés peremén.) Zilahy felolvasása felejthetetlen benyomást tett rám (egy rövid novelláját olvasta fel), bár máig sem tudom, hogy tartalmának mi köze lehetett Bartók emlékéhez, addigra már nyilvánvaló halhatatlanságához. Talán éppen mert a halhatatlanság problémájával találta szemben magát, azért választotta annak ellentétét példázat gyanánt? Nem tudom. (Talán fantázia az egész? Hamisított emlék? Talán egy Zilahy-felolvasás — mert abban bizonyos vagyok, hogy Zilahy volt a felolvasó — valami egész más alkalomból? De hiszen mindegy. Még ha fantázia is az egész, akkor is.)

Valami Kovács, Szabó, talán Kis János nevű egyénről volt szó a novellában. (A novella "hősének" nem nevezhetem.) Zilahy még a nevét is úgy választotta, hogy jellegzetes ne legyen, és úgy írta le élete történetét, hogy abból semmire se emlékezzünk. Ezzel a Jánossal életében semmi különös nem történt. Még arra sem emlékszem, hogy életével, életében mit csinált. Gondolom, nőtlen maradt; nem volt se barátja, se rokona. Szülei elhaltak. Hamar meghalt ő maga is. Sírját senki sem látogatta. Fejfája, ha volt, elkorhadt. Sírkövet senki sem állított. És amikor valamilyen okból, valamiféle utána maradt levelek, okíratok is elégtek, elpusztultak (mintha valami szélvihar seperte volna őket útszéli csatornába), akkortól kezdve ez a János *megszűnt*. Nem halt meg.

Megszűnt. (Azt hiszem, hogy egy korán elhalt kiváló angol író, George Orwell, találta ki a *non-person* fogalmát — persze egyéb kapcsolatban.) Szóval, hogy ismételjem, Kovács János (nevezzem így a jövőben) nemcsak, hogy meghalt. Kovács János *megszűnt*. Amikor az utolsó személy is meghalt, aki ismert, tudta nevedet, emlékezett reád, amikor az utolsó darab írás is elveszett, amely létezésedet legalább mint nevet emlékezésbe hozhatta volna — akkor szűntél meg igazán. Nyilván ez volt, amit Zilahy mondani akart. Legalább is, az volt, amit mondott — nekem.

Igazában, amit most itt részletezve elmondtam, az majd mind tiszta kitalálás. Ismétlem: semmi részletre igazán nem emlékszem. Minden el van nyomva, felejtve. A tulajdonképeni emlékek mind negativumok. Nem tudom, mi volt a Zilahy-novella hősének neve. Csak azt tudom, hogy olyan magyar név volt, amiből még a newyorki telefonkönyvben is egy félhasábnyit találsz — a budapestiről nem is beszélve. Nem tudom, mi volt a foglalkozása. Csak azt tudom, hogy nem volt sem érdekes, sem különleges. Az egyetlen képszerű derengő emlék a szél, amely valamilyen papirdarabkákat egy csatornába söpör. De hiszen mindegy. A lényegre emlékszem, a mondanivalóra, a példázat tanulságára. Hogy az ember nem akkor halt meg igazán, amikor meghalt, hanem amikor a dolgok meghaltak, amelyekhez neve tapadt és az emberek elhaltak, akik még emlékeztek reá.

* * *

Ezt az Előszót valamikor 1974 elején írtam, körülbelül akkor született meg önéletírásom első leírt fejezete — a pápai kollégiumi évekről és Császár tanár úrról. Tulajdonképpen nem terveztem soha, hogy leírom emlékeimet. Hiszen soha semmi nevezetes nem történt velem. Viszont találkozásaim története Császár tanár úrral tényleg fúrdalt évtizedek óta. Azt tényleg meg akartam egyszer írni. Azután jöttek a Zsidó Telegráfról szóló lapok. Az a séta Nagyapámmal majdnem hetven esztendeje. Most hogy végre írógépbe kívánkozik, amit úgy másfél éven át körmölgettem — előbb

céltudatlan, aztán mind jobban nekimelegedve, — meg kell mondanom, hogy közben Zilahy meghalt. Játszogattam az ötlettel, hogy ha le lesz gépelve ez az Előszó, elküldöm Zilahy Lajosnak, hogy megkérjem, mondja meg, mi az ami igaz benne. Számomra Kovács János az elmúlás, a megszűnés, a nem-létezés szimbólumává nőtte ki magát. Ő az az íjesztő monstrum, a Moloch, aki az emlékeket, az emlékképeket, a múltat, a lelket, a "belülvalókat" meg-nem-történtekké semmisíti.

Sok évvel előbbről, a húszas évek elejéről, prágai medikus koromból van egy ide kívánkozó emlékem — egy koncert egy szép öreg templomban, a prágai német református vagy lutheránus egyházközség templomában. Régi német egyházi énekek voltak műsoron. Itt is csak egy dallamfoszlányra emlékszem és egy hosszabb ének utolsó strófájának utolsó három sorára:

Der dritte Tod, das ist der ewige Tod,
Davor bewahr' uns Jesus Christ
Um seiner heiligen fünf Wunden Ehre ...

Hogy mi volt a két előbbi fajta halál, arra nem emlékszem. De a "harmadik halál" a "megszűnés" volt. Amikor a lélek is meghal.

Még egy ennél is korábbi emlék: Apám olvassa velem együtt a héber bibliaszöveget. Éppen egyikét ama sok fejezeteknek (ha jól emlékszem, Mózes harmadik könyvéből), a melyben a bosszúálló Isten fenyegeti azokat, akik valami parancsolatot nem teljesítenek vagy tilalmat megszegnek. Még most is hallom, ahogy Isten mondja (persze héberül, Apám hangján):

"Az a lélek irtassék ki népe közepéből".

Tehát — mondom magamnak ijedten — a lélek is meghalhat. Hiszen a testi halál az semmi. Apám ezt mindig olyan bíztatóan prédikálta, amikor temetői búcsúztatót mondott. Valami "porhüvelyt" emlegetett meg "halandót" és hogy X úr vagy Y asszonyság "visszaadta halhatatlan lelkét Teremtőjének" (néha "nemes lelkét" mondott); és azután

mindig Ézsaiáe próféta bíztatásával fejezte be a beszédet. Hangosan deklamálta, héberül (hallom a hangját és tudom, hogy hitt benne):

"Ő majd elpusztítja a halált mindörökké,
És az Úristen majd letörli a könnyet
Minden arcról".

Szóval a halál is meghalhat. Igen, hiszen Isten teremtette őt is. De a lélek is meghalhat. Hiszen azt is Ő teremtette. És akkor annak a valakinek nem lehet feltámadása. (És akkor mi lesz azokkal az elszórt csontokkal Ezékiel próféta látomásában? Az elszórt csontokkal, amik rendbeszedődnek; inak, izmok rakódnak reájuk; és azután valami szélvihar életre kelti őket — valami nagy félelmetes vihar?... Mi lesz azokkal, — révedeztem, — akiknek lelke kiirtatott?)

Ez — a lélek halála, a harmadik halál, a megszűnés, "Kovács János", ez írásom vezérlő motivuma.

* * *

De tulajdonképpen hogyan merészkedem önéletrajzot írni? Nem lett belőlem olyan fajta nevezetes ember, akinek élete sorja bárkit is érdekelhetne, inspirálhatna, akinek élete bármikép is példakép lehetne. Nem voltam valamilyen "celebritásnak", valamilyen valamiért prominens férfinek vagy nőnek barátja, titkára, szakácsa, masseurje, hogy valamifajta *memoir* formájában intimitásokat fecsegjek. És nem történt velem semmi olyan egyedülálló, kalandos, izgalmas, veszélyes, hogy azt megírni érdemes legyen. Tényleg nem történt velem soha semmi különös. Két világháborút éltem át. Az első számára éppen még túl fiatal voltam, a másodikhoz túl öreg. Nem voltam még katona sem. És a "legjobbkor" jöttem ki Amerikába. ("Igen, a Doktor úr sok mindent megspórolt magának, amit mi átéltünk".) Igaz, hogy szüleim ott rekedtek és Auschwitzban elvesztek. A seb, a sebzettség lehet örök — de bizonyosan nem különleges. Nem volna értelme erről beszélnem. Tehát miért írok? Csak két szóval felelhetek: *a harmadik halál.* Lelkem halálát aka-

rom elkerülni, megelőzni. Emlékeimet akarom megörökíteni. (Jaj, de nagyképű ez a szó! Vajjon meddig tart az, ami örök?)

Vannak olyan "események", amikről ma már csak én tudok. Ezek az emlékek el vannak valahol valahogyan raktározva az agyamban és addig élnek, amig agyam él. (Van akinek agya előbb hal meg, mint a szíve. Öregapám, Jacob Linksről hallottam, hogy így élt a végén — agy nélkül, de a szíve még dolgozott. Ha meghalok, vagy ha agyam megszűnik működni, akkor ezek az események meg-nem-történtté mutálódnak. Megszűnnek, megsemmisülnek. Mint Kovács János.

* * *

Amire olyan nagyon íjesztő gondolnom, az nem is a "porhüvely" halandósága. Amire olyan íjesztő még gondolnom is, az a lélek halandósága, a léleké, amelyről szónoklataiban Apám oly meggyőződéssel mondta, hogy "halhatatlan" és hogy "visszatér Teremtőjéhez". Ifjú atheista koromban tagadtam a lélek létezését. Csak anyag van, bizonygattam, és az anyag örökkévaló. Ma arról, hogy "lélek" van, létezik, egzisztál, ugyanúgy meg vagyok győződve mint Apám volt. Csak más értelme lett a szónak: "lélek", és más értelme a szónak: "van". *Van* tudatom, *vannak* elraktározott emlékképeim; emlékképek, amelyek bennem, pontosabban *én*-bennem vannak, a testi énem által elfoglalt fizikai térben, és amelyekhez csak nekem (igen: csak nekem) van közvetlen különbejáratom. És e "belülvalók", énbennem valók létezéséhez kétség nem férhet. Mi több, ezek az emlékképek akkor is megvannak, léteznek, amikor nincsenek tudatomban. Most hogy agyam is öregszik, mind gyakrabban kapom rajta magamat, hogy csak azt tudom, hogy van egy emlékképem és egy hozzávaló szóképem, de nem sikerül a kettőt egyszerre tudatomba raknom. Nem jut például eszembe Weiss vagy Schwartz úr neve. Nem "jut" eszembe. Valami "utat" valami "síneken" kellene a névemléknek megtennie, hogy oda jusson — de az út el van torlaszolva, a sínek valami váltónál eltolódva. A név emlék nem tud odaérkezni a tudatalattból,

ahova érkeznie kellene, ha minden "rendben" volna. (Weiss urat, Weiss úr nevét szeretném megkapni, de talán Vámost mondok magamban, magamnak vagy esetleg Schwartzot. És tudom, hogy nem "stimmel" a dolog.) Igen, be kell vallanom, hogy "csodálatos" emlékezőtehetségem furcsa trükköket játszat néha velem. Talán sok minden nem is úgy volt, ahogy "azt" emlékezem. (*To remember* angolul tárgyas ige!) Hát akkor minek írtad le? — mondhatnád, kegyes olvasóm. És talán igazad is lenne. Mellesleg, azt a gyönyörű szót, hogy "belülvalók" egy Sík Sándor nevű majd-hogy-elfelejtett költő egyik verskötetének címéből vettem. *A Belülvalók Mécse* a kötet címe.

Szóval, amitől úgy meg vagyok tényleg rémülve, az nem testem halandósága (ez csak kínos és szomorú — ahogy itt ülök, ahogy itt írok, fizikai kínszenvedés), hanem a léleké. Igen, a lélek halandó. (Kedvenc "latin" szójátékom: Testem *mutando* — a *mutare* igéből faragtam. — Lelkem az, ami múlandó.) Mondom, vannak olyan események, amelyekről széles e világon már csak én tudok. El vannak tárolva valahol — néha a tudatban ficánkolnak, de legtöbbször valami nyitható agyfiókban pihennek. De élnek!

Vegyük esetemet Császár Elemér tanár úrral, aki már nem él. Császár tanár úr a szóbeli érettségi fizika-vizsga alkalmából egy kérdést adott fel, egy valamennyire rendkívüli kérdést (senki másnak fel nem adta) és már akkor is ketten voltunk az egész kerek világon, ő meg én, akik minden magyarázkodás nélkül is tudtuk titkát, hogy miért pont ezt a kérdést, ezt a különleges kérdést adta fel. (Kettőnkön kivül csak még egy valaki hallhatta a feltett kérdést — Dr. Hamar őméltósága, a királyi biztos. De ő sem értette, nem is érthette, hogy a kérdésben mi volt olyan különös, hogy én majd hatvan év után is élénken és szégyenkezve, és fájdalommal emlékszem reá. Nyájas olvasóm (ha ugyan valaha is eljut ez az írás Hozzád), át kell majd rágnod magadat a pápai kollégiumi évekkel foglalkozó fejezeteken, ha érteni akarod e világesemény okát, előzményeit, folytatását. És ha elolvastad nyájas olvasóm, akkor legyőztelek, legyőztelek, Kovács

János: még lelkem elmúlása sem teendi meg-nem-történtté azt, ami akkor egyszer, egyetlen egyszer történt, amióta világ a világ.

Vagy gondolj egy másik világeseményre, egy "eseményre", amely amióta a világ, világ megint csak egyszer "esett". Egyetlen egyszer. Soha még regényíró fantáziájában sem született hasonló. És ma már csak egyetlen egy élő tud felőle — én.

Öt évi emigráció után, 1924 nyarán merészkedtem először haza, Devecserbe. (Messze kell, hogy majd vezesselek, nyájas olvasóm, hogy értsed, hogy addig miért nem merészkedtem.) Jeleztem érkezésemet, de kértem Apámat, hogy a vasútnál senki se várjon. Nem akartam feltűnést. A külvárosi utcákon, a "paraszt" utcákon át mentem az állomástól haza nagy kerülővel, hogy ne kelljen keresztül mennem a községen, ahol mindenki ismert. Az esti istentiszteletthez úgy mentem Apámmal, mintha múlt héten lettem volna ott utóljára. Azután vacsorához ültünk. Az étkezés vége felé, mint mindig, Apám egy zsoltárt kezdett énekelni. De ez alkalommal nem a szokásos hétköznapi 137. Zsoltár volt, amit recitált

Bábel folyóinál ültünk és sírtunk,
Mert visszaemlékeztünk Cionra...

A 126, zsoltárt kezdte recitálni hangosan, az ünnepi ebédek után mondandó zsoltárt

Nevetéssel telik meg szánk
És nyelvünk ujjongással,
Mert az Úr visszatérítette
Cion számkivetettjeit...

Persze észrevettem. "De hiszen ma nincs ünnep", mondtam csendesen. "De igen, ünnep van", mondta soha-nem-beszélő Apám. (Jaj, most tudom csak, hogy igazán szeretett! És még most is könnyes lesz a szemem, ahogy ezt leírom.) Hát ilyenek az én világeseményeim. És, Kovács János, nagyon féltem őket Tőled, a meg*semmi*süléstől. És azért a sok mindenért amit leírtam, ez az én egyetlen mentségem.

ELŐSZÓ II. (1976)

Hát ahogyan a csodák jönnek,
Úgy írtam megint ezt a könyvet...

Ezekkel a sorokkal kezdődik *A Halottak Élén,* Ady Endre utolsó, még életében megjelent verseskönyve. Bizony én is így írtam ezt a könyvet. Mind kevésbbé tudom, hogy jól tettem-e, hogy megírtam és hogy jól tettem-e, hogy magyarul írtam. Barátaim jó része nem tud magyarul. Fiaim, pár száz szavas magyar nyelvtudással, magyarul olvasni nem tudnak. Magda majdnem ellenségesen nézi ezt a most már jó két esztendeje tartó körmölgetést olyan nyelven, amely nem a fiúkhoz szól. "Le kell majd fordítanod", mondják családom, barátaim. Tévednek. Nem tudnám lefordítani. Megtudtam volna írni angolul. (Nagyon jól írok angolul. Nem én mondom. Angolul írott szakmámbeli könyveim, tanulmányaim olvasói, bírálói mondják.) De az akkor egy egészen más fajta könyv lett volna. Nem adtam fel a reményt, hogy majd találok egy fordítót, inkább átdolgozót. De hát hol vagyok én még attól. Most egyelőre túl kell esnem a próblémákon, amiket ennek a könyvnek a megírása szült. Könyvet írni könnyű. Kiadni, megjelentetni — micsoda gond!

"Magyarul gondolkodol, vagy angolul?" — kérdik ezzel kapcsolatban barátaim. Hetvenöt éves múltam pár hónapja most, hogy ezt az Előszót írom. (Az előszót az író általában a végére hagyja.) Hetek mulva harminchét lesz amerikai éveim száma — majdnem pontosan fele életemnek. És micsoda gazdag fele! Sok minden egyéb mellett amerikai életem egyik nagy ajándéka egy nyelv volt, egy világcsoda — az angol nyelv.

Utolsó (angolul írott) könyvem az írás és olvasás proble-

máival és az olvasni-megtanulás (különösen az angolul olvasni-megtanulás) zavaraival foglalkozik. Előszavában egy "harminc éves *love affair*"-ről beszéltem, az angol nyelvvel való szerelembe-esésről.

Még így is, a harminc éves *affair* dacára az angol nyelv megtanult nyelv — nem mint a magyar, vagy német, amelybe csak úgy beleszülettem. Így érthető, hogy barátaim kérdésére amúgy hirtelenjében nem tudtam válaszolni. Gondoltam, talán nem is lehet. De tévedtem. Az ember néha mégis rajta kapja önön magát.

Minden írónak megvan a maga alkotási technikája. (Van például, aki rothadt almát szagol.) Én általában előbb elmondom magamnak, amit le akarok majd írni és azután, mintegy emlékezetből, lemásolom, amit elgondoltam volt. Néha elfelejtek részleteket, egy-egy szavat, kifejezést, mondatot, amelyről tudom, hogy fején találta a szeget. Ilyenkor azután mérges vagyok önmagamra, hogy miért is vagyok olyan feledékeny. Gyakran nem tudom együltömben leírni, amit elgondoltam. (Félbeszakít a telefon. Késő van, elkésem a rendelőmből. Éjfél van és kimerített a napi robot.) Ez elég nagy baj. Több napos szünet eltörli a leírandót. Újra kell kezdeni. Reggelenként, még ágyban, félébren, félálomban legtermékenyebb az agyam és akkor próbálom mondókámat elmondani magamnak. Ilyenkor néha rajtakapom magamat, hogy angolul mondom el magamnak, amit le akarok majd magyarul írni. Gondolom, néha már könnyebb angolul elgondolnom azt is, amit majd magyarul fogok tollbamondani magamnak. Ez valószínűleg különösen akkor történik így, ha életem amerikai feléből szúrom a közbeszúrást valamelyik ifjúkori emléksorozatba. Ennél többet nem tudok mondani. De ez csak akkor áll, ha magamban monologizálok.

Az az érzésem, hogy általában nem fordítok egy nyelvből másikba és ha valakivel angolul, magyarul vagy németül társalgok, akkor azon a bizonyos nyelven értem a hallott és mondom a mondott szót. Tehát nyilvánvalóan azon a nyelven gondolkozom.

Viszont teljesen hiányzik belőlem az a különleges tehetség,

hogy "kapásból" fordítsak egy nyelvből másikba. Az Egyesült Nemzetek ecélra alkalmazott nyelvtehetségeinek bravuráját csak bámulni tudom.

Állítólag Vészi Józsefnek, a budapesti *Pester Lloyd* egykori főszerkesztőjének volt egy ilyen titkárnője, valaki, aki az Országházban magyarul hallgatta de már németül gyorsírta az elhangzó beszédeket, úgy hogy az ujság délutáni kiadásában már németül lehetett őket olvasni. Hát nyilván vannak még csodák.

Ide tartozik egy másik önmegfigyelésem. (Az első pár hétre szorítkozik, az első pár hétre, amikor még újság volt a magam számára is, hogy "Nini magyarul írok".)

Iróasztalomon előző este félbehagytam valami leírást. Reggel van. Folytatni akarom a tollbamondandókat. Iróasztalomhoz megyek; tekintetem a félig teleírt lapra esik. Ismerem az írást: a saját kezemírása. Mondom, ránézek a lapra. Hirtelen úgy látom, hogy nem formálódnak szóképpé a betüképek. Amit látok, az latin betüknek valamilyen értelmetlen összevisszasága. Nincsen szókép; tehát nincsen felídézett hangkép; tehát nincsen értelem. Talán csak egy másodperc, ameddig tart az egész, megvallom, kissé íjesztő élmény — íjesztő, mert kórtünet, egy súlyos organikus agyi léziónak egyik kórtünete: az *alexia* nevű igen komplikált kórkép egyik válfaja jelentkezik emódon. (Az úgynevezett *dyslexiás* gyerek nehezen, vagy sehogysem tanul meg olvasni, bár jól lát és egyéb intellektuális képességeiben állítólag nincs zavar — az *alexiás* egyén hirtelen elveszti gyermekkorában megszerzett, egy életen át általában normális olvasnitudását. Bár szintén jól látja az egyes betüket, nem látja az értelmüket. Mondom, csak egy pillanatig tart az egész. Azután valami váltó átkapcsolódik agyamban. Egyszerre szóképpé csoportosulnak a betűképek (magyar szóképpé) és mint kesztyű az ujjakra, úgy simul hozzá egy hangkép hirtelen. Magyar hangkép, magyar értelemmel.

Arra gyanakszom, hogy most majd harminchét év elteltével a betűképek útja már jobban "ki van járva" angol szó-

képek, angol hangképek, angol értelmek felé. ‚Valószínű, hogy ma már jobban, pontosabban, könnyebben írok meg egy szakmámba vágó tanulmányt angolul. Bizony, bizony, ma már csak amatőrje vagyok a helyes magyar írásnak. Szókincsem nem gyarapodott az évek alatt. Némely pórias, dunántúlias pontatlanság könnyen kiütközik. Tudatosítanom kell az ikes igék különcségeit. És nem rakok vesszőt a "hogy", az "amely" kötőszók elé. Viszont otthon Magdával magyarul beszélünk. Tehát a magyar nyelv elevenen él bennem. De mégis az 1919-es vagy inkább az 1920-as év valamilyen *caesurát* jelez ha nem is a magyar nyelvhez, de a magyar irodalomhoz és különösen a magyar költészethez való viszonyomban. Ekkor kerültem Prágába, egy német egyetemre, Kafka és körének német Prágájába. Valamilyen köldökzsinór akkor elszakadt és, ellentétben az addigival, az 1919. év utáni magyar irodalmat alig ismerem. A versek, amelyeket kívülről tudok és magános esti sétáimon felmondok magamnak, a népdalok, amelyeket elénekelek magamban, mind ama nevezetes 1919. év előtti termés. Évtizedeken át egyszerűen nem jutott időmből elég ahhoz, hogy magyarul rendszeresen olvassak. Sokáig a weimari kultura tartott bűvöletében és benne az újabb német irodalom. És azután jött az *affair*, az angol nyelv, amelyet meg kellett hódítani és amelyhez még mindig szótár kell. Úgy látom, jól tettem, hogy amit megírtam ebben a könyvben, azt magyarul írtam és az is rendben van, hogy Prágába indulásom az a dátum, amellyel ezt az írást befejezem. Bár legkorábbi gyerekkoromtól kezdve két-nyelvű voltam, életem első húsz esztendeje igazában magyarul él emlékezetemben.

Irástudó ember létemre, azért itt most valamennyire mégis csak szégyelnem kell magamat. Ime megírtam egy önéletrajzot, egy olyan utolsó ítéletet. (Önéletrajzot irni — hamisan citálom Ibsent — annyit jelent mint ítéletet mondani önmagunk felett.) Megírtam magyarul, amely mégiscsak az igazi anyanyelvem. Még szó lesz róla, hogy valamikor ifjúkoromban költő is voltam. Ki nem volt? Úgy látom, hogy például verset csak magyarul tudtam írni, akármennyire is

bűvöletében tartott Rilke vagy Hofmannsthal vagy akár Goethe...

És most, mindezek dacára nincsen még csak egy magyar-angol szótáram sem, egy magyar lexikonról nem is beszélve vagy, pláne, magyarul magyaroknak írott értelmező szótárról. Ezzel szemben micsoda végtelen órákat áldoztam arra hogy értsem, szeressem, szerethessem az angol nyelvet. Az angol nyelvért harcolni kellett. A magyar (tulajdonképen a német is) itt volt mint mondám — magától, természetesen. A tékozló fiúról szóló példázatnak mintegy parallelje: az anyanyelvet elfogadjuk. Nincs mit miért ünnepelni. Az idegen nyelv az, amit ápolunk. Oldalakat írtam az angol nyelv szépségéről. Mennyi szépség, mennyi értelem van a magyar nyelvben! Sohasem foglalkoztam vele.

I.

KÉT LEGKORÁBBI EMLÉKKÉPEM (1903-1905)

EGY RABBI AKINEK NINCS OKLEVELE

Azt hiszem, hogy Martin Buber írta valamelyik caddikról, csodarabbiról a chaszidok életéről és legendáiról szóló gyönyörű tanulmányainak egyikében, hogy az a szent ember nemcsak a virágokkal és madarakkal tudott beszélni, hanem még a sziklákkal is, az ősanyaggal; és hogy tudata, emlékezése visszanyúlt az időre, mit anyja méhében töltött, sőt hogy még fogantatása pillanatára is emlékezett, a *reincarnatio* momentumára, arra a pillanatra, amikor (kabalisták, chaszidok hite szerint) a vándorló lélek minden előbbi életet elfelejt. Ezek szerint, csodarabbinak nem lehettem jó anyag. Ami szinte ijesztően jellemzi kisgyermek koromat, az emlékképek majdnem teljes hiánya — az űr. De nemcsak az emlékképek hiányoznak, hanem kisgyermek koromról való értesüléseim is. Csecsemő és kisgyermek korom valami, valamiképen, valami okból kínos téma volt és családom, rokonaim lehetőleg mindig elkerülték, hogy beszéljenek róla. Gyanakszom, hogy Anyámnak, édes mostohámnak volt a kívánsága, hogy, amig csak lehet, ne tudjam, hogy ő a mostohám. (Ezt csak gyanítom; más oka is lehetett. Az a bizonyos, hogy mi ketten, Anyám és én, ezt a látszatot mindig is fenntartottuk.) Azután meg "igazi" anyám meghalt születésem után és ugyan ki is akarna halálról beszélni egy gyerekkel. . .

Első emlékképem az, hogy Anyámmal (persze mostohaanyámmal) a piacra mehettem és valahogy elvesztem. (Analitikusom szerint valószínű, hogy Apámhoz hazaszöktem.) Mindenesetre látom magamat, amint egy háznak utcára né-

ző napsütötte lépcsőjén ülök és sírok. Pontosan látom a lépcsőt — olyan hollandus dívatú ház lehetett. Az utcáról vezetett fel a lépcső félemelet magasságig. Korai emlékképeim sajátságosan vizuálisak, majdnem eidetikus jellegűek: a kicsi részleteket is látom, majdnem meg tudnám a lépcsőket számolni; látom magamat is, amint az egyik lépcsőn ülök. "Le tudnám rajzolni", mondom magamnak. Anyám és valami nagyon barátságos rendőr-féle férfi a végén rámtalálnak. Ennyi az egész.

A legelső emlékkép.

Apám 1902- és 1903-ban (nem lehetett sokkal több, mint egy esztendeig) Sátoraljaújhelyen volt segédrabbi. Sohasem beszélt később róla; soha még a város nevét sem említette. Csak a családi "hírelosztó" révén hallottam (talán Anyám mesélte, talán egy rokon?), hogy valami gonosz, intrikus orthodox főrabbi keserítette el az életét. Nyilván a felettese. Ahogy az elbeszélésekből rekonstruálni tudom, úgy látszik, a hitközség modernebb elemei "doktor-rabbit" akartak, aki a világiakban is iskolázott és magyarul is tudna prédikálni meg hittant tanítani. Gondolom, éppen ez volt az, amit az öregebbek és az orthodox főrabbi nem akartak megtűrni. (Sátoraljaújhely a keleti zsidóságnak volt egyik nyugati előőrse — a chaszid jellegűé, az asszimilálódni nemkívánóké, — és a magyar prédikáció "az első lépés az aszszimilációnak ama lejtőjén, amelyen azután nincs megállás.") És ez volt pontosan, dióhéjban, Apám élete tragédiája. Apám igazában orthodox zsidó volt, minden hittétel feltétlen hívője, minden hitparancsolat, sőt szokás feltétlen betartója; de egy németül (nem jiddis nyelven) író és beszélő morva zsidó, Samson Raphael Hirsch, a nagy frankfurti orthodox rabbi volt a példaképe. Mindketten, hogy úgy mondjam, kaftántalanok voltak, nyakkendőt is viseltek és tiszta kiejtéssel beszélték környezetük nyelvét. Orthodox volt, de Kölcsey *Parainesis*-ét majdnem emlékezetből tudta.

Mint később elmondandó leszek, az elemi iskola négy osztályának bevégzése után Apám még éveken át, pontosabban öt éven át, 1909-től 1914-ig otthon tartott magántanulónak, bár egy idő után ő maga is belátta, ,hogy ennek a *symbiosis*-

nak (magamban így gondolok rá) valamikor vége kell hogy szakadjon és az évek múlásával én is rebellálni kezdtem. Valamikor ezalatt az öt év alatt, talán 1912-ben, talán 1913-ban, Apám elzarándokolt Frankfurtba és többek között megnézte a frankfurti híres Hirsch-i elveken felépített zsidó gimnáziumot. Oda tervezte (talán csak vágyálmodta), hogy a végén beírat. (Pontosan emlékszem az Évkönyvre, amit Apám magával hozott. Akkor láttam először algebrai képleteket héber betükkel prezentálva.) De azután előbb még valahogy nem mert olyan messze elengedni és később meg kitört a világháború. Ez vetette végét Apám álmainak. Így kerültem a végén Frankfurt helyett Pápára, a református főgimnáziumba, 1914 őszén (egy év veszteséggel ötödikbe), és így kezdődtek az összes bajok. Annak rendjén majd szó lesz erről is. Talán Frankfurtról is, amely azután is változatlanul Apám álmainak városa maradt.

Vagy tizenöt évvel ezelőtt, new yorki rendelőmben felkeresett egy akkor már hetven év körüli, Chicagoban élő nagyon bájos, nagyon kedves magyar hölgy, aki nevemmel kapcsolatban megjegyezte, hogy egyszer már találkozott ezzel a ritka névvel. Fiatalkorából, Sátoraljaújhelyről, emlékszik egy feltűnően szép fiatal rabbira, aki a leányiskolában hittant tanított. Egész meleg lett a szívem tája, mikor megmondtam neki, hogy annak a szép fiatal rabbinak én a fia vagyok.

Hogy itt közbeszúrjam: akármerre is visznek vándorlásaim, mindenhol egyik első dolgom magyarok, zsidók után kutatni. Mikor az ötvenes években először voltam Havanában, a pán-amerikai szemészkongresszuson, néhai Kestenbaum doktorral, barátommal, róttuk az utcákat és találtunk egy "Csárda" felírású, nem egészen elsőrangú étkezőhelyet, hozzá még kóserséget jelző héber betükkel a magyar felírat alatt. Bementünk és persze a tulajnővel beszédbe is elegyedtünk. Nevemet hallván, a hetven év körüli nő elmondta, hogy majd ötven évvel azelőtt, Budapesten egy hasonló nevű, még elég fiatal özvegy rabbi járt a házukba. Apja végül is nem engedte meg, hogy hozzámenjen ehhez a rabbihoz,

mert doktori címe volt és nem volt eléggé vallásos. Nagyon világiasan öltözködött. (Mondhatom, szegény Apámnak nehéz élete volt...)

Szóval ama bizonyos első emlékképem, úgy hiszem, hogy Sátoraljaújhelyről datálódik, de lehet az is, hogy már Balassagyarmatról, ahol Apám 1903 és 1905 között, két éven át volt szintén segédrabbi és ahogy később kiókumláltam, pontosan az előbbiekhez hasonló körülmények között.

Hogy miért voltak Apámnak mindig csak ilyen rosszul fizető vagy presztizst nem jelentő állásai(Devecsert is odaszámítom, ahol 1905-ben lett rabbi), annak megvolt az oka. Apám csak sokkal később mondta el okát. És nagyon nagy hézagokkal. Mint Chaim Potok *The Chosen* című regényének rabbi-apája, az én Apám is ritkán beszélt. Bár életem első 14 esztendejét (talán az első másfél év kivételével, amelyről nincs tájékozottságom) abban a már említett, Apámmal való *symbiosis*ban töltöttem, alig emlékszem, hogy Apám önmagáról, családjáról, ifjúkoráról, iskoláiról, tanárairól, barátairól és (hogy ezt is hozzátegyem), szülőanyámról beszélt volna. Az első másfél év persze Apám özvegységének, állástalanságának ideje — arról aztán igazán sohasem beszélt.)

Még olyan fontos problémák sem indították meg nyelvünket, mint az előbb éppen csak említett rebellálás, amely végül is eldöntötte, hogy nyilvános középiskolába, pontosabban gimnáziumba fogok járhatni és (ami fontos) hazulról elkerülni. Még a Pápán eltöltött első év után is újra kitört a konfliktus. A végén már azzal fenyegetőztem, hogy elszököm hazulról. Apám végül is kompromisszum gyanánt, a vágújhelyi kétes nivójú orthodox kereskedelmi iskolába vagy valamelyik zsidó tanítóképző intézetbe akart beíratni. Már háború volt és a frankfurti megoldás magától füstbe ment. A vágújhelyi kompromisszumot Apám sem kedvelte. "Kereskedelem" nem nézett ki nekem való pályának. Apám a tanítóképzőért lelkesedett, ha már rabbi nem akartam lenni. Egy tanító, mint mondta, 18 éves korában "kész ember", állásba mehet és követheti szent vallásának azt a javalla-

tát, hogy 18 éves korában megházasodik. Így nincs kitéve az istentelen környezet kísértéseinek. Anyám volt a tárgyalások Kissingerje. Csak amikor rajta keresztül üzentem meg Apámnak, hogy elszököm, akkor tört meg a jég. Persze, szegénykém, az ő álma is megtört. Megértette, hogy nem lesz a fiából rabbi. Abban a már emlitett Potok-regényben, amely sok részletében az én életemnek majdnem kísérteties parallelje, apa és fia végül szintén csak egy harmadik személy révén képesek "beszélni." Potok e célra egy mesterien megrajzolt harmadik karaktert alkalmaz, a regény *narrator*ját, aki első személyben referál az eseményekről. Ez a narrator — egy sokkal kevésbbé érdekes, eléggé színtelen "jó" fiú — nem csalja meg apjának álmait. A végén "modern", nem chaszid rabbi lesz belőle. Az én esetemben a közvetítő Anyám volt.

Hogy mennyire nem ismertük egymást (bár inkább mondhatnám, hogy mennyire nem ismert engem Apám), annak van egy majdnem humoros epizód-bizonyítéka. Mikor Magdával megegyeztem, hogy tisztára az én szüleimre való tekintettel keresztülesünk a számunkra mit sem jelentő vallási házasságkötési ceremóniákon, Apám az esküvő napján ünnepélyesen félrevonult velem és felolvasta nekem valamelyik héber könyvből a viselkedési tudnivalókat, szabványokat, imákkal, kézmosásokkal, tudja-az-ég-mit-még-micsodával, amelyeket a nászéjszakán egy vallásos izraelita fiatalembernek be kell tartania. Azt is elmondta Apám, hogy az ő esküvője előtt egyik idősebb rabbi sógor (a lévai rabbi) ugyanezeket a szabványokat vele is átvette és hogy persze ő addig nőt nem érintett és hogy ő továbbá bízvást hiszi és tudja, hogy én sem tettem. Némán hallgattam őt. Nem mondom, szegényt súlyosan megbüntettük — tiz évig tartó tervezett gyermektelenséggel. Csak mikor Amerikába jöttünk, döntöttünk gyerekek mellett. Szegény Apám unokáit sohasem látta. (De legalább még tudott róluk. És furcsa, furcsa, ez valahogy megvígasztal.)

* * *

De hát miért kellett Apámat megbüntetni? Mi volt a bűne? Az öt év, hogy otthon tartott? Nagyon önző volt? Vagy nagyon szeretett? (A kettő talán nem is zárja ki egymást.) Soha senkit nem ismertem, aki olyan egyedül, olyan barát-talan, olyan társtalan lett volna, mint Apám Devecserben. Anyám létezése nem változtatott társtalanságán. Egyetlen barátja, egy sokgyerekes orthodox fakereskedő hamarosan Pestre költözött az istentelen Devecserből, ő volt az egyetlen, akivel, ha később találkozott, Apám összeölelkezett és megcsókolták egymást. Különben, ha nem voltam otthon, Apám hétszámra senkivel sem beszélt. A szentkönyveket búj-ta és délutáni sétája a mezők vagy a postamester kertje felé vitte, parasztutcákon át, ahol senkit sem ismert. Minden látszat dacára Apám lelkes lelkipásztor volt. Születések, esküvők, betegség, halál — ezek voltak az alkalmak, amikor mint pap, Isten helyettese, érintkezni tudott híveivel. Különben mindig társtalan volt.

* * *

Szóval a tervezett gyermektelenség . . .

Előbb magunk is elhittük, hogy életünk bizonytalan, kialakulatlan. Az is volt. Két első évünket Münchenben töltöttük, már Hitler árnyékában, Németországban. Azután az első prakszisévek Pesten szintén bizony soványkák voltak Később, ha barátok szóvá tették, a zsidókérdéssel magyarázkodtam. Hogy nem tisztességes dolog Horthy-Magyarországon, Hitler-Magyarországon a zsidóság létszámát szaporítani. Mindez igaz is nem is. Őszintén, magamban, egyik ok (bár csak egyik ok) az a bizonyos apa-fiú ambivalencia volt, amely egész életemen végig kísért.

Tényleg büntetni akartam Apámat. De ugyanakkor féltem is tőle. (Ő is félt tőlem.) Én dehogy mertem volna bevallani "halálos" bűneimet. (Isten halállal sújtá Onant, Juda fiát, mert magját a földre vetélte.) Ő még kérdezni sem mert. Anyám volt az, aki néha gyermektelenségünkre terelte, merte terelni a szót. Közben Apám könyvet

írt *A Családi Boldogság*-ról. Engem járatott a pesti nyomdába, mikor a második kiadás keféjét kellett olvasni, stilusán javítani. Nyilván nekem írta, címezte, hogy "házasságot kötni és gyermekáldástól irtózni, igazán a romlottságnak netovábbja". De mondom, Apám még csak kérdezni sem mert. Csak bátorított, hogy imádkozzunk, mint a bibliai Hanna tette a frigyláda előtt. Hét év elteltével még azt is körülírta, hogy ennyi idő elmúltával jámbor zsidónak még válnia is szabad.

Én magamban rettentő dilemmák között morzsolódtam. Atheista voltam baráti körömben, atheista és szocialista, a tételes vallások ellensége és, egyebek között, a "barbár" körülmetélési szokás nagyszájú ellenzője. Közben tudtam, hogy gyávaságból, kétlakiságból soha sem mernék kiállani és például Apámnak azt mondani, hogy "márpedig az én fiaim, ha lesznek, nem lesznek körülmetélve és punktum". Pozicióm a pesti életben szintén kétlaki volt. Münchenből hazatértünkkel, pesti életünk, megélhetésünk zsidóságunkba volt horgonyozva, akár akartuk, akár nem. Előbb a Zsidókórházba tértem vissza, ahol nem sokra vittem. Azután pláne az orthodox hitközség rendelőintézetében, és budai kórházban lettem rendelő főorvos. Az egyetemi szemklinikára bejutnom lehetetlen volt. Kísérleteim, hogy a városnál, államnál, munkáspénztárnál a legkisebb fizetéses állást is kapjam, mind csődöt mondtak. Mondom, pesti életünk, megélhetésünk is, zsidóságunkba volt horgonyozva. Dehogy mertem volna fiaimat körül-nem-metéltetni. (Érdekes, hogy Magyarországon még a legneológabb neológok sem merték ezt a "barbár" szokást félrelökni. Nem tudom, de elképzelni sem tudom, hogy például a pesti Zsidókórháznak valaha is lett volna főorvosa, aki nem volt körülmetélve. Ez tette a zsidót zsidóvá. És nem csak a zsidók szemében.)

Sok volt baráti körünkben a gyermektelen házaspár. Nagyrészt korunkbeliek. De emlékezetembe ragadt egy olyan szokásos szombatesti meghívás, mikor véletlenül mi voltunk az idősebb korosztály. (Péntek- vagy szombatesti meeghívások voltak az a meder, amelyben társadalmi életünk "zaj-

lott".) Több nálunk jóval fiatalabb doktorházaspár volt jelen és egyszer csak egyik fiatal doktor, majd egy másik, kihúzott a zsebéből, a tárcája mélyéből, egy kis fényképet. Büszkén mutogatták. Akkor döbbentem rá először életemben, hogy valami talán mégis hiányzik a "boldogsághoz". Attól kezdve nem tudtam, hogy vajjon helyesen cselekedtünk vagy sem. Magda is sóvárogta a gyermekáldást. Minden házbeli apróságnak barátja volt, elhalmozta őket ajándékokkal. De mindig alkalmazkodott.

Azután Amerikában kezdődtek a nehéz és bizonytalan idők. Így azután több, mint 12 évi házasság után született első fiúnk, 1941 decemberében. Két fiúnk van. Apám, Anyám, mint mondottam, sohasem látták őket.

* * *

Hadd kezdem itt most családi krónikánkat valahol az elején. Csak így tudom megmagyarázni, hogy a nagy Landesberg rabbi-dinasztia ranglétráján ("igazi" Anyám Landesberg rabbik unokája és dédunokája volt) miért akadt meg Apám annak egyik nagyon alacsony fokán. Apám 1869-ben született, Ó-Besztercén, Trencsén megyében. Apja falusi vegyeskereskedő volt; *Jacob Links* volt a címtáblára festve. Apám volt az első, aki Linkszre magyarosította nevét. Ő volt az első Jacob gyermekei közül (heten voltak), aki megtanult magyarul, aki gimnáziumba járt. Még így is a családban mindenki kétnyelvű volt. Otthon, a hittestvérekkel, a templomban az ó-besztercei zsidók németül beszéltek, nem jiddisül; a kundschaftokkal, a parasztokkal persze tótul kellett konverzálni. Írni, olvasni csak németül tudtak — no meg héberül, de ez nem számított nyelvnek; azt nem "beszélték". A családi elmondás szerint (Fanny nagymama volt legfőbb hírforrásom) Apám egész kora gyermekkora óta rendkívül komoly, nagyon csendes, nagyon vallásos, könyvszerető fiú volt. Anyja, Spitzer Julia, meghalt, mikor Apám hét éves volt. (A nőtagok vagy fiatalon haltak meg, vagy sok évvel túlélték férjüket.) Apámat is egy egész életen át hőn szere-

tett mostoha nevelte — Fanny nagymama. A falusi zsidók gyakran, túlgyakran egymás között házasodtak; egy egész sereg unokatestvér-házasságot tudtam családfánkon vörös tintával megkiáltójelezni. És ha pontos az információ, akkor Nagyapám második házassága már közel volt az incestushoz: Apám mstohája, Fanny nagymama, egyben Apámnak unokatestvére is volt, nagyapám nővérének lánya, Apámnál talán csak tíz évvel öregebb. Meg is látszott némely utódokon. Ez a Fanny nagyanyám volt a nagy család igazi *mater familias*-ja, imponálóan okos, értelmes, céltudatos, még szép is — az üzlet lelke, a klán feje. Németül írni, olvasni nem tudott. Persze szlovákul pláne nem. Hogy az imakönyv betűit tudta-e olvasni, arra nem emlékszem. Nem mertem megkérdezni. (A tény, hogy száz évvel ezelőtt még nagy keletje volt a héber betűvel nyomtatott német újságnak, német regénynek, német hitbuzgalmi íratoknak, arra mutat, hogy aki zsidó a német betüt nem ismerte, nem volt szükségszerűen analfabéta.) Nagyon hosszú életet élt; még élt, amikor Amerikába jöttünk. Halála körülményeit nem tudom. (A nagy óbesztercei családból csak kevesen élték túl a második világháborút, Hitler és Tiso önálló Szlovákiáját.)

Bizonyos okokból, amelyeket még elmondandó leszek, 1923 után majdnem 40 éven át nem jártam Szlovákiában és azóta is csak ritkán és rövid időre. A családdal való személyes kapcsolatok meglazultak, az emlékek bizonytalanná ködösültek és olyan részletek mint például Fanny nagyanyám halálának dátuma, körülményei ismeretlenek maradtak.

Tehát, hogy folytassam, Apám volt a nagy-nagy falusi család első tagja, aki gimnáziumba került. Zsolnán végezte az alsó négy osztályt. Azután (gondolom 14-15 éves lehetett) beiratkozott a pesti Rabbiszemináriumba. Hogy hogyan, milyen befolyások alatt határozta el, hogy rabbi lesz, még hozzá neológ rabbi, nem tudom.

A Rabbiszeminárium Magyarország első modern, államilag elismert Rabbiképző Intézete volt. Tíz éves volt a tanfolyam. Az első öt év végeztével gimnáziumi érettségivel egyenértékű érettségi bizonyitványt kapott a hallgató. (A la-

tin és görög nyelvet ugyanolyan intenzitással szorgalmazták ott, mint bármely gimnáziumban.) Akkor, mint később sokszor hallottam, általában az osztály fele el szokott maradni. Vagy meggondolták, hogy pappá nevelődjenek, vagy már eleve csak jártasabbak kívántak lenni *hebraica* — tudományokban, mint amennyit rendes gimnázium nyújthatott. Innen voltak Apámnak orvos, ügyvéd, tanár iskolatársai. Makai Emil nevére emlékszem különösen, a századvég ma majdnem teljesen elfelejtett költőjére. ("Nem volt vallásos, kicsapongó életet élt, súlyos betegségben, fiatalon meghalt," mesélte Apám. Makai sorsa Isten sújtó kezének meggyőződtető példája volt vallási klisékben gondolkodó Apám szemében. Hogy mi volt a "kicsapongó élet"? Nem is mertem megkérdezni. Lehet, hogy szifiliszben halt meg — de az is lehet, hogy tüdőbajban. De az is lehet, hogy csak kávéházba járt és kalap nélkül itta a kapucinert. Apámnak a bűnös életről furcsa fogalmai voltak.)

A tanfolyam második öt éve volt a tulajdonképeni rabbiképző időszak. Megkívánták a növendékektől, hogy ugyanakkor a pesti tudományegyetem bölcsészeti fakultására is beiratkozzanak. Voltak tárgyak, mint irodalomtörténet, régiségkutatás, közelkeleti nyelvészet — amit ott nyilvánvalóan jobban tanítottak és elvárták a hallgatóktól, hogy négy év leteltével doktoráljanak. Így lett Apám is bölcsészdoktor. Rut könyvének valamilyen nyelvészeti analizise volt a tézis, amellyel a feltételeket kielégítette. Sohasem láttam ezt a tézist; Apám valahogy restelte létezését. Hogy a vizsgáknak, vagy a tézisnek mi köze volt Ibsen *Kis Eyolf*-jához, arra nem emlékszem, de valahogy az is szerepelt szakvizsgáján.

A fényképgalériában, amely devecseri utcai szobánk falát ékesítette, két képre emlékszem, amelyek nem családtagot ábrázoltak. Mindketten Apám kedvenc tanárai lehettek. Bacher Vilmos volt az egyik: híres hebraista túdós; Kármán Mór egyetemi tanár a másik. (A "von" Kármán nevet fia tette később világhírűvé.) Apám mindig különös melegséggel említette nevét.

Rabbiképző-intézeti életének utolsó évében ütött be a tra-

gédia. Erről a családban soha senkisem beszélt. Galgóci nagyanyám (nem szerette Apámat, nem szívelte a sikertelenséget) szintén csak körülírásokkal kerülgette. Apám egyetlenegyszer beszélt velem erről; a részleteket elfelejtettem; a szereplőkre nem emlékszem. Az eset lényege az volt, hogy Apám valahogy "rajtakapta" az egyik vezető tanárt valamilyen a vallásossággal össze nem egyeztethető viselkedésen. Valami szabályt az illető nyilván nem tartott be. Lehetett valami olyan triviális, hogy felgyújtotta szombaton a villanyt, vagy hogy (ez már komolyabb ok) egy nem kóser, talán nem egészen kóser vendéglőben étkezett. (A szeminárium gondosan megválasztott tanárai túdósok voltak elsősorban, nem vallás-korifeusok.) Mindenesetre Apám ebből botrányt csinált. Lehet, hogy kicsapták? Nem valószínű. Lehet, hogy így történt, lehet, hogy csak én festem hőssé Apámat (legalább hatvan éve annak, hogy erről egyetlen egyszer beszélt velem). De úgy emlékszem, hogy vagy nem engedte, hogy ez az "istentelen" tanár jegyezze oklevelét, vagy eltépte azt nyílt színen ("reá taposott", mondja gyermekkori fantáziám) vagy egyszerűen kilépett. A dolog lényeges lényege az, hogy tíz év után Apám ott állt (a régi zsidó vicc szerint "megfürödve") a doktori oklevéllel és rabbinátusi oklevél nélkül. Soha a Rabbiszemináriumba a lábát be nem tette. Soha szemináriumi, államilag *eo ipso* elismert oklevele nem volt.

Ahogy számítom, ez 1895 körül történhetett. Hogy mit csinált Apám egészen 1899-ig, amikor Anyámat, még állástalanul, nyilván oklevéltelenül elvette, azt nem tudom. Szelid, édes, szerény galgóci nagyapám félmondataiból, nagyanyám házsártoskodásaiból veszem, hogy tényleg nagyapám volt az, aki Apámból "embert" csinált. Mint emlékszem, Apám, talán 1898-ban belépett nagyapámhoz *bócher*-nek, tanítványnak (szép férfi volt és mondják, hogy szülőanyám, nagyapám legfiatalabb lánya beleszeretett); és amikor nagyapám meggyőződött volt vallásosságáról és tudományáról, akkor ősi szokás szerint rabbivá avatta. (Közbevetőleg: a zsidó tradició szerint a rabbinátusi rangot Mózes idejétől

kezdve adja át mester "kézfeltevéssel" tanítványának *megtöretlen sorban,* és a magyarországi orthodox (*"autonom* orthodox izraelita hitfelekezet" volt a hivatalos *epitethon)* ki is verekedték maguknak, hogy hitközségeikben az erről az aktusról szóló héber okmány mint rabbi-oklevél hivatalosan is elismerendő legyen. Mellesleg a "rabbi" szó pontosan annyit jelent mint "mon-signor" és az orthodoxok által elismert rabbi-oklevelet *szemichá*-nak, azaz kézfeltevésnek hívják. Nagyobb boldogsága, életsikere orthodox rabbinak nem lehetett, mint fiát vagy vejét így felavatni. Nagyapám mindhárom leánya ilyen kézfeltevéses rabbihoz ment feleségül. Landesberg dédapámnak is legalább három leányáról van biztos tudomásom, hogy rabbikhoz mentek feleségül. Tudom, hogy egyik fia is rabbi lett. Azt még ismertem. Így alakult a dinasztia, amelyben a nagy "gáon," Landesberg Izrael Izsák Áron nagyváradi rabbi volt a közös vérségi kapcsolat és túlnyomó többségben a nők a vérség hordozói. A dinasztia első generációjában még mindenki "kézfeltevéses" rabbi volt. A következő generációban már ketten voltak "doktor"-rabbik — Apám volt az egyik, a másik Hevesi Simon, a Rabbi-szemináriumnak okleveles növendéke és később is egyik dísze, büszkesége.

Nem tudom, hogy a kézfeltevési oklevél államsegélyre jogosított-e vagy sem. Elképzelem, hogy az autonomiájukra oly féltékeny orthodoxok erről a kapcsolatról inkább lemondtak. (Apám számára ez a kérdés később igen nagyfontosságúvá nőtt.) Tudom viszont, hogy egy dolgot kiverekedtek: Rabbijaik, sőt, úgy tudom, egyes nagy jesivák növendékei is, hadkötelezettségtől mentesek voltak. Apám nagy becsben tartotta kis keményfedelű katonakönyvét, melynek adatai szerint sorozáskor "hadiszolgálatra alkalmasnak" találtatott, viszont mint rabbijelölt a tényleges szolgálat alól fel volt mentve.

Apám, az oklevéltelen neolog rabbi nyilván újfajta problémát jelentett az "Izraeliták Országos Irodája", a hivatalos neológ egyházi főhivatal számára. Soká tartott, de a végén Apám mégis megkapta az államsegélyt. Anyám nem enged-

te, hogy "ellazsálja" a dolgot. Meg azután egy sors- és fegyvertárs is akadt — Grünsfeld németújvári rabbi, aki aztán egyszer valamilyen közös akció megbeszélése céljából el is jött hozzánk látogatóba. Sohasem felejtem el a dekórumot, amellyel Apám fogadta. Kétlovas fiakerrel várta az állomáson és a Nemzeti Szállodában (ma már elképzelni sem lehet, hogy milyen primitiv vendégfogadó volt egy ilyen devecseri "Nemzeti Szálloda") helyezte el.

* * *

Visszatérve Apámra és nagyapámra, Apámnak tényleg legnagyobb jótevőjére, még hozzá kell tennem, hogy csendes, szelid és nagyon nagytekintélyű nagyapám még azt is keresztülvitte, hogy a doktori megbélyegzés dacára a bizonyítványt még két másik elismert orthodox rabbi is aláírja. Hogy kézfeltevésre azokhoz is el kellett-e Apámnak zarándokolnia, nem tudom. És így lett Apámból se-hal se-hús: Doktor (a magyar zsidó köztudatban a rabbinak doktori címe *implicite* a Rabbiképző neveltjét jelentette), akinek nem volt oklevele és ugyanakkor mózesi hagyomány szerint elismerendő "kézfeltevéses" rabbi, akit, a hármas kézfeltevés dacára, a doktori cím lenézendő, gyanús "szeminaristának" bélyegzett. Emlékszem rá, hogy Apám idősebb korában mindjobban elkerülte a doktori cím használatát, míg a devecseri és később kőszegi jelentéktelen hitközségek fényét növelte az a tény, hogy papjuknak doktori rangja volt.

* * *

Hadd térjek vissza most végre az emlékképeimhez. Második emlékképem egészen bizonyosan Balassagyarmathoz datálódik, tehát legkésőbb az 1905-ös évhez. Ez már egy sorozata az emlékképeknek, részleteiben vizuális, de idő nem szerepel benne. Pontosan emlékszem a földszintes sarokházra, ahol laktunk, — egyik oldalon utca ablakokkal, míg a másik oldala ablaktalan tűzfal, amely egy szűk átjáró utcára, ú. n.

"köz"-re nézett (illetve nem nézett, mert nem volt ablaka). Nagy kétszárnyú kapura emlékszem, magas kőkerítésben; lovakkal szekérrel is be lehetett járni: tipikus magyar vidéki földszintes ház. Egy mézeskalács-sütő mester volt a háztulajdonos. Két kislányra is emlékszem, a háziúr lányaira. Különösen a fiatalabbikra; parasztos, vékony varkocsba volt fonva szőke haja. Együtt labdáztunk az utcán, ablakaink alatt, labdánkat a falnak ütögötve. A kislány mindig fantáziált, beszédje mesékkel, vágyálmokkal volt tele, idegenszerű dalokat énekelt, amikben halálról volt szó. A "köz" túlsó vége egy másik utcába torkollott, egyenesen egy kaszárnyának szaladt neki. Még a díszes vaskerítést is látom a sárgafalú emeletes ház körül. Első hangemlékem az, hogy minden este pontosan ugyanabban az időben áthallatszott hozzánk a takarodó. A szomorú trombita-melódiát most is hallom, most is el tudom énekelni és tudok egy értelmetlen szöveget hozzá, amit szintén a kisebbik kislánytól tanultam:

Baka gyere haza
Minek?
Babot főzni a szegénynek
Kinek?
A szegény ba*kán*ak.

(A dűlt betüs szótag hangos, hosszú elhúzással énekelendő.)

Azután még azt is látom, hogy sok gyerek között ülök, de csak a kislányra emlékszem. (Nyilván óvódába járhattam. Mindig elfelejtettem érdeklődni, hogy tényleg jártam-e.) Az emléksorozat azzal végződik, hogy anyám sírva olvas egy papirlapot. Hogy a sírás okára emlékszem-e, vagy csak tudok róla, azt most már nem tudom megmondani. Mindenesetre, a papirlap egy sürgöny volt, Apám küldte, közölte velünk, hogy megválasztották rabbinak a községben, ahová elment bemutatkozni. (Anyám mindig megijedt, ha sürgöny jött, *Um Gottes Willen, ein Te-*

legramm, szokta volt mondani. Sürgönyök bajt jelentenek, de ennek a sürgönynek talán örült.)

Furcsán szimbolikus vágya életemnek: fiatalkorom óta el akartam menni Balassagyarmatra, hogy lássam a házat, az ablakokat, a közt, a kaszárnyát. Talán megtudhatnám, hogy a kislányt hogy is hívták. Nem tudom miért, Margitnak nevezem.

Nem sok kilométernyire lehet Balassagyarmat Budapesttől. A végén időm is, pénzem is, még autóm is volt. Mégis soha Balassagyarmatig el nem jutottam. Mikor tavaly, talán utóljára Pesten jártam, elhatároztam, hogy most már tényleg kirándulok Balassagyarmatra. Volt egy szabad napom. A szemészkongresszus a többi napokon lefoglalt. A végén esztergomi szemészfőorvos barátom meghívott Esztergomba; autójával értemjött, visszavitt. Külön engedélyt szerzett az egyházi hatóságoktól, hogy a még újból meg nem nyílt Keresztény Muzeumot meglátogathassam. El kellett mennem, megnézni egy híres középkori képet, amelybe egy szemüveges alak van belefestve. (Húsz éve gyűjtök anyagot valami "Szemüvegek a képzőművészetben" című tanulmányhoz. Sohasem fogom megírni.) Elfelejtettem Balassagyarmatot. Most már úgy látom, oda többé vissza sohasem térek.

Míg Pesten praktizáltam, vagy hét éven át, a Dunaparton laktunk, a Margithíd szomszédságában. Mintha minden nap láttam volna egy villamost, amire az volt kiírva, hogy ÓBUDA VÖRÖSVÁRI ÚT. Soha arra fel nem ültem. Nem volt dolgom Óbudán.

Egy olyan Kafka-féle novellát akartam akkoriban írni egy férfiről, aki Pesten lakik, mindennap látja ezt a villamost. Mindig szeretné megnézni Óbudát, valami mesebeli vörös várat a villamos végállomásánál. Közben minden nyáron szabadságra megy. Látta Párizst és a Kalahári sivatagot. Megöregszik. Ereje elhagyja. Meghal. A "vörös várat" sohasem látta...

* * *

Szegényes a tallózás. Úgy fest, hogy életem első öt eszten-

dejéből tulajdonképen semmire lényegesre nem emlékszem. Pedig hát az első öt évben tanultam meg beszélni, sőt két nyelven beszélni: — magyarul és németül. (És legalább is tudtam arról, hogy van még egy harmadik nyelv is, az imádkozás nyelve, ha azt az ember nem is "beszéli.")

Jól van, no, mondom magamnak. Hát nem emlékszel rá, hogy hogyan tanultál meg beszélni. Rájöttem, hogy mások sem emlékeznek reá. Az ember nem emlékszik arra sem, hogy hogyan tanult meg járni. És amit angolul *toilet-training*-nek neveznek, arra sem emlékszünk. Viszont — és ez ijesztő — nem emlékszem arra sem, hogy hogyan tanultam meg írni, olvasni.

A devecseri elemibe általában hatodik évük betelte után vettek fel gyerekeket. Én öt éves (pontosan öt éves és két hónapos) voltam. (Böhm János volt egy másik még nem hat éves, szintén 1900-ban született fiú) és pontosan, világosan emlékszem arra, hogy *a többiek* hogyan kezdték, — előbb palavesszővel palatáblán, azután papiroson ceruzával, a végén tollal, tintával. De én mindebben nem vettem részt. Én akkor már egyforma könnyedséggel olvastam, írtam a magyar (vagyis latin), a német (gót) és (hozzá még ellenkező irányítással) a héber betüt. Mondom, pontosan emlékszem rá, hogy a többiek, az osztálytársak hogyan tanultak meg írni, olvasni. Emlékszem rá, hogy Schlesinger Jenő, egy szegény raktárnok fia, nehezen tanult és hogy a tanítónő. Kaiser Hedvig, rászólt, hogy "Te hájfejű". Magamban elítéltem a tanítónőt, mert valamelyik másik fiúra, "úri" fiúra, nem szólt rá. Osztályokon kívüli voltam — nem "úri" gyerek; osztályokon kívüli — nem "szegény". Korán, egészen korán rányílott a szemem a társadalmi rendre, a rend igazságtalanságára. Mégis mindig szerettem volna "úri" gyerek lenni. Igazán sohasem sikerült. Bíró Imre, Bíró Mór sörnagykereskedő fia volt egyetlen úrigyerek barátom. Boldog voltam, ha iskola után néha hozzájuk, vele mehettem. Akkor láttam először, hogy a "gazdagok" hogyan élnek. Ott láttam először életemben acetylen lámpát lógni a menyezetről; fürdőszobát fehér káddal, folyóvizet; szivattyús kutat

az udvarban; jégvermet; és *(horribile dictu)* zsidó család udvara mögött sertéshízlaldát. Bíróékat, amikor Devecserbe jöttünk, még Stern-nek hívták. Bíró néni Doktor Dékány pesti hittantanárnak, Apám konskolárisának volt húga, talán unokahúga. Amint ma látom, ez lehetett az, ami áttörte az osztály-korlátot. (Bíróék a hízlalda dacára "kóserek" voltak. Neolog kóserek. A hízlalás a takarmány-üzlethez tartozott. Persze még így sem volt szabad még egy pohár vizet sem elfogadnom náluk.) Kedves olvasóm, rengeteg fokozata van annak, amit Kóserségnek hívnak. Az egyik véglet a minden szabályok teljesítői—például a szőllősi vagy talán halimbai Deutschék. (Mindkét falu Apám körzetéhez tartozott.) Az idősb Deutsch úrnak nem volt elegendő Apám szigorú kóserségi felügyelősége. Deutsch úr Pápára küldte a baromfit saktoltatni, mert kételkedett abban, hogy Kohn úr, kántorunk, (akármilyen mestere is volt a szabályoknak) megfelelő áhitattal tudta volna magát koncentrálni a saktolás *micvájára.* Kántorunk felesége nem hordott parókát. Ez elég volt arra, hogy Deutsch úr kántorunkat — diszkvalifikálja. Különben ugyanezen Deutsch úr szemében Apám sem volt eléggé vallásos ahhoz, hogy leányát eskesse. (Apám "neológ" rabbi volt.) A másik véglet B. ügyvéd úr volt. "Illő" volt, hogy zsidók a baromfit saktoltatni küldjék. (A kisfizetéses kántor büdzséjében a pár fillér "vágatási díj" komoly jövedelemtöbbletet jelentett . . .) Vagy hogy a húst a kóser mészárosnál vásárolják. (Kisvárosban ilyesmit szemmel tartottak.) Emlékszem, hogy egyik fiúk egyszer nevetve mesélte, hogy ők megeszik néha a sonkát is — csakhogy azt "papirról" eszik. És így az edények, evőeszközök kóserok maradnak.

Bíró néni volt az első igazán "úri" nő, akit ismertem — valaki, akinek sem boltban, sem háztartásban dolga nem volt. A legtöbb nő, Anyámat is beleszámítva, üzletben, konyhában gürcölte a napot. (Mintha ma is látnám kisütött frizuráját, puderozott arcát, csipkebluzát, karkötőit.)

Persze a négy elemi elvégeztével azután Imre is elkerült hazulról. Barátságunk felületessé vált. Azután Imrét kato-

nának vitték. (Egy évvel idősebb volt nálam.) Elesett 1918-ban. Azon a bizonyos emléktáblán a devecseri zsidó templomban az ő neve is rajta volt — egyike a tíz zsidó "hősi" halottnak.

* * *

Nyilvánvaló, hogy én már Balassagyarmaton tanultam meg írni, olvasni. Apám tanított meg. Ki más lehetett volna? A szabálykönyv előírja, hogy "az apának kötelessége fiát három éves korban megtanítani a hitvallási imára", arra a legszentebb imára, amelyet élete végéig, és majdnem kivétel nélkül, minden nap háromszor el kell majd mondania, sőt még halálos ágyán is meg kell ismételnie és amely így kezdődik:

> Halljad Izrael, J-H-V-H, a mi Istenünk,
> Egyedülvaló J-H-V-H.

(Vallásos zsidó készül halálára; mellét verve bevallja bűneit amint a Szentegylet virrasztói citálják őket a hosszúnapi imakönyvből. És kéri, hogy Isten legyen irgalmas vele. Azok a szentegyleti virrasztók a haldoklóhoz jönnek, nem az elhalálozottnál vigiliáznak.) Úgy képzelem, hogy csak így kezdődhetett: Megtanultam könyv nélkül ezt az imát, egyéb imákat, zsoltárokat. Nyilván Apám mindjobban belevont napi rituáléjába és nem csak szajkó módra kellett imát, zsoltárt, szentírási héber szöveget kívülről megtanulnom, hanem talán magyarra, talán németre fordítva meg is értenem. Mi sem könnyebb, mint ismert, kívülről tudott, "mondott" szavakat ismert betükkel, "írott" szavakkal azonosítani. Ha tudod, hogy az első két mondott szó SEMA JISRAEL, akkor misem könnyebb, mint az írott (ez esetben héber betükkel és történetesen jobbról balfelé írott) szavakban megtalálni a hangok, majd szótagok paralleljeit. Azt hiszem, hogy az orthodox zsidók évszázadok óta bevált, gyakran kezdettől fogva kétnyelvű olvasástanítási módszerének ez a titka. Orthodox zsidók között nincs *dyslexia*. Viszont az

amerikai iskolák tele vannak olvasni-nem-tudókkal. Érdekesek azok az ú. n. "véletlenek". Minap járt a rendelőmben egy értelmes, érdekes fiatal nő. Brooklynból jött, New York egyik, jól ismert elővárosából, ahol chaszid zsidók laknak nagy tömegekben. (Családja a híres ultra-chaszid "szatmári" hitközséghez tartozik.) Ő mesélte, hogy a szatmári rabbi egyik újabb szigorú utasítása szerint, fiúk és lányok is, három éves koruktól kezdve rendszeresen járnak héber iskolába és hogy egyáltalában nem ritka a három éves, aki héberül írni, olvasni tud.

Amint mondtam, öt éves koromra tudtam héberül, magyarul, németül írni olvasni; emlékszem rá, hogy biblia-fordítási órán a tanítónő mindjárt a másodikosok közé ültetett; emlékszem rá, hogy az elsőosztályosok *hogyan* tanultak írni, olvasni. De nem emlékszem arra, hogy *én* hogyan tanultam meg írni, olvasni, sem arra, hogy ki tanított. Csak Apám lehetett. Viszont egyáltalában nem emlékszem arra, hogy volt Apám. Első öt életévem amúgyis szegényes emlékei között Apám nem szerepel.

II.

HÁROM PÁR NAGYSZÜLŐ
DEVECSERI SZOCIOGRÁFIA (1905-1925)

Azzal a bizonyos sürgönnyel, Anyám könnyeivel kezdődik Apám "felnőtt" élete. Már 35 éves volt; későn érő. Húsz évig volt devecseri rabbi, 1905-től 1925-ig. Az én számomra Devecser, Veszprém megyében, a Dunántúlon, az egyetlen hely volt, amely valaha is "otthont" jelentett. Még ma is szomszédokként köszöntök mindenkit, aki vas-, zala-, veszprémmegyei tájszólással szól hozzám magyarul. El szoktam vele hencegni, hogy a magyar, német, ma már az amerikai tájszólásokat is fel tudom ismerni. És ha megkérdeznék, hogy "hová valósi" vagyok, extrán széles e-kkel mondom, hogy "devecseri". A napokban járt rendelőmben egy idősebb nő, akinek szavajárásán még megérezni a zalamegyei zenét. Percek alatt azon vettem észre magamat, hogy én is *föjjebb*-nek mondtam a feljebbet, és *gyüjjönt* mondtam jöjjön helyett.)

Kicsi hitközség volt a devecseri; Apám szegénységre volt ítélve. Pár évi kérvényezések után még azt a már említett államsegélyt vagy fizetési pótlékot is megkapta *(die Kongrua* — ahogy Anyám emlegette), mert fizetése a vallás- és közoktatási miniszter által meghatározott létminimum alatt volt. Rossz hitközség is volt, Apám szemével nézve: a hittestvérek nagyrészt vallástalanok voltak — tipikusan kisvárosi, magyarrá asszimilált zsidók. *Már németül sem tudtak.* Az egyetlen fűszeres, aki szombaton zárva tartotta boltját, meg az a nagyon orthodox fakereskedő hamarosan elköltöztek a vallástalan községből. Rajtuk kívül alig egy-két másik család

tartotta be a szombatot. A (máig is azt hiszem, kitűnő) két szobából álló izraelita elemi iskola volt a hitközség egyetlen komoly hozzájárulása a zsidóság és, nyilvánvalóan, a község kulturnivójához is. Igen, nyilvánvalóan: a keresztény úriosztály gyerekei a zsidó elemibe jártak; a szülők még tandíjat is fizettek.

A templom maga kompromisszumos jellegű volt, nem egészen neolog, nem egészen orthodox: Apám számára még elfogadható. Nem volt benne orgona. Orgonás templomban ahol "a szombatot megszentségtelenítették", ahol szombaton valami emberkézalkotta gépezetet dolgoztattak, Apám lábát soha be nem tette volna. Viszont a Tóraolvasó emelvény fent volt a frigyszekrénynél. ("Utánozzák a kereszténveket", mondták erre az orthodoxok.) Tehát igazi chaszid zsidó nem tette volna be a lábát a devecseri zsidótemplomba sem. (Micsoda élet-halál harcok folytak e nagy "életkérdések" okából zsidók és zsidók között a mult század derekán!) Micsoda szerencse, mondtam később sokszor magamnak, hogy a hitközség kicsi és szegény. A hivek vallásosságától orgona is lehetett volna a devecseri zsidó templomban. Csak pénz nem volt hozzá.

Hivatalosan a devecseri hitközség "kongresszusi" volt és így lesz egyszerre világos előttem, hogy régi hazám zsidóságának történetét illetően milyen hiányosak az ismereteim. Homályosan kezdek emlékezni arra, hogy valamikor még a múlt században, talán a 67-es "kiegyezés," talán a zsidó hitfelekezet recepciójának idején (a zsidó vallás attól kezdve a "bevett" vallások közé tartozott) volt valami kongresszus, ahol a zsidóság ahelyett, hogy önmagát megszervezte volna, hivatalosan is pártokra szakadt. Így lettek a régi Magyarországon bizonyos hitközségek hivatalos címzésük szerint is egy "autonom orthodox izraelita hitfelekezet" tagjai; mások "kongresszusiak" (ezeket hívták népiesen neologoknak); míg bizonyos hitközségek (például a lévai vagy a gyöngyösi — mindkettőben galgóci nagyapám egyik veje volt a rabbi) sehova sem csatlakoztak. Ezek voltak a *status quo ante* (népiesen, statusquo) hitközségek. A devecseri hitközség, hi-

vatalos pecsétje szerint, "kongr. izr. hitközség" volt.

De legalább nem volt Apámnak felettese. Ezt a függetlenségi vágyat örököltem tőle. Sohasem lett belőlem "főorvos", sohasem lett belőlem "alorvos". Sem parancsolni, sem enengedelmeskedni nem szerettem. De a társulást sem. Orvosi csoport-praxisban, praxis-organizációkban, betegsegélyzőkben sohasem boldogultam. Kis keretek között, szóló-ban praktizálva viszont elememben voltam és nyugodtan mondhatom, hogy Pesten is, New Yorkban is, mindig rendkívül sikeres voltam a pácienseimmel való *en tête-à-tête* viszonyban, — különösen, ha a páciens nőnemű és hetvenen felüli volt. És egész különösképpen sikeres voltam mint tanár, egymagamban, szemben egy osztálynyi fiatallal (mint ahogy Apám szónokolt szemben hitközségével) és megint különösen, ha nők, ezesetben fiatal nők is voltak a hallgatóságban. Ha van olyasmi, mint szekszuális energiák szublimációja (a folyamat a freudi tannak egyik sarkalatos hittétele), akkor tanítani ezeknek az energiáknak egyik legszublimáltabb kielégülési formája.

* * *

Úgy látom, nem sok logikával fonódnak emlékezésem láncszemei. Mégis hadd térjek vissza kisgyerek-korom szegényes emlékképeihez. Nekem most érett fejjel az a feltűnő bennük, hogy Apám nem szerepel közöttük, pedig ha az olvasónak lesz türelme ezt az írást végigolvasni, úgy látni fogja, hogy az egész irásmű lényegében egy személyről szól — Apámról. Bármiről is kezdem mondókámat, minden emlékútam feléje visz.

Legelső vizuális emlékem Apámról már devecseri keltezésű: Apám éppen belép a zsinagóga kiskapuján, új ruhában, valami ünnep előestéjén. Én mögötte lépkedek; mögöttem Silber bácsi, a templomszolga. Látom, amint a ruha feszül Apám egyenes izmos hátán, még a ruha színét is látom. "Milyen szép ember", mondom magamnak. Arra, hogy Apám milyen szép férfi volt, nemcsak az a bizonyos chicagoi

hölgy emlékezett. Mások is. Szépsége megjelenésének egyik legfeltűnőbb sajátossága volt. Hozzá még ápolt is volt (Grünwald bácsi, a borbély, házhoz jött) és elegáns, pedig igen konzervativan öltözködött. Mindig redingote-ot hordott, keményített mellű fehér inget, plasztron nyakkendőt, körmandzsettát, kemény kalapot. Péntek este, szombaton, nagyobb ünnepekkor templomba cilinderrel ment.

Talán már 16 éves lehettem, amikor ó-besztercei nagyanyám rámutatott egy öreges parasztasszonyra, aki bejött a boltba valamit vásárolni. Ez a nő volt egy ideig, mondta nagyanyám, a szoptató dadám. (Valamit nyilván kellett volna mondanom neki; talán kezet fognom vele; kamaszkorbeli fiúk olyan kényszeredetten ügyetlenek tudnak lenni váratlan és kényelmetlen szituációkban.) Ezek szerint ama másfél évi árvaság egy részét, még szoptatós koromban, Ó-Besztercén, a nagyszülőknél töltöttem. Mennyit? Nem tudom, Azután úgy látszik, hogy Apám egyik, Túróc-megyébe férjhezment húgánál is "töltöttem időt." (Szabadon fordítom az angol *serving time* kifejezést: börtönbüntetéssel kapcsolatban szokták használni.) Sok évvel később ezek a rokonok szememre hányták, hogy nem voltam "hálás". Nem emlékezhettem. Hogy a galgóci nagyszülőknél is töltöttem-e időt, szintén nem tudom. Azt is hallottam később, hogy gyenge voltam és beteges, keresztülmentem a legtöbb gyermekbetegségen (skarlát az később jött, már Devecserben) és hogy állítólag kétszer is volt tüdőgyulladásom. Amikor Anyám megismert és gondjaiba vett, úgy mondta, súlyosan angolkóros voltam. Kis testen óriási fej (Anyám gyengéden csúfolódta: *ein Wasserkopf)*, gyenge és tónustalan izmok, *pectus carinatum* maradt meg ebből örökségképpen.

Devecseri elemista koromban én voltam a legkisebb. Persze egy évvel fiatalabb is voltam az osztálytársaknál. Ezt az egy év előnyt aztán elvesztettem. Csak öt évvel a négy elemi bevégzése után kerültem végre gimnáziumba, az ötödik osztályba. Abban az évemben hirtelen a nagyok közé nőttem. Azután nyolcadikig megint lemaradtam. A Barcsy, a Hajdani, a Vizváry messze túlnőttek rajtam.

Másfél éves voltam (úgy tudom, hogy valamikor 1902 februárjában esküdtek meg Apám és mostohaanyám), amikor (ahogy a szindarabok utasításaiban lehet olvasni)

Schindler Zsófia belép.

(Anyám mindig Sophie-nek nevezte magát. Apám leginkább héber nevén, Szárának szólította.) Ettől kezdve nyilván volt "otthonom".

Anyám anyanyelve német volt. Így egész természetesen a német lett a család nyelve és így én is mióta eszemet bírom, kétnyelvű voltam. Idővel Anyám elég jól megtanult magyarul. Németes kiejtéssel beszélte; az alanyi és tárgyi ragozást összekeverte. Nem tanult meg igazán magyarul olvasni. A családi levelezési nyelv a német maradt. Egyik idevágó emlékem az, hogy az úri kaszinóból mindig haza hoztam Anyámnak a *Fliegende Blätter* című vicclap kiselejtezett számát. Esténként azt olvasgatta, titokban szombat délután is. Azt a nők számára szerkesztett és népiesen *Cene-Verene* nevű kegyeletes olvasmány-gyűjteményt fordításban csak immel-ámmal lapozgatta. Úgyszintén a "Lehmann"-regényeket. Már csak halványan emlékszem erre az, azt hiszem, frankfurti zsidó kiadónál megjelenő németnyelvű regénysorozatra, amelynek hősei "modern", művelt, de nagyon vallásos zsidó férfiak és nők voltak és amelyben az erkölcs mindig diadalmaskodott, míg a vallástalanság tragédiához vezetett. Apám ezeknek a könyveknek lelkes vásárlója, propagandistája volt. Még szónoklataiban is citálta őket.

Kell hogy itt közbeszúrjak egy megtörtént anekdótaszerű kis történetet. Anyám magyar beszédje adja az *apropost.* Anyám egy délután átment Schwartzékhoz, kedvenc devecseri szomszédaihoz, és mesélte, hogy tegnap járt nálunk egy *hazaáruló* és ő vett is tőle négy lepedőt meg nem tudom hány törülközőt.

Apám, úgy emlékszem, minden második nyáron elment szüleit (később csak mostoháját, Fanny nagymamát) látogatni Ó-Besztercére.

Jól emlékszem egy kicsi, töpörödött, szótlan emberkére: ült a napon, a boltajtó mellett, a *Jacob Links* felírás alatt; tarkahímzésű körsapka volt kopasz fején. Már nagyon beteg lehetett. "Agylágyulása van" hallottam suttogni valamelyik nőnemű családtagot. (Agyi érelmeszesedése lehetett.) Az üzletből kihallatszott egy energikus női hang: Fanny nagymama a helyzetnek ura volt.

(Nagyapám "agylágyulása" megmaradt bennem, mint örökös phobia: talán én is örökölni fogom. Talán én is örököltem, mondhatnám most, hogy 70 éves jól elmúltam. Talán, az hogy most egy ilyen életrajzot írok, nem más, mint ennek egyik tűnete . . .)

Bár Links nagyapám meghalt 1907-ben, az írás a cégtáblán mindvégig változatlan maradt — mindvégig, azaz 1918 őszéig. (Ekkor a falubeli parasztok, az eddigi vevők, kirabolták a boltot és elkergették nagyanyámat és a katonaságtól éppen hazakerült Poldi nagybácsimat.) Semmi egyéb szöveg nem volt a táblán. Magyarul vagy németül írni, hogy *vegyeskereskedés*, nem szolgált volna semmi célt. Szlovákul sem lett volna sok értelme. A vevők jó része, különösen a nők, és az idősebbek, bizony írni-olvasni sem tudtak. És különben is a hatóságok ferde szemmel néztek volna szlovák írásra zsidó boltos cégtábláján. A vevők, helybeli és környékbeli parasztasszonyok, még családi nevűnket sem tudták. Valamikor, emlékezet előtt, serfőzde lehetett a falunak azon a végén, ahol nagyapám a múlt század ötvenes éveiben boltját megnyitotta. A parasztasszonyok mindvégig "a serfőzdéshez" jártak szoknyát, kendőt, miegymást vásárolni.

Devecser, gyermekkori igazi otthonom mellett Ó-Beszterce valamennyire szintén "otthon" maradt. Egész kiskorom óta nem csak kétnyelvű voltam, hanem kétlaki is. (Tudom, hogy átvitt értelemben a "kétlaki" jelző nem jelez dícséretet.) Persze éppen ezért általában többet láttam régi hazámból, mint mondjuk a devecseri kortárs fiúk.

Ez a kétlakiság, az azonossági krizis, máig is kísért. Arra a kérdésre, hogy mi vagyok, vagy honnan való, egyenesen válaszolni sohasem tudtam. Ha azt kérdik, mi vagyok, ösz-

tönösen azt felelném, hogy "magyar". A kérdező néha kérdőre húzza szemöldökét. Aki valamilyen okból megkereste nevemet a hivatalos orvosi címjegyzékben, azt csodálkozza, hogy nem "csehszlovákot" mondtam. Hivatalosan annak születtem; csehszlovák quotán vándoroltam be új hazámba. Útlevelem is csehszlovák születésűnek mond. Van, aki azt akarja tudni, hogy zsidó vagyok-e, pláne ha rájön, hogy nem tudok jiddisül beszélni. Azt a feleletet, hogy "amerikai" (itt legalább is) senki nem várja. És arra a kérdésre, hogy honnan jövök, mit feleljek? Pestről? Ott éltem férfikorom némely jó évét; onnan jöttem ide. Galgócról? Ott csak születtem. Devecserből? Ott gyerek voltam. Vannak,akik pápainak mondanak. Ott jártam gimnáziumba. Vannak akik kőszeginek, mert a későbbi kőszegi rabbi fia vagyok. Sohasem tudtam pontosan, hová tartozom.

Szeretnék itt most közbeszúrni egy gyerekkori emléket. Első vagy másodikos elemista lehettem: valamilyen okból egy fiú megütött és én visszaütöttem. Apám szigorúan megdorgált. Apám szerint a jó, istenfélő gyermek nem üt vissza, hanem panaszt tesz a tanító úrnál, aki majd megdorgálja, jobb belátásra bírja, jobb útra térítendi a verekedőt. Visszaütni, verekedni, nem rendes zsidó gyermekhez illő. Akkor aztán jött az a bizonyos nyár, amelyről később még be kell számolnom, amikor vagy egy félévet a galgóci nagyszülőknél töltöttem. Még a helyet is látom, az "artézi" kútnál, a zsidó templom mellett, ahol egy fiú egyszer megtámadott. Sírva panaszoltam nagyanyámnak. És, jaj, de kikaptam tőle. (Különben sem szeretett.) Árulkodni? Nem. Visszaütni? Igen. Mindig. Sohasem tudtam eldönteni, hogy melyik az a bizonyos "helyes" út. Pesti diákévemben Marxot olvastam, de csak felületesen. (A Kommunista Kiáltványt, a zsidókérdésről írott pamphletjét; a *Das Kapital*-ig sohasem jutottam el.) Később, Pozsonyban Martin Bubert és misztikusokat. Azután Prágában, medikus koromban, Idával Lao-tze nagy művét tanulmányoztuk. (Minden szavát, minden mondatát, mint a talmudot.) A Lao-tze könyvnek Alexander Ular költői német fordításában *Die Bahn und der rechte Weg* volt a

címe. Sohasem jutottam azután már odáig (a medicina elfoglalt), hogy a *Tévelygők Útmutatóját* tanulmányozzam. (Maimonides híres művének ez a címe.) Tévelygő maradtam. Hogy melyik a *der rechte Weg*, bizony máig sem tudom.

* * *

Devecser és Ó-Beszterce (1918-ig még mindkettő Magyarországban) két külön és különböző világ volt, két fókusza, két gyűjtőpontja gyerekkori, ifjúkori emlékeimnek. Persze Devecser volt és maradt a legélesebb fókusz. De a rabbi fia voltam. Sem az úri, sem a szegény osztályhoz nem tartoztam.

Ó-Besztercével való kapcsolatom mégis csak más volt. Ott Jacob Links egyike volt a zsidó boltosoknak és a trencsénmegyei falvakban, kisvárosokban lakó nagybácsik, nagynénik és mindenféle rendű unokatestvérek között elsősorban egy "család"-nak voltam tagja. (Devecserben senki sem volt "rokon".) Igaz, hogy azért Ó-Besztercén is valamennyire kültag maradtam: Apám fia, a *Doktor Rabbiner Links* fia. És a kétlakiság? Volt annak egy pozitiv oldala is. Devecseri osztálytársaim, még az úri fiúk is, csak *egy* Magyarországot ismertek, a devecserit; óbesztercei családom szintén egyet, egy másikat; és a kettő messze nem volt azonos.

Hadd kezdjem ott, hogy ami legjobban szembeötlő volt számomra már eléggé korai gyerekkorom óta az a devecseri és devecservidéki parasztoknak, földművelőknek viszonylagos gazdagsága volt, szemben az ó-besztercei parasztok szegénységével, majdhogy nyomorúságával.

A "paraszt" szó értelméről és használatáról kell itt egy szót közbevetnem. A német *Bauer* szó alapjában véve a föld megművelőjét jelenti. A "paraszt" szó nem magyar és nem "konnotálja" (tudom, olvasóm, hogy angolból lopom, de latin a szó) a föld művelését. (A szlovák *prostý* szó durvát, faragatlant, ki-nem-fínomultat jelent.) Mindezek dacára Devecserben a szó közhasználatú volt és általában nem volt semmiféle lekicsinylő benne. Így, ha én parasztot mondok, úgy nagyjából földművest értek. Parasztutcák azok az utcák

voltak, amelyekben nagy többségben földművelők laktak és a "parasztházak" szó egyfajta építkezési formát jelentett, amely nyílván évtizedek, évszázadok alatt alakult ki és a földművelő, jószágtartó életet legjobban szolgálta. A belvárosban a helynek, a teleknek értéke volt és ablakok, kirakatok az utcát nézték. Paraszti házhelyek kiterjedt udvaraikkal ott el sem fértek volna.

Devecsernek már gyerekkoromban három orvosa volt — a körorvos, a járási tisztiorvos és az uradalom orvosa; azután később még egy magánorvosa is. Volt egy nagyon szép, elegáns külsejű patikája és körülbelül a tízes évek elejétől kezdve még kórháza is — a "Berta kórház", amely a devecseri Esterházy gróf feleségének, Lobkowitz hercegnőnek nevét viselte.

A devecseri gyógyszertárra emlékezvén meg kell hogy említsem a két mellszobrot, amely a bejáratot díszítette. A szobrok talpazatába aranyozott betükkel bevésett nevek közül az egyiket *a-es-czulap*-nak olvastam; a másik *H* és *Y* betükkel kezdődött és olyan sok magánhangzóval végződött. Nem tudtam hogyan kell a szókat kiejteni vagy hogy bármelyik is mit jelent.

Devecser járási székhely volt. Volt községi bírója (csizmás-pipás "polgár ember"), jegyzője, szolgabírója, járásbírósága — mind megfelelő személyzettel (tetézve jó számú ügyvédekkel) és számomra akkoriban imponáló középületekkel. Nem lehet említetlen hagynom a két takarékpénztárt, a Löwinger úr kávéházát, a beszálló vendéglőket és persze a katolikus és a zsidó templomot, a paplakokat, iskola-épületeket, a gőzmalmot és a nyilvános házat. És még újságja is volt — a "Somlóvidéki Hírlap". Huss Gyula volt a szerkesztője, kiadója és nyomtatója és évekig harcolt, hogy Devecsernek gyorsvonati megállója is legyen.

Ó-Beszterce vagy 18 kilométernyire volt Krasnotól (magyaritva: Karásznótól), a legközelebbi vasúti állomástól. A postát (és az esetleges útast) egy ócska, egylovas fapados kocsi vitte a Bystrica folyó medrét követő, állandóan emel-

kedő, egyszer sáros, máskor kavicsos, gondozatlan úton, gázlókon, egyéb kisebb falvakon keresztül, az ó-besztercei postahivatalig. Új-Besztercére (ami már nem is volt igazi falu, csak olyan itt-ott feltűnő házcsoportok) csak egyszer egy héten, vasárnap délelőtt jött posta (és, nagyon helyesen, a templom előtt osztották ki). Azután, ahogy az út meredekebb lett, a völgy szűkebb, a táj zordonabb, lassan majd minden civilizációnak vége lett. Csak a lakatlan, fenyves-borította hegyek váltakoztak betorkoló völgyekkel és a Bystricába rohanó patakokkal. Itt már parasztok is alig laktak. Csak egy pár faház dőlt a hegyek lejtőjének, ott ahol az erdő egy-egy pataknak helyet hagyott. Két napig is eljárhattál úttalan útakon, míg végre Sziléziában vagy Galiciában, a Duna vízválasztójának túloldalán találtad magadat — idegen világban. Hetenként egyszer (talán kétszer) két kakastollas, puskás csendőr tette meg az útat valameddig, nem tudom, meddig. (Az országhatár őrizetlen volt és őrizhetetlen.) Ők voltak az államhatalom szimbólumai. Visszafelé mindig betértek nagybátyám korcsmájába pihenni. Megkapták a kellő tiszteletet.

Majd hogy fájdalmas nem volt ennyi szegénységet látni — azokat a fenyőfatörzsekből összekalapált viskókat (télen a tyúkok, disznók, kecskék is gyakran a házban laktak), a kis krumpliföldeket a házak mellett, és a bocskoros, szűrnadrágos, kenderinges, borostás képű parasztokat. A szűrt, kendervásznat az asszonyok fonták, szőtték és, ellentétben a magyarral, a tót paraszt a bajuszát is borotválta. Szokatlanul sok férfit láttam féllábasan, primitiv falábbal, félkézzel, megnyomorított ujjakkal. (Legtöbbjük inkább erdőkitermelésből élt, mint földmüvelésből és ez nyilván veszélyes mesterség volt. Golyvát először Ó-besztercén láttam. Nem volt ritkaság. Falu bolondját is. (Még az emléke is íjesztő.)

Devecser áldott humuszú síkságban feküdt. A lakósok többsége földműves volt; a jobbmódúak polgárembernek mondták magukat. A belvárost körülvevő utcákban laktak és házhelyeik nem voltak helynek szűkében — kapuk, udvar, istállók, ólak, szekerek, pajták, állatok, kerekeskút mind

helyet találtak egy paraszti házhelyen. Gyönyörű ország — senki nem sietett. Felejthetetlenek számomra az ökrös szekerek. Az a csodálatos lassúság, a méltóságteljes majdnemmozdulatlanság.

Persze Devecser vidékén sem volt minden község járási székhely. Sehol máshol a járásban orvos nem volt; a belváros is hiányzott — a városias üzletek, a hivatalok, az "intelligencia". De a legelők, szántóföldek ott is szép, egybeépült, valamilyen tér, templomtér köré rendeződött falvakat vettek körül. (Veszprém megyében nem volt tanyarendszer.) És egy rég kialudt vulkán, a Somlóhegy, szőllői néztek le rájuk barátságosan.

Ó-Beszterce lélekszámra nagy falu volt, de nem volt a falunak helye terpeszkedni elegendő. Volt egy olyan községféle, egy vagy két utca szélességben, ameddig a folyó medre és a kocsiút mentén fenyveserdős hegyek engedték tágulni a völgyet. Ebben a pár utcában volt a jegyző hivatala. a posta, a katolikus templom, a cseppnyi zsidótemplom, a pár zsidó kereskedő háza és üzlete, a doktor háza, a "Manik" Ries susztermühelye és a gazdag Löwyéknek, az erdőkitermelő uraságnak fehérfalú, zöld zsalus, lezárt kapus udvarháza. Mindez azonban csak egy része volt a községnek. Ahol a fenyvesek között előbukkanó patakok engedték, mindenhol volt egy pár házból álló település, háztáji krumpliföldekkel, zabföldekkel, ameddig a szűkülő völgyek közé még betalált a nap. Devecserben, a környező falvakban, Isten szabad búrája alatt, mindenfelé elláttál a látás határáig; Ó-Besztercén, és pláne feljebb a szűkülő völgyekben, csak kis darab eget láthattál és augusztusra, mire a nap lejjebb ereszkedett, már beköszöntött az esős, nyirkos ősz.

Ó-Besztercén túl már nem volt, amit igazán községnek nevezhettél volna. Új-Besztercén egy érdekes boltra emlékszem, ahol fejszétől fűrészig és patkószegtől kocsikenőcsig minden kapható volt, amire a paraszti technológiának szüksége volt. Ott volt Vilmos nagybácsimék korcsmája és vegyeskereskedése is.

Nem volt könnyű nagybácsimék élete. Nem volt könnyű

szekéren, vonaton Zsolnáig vagy Mährisch Ostrauig eljutni, bevásárolni, cipekedni és azután szegény parasztasszonyokkal filléreken alkudozni. De a parasztoknak sem volt könnyű. Devecserben sem volt könnyű parasztnak lenni. De a föld megmunkálása ott mégis öröm is volt és méltóság. Még nézni is szép volt a szántó-vetőt, aratót, szüretelőt. De azoknak a szegény tót parasztoknak jaj de nehéz lehetett az életük. Még nézni is ijesztő volt, ahogy egy vagy két halálra hajszolt lóval, primitiv kétkerekű kocsiderékkel húszméteres szálfákat vontattak. És azok a nyaktörő tutajozások árvíz idején! És az a sok baleset! A féllábúak, akik féllábbal folytatták, amit kétlábbal tenni is nehéz volt. Pihenőül ezek az agyonhajszolt, hétközben mindig borotválatlan, izzadtszagú parasztok ültek be a korcsmába egyedül, mogorván, szótlanul. Egydecis, kétdecis nyakas üvegekből itták a pálinkát (úriember nem ivott pálinkát, még a devecseri parasztok sem) és azon veszekedtek, hogy meg volt-e rendesen, a vonásig mérve az ital. Devecserben a nagy vendéglők keresztény kézben voltak; a borívók társaságban ittak, duhajkodtak; és a zsidó rőfös felesége "asszonyság"-nak titulálta a polgár-asszony vevőt. Ó-Besztercén a paraszt gyűlölte a drágaportékás zsidót és a zsidó lenézte a civilizációnak tényleg csak peremén küzködő parasztot, a "részeges gójt", akinek ő adta el a pálinkát. Tragikus helyzet volt ez a zsidó és paraszt nyilván sok évtizedes symbiosisa. Egyik sem tudott meglenni a másik nélkül és egyik sem tudott meglenni a másikkal.

Kiss József egy halhatatlan verse jut eszembe ezzel a tragikus szlovák-zsidó (mondjam inkább, tót és zsidó) egymásra-utaltsággal kapcsolatban:

> Vad örvényt rejt a síma felszín mélye,
> Megoldás nincs, se bűn, csak bűnhődése...

Devecserben igazában sohasem éreztem ezt a feszültséget. Még később sem. Igaz, a Horthy-Magyarország Devecserében a körorvos már nem volt zsidó és az ügyvédek többsége sem (a főszolgabíró, a járásbíró, a jegyző, a jószágigazgató

azelőtt sem volt az). A parasztutcákbeli szegény zsidók gyerekei elköltöztek (nem maradtak meg szüleik proletárnivóján); de az *élite* az maradt. Az "úri" zsidók és az úri keresztények ugyanazt az egy nyelvet beszélték — a magyart, még bajuszukat is egyformán pederték. Az úri zsidó fiúk... általában úri zsidó lányokat vették feleségül (egyetlen vegyes házaságra emlékszem) és végül a szülők nagytrafikjában, gyárában, dívatárúüzletében, vasárudájában folytatták életüket.

A vallási élet nagyon meglazult. Körülbelül 1919-ig Silber bácsi még össze tudta valahogy trombitálni a napi kétszeri istentisztelethez szükséges tíz felnőtt férfit. Azután ez megszűnt. Csak a péntek esti és szombat délelőtti nagy-istentiszteletekhez (meg az ünnepnapiakhoz) gyűlt össze elegendő hívő. Azután, hogy szüleim 1925-ben Kőszegre költöztek, állandó rendes rabbija Devecsernek többé nem is volt. És hogy a második háború vérzivatarában Devecser, Kőszeg és Ó-Beszterce zsidósága egyformán "kiirtatott" — arról most nincs miért tovább beszélnem.

A régi Magyarország utolsó évének, az 1918 évnek nyarát Ó- és Új-Besztercén töltöttem, nagyanyámnál és Vilmos nagybátyáméknál. Augusztus végén köszöntem el tőlük. Még meglátogattam már gyengélkedő galgóci nagyapámat és azután elindultam új életem útján: Budapest, egyetem — minderről majd még beszámolok. Nem telt bele hat hét — az egész örökkévalóságnak tűnő "ezeréves" rendszer mint kártyavár összedűlt. A *Jacob Links* cégtábla az ó-besztercei üzletről örök időkre lekerült; Vilmos nagybátyámék vagy egy év után visszamerészkedtek boltjukba, korcsmájukba és folytatták ahol elhagyták. De most már orosz katonasapkás (nem kakastollas) cseh (nem szlovák) csendőrök ügyeltek a rendre. A következő nyári vakációk nagyrészét (akkor már medikus voltam Prágában) megint ott töltöttem. A gazdag Löwyék akkoriban már nem laktak udvarházukban és az új fakitermelő társaság iparvasútat építtetett. A parasztok lovaira, szekereire, az egész "deréktörő" munkastilusra nem volt többé szükség. Hogy ez a parasztoknak,

jó volt-e, nem tudom megítélni. De megcsökkent a száma a parasztoknak, akik munka közben egy italra betértek volna. A korcsma jövedelmének ez nem igen használt.

Eltúloznám persze a dolgokat, ha Ó-Beszterce 1918-előtti néprajzából csak ennyit említenék — az embertelen testi munkát, a reménytelen szegénységet, az italt és az írástudatlanságot. Külön megemlítést érdemel az "Amerikás", az Amerikát-járt paraszt (némelyek kétszer, háromszor is megjárták Amerikát), aki már rendes nadrágot viselt és cipőt és, ha lehetett, arany fogsort fitogtatott. Ezek az általában fiatalabbak, vállalkozóbb szelleműek pár évet töltöttek az Egyesült Államokban, bányákban, gyárakban; pénzt hoztak haza; földet vásároltak és fiatalabb vagy módosabb asszonyt választhattak. Katonaköteles fiatalok könnyen szöktek a hegyeken keresztül. Alig emlékszem rá, hogy Ó-Besztercén a világháború alatt katonaruhás fiatalt láttam volna. Nyilván a hadsereg (és később pláne a nagy szláv testvér ellen folyó háború) nem keltett nagyobb lelkesedést szívükben.

Devecserben a sorozás az év emlékezetes eseményei közé tartozott. A sorozás a Bellavits-korcsma és vendéglő nagytermében folyt le, egészen közel a zsidó elemihez és odáig hallatszott a legények kurjongása, különösen azoké, akiket "bevettek". Három éves volt a szolgálat. A besorozott legények pántlikásan, borosan hajnalig hasogatták a kisvárosnak különben megszokott éjjeli csendjét.

Az ó-besztercei amerikás paraszt régen elfelejtette volt a kevés magyar szót, amit az iskolában rátukmáltak. Viszont valamennyire megtanult angolul. Ezzel kapcsolatban jut eszembe egy anekdotányi történet, amelynek hitelességéről nem merek kezeskedni. Valamelyik rokonom mesélte, hogy az országházi választások idején (1910-ben volt az utolsó képviselő választás Nagy-Magyarországon) az egyik jelölt, egy Lévay báró, angol nyelven mondta el kortesbeszédjét. Ő nem tudta azok nyelvét, akiket képviselni kívánt, azok nem értették az ő nyelvét.

Az ó-besztercei választásról csak ennyit tudok, ezt is má-

sodkézből, egy unokarokon elbeszéléséből. Az 1910. évi devecseri választásra pontosan emlékszem. Az 1910. évi választás nemzeti munkapárti (kormánypárti, Tisza-párti, 67-es) jelöltje egy dr. Magyar Károly nevű járásunkbeli, kiskamondi ügyvéd és földbirtokos volt. A 48-as Justh párté Malonyay Tamás — emlékezetem szerint felső-keletmagyarországi szolgabíró. Dr. Búzás Kálmán a már említett paraszti sorból felnevelkedett ügyvéd volt a főkortes.

Érdekes ez a "kortes" szó. Azt hiszem, azóta sem hallottam. Nem tudom, honnan ered. Hogy a "függetlenségi 48-as párt" miért szakadt kétfelé, szintén nem tudom. De tudom, hogy volt egy Justh Gyula-részleg és egy másik, amelynek Kossuth Ferenc, Kossuth Lajos hazatért fia volt a vezére. Képviselőjelöltnek lenni, különösen ellenzékinek, költséges lehetett és fárasztó. Az a szegény Malonyay heteken át járta a falvakat és Devecserben majd minden házba bekopogtatott. Hozzánk is. Apám örömmel és tisztelettel fogadta (nagy hazafi volt és 48-as érzelmű) és rám mutatott, aki kalapomra tűzve hordtam a piros tollat zöld levéllel, amely a Malonyay pártjához tartozókat jelezte. (A kormánypártiak, a "mungók", piros-fehér-zöld tollat viseltek.)

Arra nem emlékszem, hogy hogyan terjedt híre Apám állásfoglalásának. Nyilván nagy megrőkönyödést keltett a hitközség vezető köreiben. Mauthner Herman úr, az egyik takarékpénztár igazgatója, volt a hitközség elnöke. Pár nappal a választás előtt megjelent lakásunkban és majdhogy megtiltotta Apámnak, hogy a függetlenségi jelöltre szavazzon. Mintha látnám Apámat valahogy megroppanva, megalázva. Mintha majdnem sírásra csuklott volna melle, válla. A végén Apám nem szavazott. Persze nyílt szavazás volt a dolgok akkori rendje. (Mintha valamikor a húszasharmincas kurzus-időkben mondta volna talán Bethlen István gróf, hogy a titkos szavazás "a magyar ember jellemével" nem egyezik.) A szavazás napján a Deák téren, a járásbíróság előtt álltak nagy tömegben, vasárnapi ünneplőjükben, tiszta csizmáikkal, az uradalom béresei, cselédei. Valami uradalmi tiszttartó vezetésével egy tömbben vonultak

szavazni — és persze mind "egyhangúlag" Magyar Károlyra szavaztak.

Ott álltam a tömegben a Búzás doktor udvarában, amikor meghozták az eredményt. Valami tizezer koronájába került a választás jelöltünknek és úgy emlékszem, elsírta magát. Soha többé nem hallottam Malonyay Tamás nevét.. Nem tudom, mi lett belőle. Csak egyre emlékszem: Mikor a nagy és nemes Adlai Stevenson,gondolom 1952-ben, első sikertelen próbálkozása után a "tévén" bejelentette, hogy a választást elvesztette, hirtelen a két kép egybefonódott bennem — Stevenson a világ előtt és Malonyay egy devecseri ügyvéd házának udvarában, egy tízéves fiú memoriájában. Stevenson csodálatos szónok volt és beszédje utolsó mondatait majdnem kívülről tudom. Valahogy úgy végezte, hogy —sírni nem illik, de túlságosan fáj ahhoz, hogy nevessen. (Pár évvel később Stevenson páciensem lett és ezt a két kapcsolt emléket elmondtam neki.)

* * *

Ennyit most Devecserről és Apám családjáról. Most Anyám (persze mostohaanyám) családjáról megmaradt néhány emlékemet akarom előbb valamennyire is rendbeszedegetni.

Anyám szülei Morvaországban egy *Mährisch- Weisskirchen* nevű kisebb városban laktak. Ott is voltunk párszor látogatóba — egyszer talán 1908 nyarán és mégegyszer 1913-ban. És ott is volt egy nagyapám, *Moritz Schindler* (anyám elmondása szerint), *ein Flachshändler*. Szegény, legalább is szerény keretek között élő népek voltak. Anyám volt egyetlen gyermekük. Pontosan vissza tudok emlékezni egynémely sétára, beszélgetésre Nagyapámmal. Nem valószínű, hogy elbeszéléseit nyolc éves fejjel már értelmezni tudtam volna. Igaz az is, hogy a családnak ezzel az ágával azért mégis kevésbbé volt (vagy legalább is maradt) kapcsolatom.

Szép régi városka volt az a *Mährisch- Weisskirchen* (most *Hranice* a hivatalos neve), egészen más, mint Galgóc és plá-

ne egészen más, mint a még sok tekintetben falusias, paraszti jellegű Devecser. Az utcákat szép régies stilusban épített egy-kétemeletes házak szegélyezték. Anyám különösen arra volt büszke, hogy ott volt a régi Ausztria egyik legelőkelőbb katonatiszti iskolája, *die Kavallerie-Kadetten-Schule*. Az elegáns, lovastisztnek készülő aranyifjúság valahogy tényleg az egészre rányomta bélyegét. A városka közepén folyt keresztül a Bečva nevű folyó, abba belehorgonyozva láttam az első kosárúszodát életemben, a tisztiiskola úszodáját, amely a nap bizonyos óráiban a nagyközönség számára is nyitva volt. Apám valahogy kitudakolta, hogy hivatásos úszomester van szolgálatban és hogy úszó-leckéket is adnak. És miután a Talmud és a viselkedési szabályzati könyvek szerint az apának kötelessége, hogy fiát úszni megtanítsa, Apám a második weisskircheni vizitünk alkalmából beíratott egy úszodai tanfolyamra. Egy körülbelül őrmesteri rangú altiszt volt az úszomester. Apám előre kifizette a tíz leckét, amelynek lejártával szabad-úszóvá fognak deklarálni. A leckékhez Apám mindig velem jött. Jól emlékszem arra, hogy egy hosszú hajlékony póznáról lógó hálószerű alkalmatosságra kellett ráfeküdnöm és a konzervativ mellúszás hármas tempóit gyakorolnom. Négy legfeljebb öt lecke elmúltával Apám úgy találta, hogy sürgősen vissza kell térnünk Devecserbe és hogy a további leckékre nincsen idő. Hosszas vitatkozások után az úszómester beleegyezett abba, hogy én az úszodának azon a külső sekély oldal-medrén, ahol a tanítás folyt, a felakasztó szerkezet nélkül egyszer végig ússzam. Igy azután Apám megkapta az írást, amely engem szabad-úszóvá nyilvánított. (Viszont az előre kifizetett tandíjból vissza semmit nem kaptunk.) Ezzel egész életemre be is fejeződött a módszeres testgyakorlás és pár tempót úszni régimódi mellúszós hármas taktusban volt és maradt az egyetlen sport, amit szerettem és nagyritkán gyakoroltam. Soha semmiféle tornaegyesületbe, evezősklubba nem tartoztam. Azt a bizonyos *crawl*-nak nevezett úszásformát, amelyet ma általában használnak, soha elsajátítani nem voltam képes.

Schindler nagyapától hallottam először a morvaországi régi zsidó hitközségeknek legalább is szimbólikusan megmaradt önkormányzatáról. A zsidó utca hivatalosan *Judenstadt* volt, a hitközség elnöke pedig *Bürgermeister*. A templomszolga volt a zsidó rendőr; rendőri egyenruhát viselt. Állítólag még kardja is volt. A zsidóvárosnak kapuja is volt és péntek este be is zárták. A városi rendőrségnek előbb engedélyt kellett kérnie ahhoz, hogy a zsidó város területére belépjen. (A prágai német egyetemnek is megvolt ez a területenkívüliségi joga és így a rendőrök csak az utca túloldaláról nézték antiszemita diákszövetségekkel való véres verekedéseinket. Cseh rendőrök voltak. Élvezték, hogy a "németek" hogyan ölik egymást.) A régi szép zsidó templom ott volt a zsidóvárosban, de a szűk utcákban, ósdi házakban már zsidók, legalább is jobbmódúak, nem igen laktak. Inkább olyan csőcselék népség. Rudolf Haus úr, jómódú rokon, nevetve magyarázta, hogy ezek mennyire örülnek a rendes rendőrség területenkivüliségének. Tolvajoknak, orgazdáknak az önálló zsidóváros majd hogy biztonságot nem ajándékozott.

Ezeknek a látogatásoknak helyéhez, idejéhez, emlékeihez kapcsolok néhány eléggé érdekes felismerést. Pedig ezekhez akkor még nem is lehettem eléggé érett. Mintha ezzel a két fogalommal — cionizmus, antiszemitizmus — ott, akkor találkoztam volna először. *Weisskirchen* tisztára a cseh nyelvterületbe tartozott és cseh jellegén még a *Kadetten-Schule* és a németül beszélő, német érzelmű osztrák hivatalnoki kar sem tudott változtatni. A zsidók persze a jóságos öreg császárnak és a Monarchiának voltak feltétlen hivei. Németül beszéltek és a német kulturának voltak lelkes ápolói és szóvivői. Viszont az osztrák hivatalnok-osztály nem kívánta őket barátnak, de még szövetségesnek sem. A német *Turnverein* és a német *Gesangsverein* nem forszirozta, sőt nem is kedvelte zsidóknak tagul jelentkezését. És ebből a dilemmából született egy mozgalom, amelyet az idősebb zsidók értelmetlennek találtak, míg a fiatalok lelkesen felkaroltak — a cionizmus, a mult század utolsó évtizedének egyik fontos zsidó szellemi mozgalma. Anyámat, aki nem volt mélyen vallá-

sos és aki abban az évtizedben (*nota bene* a Dreyfus-affairnek évtizedében) serdült felnőtté, ez kapcsolta a zsidósághoz. Cionista dalokat, verseket (és a német antiszemita gúnyverseket is) Anyámtól tanultam. Apám számára zsidó sportegyesület, dalárda, kulturotthon, vitaesték értelmetlen eltévelyedések voltak. A zsidóság lényege a tóratanulás volt és a szabályok betartása. (Ahogy Apám akkoriban megjelent könyvében olvashatod, *Az Atyák Fejezetei*-hez írott kommentárban: "Három dolgon áll a világ: a Tórán, az istentiszteleten és a jótékonyság gyakorlásán".) És hogy még komplikáltabb legyen a lelki zavar: Apám, mint már mondtam magyar hazafi is volt, negyvennyolcas párti. És ugyanakkor várta a Messiást.

Schindler nagyapával folytatott másik beszélgetés még érdekesebb volt. Nem tudom, hogy a családnevek hogy kerültek szóba, lehet, hogy az antiszemitizmusról való elmélkedéseivel kapcsolatban jutott ez is eszébe. Saját *Schindler* vezetéknevével kapcsolatban, elmondta, hogy az ő apját persze Schindlernek hívták, viszont apjának apja az *Alt* nevet viselte. Nagyapám apja "törvénytelen" gyerek volt. A magyarázat? Mária Terézia királynő uralkodása idején Morvaországban zsidó férfiak közül csak az elsőszülöttnek volt szabad házasodnia. (Igy akarták a zsidók szaporodását meggátolni.) Igy azután a nem-elsőszülött fiúk gyakran csak titokban, rabbi előtt kötöttek házasságot. Nyilván nem nagyon befolyásolta egy kiskereskedő vagy éppenséggel falutjáró batyús zsidó sorsát, életformáját az, hogy a hivatalok őt törvényesnek vagy törvénytelennek minősítették.

Pár évvel a weisskircheni nagyapa halála után, özvegye, Amália (*née* Haus) szüleimhez költözött Devecserbe. Ott élte le élete végét nyugalomban és boldogtalanságban — átplántált öreg fa, mely idegenben gyökeret ereszteni nem tudott. Szegény mindenáron szorgoskodni akart konyhában, egyebekben. Anyám állandóan perlekedett és úgy éreztem, rosszul, igazságtalanul bánt vele. Apám is a nagymama pártját fogta. A végén külön lakásba költözött és csak étkezni vagy csak látogatóba járt át hozzánk. Ott halt meg

Devecserben. Mikor körülbelül 1960-ban utoljára jártam ott, sírkövét már nem találtam.

* * *

Egyik különös érdekessége az volt életemnek, hogy volt nekem (nem mint más gyerekeknek) még egy harmadik pár nagyszülőm is. Gondoltam olyan adoptált unoka lehettem. Kezdetben valóban nem egészen értettem, hogy vajjon miért is fogadnak engem olyan érthetetlenül bőkezű kegyeikbe ezek a galgóci nagyszülők. Ez a nagyapa egészen más volt, mint Apám, bár szintén rabbi volt. Hosszú, térden jóval alul-érő fekete kabátban járt (kaftánnak is nevezhetném); őszbevegyülő szakálla vadon, egyenlőtlenül nőtt; nem volt elegánsan stuccolva, mint Apámé. De a temploma "legalább tízszer akkora" volt mint Apámé és egészen másképpen volt építve; a nagy emelvény orthodox módra a templom közepén volt. És volt neki segédrabbija: *Herr Pollak, der Dajen,* mondta Nagyanyám mély megvetéssel. (Segédrabbinak lenni nyilván nem volt rózsakert, még szelíd Nagyapám mellett sem.)

Erre a nagyapára úgy emlékszem, hogy majd egész napját a hálószobában töltötte. Az volt a dolgozó szobája. A szoba közepén állt egy kerek asztal, rajta tintapecsétes papirok tömegei. Reggeltől estig írt régifajta tintatartóba sercegő fémtollat mártogatva. A kezei is, nemcsak a papirok, mindig tele voltak tintafoltokkal. Nem tudtam elképzelni, hogy ki tudja majd elolvasni a rettentő sok héber körmölést, amely a végén mégis csak megjelent többszáz oldalas kötetekben. Ez a nagyapa "nagy" rabbi volt; láthatatlanul is a Landesberg palást borította a vállát; és Magyarországról ideszakadt orthodox zsidók között (prakszisom jó része közülük verbuválódik) még ma is van, akinek ismerős nem a neve, hanem a könyvei címe. Héber tradició szerint ez az igazi könyvsiker egyik legfőbb jele. (Nagy rabbik könyveik nevét viselik.) Héber könyvcímekben gyakran találsz valamilyen rejtett értelmet, utalást nyilvánvaló értelmük mellett

(Kabbalisztikus hagyomány.) Nagyapám egyik még ifjabbkori kisebb könyvének címében (*"Atereth C'vi"*) az én héber nevem van megörökítve. Abban az évben írta, amikor én születtem és Anyám meghalt. Fő műve, a *Chavot Jair*, sokkal később íródott. A címszó, szokás szerint, a Bibliából, ez esetben a Bírák könyvéből van véve és a második szóban (kissé változtatott helyesírással) "József Eleázár Rosenfeld" van elrejtve — a saját neve, kezdőbetükben.

Öt éves voltam, amikor ama könnyfakasztó sürgöny folyományaképpen Devecserbe költöztünk. A paplak, a templom udvarában (valamilyen okból, amire nem emlékszem) nem állt vagy egy évig rendelkezésünkre és így egy számomra eseménydús esztendőn át Szalay Ottó postamester úr kúriájának egyik udvari lakásában laktunk. A postamester zömök, szép fehér van Dyck-szakállas, idősebb úr volt. (Nagyon hasonlított Jókai Mórhoz.) Nem-zsidó (Egy rabbi fiánál ez érthetően fontos jelző.) Egészen másfajta ember, mint akiket addig általában ismertem. Vadászruhás, pörgekalapos, életrevaló kurtanemes. Puskája is volt. (Egyik fia később devecseri körorvos vagy járásorvos lett. Egy másik fia süketnéma volt; ezzel nagy barátságot kötöttem.) Csodálatos kertje volt Szalay úrnak: gyümölcsös, szőllő, méheskaptár, veteményes. (A méhesre muszáj emlékeznem, akkor életemben egyetlen egyszer csípett meg egy méh, a szemöldököm felett. Még látom, amint kétségbeesetten tépem le a méhet és a fulánkját, ami bennem maradt. A kertjén keresztül folyt a Torna patak. Kecses, japános fahíd vitt rajta által. A két postáskisasszony nyári estéken hivatalos órák után kézimunkázott az udvaron és nekem Pestről meséltek.

Muszka, egy öreg szelíd ló volt az első négylábú, "akivel" valaha is összebarátkoztam. Napi háromszor hozta-vitte a postát a vasutállomás és a postahivatal között. Barátom a kocsis, aki egyben levélhordó is volt, megengedte, hogy a bakra üljek. Lakásunk a gyönyörű kertre nézett. A postaépülettel szomszédos ház szintén a Szalay kúriához tartozott: az Úri Kaszinónak volt egyidőben bérletbe kiadva. Gyönyö-

rű díszkertje volt, nagy lombos fákkal, patakkal, pázsittal, kerti padokkal. A keresztény úriosztály járt oda járásbírótól gyógyszerészig, meg egy pár zsidó notabilitás, az ügyvédek, az orvosok. Apámat is hamarosan beválasztották. Valószínű, hogy a főszolgabíró is tag volt, vagy Derdák plébános úr, vagy az Esterházyék jószágigazgatója, meg Szentgyörgyi Xavér Ferenc úr, csász. és kir. kamarás. De őket a kaszinóban sohasem láttam. (A Xavér név nagyon imponált, olyat addig nem hallottam.) Apámat érdekelte a politika, mint már említettem volt, nagy "negyvennyolcas" volt; viszont nem volt elég pénzünk arra, hogy pesti újságot járasson. A kaszinóba jártak a pesti lapok, így általában kétszer egy héten délelőtt Apám odasétált ujságot olvasni. Magántanuló éveim alatt én is vele mentem. Ő a Pesti Naplót olvasta, meg a Magyarországot. (Búza Barna nevére emlékszem; szerkesztője volt az újságnak, vagy vezércikkírója. Apám legtöbbször helyeselte a véleményét.) Én a Tolnai Világlapját, talán az Érdekes Újságot nézegettem. (Különösen kedveltem az Új Időkben Mühlbeck Károly rajzait. Délután, este kártyacsaták folytak — bár az esték néha társadalmi eseményeknek voltak fenntartva. Mindettől Apám távol tartotta magát. Délelőtt a kaszinó üres volt. Még ma is bizonyos csodálattal gondolok arra vissza, hogy egy kisváros kaszinójának milyen kitűnő könyvtára volt.

A "középosztály" — kereskedők, iparosok, vendéglősök, vásárosok — a "Polgári Olvasókörbe" tartoztak. Érdekes — nem tudom, hogy a Körnek voltak-e zsidó tagjai; de miután Apám oda nem járt, erről az egyesületről semmilyen emlékeim nincsenek. A "polgárok" fiatalja (Devecserben a módosabb kisgazdát "polgárembernek" hívták") a Katholikus Legényegyletbe tartozott. Néha belestem az ablakon: hosszú üres fapadokat láttam, meg faasztalokat. A legények vasárnap mise után inkább az uradalmi nagykorcsma előtt gyülekeztek lányokkal "cicázni". Az uradalmiak (a község fele Esterházy birtok volt — az uradalom) sehova sem tartoztak. Szintúgy a "szegény néposztály" sem — a mosónők, favágók, pásztorok, útkaparók, napszámosok; a szalmafe-

delesek és vályogházasok; no meg a cigányok. (Nem vándorcigányok voltak, rendes ottlakók.) Devecser, ötezer lakóval, száz zsidóval, a világnak, Magyarországnak volt képe — *en miniature*. Igen, Magyarországnak, a régi magyar világnak, a félfeudális-félpolgári magyar világnak (ha nem is az óbesztercei magyar világnak), amelyre hirtelen reáborult a szemem ötéves koromban.

* * *

Addig mintha valami űrben éltem volna, valami búrában. Búrában, a saját búrámban? A sátoraljaújhelyi emlék? Ott rajtam kívül még csak Anyám létezik, mostohám, meg valami rendőrféle. Ennyi a külvilág. A balassagyarmati emlék? Az már tagozottabb: Van egy ház, egy utca; egy labdázó kislány, aki a halált emlegeti (nem tudom, miért); a kaszárnya a takarodóval, amely még máig is idehangzik:

Baka, gyere haza,
Minek? Minek? —

egy síró nő, Anyám, aki talán azért sír, mert valami új és ismeretlen kezdődik és végül egy sürgöny, amely jelzi, hogy van külvilág, egy külvilág — Apám és Devecser. Apám, akinek létezéséhez addig nincs hely emlékeimben (kinek létezését egy sürgöny jelzi először) és DEVECSER az igazi "haza", a haza *en miniature*.

* * *

Milyen érdekes, értelmes, izgalmas volt ez a Devecser-haza — a külvilág, amelynek hirtelen tudatára ébredtem. Mintha álomból ébredtem volna. egy valóságra, amelynek egyszerre része, részese lettem. Ebben a világban minden új volt és minden mintha örökre elrendezett lett volna. Mindennek értelme volt. A földrajz — hadd ismétlem: belváros, uradalom, parasztváros (ha akarod, parasztfalu), szegények, (még cigányok is). A társadalmi tagozódás, amelyben

mindenkinek megvolt Istentől adott helye, rangja: a gróf, akit élve sohasem láttam, csak a katafalkon (az első halott, akit életemben láttam — koporsója üvegablakán keresztül); a főbíró (soha egyedül az utcán végig nem ment: díszruhás "huszár" követte tisztes távolban); a Barcza nagyságos úrék; a Perczel táblabíró úr; és azután sorjában a mindenfajta hivatalnokok, iparosok, kereskedők, zsidók, parasztok, szegények (még koldusok is). Mindez olyan biztosítottnak látszott, mondom örökké-elrendezettnek jó öreg királyunk örökkévalónak tűnő uralma alatt. A szombat délelőtti nagyistentiszteleteken Apám a nyitott frigyláda előtt magyar nyelvű imádságot mondott felséges királyunk I. Ferenc József és az uralkodó ház életéért, boldogságáért és bizonyosra veszem, hogy érezte is, amit mondott, nemcsak mondta. Igen, igazában már a Messiás eljövetelére sem volt szükség. Ki akarta volna devecseri zsidó Devecsert felcserélni Jeruzsálemmel? És a cionizmus? Ugyan. Az meg kinek kellett? Esetleg még azokkal a gonosz osztrákokkal kellett kenyértörésre vinni a dolgot, azokkal a gonosz osztrákokkal, akik jó magyar királyunknak még a nevét is meghamisították. Öt éves koromban úgy értettem, hogy királyunknak Ferenc József volt a neve; a *Ferenc* vezetéknév, a *József* keresztnév — hiszen, becézve, a népszáj még Ferenc Jóskának is nevezte:

Ferenc Jóska kiállott a kapuba,
Sírva nézi, hogy a fia regruta.
Ferenc Jóska nagyot pök a markába...

még máig is el tudom énekelni (és a "regruta" és "pök" szókat így hallottam). És azok a gonosz osztrákok *Franz Josef*re hamisították a jó magyar nevet. (Csak úgy mellékesen jegyzem meg, hogy egy időben majdnem elhitettem magammal, hogy a világtörténelem nagyjai magyar neveket viseltek. Imádtam történeti könyveket olvasni; az meg volt engedve. Ilyen nevek: Nagy Sándor, Szép Fülöp, Kopasz Károly, Tengerész Henrik maradtak meg emlékezetemben.)

Az első devecseri évről, hatodik életévemről fennmaradt

emlékek között fontos helyet foglal el a "cipőskatulya". Anyám megbetegedett (nem mondhatom, hogy "lebetegedett", ennek a szónak akkor még értelmét nem értettem); napokig ágyban maradt és pár napig, úgy emlékszem nem mehettem be hozzá a hálószobába, míg azután egyik nap Silber bácsi, az öreg templomszolga, egy olyan cipődoboz formájú skatulyával jött ki a szülők szobájából és kérdésemre (folyton ott lógtam) közölte, hogy a dobozt a temetőbe kell vinnie és ott elásnia, mert a kis újszülött nem élt elég ideig ahhoz, hogy szombat délelőtt, istentiszteletkor héber nevet adhattak volna neki. (Nyilván nem volt még neki "lelke".)

Mikor megkérdeztem Apámat, — vagy talán Silber bácsit — hogy mi lett volna a kisgyermek "magyar" neve, a Margit nevet közölték velem. Attól kezdve (sokat voltam egyedül; mindig irigyeltem azokat, akiknek volt testvérük) sokat foglalkoztam testvéremmel (egy második Margittal), aki nem volt.

"Modern" emlékíratban majdnem lehetetlen, hogy a szülők hálószobájáról ne írjon az ember; így hát hozzáteszem, hogy a postaházi kislakás kicsiny hálószobájába egy harmadik ágy nem fért el és így én abban az évben a hálószobához vezető előszobában aludtam. Az igazi paplak sokkal tágasabb volt — egy egész ház, abban egy nagy, hosszú udvari szoba lett a hálószoba. A szülők ágyai foglalták el a hosszú szoba egyik végét. (Orthodox zsidóknál a házastársi ágy ismeretlen; még két szorosan egymás melletti ágyat sem találsz: ideje van minden hónapnak, amikor nem szabad nyúlnod még hites feleségedhez sem.) Az én ágyam ott állt a szoba másik végében. És az összkomfort? Egy nagy porcellánedényből állott valahol a szülők ágyai között. Nem emlékszem, hogy Apám valaha is használta volna. Nagyon szégyenlős volt — mondhatnám, prüd. Anyámnál és nálam — legalább is egy ideig — a közös edény életközösségünknek egy természetes része volt. Apám mindg hajnalban kelt és ahogy a vallási törvény előírja, úgy trenirozta magát, hogy még az istentisztelet megkezdése előtt, sőt lehetőleg még a hajnali talmudlecke előtt, teste "tiszta" legyen. És miután

vizvezeték a házban nem volt, Apám kis üvegekben vizet és tisztító rongyot vitt magával az árnyékszékbe. Ez mind elő van írva. A megfelelő viselkedés törvénykönyvei a leghihetetlenebb részletekig szabályozzák a vallásos zsidó minden élettevékenységét. Kétezer éve teszik. És mindig, minden körülmények között imádkozni kell, valamifajta áldást mondani: Például ha az ember "dolgát" végezte és kezét utána leöblítette, meg kell köszönni a Teremtőnek a "lyukakat", melyeket bölcsességében teremtett ("mert ha bármelyik is hibásan nyílnék vagy záródnék, nem tudnánk Téged megfelelően szolgálni"...). "Ignác, miért ülsz oly soká, megfázol," dohogott Anyám németül; "*Narrischkeiten*" mormogta, ha Apám kis rongyocskáit mosta, szárogatta.

* * *

Nem lehettem több hat-hét évesnél, amikor Freudtól függetlenül (persze csak viccelek) felfedeztem az Oedipus komplexust. A paplakba valamikor hatodik születésnapom után költöztünk és itt, mint éppen említettem, egy ideig én is a szülők hálószobájában aludtam. Szombatokon reggel Anyámnak nem kellett korán kelnie és nekem is csak hét órára kellett templomba mennem. Anyám kicsit lustálkodhatott. Hogy ő hívott-e ágyába vagy én kéredzkedtem, arra nem emlékszem. Tudom azt, hogy ezek a vizitációk életem kellemetességei, gyerekkorom boldog emlékei közé tartoztak. Egyszer aztán egy ilyen reggelen Apám megjelent Anyám ágya mellett és határozott tiltó szóval végét vetette a kapcsolatnak. Bizonyos, hogy tilalmát soha megszegni nem mertem és hogy akkor először és ha csak egy pillanatra is, gyűlöltem Apámat. Mindeme látszólagos szabadosságok ellenére én Anyámat meztelenül sohasem láttam. (Freud emlékei között egyike a traumás élményeknek, hogy egyszer talán három éves korában látta *Matrem nudam*. Úgy látszik, németül még leírni sem merte.) Apámat szintén soha. Persze az atya "meztelenségét" feltakarni, be nem takarni, szintén a leghalálosabb halálos bűnök közé tartozik és ahogy a Biblia

leírja, Cham, Noé legifjabb fia, és Cham utódjai, a kanaániták Noé örökös átkát viselték ezért a bűnért. Sém és Jafet, Noé két másik fia, valami takaróval letakarják apjukat, de valahogy "hátrafelé lépkednek" nehogy apjukat meztelenül lássák. És innen mindjárt 1938-ba visz az asszociáció. Pár hónappal Amerikába való kivándorlásom előtt, Apám (akkor már majdnem 69 éves volt és kőszegi rabbi) magas lázzal hirtelen megbetegedett. Ez volt emlékezetem szerint az első és egyetlen alkalom, hogy Anyám a telefont ígénybe vette volna. (Sőt, ha jól emlékszem, még akkor is a szomszéd Deutschékat kérte meg, hogy telefonáljanak. Úgy tudom, hogy sem Apám, sem Anyám abba az ördöngös masinába soha bele nem beszéltek.) Szóval Apám magas lázzal megbetegedett és orvosuk orbáncot diagnosztizált.

A rendelést lemondtam és orvos barátaim tanácsára az új csodaszert, akkor még új szulfa-gyógyszert (Prontosil néven ismerték) injekció és tabletta alakjában vittem magammal pontos használati utasításokkal együtt. Még elértem a délutáni gyorsvonatot és estére "otthon" voltam. Ez volt Apám első és egyetlen betegsége, amiről tudok. Csodálatos mértékletességével, időbeosztásos pontosságával, rendszeres vallási böjtjeivel, a péntek esti és szombat déli egy pohár borral (ami inkább istentiszteletnek volt számítható), mindig kitűnő egészségnek örvendett. És mindez csak azért jut *itt* eszembe, mert Apám nem engedte meg, hogy az orvosságot, a doktor utasítása szerint intragluteális injekció formájában beadjam. Ez valahogy testének feltárását jelentette volna. A végén úgy alkudtunk meg, hogy Apám beveszi a pilulákat és ha reggelre nem esik le a láza, akkor megengedi az injekciót. (Hogy én vagy a doktor fogjuk-e beadni, arra nem emlékszem.) A tény az, hogy Apám reggelre láztalan lett, több orvosságot be nem vett és én következő nap reggel nyugodtan indultam vissza Budapestre. (Domagk professzor a következő évben Nobel-díjat kapott. Nagyon megérdemelte. A náci uralom nem engedte meg, hogy elfogadja. Ijesztő lépés volt; akkor még fel sem fogtuk, menynyire ijesztő — első megtagadása a gyógyító tudományok

nemzetköziségébe vetett hitnek.)

Anyám, amennyire emlékszem, a cipőskatulya affairtől kezdve sohasem volt egészen egészséges. Kezdett elhízni. Szombat délelőttönként segítenem kellett, hogy halcsontos mieder-jét rendbe húzzam. (Még humorizáltam is néha, hogy szombaton ilyen nehéz munkát végezni tilos.) Sokat fájt a feje. Később olyan fejébe szálló hőhullámokról panaszkodott. (Emlékszem a *Wallungen* szóra.) Veszekedős lett és Apám mindjobban a szent könyvek bújásába izolálta el magát és amennyire csak lehetett, engem is. Egyszer az orvos receptjével *Richter-féle Ovarium Tablettak* felírású gyógyszert kellett hoznom a patikából és a ráragasztott cédulára az volt írva, hogy "frissen leölt sertések ovariumából készült". Persze csak a sertés szót értettem, nem az "ováriumot". Tanakodtam magamban, hogy letépjem-e a cédulát vagy sem. Tudtam, hogy a Talmud szerint életveszély esetén a Tóra összes parancsolatait meg szabad szegni, még a hosszúböjtöt is. Másrészt nem tudtam, hogy Apám Anyám állapotát életveszélyesnek fogja-e deklarálni vagy sem.

Visszatérve majd-hogy-nem-is-létezett Margit testvéremre, csak azt tudom mondani, hogy az emlék egyedülvaló és nyilvánvalóan az alapját képező esemény is az volt. Furcsa, furcsa: azt hiszem, nem vettem észre, hogy Anyám másállapotos volt. Hogy az volt-e Anyám első terhessége, azt sem tudom; hogy az utolsó volt, az majdnem bizonyos.

Csak kilenc éves koromban lettem "nemileg" felvilágosítva. (A passzivumot azért használom, mert nem tudom, hogy ki világosított fel, csak azt tudom, hogy mikor. És ez annál hihetetlenebb, mert az első coitust (ha annak nevezhető) legalább két évvel előbb láttam. Schlesingerék kiskertes parasztházban laktak (szegény népek voltak), közvetlenül a postaház mellett. ("Paraszthéznak" Devecseren az olyan házat nevezték, amelynek hossza az utcára merőlegesen fut, míg tűzfala az utcát nézi és kapuja a ház mellett az udvarra nyílik. A "városias" házak, az úriházak hosszú oldalukkal érintették az utcát, ablakjaik az utcára néztek, tetőjük

az utca felé lejtett és a kapujuk rendszerint a házba magába vezetett.) Kollinék nagy gabonaraktárában a Schlesinger raktárnok két fiával játszottam; az egyik, Jenő (a "hájfejű" — nehezen tanult meg írni-olvasni) velem volt egyosztályos; a nagyobbik, Béla, talán még egy évvel idősebb. Nem voltak "úri" fiúk; mezitláb játszottak, szaladgáltak, mint a parasztgyerekek és a Kollinék béreskocsisának kis mezitlábas lánya volt a játszópajtásuk. Egy alkalommal ezek a fiúk behívták a kislányt az istállóba, nekifektették a szalmán a falnak, kivették kis lógójukat és felhúzták a kislány szoknyáját. (Kislányok Devecserben akkoriban úgylátszik nem hordtak bugyit. Mikor a Weiszberg fűszeresék Róza lánya az iskolaudvaron leült a földre, kilátszott a "mindene".) Hogy mit miért csináltak, nem értettem. Gondolom, szüleiket utánozták, vagy egyéb felnőtteket. Devecseri egyszoba-konyhás, sokgyerekes szegényeknél az a bizonyos *primal* sőt *archetypal* esemény, amelynek pszichoanalitikusok olyan rendkívüli fontosságot tulajdonítanak, nyilvánvalóan a mindennapi események közé számítódott. Csak arra az egy szóra emlékszem, hogy az egyik fiú kérdezte a másikat: "Megy?" Nem értettem, hogy mi jó lehetett abban, hogy arra a kis parasztlányra rápisiltek. (Úgy gondoltam, azt tették. Hogy a szerkezet másra is jó, azt akkor még nyilván nem tudtam.)

Felvilágosíttatásom a természetes sokkot vonta maga után, kétkedést, hitetlenkedést. Az lehetetlen, gondoltam, hogy Apám, szent Apám, "szemérmét" (ez volt a szó, amelyet a magyar Bibliafordításunk alkalmazott) Anyám hasába dugta volna, hogy engem "csináljon". (Az anatomiával nem voltam teljesen tisztában.) És ha már Isten úgy teremtette az embert, hogy valami ilyen szülők közötti testi kapcsolatra van szükség a gyerekcsináláshoz, miért pont ezt az útálatos útat választotta? Nem lett volna a kéz valamelyik ujja jobb erre a célra, vagy valami egyéb, eddig ki nem gondolt módozat? Azt sem értettem, hogy miért volt arra szükség, hogy Apám (vagy a plébános) megáldja a mátkapárokat ahhoz, hogy a procedura sikerrel járjon. Mindenesetre én

sürgősen felvilágosítottam a szomszéd Schwartz Béláék Guszti fiát, aki úgy két évvel fiatalabb lehetett mint én (szegény valamelyik munkatáborban pusztult el) és aki rögtön beárulta szüleinek, hogy én miket meséltem neki. Nagyon megszidtak érte.

Nem tudom, mennyire lehetett Anyám csalódott, szomorúan végződött terhessége miatt, de azután az esemény után anyám többször elsóhajtotta, mennyire sajnálja, hogy én nem vagyok leány. Mi több, elkezdett olyan ruhákat varrni számomra, amilyeneket fiúk parasztvárosban általában nem hordtak. Talán ez volt az oka, legalább is egyik oka annak, hogy osztálytárs fiúk valamiért állandóan megvertek. Én általában annak tulajdonítottam, hogy az osztályban a legkisebb és a legfiatalabb voltam és hogy már mindent tudtam, amit ők tanultak. De lehet, hogy ez csak öndícséret. A másik ok valószínűbb. A "Cica" csúfnév is arra utal. Pontosan emlékszem arra, hogy az elsőosztályos évzáró vizsgára — aznap volt hatéves születésnapom — szüleim kékgalléros, fehér matrózruhában vittek el, a fejemen nagykarímájú fehér szalmakalap, nagy vörös művirággal, meg valamilyen széles, színes szallaggal. (Bizonyos, hogy ez a lehetetlen kreáció Anyám ötlete volt, nem purián Apámé.) Az iskolatársak kigúnyoltak, "Cicának" csúfoltak. Ez a csúfnév az iskolában töltött egész időmre rajtam ragadt. Még vagy tíz évvel később is Rosenberg Flóra, nálam talán egy-két évvel idősebb felnőtt leány (jaj, jaj, horvát fasiszták ölték meg még a háború kezdetén), aki különben nagyon tisztelt és kedvelt, "Cicának" szólított. (Akkoriban már nagydiáknak számítottam, aki Pápáról, a "világvárosból" járt haza vakációzni Ady Endre verseivel — *le dernier cri.)* Sírva rohantam ki az iskolából, letéptem a virágot kalapomról és soha semmi rábeszélésre azt a ruhát többé fel nem vettem.

Az a "Cica" csúfnév sok keserűséget okozott. Úgy éreztem, hogy kényeskedést, leányosságot jelent, sőt, későbbi homályos sejtések szerint, talán homoszexualitást, talán impotenciát. Igaz az, hogy sohasem voltam sem erős, sem ki-

sportolt, sem verekedős. Csak végső elkeseredésemben, ha már nagyon kínoztak csúfolódásaikkal, mentem neki esztelen dühvel, rúgva, karmolva, harapva, még Berger Sándornak is, a nálam talán két évvel idősebb "paraszt" bivalynak, a miskei korcsmáros fiának. (Sándor télen-nyáron négy kilométert gyalogolt oda-vissza, mert szülei zsidó iskolába akarták járatni és Pusztamiskén csak egyetlen zsidó család lakott.) Ha elegendő volt a létszám, a fiúk nem vettek be a futballcsapatba — gyengítettem az együttest. Ha kellettem, hátvédnek tettek be, mert annak nem kellett, mint a csatároknak, szaladni, támadni vagy mint a kapusnak, haláltmegvetően dobni magát a labdára, az ellenfélre. (Ó, mondtam magamnak, bárcsak egyszer is csatár lehetnék!) Az iskolai futóversenyeken (az uradalmi csaliterdőbe járt az osztály kirándulásokra) egy darabig mindig én voltam a legutolsó; azután, talán a harmadik osztálytól kezdve, már csak utolsóelőtti. Egy új szegény zsidó család költözött Devecserbe, egy órásmester; azoknak volt egy fiúk, aki már akkor rövidlátónak való vastag szemüveget viselt. (Senki gyereken addig szemüveget nem láttam.) Olyan albino fajta volt, olyan gyenge, degenerált, erőtelen. Ez a fiú még nálamnál is lassabban futott és a vele való páros beosztásban én lettem a győztes. Ha a tízperces szünetekben úgy magányosan ődöngtem golyózó, csigáikat ostorozó fiúk között, vágyakozva néztem a lányok felé, akik körbefogódzkodva, körben táncolva énekelték:

Lánc lánc eszterlánc
Eszterlánci cérna...

Akkor én is gondoltam, hogy milyen jó volna lánynak lenni. Ez a vágy, lánynak lenni, egyik gyakran visszatérő motivuma volt gyerekkori álméletemnek. Nem tudom, merjek-e erről beszélni. Bizonyos, hogy nem egyezik a ma már majdhogy klasszikus freudi feltevéssel, teóriával, amely szerint a nő írigyli a férfi anatómiát.

Megint nem tudom, illik-e, hogy egy öreg doktor ilyenek-

ről beszéljen. Én ezt az ifjabb koromban állandóan visszatérő vágy-motivumot — inkább nőnek lenni — egy megtörtént epizódhoz kötöm.

Mondanom sem kell, nem volt fürdőszobánk, persze nem volt WC sem a lakásunkban. Rendes pöcegödör szolgálta a célt az udvar végében — *der Abort*, ahogy beszéltünk felőle; és hímnemű lényeknek, ha "kisdolgunkat" kivántuk elvégezni, vigyáznunk kellett, hogy a fapadot, a környílás körül be ne nedvesítsük. Egy alkalommal, hat-hét éves lehettem (már a papházban laktunk), ülve a fapadon, éppen nagydolgomat végeztem, mikor Anyám kopogott, az ajtón: "Arthurkám", így nevezett, *"ich muss pischen"* és *"aber sehr"*, tette még hozzá egy perc múlva. Az ajtót kinyitottam, anyám belépett, hátralibbentette szoknyáját és többrendbeli alsószoknyáit (anyám akkoriban olyan alul-elül-hátul végig nyitott bugyogót hordott) leült és oda se neki, úgy végezte dolgát, hogy csak... Nőknek nyilván nem kell vigyázniuk, hogy hogyan végezzék dolgaikat, nem kell "irányítaniuk" életük sorát és milyen könnyű nekik, jutott eszembe egyszerre, huszonöt év távlatából, mikor ifjú házas korunkban, Münchenben, egyszer meg voltunk híva vacsorára a főnökhöz, a *Herr und Frau Geheimrat*ékhoz. Micsoda nehéz élete volt ennek az alacsony sorból feltört, nagyon tehetséges, csodálatosan szorgalmas, zsidóvértől nem is egészen mentes, keserű, rosszindulatú, fáradt embernek, amíg tanár lett és titkos tanácsos a gyilkos egyetemi versenyben, a porosz-német világrendben! (Már akkoriban ott hangos volt a nácizmus és a tanársegédek már lesték, hogy *Der Chef* állását majd melyik kapja.) És a *Frau Geheimrat?* Neki nem kellett megdolgoznia. Nem tiszta szerencse az egész? Hogy aki elvette, *Geheimrat* lett és nem libakereskedő egy német faluban? És különben is, döntöttem el magamban, egy nő nem lehet impotens, nem kell magáért kitennie, nem kell "irányítania", nem kell vigyáznia. És nőknek még templomba sem kell járniok és állandóan csak tanulni, csak imádkozni, csak tanulni...

Közbeszúrás Kaiser Hedvigről és a zongoratanításról

Kaiser Hedvighez, a tanitónénihez sok mindenféle emlék köt. Ő tanította az első és második osztályt (a kettő egy szobában.) Velem nem-igen volt bármi baja, dolga. A tankönyv gyerekverseit felolvasni nem járt nehézséggel. Még ma is emlékszem annyira, hogy

Szúnyogházi prücsökházi
Dombóvári Péter

(Valami állatokról szóló versnek volt a refrénje).

Mikor beköltöztünk a paplakba, kiderült, hogy a ház egy szobája a tanítónőnek járt, mint természetbeni lakás, meg hogy neki valami konyhajogai is voltak. A sparherdet is joga volt használni bizonyos órákban. Anyám természetesen gyűlölt mindenféle közösködést és a konyhahasználatot, amennyire csak lehetett, korlátozta. Apám sem szerette Kaiser Hedviget. A tanítónéni nem is volt nagyon vallásos és azután olyan kulturtörekvéseknek volt haszonélvezője (és mintegy szimbóluma), amelyeket Apám csak helyteleníteni tudott. Hogy csekély fizetését feljavítsa, a tanítónéni francia és zongora leckéket is adott az úri családok gyermekeinek. Hogy lányok, fiúk franciául tanuljanak, ahelyett, hogy a Bibliába mélyednének el, és pláne, hogy drága idejüket játszással, játékkal töltsék (a zongorázás — *Klavier spielen* — csak játéknak volt tekinthető) — azzal Apám soha ki nem békült. Még szónoklataiban is kikelt ellene.

Kaiser Hedvig jó pár éven keresztül húzta Devecserben. Valami legendaszerű bécsi *Sigi*-vel volt eljegyezve és kénytelen-kelletlen tanúja voltam hangulatváltozásainak, amint a levélhordó hozott vagy nem hozott bécsi levelet. Nem emlékszem rá, hogy mi lett a románc vége — de úgy 12-14 éves koromtól kezdve két másik tanítónőre emlékszem. Apám keresztülvitte, hogy mindketten orthodox házból, községből valók legyenek, az egyik hozzá még Pápáról való volt, kedves, csinos, fiatal nő, Krausz Margit, Apám egyik pápai barátjának leánya. Mindvégig én is barátságban ma-

radtam velük. A tanítónői állás a végén megszűnt. Úgy körülbelül 1918-1919 után nem-igen volt elég zsidó gyerek két szobát betölteni. Szepesi Jakab halála után (gondolom, 1918-ban) a zsidó elemi, egyszobás iskola lett. Hogy Kaiser Hedvig elköltözésével volt-e valaki más, aki az ő "kulturmisszió"-ját betöltötte volna, arra szintén nem emlékszem. Körülbelül 1916 táján (már pápai diák voltam) a devecseri iskolát-kijárt, férjhezmenésre-váró lányok egy német nyelv- és irodalomkurzust próbáltak megszervezni. (A szép fehérbőrű, rozsdavörös hajú Berán Ilus volt a vezetőjük.) Apámat kérték fel, hogy legyen az egyik tanár és csak az ő nyakasságán múlott (rossz politikus volt) hogy az egész kisérlet "kudarcba" dőlt. A lányok persze nem csak nyelvtant akartak tudni, konverzálni is akartak mindennapos dolgokról és vagy valamilyen német klasszikusokat olvasni, vagy modern regényt. Apám azokat a bizonyos Lehmann regényeket rendelte meg az osztály vagy a hitközségi könyvtár számára és közös szépirodalmi olvasmányul a bibliai *Ruth* könyvét választotta. A maga szempontjából Apámnak igaza volt; német nyelvtant analizálni, német szókincset gyarapítani, Ruth könyve éppen olyan alkalmas lett volna, mint akár a "hitehagyott" Heine versei vagy a "vallástalan" Goethe *Erlkönig*-je. De Ilona fellázadt: "A rabbi úr megint csak vallásoktatást akar ránk oktrojálni német-tanítás ürügye alatt". Az egész dolog hamarosan "abba" maradt.

Ja és a zongoratanítás. Hedvigünk ragaszkodott ahhoz, hogy pláne lányok korán, 6-7 éves korukban, kezdjenek zongorázni. (Hedvig szobájában csak egy pianónak jutott hely és én éveken át hallottam Szendi és Chován nevekhez kapcsolódó ujjgyakorlatok, etüdök ismétlődő dallamait pláne enyhébb évszakokban, nyitott ajtaján keresztül. Valami nagy tehetség nem-igen lehetett közöttük. És itt most Steiner Bözsi jut eszembe, a lakásunkkal szemben lakó suszter legfiatalabb lánya. Steiner szegény volt és műveletlen és eszébe sem jutott, hogy gyerekeit franciára vagy zongorázni tanítassa. Talán Anyám vette észre, talán én, hogy ez a serdülőkorabeli lány (13-14 éves lehetett) tényleg órák hosszat áll a

Hedvig szobájának utcai ablaka alatt és csak úgy issza magába a hangokat, még azokat a véget nem érő etüdöket is, majd sírva mondta nekünk, hogy egyetlen vágya, hogy ahhoz a zongorához egyszer ő is odaülhessen. És tényleg csoda történt: Steiner Bözsi leült a zongorához és nem telt bele sok idő, hogy először egy kézzel, óvatosan, azután két kézzel és szabadon, magyar nótákat majd slágereket verjen ki a hangszeren és kotta nélkül. Igen, mondta Apám, ez a példa is igazolja, hogy milyen felesleges fiatal gyerekek idejét zenélésre fecsérelni. "Mikor a gyermek már érett, hamar és gyorsan sajátítja el a zenélést is." Nem tudom mi lett Steiner Bözsiből. Pár évvel később hallottam, hogy talán Székesfehérváron valami kétes éjjeli kávéházban volt zongorista. A devecseriek felhúzták a szemöldöküket. (Na igen, nem volt úri házból való.) De istenadta tehetségében nem kételkedtek.

Hegedűlni csak a község cigánya tudott — az uradalmi korcsmában húzta a borivóknak. És egyik fiára is emlékszem. Sohasem felejtem el azt az öt-hat éves kis cigány purdét. Apját követte az utcán és már egy kis hegedűt vitt a kezében. Bizonyosan nem tudott még írni, olvasni. És alig hiszem, hogy hegedűlni kottából tanult volna. Mikor 1960 körül Devecserben jártam (vasárnap délután volt) benéztem az uradalmi korcsmába, hova gyerekkoromban tilos volt belépnem. Egy szál cigány húzta a nótát. Könnyen lehet, hogy az a kisfiú volt. Emlékezett Apámra.

De hadd térek vissza a zongorázáshoz és a francia nyelvhez. Zongorázni tudni, pláne franciául tudni: számomra ezek megmaradtak mint a jó gyerekszoba, az úri osztályba való tartozás szimbólumai. Máig is azok. Hogy valaki, kolléga, barát, páciens franciául beszél (és különösen ha még valami hangszert is tud), az számomra még ma is valamilyen gyengéden szívenütő irigység forrása, kelesztője. És ó, azok az orvosi amatör kvartettek, *musicale*-ok! Egy úri civilizáció Édenkertje, amelyből én mindörökre ki voltem rekesztve...

III.

A NAGY TITOK
NAGYAPÁM SZÜLETÉSI BIZONYITVÁNYA
LEGENDA EGY SZÉPAPÁMRÓL

Tűnjék bár komikusnak, tűnjék bár hihetetlennek, magamban sohasem ismertem el, hogy Anyám nem volt szülőanyám, nem volt az "igazi" anyám. Bizonyos, lehetőleg mindig elkerültem, hogy erről beszéljek. Általában barátaim sem tudják máig sem. Azt hiszem, Magda, feleségem, sem tudta sokáig, talán évekig. Egyszerűen nem került róla szó. Első, Amerikában, angolul írott tankönyvemet, egy eléggé poétikus jellegű előszóban, Auschwitzban elveszett Apám és Anyám emlékének ajánlottam és persze mostohaanyámat értettem.

Tízéves koromig Apám sem beszélt erről velem, galgóci nagyapám pedig soha. Egy esetből következtetem, hogy Devecserben a tény nem lehetett ismeretlen. Bizonyos nagyobb zsidó ünnepek alkalmából, általában az ünnep utolsó napján, a főistentiszteletnek talán legfontosabb része egy imádság, amit az elhalt szülők emlékének szentel a gyülekezet. Amikor, a rabbi és az előimádkozó ezt az imát inkantálják, akkor azok, akiknek szülei élnek, el kell hagyniok a templomot. Lehet, hogy egy ideig tényleg semmire sem gyanakodtam és így egész természetes volt, hogy az ima kezdete előtt én is kivonultam. De azután valahogy mégis kiszívárgott a "titok". Azokkal a galgóci nagyszülőkkel és a kiterjedt Rosenfeld rokonsággal ez majdhogynem elkerülhetetlen volt. Én ennek ellenére (előbb talán féltudatosan, de később már tudatosan) továbbra is megjátszottam a mitsem sejtőt és a szertartás megkezdése előtt továbbra is elhagytam a temp-

lomot. (Olyan jó volt a napos templomudvarban fiatalokkal sétálgatni, tereferélni; csak az öregek maradtak bent.) Apám, a nem-beszélő, soha semmiféle megjegyzést nem tett. Egy ilyen alkalommal egyik osztálytársam rámszólt, hogy én ugyan miért nem maradok bent a templomban, mikor az anyám meghalt. Én szó nélkül hasbarúgtam osztálytársamat. (Különben nem voltam verekedős természetű.) Tudom, hogy valami botrány lett belőle — "örök harag" és szülői beavatkozás. (Istentisztelet alatt verekedni!) Nem tudom, hogy Apám tudta-e okát. Az incidens után is, továbbra is, elhagytam a templomot, amikor a "Megemlékezési Ima" elkezdődött.

Tizedik születésnapomon (családi évfordulókat héber kalendárium szerint ünnepeltünk; én például Szivan hó 26.-án születtem 5660 évvel a Világ teremtése után) Apám nagykomolyan behívott tanulószobájába, becsukta az ajtót és ünnepélyesen közölte velem (nem tudom tényleg hitte-e, hogy nem tudom), hogy anyám nem sokkal születésem után ("sajnos") meghalt ("mostohaanyádat azért továbbra is szeretned és tisztelned kell") és, hogy Anyám legközelebbi halálozási évfordulóján (szégyenszemre elfelejtettem a héber kalendáriumi, úgynevezett *Jahrzeit* napot) ki kell majd állnom a gyülekezet elé és elmondanom az árvák imáját, a *Kaddist*. Még ma is látom magamat, amint akkor először mondom el az imát a gyülekezet előtt. (Mindig felmutatós voltam; szerettem tudományommal kérkedni: hangosan recitáltam az imát és persze kívülről. Mint aki tudja, miről van szó és nyilvánvalóan érti a furcsán és idegenszerűen hangzó arameus szöveget, pontosan betartottam a pauzákat, amikor, a görög tragédiák chorusának mintájára, a gyülekezet hangosan beleszól.)

Ezzel a *Kaddis*-recitálásával nem volt baj. Az évforduló hétköznapra esett, amikor csak férfiakból és, hogy úgy mondjam, kisszámú habitüékből állt a gyülekezet. De azután jöttek az őszi nagyünnepek, a hosszúböjt, amikor fehér halotti ruhába öltözötten a rabbi és a kántor elmondják azt a bizonyos megemlékezési imát az összes szülőkért.

Hadd jegyezzem itt még meg "írástudatlan" olvasóim számára (és mert valahogy tollamra kívánkozik), hogy hithű zsidó férfi esküvője alkalmából veszi fel először azt a fehér "halotti" ruhát, amelyben egyszer, majdan, eltemetik és hogy attól kezdve, a "félelmetes" őszi ünnepnapok alkalmából és a Széder-estén, a pászkaevéses diadalünnepen ("az Egyiptomból való kivonulás emlékére") mindig ebbe a fehér ruhába öltözik.

Nem emlékszem rá, mondta-e Apám, hogy ez alkalommal bent kell maradnom a templomban a ceremónia idejére; én magam is tudtam, hogy ez elkerülhetetlen. Anyámmal erről szót nem váltottam. Az is bizonyos, hogy a halott szülőkért meggyújtandó mécsesek száma eggyel több volt abban az esztendőben: én is gyújtottam egy mécsest. Nem beszéltünk róla. Nők általában csak a szombati vagy ünnepnapi délelőtti főistentiszteletek alkalmából jártak templomba és ezt a szabályt, szokást Anyám, mint rabbiné, persze szigorúan betartotta. (Akkoriban Magyarországon még neolog templomokban is külön ültek a nők. Csak esküvői szertartások alkalmával "keveredtek" a férfiakkal. Különben nőknek az emeleten, a női karzaton volt a helyük.) Helyéről, a női karzat első sorából, Anyám leláthatott Apám rabbiszékére és engem is láthatott — az Apám mögötti padsorban volt a helyem. (Anyám jelenléte mindig bizonyos örömteli biztonságot, intimitást adott a rideg szabályok szerint lefolyó, Apám-dominálta istentiszteletnek. Néha, mások által alig észrevehetően felkacsintgattam hozzá. Anyám nem volt járatos a különböző ünnepi ima-betoldások labirintusában és ha intett nekem, hogy elvesztette az oldalszámot, kézjátékkal igyekeztem őt a megfelelő passzushoz irányítani.) De ez alkalommal, a tizedik születésnapomat követő nagy ünnepi istentisztelet alkalmából kétségbe voltam esve. Mi lesz, ha Anyám meglátja, hogy "bent" maradtam? Nyilvánvaló lesz, hogy én is "tudom". Mondom, kétségbe voltam esve; alig bírtam a feszültséget. Amint Apám elhagyta helyét és az előimádkozó pódiumhoz lépett (tudtam, hogy az imádság tartamára senkihez szólnia többé nem lehet), mint az őrült

rohantam a padsorok között a kijárat és a hátsó padsorok felé, amíg végre a félsötét kegyszerraktárba (olyan sekrestyefélébe) értem. Onnét láthattam Apámat, hallottam a szertartást és elmondtam az imát — szóval a kegyeletet nem sértettem. Viszont Anyám nem láthatott. Apám egy szót sem szólt, amikor a szertartás végeztével helyemre visszasomfordáltam. Én attól kezdve (akármilyen komikusan hangozzék is) egészen felnőtt koromig továbbra is megjátszottam szerepemet — elhagytam helyemet, és leültem a hátsó padsorok egyikében (hogy Anyám ne láthasson) a megemlékezési imádság tartamára.

A végén még egy "okíratom" is volt, amely Anyámat *quasi* "legalizálta". A világháború alatt, legalább is 1917-ben, már nagyon megszigorították a külföldi utazást, még Ausztriába is, és én már közeledtem a katonaköteles korhoz. Szüleimnek is, nekem is útlevél kellett. Szüleimnek Morvaországban volt dolguk (harmadik nagyanyám háztartását kellett feloszlatniok), nekem Sziléziába kellett utaznom és kellett az illetőségi bizonyítvány. Ezek az illetőségi bizonyítványok igen nagy áldásnak bizonyultak később, a "kurzus" időkben, a húszas és harmincas években, amikor mindenkinek, aki Csonka-Magyarországon kívül született, zsidóknak pláne, igazolniok kellett, hogy idejében "optáltak". És ez nem mindig volt könnyű. Szóval Apámék, dr. Linksz Izsák Ignác és felesége, Schindler Zsófia kaptak egy bizonyítványt arról, hogy ők devecseri illetőségűek és én is kaptam egyet. Így született meg, a községi jegyző ártatlan tévedéséből egy okírat, amely szerint igazolva lett, hogy dr. Linksz Izsák Ignác és felesége Schindler Zsófia szülőktől származó, 1900 június 23.-án Galgócon, Nyitra megyében született Linksz Artur gimnáziumi tanuló, *szülei illetősége révén*, devecseri illetőséggel bír".

Amint mondám, akkorról datálódik első útlevelem. Később 1924-ben, amikor öt évi távollét után megjelentem Devecserben, megint útlevélre volt szükségem. Kielben, Németországban voltam medikus. Minden simán ment; devecseri illetőségem kétségtelenül igazolva volt és a veszprémi alispáni

hivatal engedélyezte az útlevelet. Amikor 1938-ban Amerikára szóló kivándorlási útlevelet kérelmeztem, szintén devecseri illetőséget írtam a kitöltendő rovatba. Abban az időben született az "első zsidótörvény". A budapesti Rendőrfőkapitányságon kellett jelentkeznem és egy kérdőívet kitöltenem. Még arra is emlékszem, hogy mindenféle papírokat nyomtak a kezembe, hogy Amerikában okvetlen jelentkezzem a magyar hatóságoknál, hogy címem és címváltozásaim ismeretesek legyenek, hogy visszavándorlási igényemet, állampolgárságomat el ne veszítsem stb.; és úgy emlékszem, hogy a Magyarok Világszövetségének is jóindulatába ajánlottak. Arra a kérdésre, hogy miért szándékozom hazámat elhagyni, azt feleltem—"Én magyar vagyok" ezt írtam a rovatba — "szeretem hazámat és tisztelem törvényeit. És ha hazám törvényhozói úgy látják, hogy a zsidók nagy száma és befolyása kárára van hazámnak, akkor, úgy gondolom, legjobb, ha minden zsidó, aki csak teheti, elmegy és a törvénynek mielőbb engedelmeskedik". Ez szokatlan megokolás lehetett és a fiatal rendőrtiszt, akihez ügyem tartozott, gyorsan és udvariasan intézte el kérelmemet. Többet nem kellett jelentkeznem. Vizum-sorszámom, *affidavitem* akkor már mind megvolt.

Persze 1939 után rosszabbodott a helyzet Magyarországon és Apám is, Pesten lakó öccse, Poldi bátyám is, további papirokra indultak hajtóvadászni, hogy igazolják, hogy ők nem "beszívárgott" elemek. Egyik ilyen okírat egy nagyapám, Links Jakab, ó-besztercei lakos házasságát igazoló anyakönyvi kivonat volt: az 1850-es évek végén vagy a következő évtized elején vette el Spitzer Juliát; az is meg volt említve, hogy Links Jakab 1836-ban Hliniken, Trencsénmegyében született. Tehát Magyarországon.

Ennél még emlékezetesebb egy másik, *affidavit*-szerű okírat, amely szerint két tanú biztos tudomással bírt arról, hogy Jacob Links, Wilhelm (Wolf) Links és Rebeka Lustig szülőktől 1836-ban született Hliniken, Trencsén megyében, ahol az eredeti okmányok egy bizonyos évi tűzvész alkalmával elpusztultak. Eszerint a Links-család a száz-éves-Ma-

gyarországon-élés kritériumát is megütötte. (Nem mintha később ez is használt volna.)

* * *

Mindig csodálkoztam azon, hogy paleontologusok hogyan mernek két megtalált lábikra-csontból egy egész kihalt állatpéldányt rekonstruálni. Én most hasonlóan járok el azzal az okmánytöredékkel, amelyben Links-nagyapám születési anyakönyvi adatai vannak összegezve. Az okírat authenticitása kétes: az adatok két tanúra támaszkodnak, nem egy eredeti anyakönyvre, amely, mint említettem, állítólag tűzvész áldozata lett. De ha összesen csak a két lábikra-csont maradt meg, akkor a rekonstrukciót rájuk kell építenem. A semminél mindenesetre több.

Azt, hogy 1836-ban zsidóknak (legalább is a magyar zsidóknak) már volt "vezeték" vagyis családi nevük, aligha kell említenem. Mint már mondottam volt, elemi iskolai tanítóm, Szepesi Jakab előadásából úgy tudom, hogy a magyar zsidókat II. József császár egy rendelete kötelezte családi név felvételére. S, úgy látszik arra is, hogy ez a név német legyen. (A gimnáziumi tankönyv II. József császár uralkodása idejét (1780-1790) az "elnémetesítés" korának nevezte és őt magát, mellesleg, "kalapos" királynak, mert sohasem hagyta magát magyar királlyá koronáztatni.) Voltak kivételek. Akadt nagy ritkán magyar vezetéknevű zsidó család, amelyben névmagyarosítás mint emlék nem szerepel. Egy unokahugomnak egy debreceni Farkas fiú a férje. Orthodox család voltak. Bizonyosra mondták, hogy a család neve mindig "Farkas" volt. És felejthetetlen számomra egy még pesti páciensem, egy hatalmas, nagyszakállú, hosszúpajeszes, kaftános ung-, bereg-, talán máramarosmegyei chaszid zsidó, akit Rézműves Ábrahámnak hívtak. Nem magyarosította nevét. Úgy tudom, hogy a neves orvoscsalád, az ipszilonos Temesváryak, szintén eredeti nevüket viselték. Debrecen, Ungmegye, Temesvár nyilván túl messze estek Bécstől. Viszont sem Devecserben, sem Ó-Besztercén, sem Galgócon nem emlékszem zsidóra, akinek neve (eredeti ne-

ve) magyar lett volna. Nagy-Magyarország nyugati felének zsidai (felvidékiek, burgenlandiak, dunántúliak) mind az *Askenáz* (=német) törzshöz tartoztak. A nyugati felvidékieket (ahova én is tartozom), nem tudom miért, "morva" zsidóknak hívom. Links dédapám Wilhelm (Wolf) Links, Trencsén-megyében lakott. Nyilván nem nagyon messze született. És az egyetlen anyai oldali déd-dédapa, akinek nevét tudom, Landesberg Méir, szintén nyugati felvidéki lehetett: a pozsony-megyei Bazinban lett rabbi.

* * *

Valószínű, hogy magyar zsidóknak addig csak keresztnevük volt (persze a "kereszt" szó nehezen illik neveikhez) és a törvény előtt általában vagy apjuk vagy lakóhelyük nevének hozzátoldásával identifikálták magukat.

A legtöbb zsidó "keresztnév" bibliás név volt és egyaránt szolgált templomi névnek és hivatalosnak, de, változatosság híjján, egyéb héber szavak is kezdtek mint nevek szerepelni — például állatnevek. Jó példa erre az én templomi (rituális) nevem, *C'vi,* amely héberül szarvast jelent. Ha istentisztelet idején kihívtak, hogy valamely ceremóniában részt vegyek, *C'vi, ben Itzhak* (Izsák fia) megszólítással tették. Ez az én "zsidó" nevem. Lassan, amint a zsidók viszonya környezetükhöz kezdett normalizálódni (és ebben a német nyelvnek nagy szerepe volt) a C'vi névből Hirsch lett, előbb mint hivatalok előtt használandó, sőt előnyben részesítendő keresztnév ("Hirsch", Itzhak fia), és a végén mint akár kereszt-, akár vezetéknév. Két másik idevaló példa az *Ari* vagy *Arje* (oroszlán), amiből *Löw* lett vagy *Löb* és a *Ze'év* (farkas) — németül *Wolf*. Nyilván, ha orthodox községben, németül beszélő zsidók között nőttem volna fel, akkor általában használt keresztnevem *Hirsch* lett volna. (A híres és népszerű bécsi fülészprofesszort a zsidó közszáj "Herschl" vagy "Haschl" Neumann néven becézte.) A zsidóság, legalább is a németül beszélő zsidók asszimilációjának egyik első jele eszerint az volt, hogy hivatalos keresztnév gyanánt kezdtek ilyen héberre még visszavezethető neveket felvenni.

Persze, asszimilációnak, ha egyszer megkezdődött, soha sincs igazán vége és így történt, hogy zsidók kezdtek hivatalos név gyanánt olyan azelőtt csak nem-zsidók által használt neveket felvenni, amelyeknek a héber szóhoz már nincs értelmi kapcsolata és amelyek legfeljebb kezdőbetüjükkel emlékeztetnek az eredeti héber, vagy héberből fordított névre. Így kerülhetett a Links nagyapám születését igazoló okmányba a *Wilhelm (Wolf)* mint atyjának neve. Nyilván a törvény előtt, oklevelekben, hivatalokkal való ügyvitelben Links-dédapám mint *Wilhelm* kívánt szerepelni. (Jó keresztény név — királyok neve.) Valószínű, hogy otthon *Wolf*nak szólították és valószínű, hogy ha a templomban felkérték, felszólították valami vallási szertartásban való részvételre, akkor a farkast jelentő héber szóval mint *Reb Zeév*-et invitálták a frigyszekrény elé. (A *Reb* az a bizonyos megszólítás, amely mint a francia *M.* vagy az angol *Mr.* minden felnőtt férfinek kijár. Persze, ha felszólították, akkor az évszázados szokás szerint azt is hozzá kellett tenni, hogy ő egy *Reb*-nek a fia. És itt most már bajban vagyok. Honnan tudhatom a két lábikracsontból, hogy mi volt Wilhelm Links dédapám apjának neve? Bizonyos az, hogy nagyapám templomi névnek és hivatalos névnek is a *Jacob* nevet viselte. Ez mindkét célt jól szolgálta. Hasonlóan az Izsák, József, Israel, Ábrahám, Dávid, Simon, Áron nevek, amelyek családfámban mind szerepelnek. Viszont mint az atyai, mind az anyai családokban többször előforduló neveknek, mint Wilhelm, Leopold, Friedrich, Ignátz, Hermann, Adolph, Isidor, semmiféle héber vonatkozása nincs. De menjünk tovább:

Apám legidősebb bátyját, aki valamikor az 1860-as évek elején született, Wilhelmnek hívták, mint nagyapját. Ez teljes biztonsággal jelzi, hogy Wilhelm (Wolf) dédapám akkor már nem élt. Zsidók *élő* szülő vagy nagyszülő nevét sohasem adják fiaiknak. Ezzel szemben a halott szülő nevét megörökíteni majdnem kötelesség. Nyilván Apám bátyja, Wilhelm volt nagyapám első fiúgyermeke, aki az idősb Wilhelm (Wolf) Links (röviden Wilhelm I) halála után szü-

letett. Így lett szintén Wilhelm e nagybátyám neve. És ha tovább próbálom a gondolatot visszafelé meneszteni, akkor van annak valami valószínűsége, hogy dédapám Wilhelm I apját szintén Jacob Links-nek hívták. Nagyapám Jacob volt a legfiatalabb Wilhelm I gyermekei között. A hagyomány szerint az első hat gyerek mind leány volt. (Ezt a hagyományt megerősiti az a tény, hogy apámnak legalább húsz első unokatestvérét ismertem személyesen és egyetlen egynek sem volt Links a vezetékneve.)

Nyilván Wilhelm I már nem volt fiatal, mikor fia, Jacob, született. Könnyen elkézelhető, hogy 1836-ban, amikor hetedik gyermeke született, már legalább 36 éves volt. Így hát az ő apja, a talán-Jakab, még a Mária Terézia idejében kellett, hogy született legyen és vagy ő vagy már az ő apja kapta ezt a Links családi nevet. (Német a szó és valami köze van a baloldalhoz. Talán balkezes volt az, aki kapta.) Ha ez az ős Morvaországból "szűrődött" át Trencsén megyébe, akkor persze az is lehetséges, hogy "törvénytelen" volt és hogy nem apja, hanem anyja viselte a Links nevet. De hát ez már csak spekuláció. Legfeljebb még annyit adhatok hozzá a spekulációhoz, hogy ez a Morvaországból való átszűremkedés lehet egyik magyarázata a nyugati felvidéki (nyugatszlovenskói) zsidóság német nyelvének és németes kulturájának. Mi tulajdonképpen "morva" zsidók vagyunk, nem "szlovák" zsidók. (A "szlovák" kifejezés újkeletű.) A jiddisül beszélő magyarországi zsidók keletről "szívárogtak" be és egészen más tradiciót, kulturát hoztak magukkal. A neveik is különbözők. Az imarendjük is. Még gyerekkorom óta emlékszem az *Oberländer és Unterländer* kifejezésekre. A régi Felvidék zsidói így állították szembe egymással a zsidóságnak felismerhetően különböző két törzsét, a "morvát" és a "lengyelt".

Nevünk, hogy folytassam, rendkívül ritka. A világon sokfelé kerestem ki telefonkönyvekből Links nevűeket és akiket eddig felhívtam, azokról általában kiderült, hogy családjuk tényleg Trencsén, Túróc, Árva megyékből, a régi magyar nyugati Felvidékről került új hazájukba.

Különben ez a névátugrási szabály zsidó családok neveiben nőkre és férfiakra egyaránt vonatkozik. Apám anyját Spitzer Júliának hívták. Ennek a Júlia nagymamának Lenka nevű lánya (Apámnál vagy nyolc évvel idősebb) egy Knöpfelmacher nevű unokabátyjához, Fanny nagymama bátyjához ment feleségül és első leánygyermeküket Júliának hívták; Wilhelm II. és Poldi nagybátyám egy-egy leányának szintén Júlia volt a neve. Más példák: galgóci József nagyapám apja abban az évben halt meg, amikor én születtem; Viszont mindkét nagyapám, Jacob és József, életben volt. Így lett az én vallási nevem C'vi — József nagyapám apjának neve. Viszont miután szülőanyám Riza 1900-ban, születésem után pár héttel meghalt, a következő évben atyai és anyai oldalakon is, egy-egy leánygyermek a Riza nevet kapta. Galgóci nagyapám elég hosszú életet élt és így nagyszámú unokái közül csak egy unokatestvérem, Izidor nagybátyámnak nálam húsz-huszonöt évvel fiatalabb fia örökölte a József nevet. Galgóci nagyanyámnak Hanna volt a neve. Ő sok évvel túlélte nagyapámat és így még egyetlen leányunokája sem viselhette nevét — csak egy dédunoka, egy fiatal aranyos doktornő, szlovákosan Anyicska, aki nekem unokám lehetne.

Én magam is, kétlaki magam — tradiciók ellensége, tradiciók fenntartója — folytatni kívánván a szép szokást, a Jacob és Joseph neveket, két nagyapám nevét akartam elsőszülött fiamnak adni. Magda nem kedvelte a *Jacob* nevet, amelynek magyar változata népszerűtlen volt a mi generációnkban. ("Igen és miért lehet az amerikai milliárdos Astornak Jacob a neve?" Hevesi Alice, drága Aliszunk, Magda pártját fogta. Igen, magyarázta: gyönyörű név a *Rebecca McCormick*, — egyik amerikai előkelő barátnőjének neve. De ki akarja, hogy lányát Weisz vagy Schwarz Rebekának hívják?) Hát így egyeztünk meg a héber Jákob név közkedvelt angol formájában, a bibliás angol *James* király nevében, amely (mint az olasz *Giacomo*, a spanyol *Jaime*, a portugál *Jayme*, sőt még a népszerű *Jimmy* és *Jim* is igazában a *Jacobus* névnek egyik hangtani és történelmi variációja.

(A nagyszámú egyéb variációi *Diego*tól *Jago*ig, sőt *Santiago*ig mind a Jákob név rendkívüli népszerűsége mellett tanúskodnak.) A József névben könnyen megegyeztünk. Szigetinek, a híres hegedűsnek, kisérteties *alter egom*nak (sokszor összetévesztettek bennünket; vándorlásaink alatt sokszor összetalálkoztunk) József volt a neve.

Itt egy vallomást is kell tennem: a tény jellemző Apámhoz való — belátom — nem teljesen normális kapcsolatomra. Úgy gondoltam, jót teszek "kegyes" csalásommal: még első fiúnk születéséről is (fiúnk 1941-ben született Amerikában, a New Hampshire állambeli Hanover városában) szokott féligaz-félhazug módon értesítettem szüleimet. Pontosan leírtam az ünnepséget, amelynek során fiamat "felvették Ábrahám szövetségébe", míg a valóságban az egyetemi kórházban (ahol fiúnk született) a *circumcisio* egyszerűen rutin orvosi beavatkozás volt. Még csak meg sem kérdezték. Apám boldog levélben válaszolt, küldte az újszülöttekre mondandó szokásos héber áldásokat és hozzáértően helyeselte, hogy első unokája a *Jacob* és *Josef* neveket fogja viselni. (Nagyon megbüntettem: sohasem látta egyik unokáját sem.)

Még hadd jegyezzem meg, hogy a mi családi nevünk eredeti német helyesírásban "z" betűt nem tartalmazott és németül beszélőknek eszébe sem jutna a Links nevet Linkschnek ejteni. Úgy tudom, hogy csak Apám és Pestre került öccse, Poldi bácsi, kezdték magyarosan sz-betűvel írni a nevet, hogy a vége német sch-nek ne hangozzék. Ez persze itt Amerikában valami konfuziót okoz, miután lengyel helyesírásban az "sz" kettőst angolosan "sh"-nek kell ejteni. Így gyakran hívnak Linksch-nek. Fiaim ragaszkodnak a "z" betűhöz nevük végén. (*It is a conversation piece,* mondják. *Some crazy Hungarian spelling,* ha eredete iránt érdeklődnek.)

* * *

Newman *cardinalis,* a múlt század híres angol theologusa, önéletrajzának az *Apologia pro vita sua* címet adta. Ke-

resve se lehetne önéletrajznak mélyebb értelmet adni. Mire jó az önéletrajz, ha nem önvallomás és önkritika. Igen — és most Szép Ernő szavait ídézem —

Nem mondhatom el senkinek,
Elmondom hát mindenkinek,

ez az egyetlen jogalap arra, hogy egy esetleges jövendő olvasónak érdeklődését, figyelmét felkeltsük, hogy vezekeljünk, hogy commissiós és omissiós bűneinkért bocsánatot kérjünk.

Tény az, hogy Apámhoz való viszonyomnak az őszinteség, nyíltság hiánya (mondjam meg egyenesen), a hazudozás mindörökre része maradt. Általában mindig féligazakat-félhazugságokat mondtam, írtam hazafelé. Még a felnőtt kor, sőt az Amerikába való kivándorlás sem változtatott ezen — sem az Óceán sem az Óceánnál is szélesebb "sohamár". (Edgar Allan Poe híres versének egyik magyar fordítója — talán Kosztolányi — faragta a szót a *never-more* equivalense gyanánt.)

A kiállástól való félelem mindvégig fennmaradt. Egyenes, nyílt beszédtől, elhatározástól, vitától, őszinte szópárharctól mindig húzódoztam. És még Apám halála sem változtatott ezen igazán. Még mindig, még mindig rendszeresen visszatér a "tefillines" álom: Megérkezem haza, talán Kőszegre, talán Devecserre, megyünk Apámmal a templomba és akkor veszem észre, hogy elfelejtettem hordani a cidáklimat (azt a bizonyos négyszögletes ruhadarabot a rojtokkal, amit hithű zsidók életükön át hordanak) és elfelejtettem magammal hozni a tefillint (az imaszijakat, amelyeket imádságok előtt homlokodra és bal karodra kötsz). Én próbálom palástolni a mulasztást és Apám mindig úgy ravaszkodik, hogy úgy lássék, nem vette észre.

Mikor megérkeztem Amerikába (egyedül jöttem, Magda csak egy fél év mulva követett; még nem volt bizonyos, hogy a kivándorlás végleges), Bronxban, New Yorknak egy akkor még nagy százalékban zsidólakta negyedében kötöttem ki, szerény viszonyok között élő, de aranyszívű unokaöcsém-

nél (akit jó húsz évvel azelőtt Sziléziába hazatranszferáltam). Ez az unokaöcs sohasem felejtette el életem egyetlen hőstettét. Hadd mondjam el, hadd mondjak valami jót is magamról. (Ígérem, rövid leszek.) Az 1918. év emlékezetes nyara volt, amit Róza néni és a Munk-gyerekek is (ez volt családi nevük) a Fanny nagymama házában töltöttek. Egy sétára emlékszem. Talán horgászni mentünk a fűrészmalomhoz. Itt egy gát mély tavat formált a Bystrica vizéből és Ottó, az egyik, talán nyolcéves, úszni nem tudó unokaöcs beleesett. Sodorta az ár a mesterséges vízesés felé. Nem volt sok gondolkozni való idő. Ruhástul utánaugrottam és kihúztam őt még mielőtt a kerékhez jutottunk volna. (A Munk családhoz való viszonyunkban ez mindig egy jó pont maradt.) Tehát ennél a Munk Józsi unokaöcsémnél laktam és gond nélkül készülhettem vizsgáimra.

Bronx nagy élmény volt. Olyan nyílt, szabad, intenziv, majd hogy hangos zsidó életet láttam, amilyet a zsidótörvényes, kurzusi Magyarországon elképzelni sem lehetett. Lelkes hangú leveleimben tehát írhattam Apámnak, hogy Amerikában minden zsidó szombattartó. (Akkoriban már általános volt az ötnapos munkahét.) A bronxi általában alsó-középosztálybeli alkalmazottak, varrónők, tanítók, tanítónők péntek délutántól hétfő reggelig tényleg nem dolgoztak és templomba valóban nagyon sokan jártak. A környéken, ahol akkoriban még elég nagyszámú családom, rokonságom lakott, tényleg alig volt utca, amelyben ne lett volna zsinagóga — kisebb, régimódi orthodox imaházak váltakozva nagyszabású, modern templomokkal, olyan kulturpalota-félékkel, amelyek az ifjúság társadalmi életének voltak egyúttal jól-szervezett gócai. A kis imaházakba az öregek jártak, az óhazából bevándoroltak, Apám kortársai, akik még idegen accentussal tudtak angolul és lehetőleg régi hazájukbeli sorstársakkal barátkoztak. A palotaszerű kultur-otthonokba inkább a fiatalabbak jártak. A modern pszichoanalizis Erikson-féle "identitási krizise" nem zavarta a fiatalokat sem. "Amerikaiak" voltak. De ez született joguk volt. Ha kérdezték őket, hogy ők "mik", akkor a majdnem

bizonyos felelet az volt, hogy "zsidók". Templomba járni és a rituális étkezési szabályokat betartani quasi a *bon ton*-hoz tartozott. Zsidók frequentálta bronxi vendéglőkben nem kértél, nem is kaptál sonkás szendvicset. Röviden, haza, a szülőkhöz írott levelekben akkor nem is kellett nagyon hazudnom — legfeljebb saját részvételemet illetőleg.

Azután őszre letettem az összes leteendő vizsgákat (közben Magda megérkezett Pestről) és hirtelen váratlan, csodálatos fordulat állott be életünkben: állást kaptam Amerikának egyik legjobb, legrégibb főiskolájában, a *Dartmouth College* orvosi fakultásának szemészeti intézetében. A főiskola és intézet egy Hanover nevű kisvárosban volt. A kb. két-és-félezer diákot nem számítva talán másik két-és-félezer volt a "lakosság" és ebből talán kétezren tanárok, adminisztrátorok és mindenféle egyetemiek és családjaik. Egy kis városban, New Hamsphire államban, "Új-Angliában", a régi, legrégebbi protestáns Amerikában. Alig pár tanár volt zsidó és alig egy-ketten az egyetemhez nem tartozó iparosok, kereskedők közül.

Jellemző az egyetem liberális szellemére, hogy volt a tanárok között több német *refugee* professzor is. Ezek általában teljesen németté asszimilált félzsidók voltak (mindenesetre nem tiszta "árják"); többen közülük "tiszta árja" feleségekkel és híjjával a zsidósághoz való legcsekélyebb érzelmi kapcsolatnak. A legnevezetesebb ezek között a világhírű Bielschowsky professzor volt, azelőtt a breslaui egyetem szemész tanára, aki engem még Európából ismert. (Így kaptam állást.)

Haza erről a változásról írni komoly problémát jelentett. Hanoverben nem volt zsidó hitközség, sem zsidó templom, kóser mészárosról nem is beszélve. Lehetetlen lett volna összehozni egy istentiszteleti *quorum*-hoz valót. (Rendezett istentisztelet megtartásához legalább tíz "felnőtt" — tizenhárom éven felüli—férfi, egy *minjan* szükségeltetik.) A diákok között volt vagy száz zsidó (nyilván nem orthodox zsidó) és ezek számára tartott egy-kétszer egy évben, a nagy-ünnepeken, rövid istentiszteletet a college *interdenominális* ká-

polnájában egy bostoni fiatal rabbi. Leveleimben őt tettem meg Hanover rabbijává. Tény az, hogy Hanoverből nagyon nehéz lett egyszerre az a haza-hazudozás. A "hanoveri izraelita hitközség" tényleg légből kapott találmány volt. Jó, hogy Hanover és Kőszeg oly messze voltak egymástól. Jó, hogy a közben kitört háború nehezebbé tette a hosszú levelezést még svájci barátaink révén is. Nem tudom, meddig tudtam volna játszani a játszmát.

Persze mindig volt valami igazság is beszámolóimban. Igaz volt, hogy első lakásunk egy Silverman nevű mathematika-professzor házában volt. Nagyon összebarátkoztunk. Silverman még Litvániában született, de már a Harvard egyetemen volt diák. Zsidó érzelmű volt, *Judaicá*ban járatos és szimbólikusan még szombattartó is. Feldman közgazdász professzorról szintén sokat lehetett írni. Feldman tanár *hobby*-ja a Biblia volt. Barátjával, Chamberlin professzorral, a *college* protestáns káplánjával együtt szerkesztett egy egészen csodálatos, kivonatolt, annotált, magyarázott bibliaszöveget — Ó- és Új-Testamentumot *(The Dartmouth Bible)*, amely immár negyed százada kedvelt olvasmányom maradt.

Nagy élmény volt számomra az új-angliai puritán protestánsok ragaszkodása a Bibliához, különösképen az Ó-Testamentumhoz. Igazában rajtuk keresztül tanultam meg a Bibliát újra olvasni és szeretni. Erről is írtam haza. És itt még hazudni sem kellett.

* * *

Igen, fiam James Joseph keresztnevei és circumcisiója. Hiszen erről akartam beszélni. Ragaszkodni akartam a tradicióhoz és fiam neveiben mindkét elhalt nagyapám nevét akartam megörökíteni. A haza írott levélben *Jacob Josef*-et írtam. Nem hazudtam, csak elhallgattam a James formát. Ebbe Magda is belement és én sem bántam. ("Ki akarja, hogy fiát magyarul Jakabnak hívják?") Persze kitűnt, hogy a legtöbb ember nem is tudja, hogy a *James* a *Jacob*-ból in-

dítódik. És pláne a *Jimmy*. ("Valódi amerikai név".) Isten látja lelkemet — soha nem próbáltam rejteni *refugee* státusomat, idegen accentusomat, zsidó származásomat és a James (Jimmy) névvel nem "valódi amerikai" nevet mimeltem. Igazában Nagyapám Jacob Links nevét akartam tradició szerint megörökíteni. Nem mondhatom, hogy ez egészen sikerült.

* * *

Az a bizonyos okírat, nagyapám Jacob Links születési bizonyítványa, számomra sokkal többet jelent, mint százéves honosságunk igazolását. A benne szereplő Lustig Rebeka név az egyetlen cérnaszálnyi valóság, amely engem egy legendához, egy gyermekkorom óta kísérő ködalakhoz köt. Kiss Józsefnek, a már majdnem teljesen elfelejtett magyar zsidó költőnek, van egy *Legendák a Nagyapámról* című versciklusa, amely valahogy így kezdődik:

Se "don", se "von", se "Sir", csak "reb".

(És mintha Reb Mayer Litváknak hívták volna.) Nekem is van egy ilyen legendám. Fiatalkorom óta hallottam újra meg újra egy ükapáról vagy szépapáról (a hliniki okirat szerint nyilván dédanyám, Links Vilmosné, szül. Lustig Rebeka apja lehetett), akit hivatalosan talán *Feivel Lustig*nak hívtak. Ez az ős, dédanyám apja, a trencsénvidéki zsidó köztudatban (legalább is családom tudatában) és még az én gyermekkoromban is (tehát sok-sok évvel halála után) még mindig mint *Feivel Narr* szerepelt. Nagyon nevezetes ember kellett hogy lett légyen. Úgy számolom, hogy ő is jóval a 18-ik század vége előtt született, talán még szintén Mária Terézia vagy József császár idején (mint másik déd-dédapám, a "talán Jakab"). Lévén, hogy Rebeka, a Feivel leánya, hét gyermeke közül állítólag a legfiatalabbnak, Jacob nagyapámnak, 1836-ban adott életet. Ha Rebeka akkor harminc éves volt, akkor Feivel talán ötvenöt lehetett. De hol született? A "Lustig" olyan rendes zsidónak való német név.

De a "Feivel" az idegen. Lehet, hogy lengyel-zsidó név. De még valószínűbb, hogy nem is az volt a hivatalos neve, Cigány muzsikust Rigó Jancsinak, Dankó Pistának hívtak, nem Jánosnak, Istvánnak. (A mulattatónak csak bece-név jár.) Lehet, hogy a Feivel nem is volt Feivel a törvény előtt. Mindegy; túl késő; sohasem fogom tudni...

Közbeszúrás 1975 decemberében

Már körülbelül két esztendeje annak, hogy ezeket a sorokat leírtam. Ma sem tudok többet Feivel Narr szépapámról és még vékonyabb a cérnaszál, amin létezése függ. Létem fogyóban.

Fogytán van a napod. Fogytán van szerencséd,

ködlik bennem Vörösmarty utolsó verse. És lesz-e még valaha is ez írásból könyv?) De legalább a névről valamivel többet tudok. Többek között azt, hogy mégsem veszett ki teljesen az ó-besztercei családból. Csak nehéz a kutatás. Mint már említettem, Jacob Links nagyapámnak hat nővére volt és így a belőlük indult ivadékokat Goldnak, Kohnnak, Schlesingernek, satöbbinek hívták. És persze Knöpfelmachernek.

Vagy másfél évvel ezelőtt halt meg Knöpfelmacher Márta unokatestvérem. Hajadon leány volt, elmúlt 80 esztendős és egy vagy két éves lehetett, amikor Ó-Besztercéről New Yorkba került. (Az ember az én koromban rokonokkal már csak temetések alkalmából találkozik.) Márta temetésén ütötte meg a fülemet hirtelen a Feivel név, ahogy a rabbi vagy kántor énekelte a halotti imát. Ezek szerint Márta apját Srage Feivelnek hívták — legalább is héber nevén. Ez a Srage Feivel az én születésem előtt vándorolt ki Amerikába és rég meghalt volt, amikorra én Amerikába kerültem. Jó lett volna többet megtudni róla. De a szertartás végeztével mindenki sietett dolga után. Próbáltam megtalálni a rabbit, hogy megtudjam, honnan vette az információt, de nem volt szerencsém. Még most is ijedelemmel gondolok vissza a majdnem teljesen elhagyott öreg zsidó templomra.

A harminc és egynéhány év alatt, amióta ismerem, a vidék megváltozott. Négerek és spanyolok élnek az azelőtt zsidóklakta most már ócska és gondozatlan házakban, New York Bronxnak nevezett külvárosában. Most már ritkaság itt a zsidó és az öreg vagy szegény. Álltam egyedül a tűző napon. Taxit kerestem, mert már mindenki elment. De hát hol kap az ember szegény néger-spanyol vidéken taxit? Plane törvényszerűen inspiciált méteres taxit. A végén borravalóért egy kedves néger fiú segített integetni és talált is egy cigány-taxit, egy ócska, régi törött alkotmányt, aminek egyetlen előnye az, hogy sokkal olcsóbb, bár annyival veszélyesebb. A legitim taxisok nem szeretik a konkurenciát, plane a városnak azon a vidékén ahol én lakom és rendelek. A végén szerencsésen hazaértem és remélem, sofőrömnek sem lett baja.

Affidavit-adó, már Amerikában született orvos unokatestvéremet szintén évente ha egyszer-kétszer látom. Vele beszélgettem, mikor legutóbb találkoztunk (ritka, örömteli alkalom volt — egy közös unokatestvér hetvenedik születésnapja) legújabb és már túlkéső családfakutató mániámról, Feivel Narr-ról és a hirtelen megtalált, bár bizonytalan Srage Feivel rokonról. Mire ő meglepetésemre azt közölte velem, hogy, bár ő a Feivel nevet sohasem hallotta, de őt magát héber nevén szintén Sragenak hívják. Nem tudja miért. (Nem templomjáró fajta.) Sohasem gondolkodott felőle és nem tudja azt sem, hogy a név mit jelent.

Itt jön most a jószerencse: Scheiber Sándor professzor, a mindenttudó *hebraica* lexikon (hogy többet dicséretest ne mondjak róla) és ennek a kéziratnak féligkész állapotban első olvasója, bírálója. Ő persze mindent tud.

Tehát Scheiber professzortól veszem, hogy a Feivel név a latin Phoebus-szal azonos. (Linguisticában járatlanok kedvéért: az *f* és *ph* egyformán hangzanak és a *b* és *v* hang nem minden fülnek és nem minden nyelvben különböző. A héber *beth* betűt esetenként *b*-nek vagy *v*-nek kell olvasni és amikor a spanyol Habanát ír, akkor mi tisztán Havannát mondunk. A Latinban *us* jellegzetes névbefejező; a szláv

nyelvekben, a jiddisben is, *el* egyik gyakori becevég. Tehát: Feivel = Phoebus = (görögül) phoibos = (magyarul) fényes, esetleg napfényes — igen szép férfi név és nem "lengyel"!

De drága barátom, tudós professzorom még többet is tudott mondani. Pontos talmudi ídézetekkel tudja igazolni egy Srágá hangzású arameus héber szó létezését, amely magyarul fáklyát jelent. A görög Feivel ezek szerint valószínűleg ugyanolyan héber asszimilációs terméke a Srágának, mint a "német" Hirsch a C'vinek, a Löw az Arjenek. Csak sokkal régebbi keletű. Nyilván még a talmudi és a hellenisztikus kultura találkozásának idejéből való.

Alig pár hete, hogy alkalmam volt egy Erdélyből származó orthodox pácienssel erről beszélgetni. Szerinte a Srage elég gyakori templomi név. Mint mondá, tényleg csak most eszmélt rá, hogy a név gyakran a Srage Feivel formában szerepel. Arról, hogy a két név mit jelent és hogy a kettő között mi a kapcsolat, ő bizony szintén semmit sem tudott. Feivel Lustig szépapámnak ezek szerint tulajdonképen Fényes (esetleg Fényes Fáklya) volt a keresztneve. Szép férfi név és kár hogy Terus nem tudott róla. Úgy akarta hinni, hogy a Feivel Narr lelke volt az, ami elvándorolt belém.

* * *

Szóval, ez a legendás Feivel valami vándorló népzenész lehetett. (Gyermekkoromban, Trencsén megyében még léteztek ilyen vándorló hegedősök, de csak tótban, nem zsidóban. Parasztlakodalmak alkalmával néha elhallgattam, elnéztem egy-egy ilyen hegedőst és az oly végtelenül idegen, de mégis végtelenül vonzó breugheli tömeget. Az egész *repertoir* egy pár taktusból állt, amit ócska hegedűn a zenész órákon át cincogtatott.)

Gondolom, ez a déd-déd-apám is ilyen lakodalmi mulattató lehetett és miután Narr-nak aposztrofálták, hát nyilván többet tett, mint csak hogy valami hangszert ütögetett. Talán

valamilyen rigmusokat is szerzett? Zenét? Szöveget? Meg hogyan tudjam?

Fantáziátlan szűk falusi környezetben életüket legürcölő sorstársainak csak örömet hozhatott egy ilyen *"Narr"*. Úgy emlékszem, hogy az ó-besztercei öreg zsidók *Klesmer*nek mondták Feivelünk mesterségét. (*Er war ein Klezmer* — magyar *z*-nek ejtvén a középső betüt. Soha a szóval különben nem találkoztam.) Marc Chagall poétikus fantáziáiban szerepelnek ezek az alakok, ezek a motivumok: szegény parasztok, szegény zsidók, parasztházak, templom, korcsma, egy mátkapár (fejtetőn repülve, ekszтázisban; mint astronautáink, súlytalanul) és a hegedűs. (Ha világhírű festménye, az a *Hegedűs a háztetőn*, ki van állítva a newyorki Guggenheim muzeumban, gyakran meglátogatom. Ahogyan, ha Chicagoba megyek, lehetőleg mindig megnézem azt a nagyon megrázó Chagall-festményt, amely egy taliszos, teflillines Megváltót ábrázol a kereszten. Chagall hegedűse csúnya orosz, fekete kaftánban, gyürött fekete proletársapkával a fején. (Chagall képein csak a virágoknak van színe, meg a mátkapároknak. Minden egyéb vagy piszkosszínű vagy kisértetiesen foszforeszkál.) Feivel Narr, nagyapám nagyapja, megálmodott ősöm, bizonyosan nem ilyen voltál. Terussal, aki már gimnazista korombon tudta, hogy énbelőlem legalábbis Goethe lesz, egészen Feivel Narr-kultuszt építettünk fel magunknak. Terus tudta, hogy Feivel Narr lelke az, amely belém vándorolt, nem valami szatócs dédszülőké. És Feivel Narr, Te vagy az én egyik nagy életfelelősségem. Amióta csak tudok Rólad, mint *Angstneurosis él* bennem (bocsánat a félig német szóért, jobbat nem tudok), nehogy emléked, mint ama nevezetes Kovács Jánosé, az örökös feledésbe merüljön. Fanny nagyanyám, akinek révén tudok Rólad, régen meghalt, és most hogy már Poldi nagybácsim is elment (96 vagy 97 éves korában halt meg Szlovákiában alig pár évvel ezelőtt), én vagyok az egyetlen, utolsó megmaradt hírmondó. Tőlem függ — nehogy harmadik halált halj.

Mondom gimnazista korom óta kísért Feivel Narr emléke.

Nagyanyámat, nagybácsikat, öreg trencsénmegyei zsidókat próbáltam megkörnyékezni, megtudni, mit tudnak Feivelről. Mindig szerettem volna elmenni abba a Hlinik nevű faluba, ahol talán van egy sírkő, egy adókönyv, egy templomi névsor (ha ugyan egyáltalában volt zsidó hitközség, zsidó templom, zsidó temető egy ilyen kis faluban), valami, ami mondana nekem valamit erről az ősömről, egyetlen igazi ősömről a korcsmárosok és vegyeskereskedők között — Apám kivételével, aki, valljuk be, szintén *Narr* volt és ahogy Anyám mondogatta, *Narrischkeiten*ekre pazarolt egy életet. Feivel Narr, kétségbeesetten próbálom, hogy megmentselek a harmadik haláltól, az örök elmúlástól. Nem akarom, hogy "lelked kiirtassék néped közösségéből". Még élsz, élsz még, amíg van az én agyamban egy Feivel Lustig címkével ellátott engram — bármennyire homályos is, bármennyire részlettelen. De mi lesz azután? Mi lesz, amikor ez az agyi engram abba a bús feledésbe sodródik, amely minden agysejt közös sorsa, mert hiszen (amint Apám citálta temetési szertartások során): "Porból születtünk és abba visszatérünk"? Feivel Narr, még egy elszámolni valóm is van Veled, de ezt nem tehetem nyilvánosan. Senki sem gondolta ezt végig, számolta ki pontosan, csak én; de úgy van, hogy össze-vissza incesztezett ó-besztercei családomban, három olyah esetet találtam, három generációban, ahol apa is, anya is a Te egyenes leszármazottad. De hadd, hogy erről többet ne beszéljek. Nyilván valami hibás chromosomát rám is hagytál, hagyhattál, örökségképpen.

* * *

Vegyük azt a talán-Jakabot, Links nevű déd-dédapámat. Neki még a neve sem maradt fenn. Neked, Feivelem, másik szintén apai oldali déd-dédapámnak legalább fennmaradt a neved. Te még "létezel", míg a Links talán - Jakab létezése csak egy logikai konkluzió.

Anyám oldalán (mármint szülőanyám oldalán) kissé kevésbbé áthatolhatatlan a sötétség függönye. Ott mégis van

egy déd-dédapám, akiről írott, sőt nyomtatott nyomok is maradtak — Landesberg Méir, — akiről tudom, hogy bazini rabbi volt és akivel kapcsolatban még egypár évszám is található a magyarországi orthodox rabbik *Ki-kicsoda?*-jában. Talán még valami bazini hitközségi levéltár is létezik. Ki lehetne tudni, hogy ki volt a Méir déd-dédapám apja, felesége, talán testvérei.

(Csak úgy megjegyzem, hogy újra-el-nem-olvastam magyar könyveim tárában van egy *A Bazini Zsidók* című kötet. Bíró Lajosnak, az én ifjú koromban ismert magyar írónak egyik remeke. A mese maga megtörtént esemény — a bazini vérvád regénybe-öntött története, a 16., vagy 17. évszázad megtörtént epizódja. Egyes alakjai még máig is elevenen élnek emlékezetemben. Sohasem mertem a könyvet újra elolvasni.)

Még azt is tudom abból a *ki-volt-kicsoda* könyvből, hogy e déd-dédapámnak a pozsonyi nagy Chaszam Szóferhez volt kapcsolata. Talán a pozsonyi jesivának is vannak valamilyen anyakönyvei? (A pápai kollégium levéltárában könnyen megtalálhatók Petőfi vagy Jókai adatai, sőt kézírása. Viszont a pozsonyi jesiva az meg*semmi*sült. A pápai kollégium az csak megszűnt.)

Persze, ha a nagy dinasztiaalapítóra, Méir fiára, a nagyváradi rabbira terelődik a szó, akkor nincsen homály. A Landesberg-klán (ahogy nevezni szoktam) eleven valóság maradt legalább is még az én generációm tudatában mind férfi, mind női ágain keresztül. Még itt New Yorkban, pácienseim között is van két nő, akik Landesbergnek születtek és pontosan ismerik családfáikat a nagy Izrael Izsák Áronig visszamenően. Méirről már egyik sem tudott.)

Befejezésül: kezdem kiszámolni, hogy minden embernek nyolc déd-dédapja (vagyis tizenhat déd-déd szülője) van. A déd-dédapák közül négy apai oldali, de, mint éppen "realizálom" (Linksz, megint csalsz), négy apai oldali déd-dédapám közül is csak egynek családi neve egyezik az enyimével. Ősöket kutatni tehát nem is olyan egyszerű. És még

egyet: Bevallom, nincsen magyar szótáram, lexikonom. Nem tudom, hogy az "ük"-apa illetve "szép"-apa kifejezések melyik őst jelentik. A "szép"-apa olyan szépen hangzik. Címnek ezt választottam.

IV.

A DEVECSERI RABBI FIA A PÁPAI REFORMÁTUS KOLLÉGIUMBAN (1914-1968)

Szombat reggel volt hetedikben: az 1916-17-es tanévben, Pápán, a református kollégiumban. Fizika volt az első óra (akkor még öt-és-fél napos volt a tanmenet) és Császár Elemér tanár úr izgatottan kezdte a napot: bejelentette, hogy a tankerületi főigazgató úr Őméltósága fog perceken belül megjelenni (és egy friss tanárnak—gondolom—egy ilyen nap nagyon fontos napja kell, hogy legyen). A világháborúnak valahol a közepe felé jártunk; a fiatalabb tanárok régen bevonultak. Legtöbb tanárunk idősebb ember volt, vagy idősödő. Volt, aki családos volt és gondokkal terhelt; volt, aki boros volt és családtalan. De már a legtöbbjük el volt jegyezve a szegénységgel — ambiciótlan és jövőtelen. Fejes tanár úr, a jeles, még elég fiatal fizika-tanár, még 1914-ben bevonult; akkor már, ha jól emlékszem, fogoly volt, Oroszországban. Fizikát, mathematikát egy rövid ideig egy nyugdíjazásból visszakért öreg tanított. Soha még olyan rossz tanárt! Fizikát, mathematikát az osztályban komolyan alig valaki tudott. A fiúk nagy része vidéki volt, többen paraszti sorból; általában pár évvel idősebbek voltak, mint a "városi elem". Legtöbben theológusnak készültek és a fizika nem nagyon érdekelte őket. Idővel azután katonakötelesek is lettek; bevonultak hadiérettségizetten. Különben is a legfőbb tárgy a latin volt, mit nyolc éven át heti hat órán keresztül nyögött mindenki, — hacsak nem volt olyan szerencséje, mint nekünk: Borsos István volt a latin és később még görög tanárunk. Csodálatos tanár volt Borsos István: számára

Homeros meg Vergilius volt a kultura, az emberi teljesítmények csúcspontja és a könyvtár, a kollégium százezer kötetes könyvtára a minden helyek legkívánatosabbja. Lelkes előadó volt; imádta a tárgyát. Szeme huncutul ragyogott cvikkerje mögött; kis elefántcsontvégű ceruzájával ütögette kis piros osztályozó noteszét, ahogy skandálta az Ilias versmértékét.

Amint mondám, hetedikig az osztály jó része már úgyis katona lett és vajjon ki törődött azzal, hogy a bolond Kepler csillagász három tételét értette-e a hadiérettségiző vagy sem. Annyit tudtunk róla, hogy a felesége megcsalta (legalább is azok közülünk, akik olvastuk volt az *Ember Tragédiáját*).

De volt két új tanárunk hetedikben; mindkettőnek ez volt, úgy tudtuk, úgy hittük, első, olyan gyakornok-féle állása; egyikük sem lehetett még harminc éves. Az egyik Trócsányi Dezső volt; magyar irodalmat tanított. Jóképű, fiatal, magas, gyorsmozdulatú, fejét keményen felkapó, hanyagul öltözködő, diákos hajvágású úri fiú; ismert nevű literátus család tagja. Doktor. Királygyűrüs. A másik sokkal alacsonyabb, vékony, mondhatnám, csúnya (a jó Isten elfelejtett neki rendes orrot formálni), nagyon pedáns, gondosan fésült (mintha egy csiga lett volna sütve a frizurájába); majdnem túlzottan elegáns (emlékszem a manzsetta gombjaira és hogy a manzsettát már nem csőbe formálta, mint például Apám vagy Borsos tanár úr); csendes szavú, jó modorú; fínoman iróniás. Az osztályt végtelenül lenézte; úgy éreztem, a tanítást is: Doktor Császár Elemér.

Császár tanár úr talán csak két vagy három évig maradt Pápán, úgy tudom, hamarosan visszakerült Pestre. Úgy hallottam, hogy nemsokára docens lett, majd egyetemi tanár, egyetemi nyilvános rendes tanár a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Nagyon sokra vitte.

Mikor 1960 körül először mentem vissza Pápára Amerikából, az ősi kollégium már nem létezett, a theológiai akadémia sem. Valami leányipariskola lett a kollégiumból. (Az, hogy

Petőfi és Jókai, meg a Pulszky fívérek, meg még sokan nevezetesek oda jártak, még bele volt vésve a kapu feletti kőtáblába.) Trócsányi Dezsőt ott találtam egy ócska irodában a református egyházkerületi hivatalban (az még megvolt), rojtos nadrággal, kitaposott katonabakkancsban, első rákműtét után, özvegyen, csont-és-bőrösen, valami kegyelmi egyházi állásban, hogy éppen éhen ne haljon. A pár szeretetcsomagot, mit Amerikából küldtem még neki, megható levelekben köszönte meg.

Tehát mondom, szombat reggel volt és őméltósága perceken belül megjelent. Császár tanár úr még egy ideig folytatta választékos előadását, de ezután őméltósága (úgy látszott) inkább "felelteni' kívánt, mint előadást hallgatni. Nyilván a leckére volt kíváncsi vagy a diákok előmenetelére. Az osztály visszafojtott lélekzettel várta, hogy vajjon kit, hogyan, miért fog őméltósága kijelölni, hogy feleljen. Mikor a főigazgató úr a tanár úrat kérte fel, hogy valakit feleltessen, Császár tanár úr engem szólított ki — én voltam az elismert "első eminens", a legjobb tanuló. Az osztálynak majdnem hallhatóan nagy kő esett le a szívéről: nagyobb baj már nem történhetett. "Linksz, menjen a táblához" — hallottam — "és vezesse le a harmónikus rezgőmozgás mathematikai képletét." A harmónikus rezgőmozgás elég nehéz tétel volt és az akkor már eléggé fegyelmezetlen osztály nagyobbik fele nem nagyon strapálta magát azzal, hogy a képletet megértse. Talán Császár tanár úr sem strapálta magát túlságosan, hogy megértesse. Császár tanár úr néha olyan magánbeszélgetésféléket folytatott velem valami előadandó képletről és én alapjában véve igen hízelgőnek találtam, amikor Sáritól (az iskola első nőnemü növendéke volt és első nagy szerelmem — most nagymama és messzi országokban is elismert freudista pszichoanalitikus) ajándékba kaptam Karinthy Frigyes *Tanár úr kérem* című könyvét, amelyben egy arrogáns, elviselhetetlen legjobb tanuló folytat a többiek előtt érthetetlen "magánbeszélgetéseket" (Sáritól ered a szó), azt hiszem, éppen fizikaóra közben, a tanár úrral.

Szóval szombat reggel volt és a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak (adassék tisztelet és megbecsülés annak a "sötét" ferencjózsefi kornak ott, ahol tényleg járandó) volt egy rendelkezése, mely szerint (nem tudom szószerint ídézni) izraelita vallású tanuló nem kötelezhető arra, hogy szombaton vagy izraelita ünnepeken írásbeli munkát végezzen. Erről kevesen tudtak (a kollégiumba járó zsidó fiúk szülei általában nem voltak vallásosak; zsidók különben sem szerettek keresztény intézményeknél különleges előjogokat arrogálni). De tudta Apám és Marton tanár úr is, a hittantanár, és persze Faragó János igazgató úr is, akit Apám udvarias, de határozott levélben (pontosan citálva dátum és sorszámot) emlékeztetett erre a rendelkezésre, amikor négy polgári osztály magánúton való elvégzése után (Pápán volt egy zsidó polgári iskola; ott tettem le a vizsgákat) végülis ötödikes kollégista lett belőlem 1914-ben, Apám múlhatatlan bánatára (és minden ellenkezése ellenére) és pápai orthodox barátai nagy megrőkönyödésére. Én akkor, hetedikben, bevallom, magamban már atheista voltam. (Magamfajta orthodox gyerekből gyakran lett atheista, szabadgondolkodó, szocialista és az orthodoxoknak nyilván minden okuk megvolt arra, hogy gyerekeiket középiskolába lehetőleg ne engedjék és hogy gyanakodva nézzék azt, aki erre a rossz útra tért.) Szóval a magam lelkiismeretétől nyugodtan levezethettem volna azt a képletet. De én hivatalosan, az osztály előtt, továbbra is "szombattartó" maradtam. (És csak annyit akarok itt ehhez még hozzátenni, hogy Apám iránti szerelemből, no meg hogy az orthodoxoknak ne legyen igazuk, én bizonyos vallási külsőségeket még felnőtt koromban is, s mindaddig amíg Magyarországon éltem, mindig betartottam. Apám ugyis boldogtalan volt; nem akartam, hogy hívei, barátai előtt még szégyelje is magát.)

Amint mondám, szombat reggel volt, fizika óra és Császár tanár úr kiszólított, hogy a méltóságos főigazgató úr előtt levezessem a harmónikus rezgőmozgás mathematikai képletét, — engem, a közismerten vallásos devecseri rabbi fiát, aki kollégiumba járt, de akiről a többi zsidófiúk tud-

ták, hogy azért még hetenként kétszer Baum úrhoz is eljárt, a héber antikváriushoz, hogy (Apám kompromisszumos kívánsága szerint) talmudi tanulmányait is el ne hanyagolja, és akitől Pápán mindenki elvárhatta, hogy ha már *horribile dictu* be is jár az előadásokra, de szombaton legalább is nem ír. "Méltóságos uram", jött ki belőlem a szó (azt hiszem elég szerényen mondtam, de elég határozottan), "én izraelita vallású vagyok és miniszteri rendelet értelmében fel vagyok mentve az alól, hogy szombaton írásbeli munkát végezzek". Császár tanár úr arca hamuszürke lett, csúnyasága szomorú: "Hát akkor, Linksz, menjen vissza a helyére."

De az a *tableau* is csak egy pillanatig tartott. "Tanár úr kérem", mondtam (és ezt már majdnem szánalommal), "az nem baj, hogy nekem nem szabad írnom. Én, kérem, le tudom vezetni a képletet fejből. Nem kell hogy írjam." A haza meg volt mentve. És tényleg, amit azelőtt soha meg nem próbáltam, azt az egész hosszú algebrai számolást én ott helyben fejből és hibátlanul, végig levezettem. Vannak olyan momentumok az ember életében, amikor a pillanat túlteljesítményt kíván és teremt. Bármily gyerekesen is hangozzék — az én emlékezésemben az egyike ezeknek a momentumoknak. Mindmáig szívesen és kicsit büszkén gondolok rá vissza.

Persze lehet, hogy eltúlozom a dolgot. (Tényleg hencegés az egész.) Nem volt ez olyan "túlteljesítmény". Korrepetálásból, tanításból kerestem meg a kosztot, lakást, — a devecseri rabbi jövedelméből nem tellett taníttatásomra. (És különben is függetleníteni próbáltam magamat. Ha nem is hivatalosan, de tényleg szülői beleegyezés nélkül jártam iskolába.) Tehát amíg Sárinak (aki, mint mondám, az első nőnemű diák volt a pápai kollégiumban, de hivatalosan csak magántanuló lehetett), azután meg Lajosnak (balatonvidéki 200 vagy 300 holdas nagygazda fiának, mindig is megmaradt kedves barátomnak: gazdasági akadémiai tanár lett belőle) és végül Zoltánnak (egy vidéki körorvos bizony nagyon gyengén tanuló fiának; szegény valahol Ukrajnában

végezte, mint munkaszolgálatos) elmagyaráztam egy-egy számtani képletet majdnem lehetetlen lett volna, hogy én ezt az anyagot ne tudjam és tényleg "betéve". Minden olyan tárgyból, amit korrepetálnom kellett, mindig kitűnően voltam elkészülve. A latin közmondás, amely szerint "tanítva tanulunk", nálam tényleg igaznak bizonyult.

Közbeszúrás az algebráról, a polgári iskolai tanrendről, Rodinról és Losonczy tanár úrról és összevissza sok minden egyebekről

Néha persze a tanitvány is én magam voltam. Szóval autodidaktának is nevezhetném magamat. Magántanulós öt évem alatt (a negyedik polgári elvégzése után, és Apám nagy boldogságára, még egy évig otthon maradtam, hogy a különbözeti latin vizsgára elkészüljek) a délelőtti órák szigorúan a héber tananyagra voltak korlátozva. Úgy nyolc órától ebédidőig (ha Apámmal kétszer egy héten az Úri kaszinóba mentünk újságot olvasni, akkor tizenegyig). Ez alatt Apám velem foglalkozott. De a "világi tantárgyakat Apám únta és így például a "csillagászati" földrajzon bizony magam kellett, hogy keresztül rágjam magamat. Nem mondom, az ekliptikát vagy a holdfogyatkozások geometriáját soha olyan jól, mint akkor, nem értettem. És az algebra? Felejthetetlen élmény volt a számomra, amikor hirtelen megértettem, hogy mi célja van annak, hogy az ember számokat betükbe általánosítson. Sohasem felejtem el az egyszerű példát, amely ezt egyszerre és minden időkre megvilágította. Igaz, mondtam magamnak, hogy kiszámolva

$$[6 + 3] \times [6 - 3] = 27$$

de igazibb igazsáág, hogy

$$[a + b] \times [a - b] = a^2 - b^2$$

mert ez minden esetben, minden számokra egyaránt igaz. Ettől kezdve nagyjából minden könnyen ment, bár emlék-

szem a keserves órákra, amíg valahogy is el tudtam mint értelemszerűt fogadni, hogy *minusz* egy *minusz* eggyel szorozva, *plusz* egyet ad vagy hogy egy szám zéró hatványra emelve egy-gyel egyenlő. Algebrát a negyedikes polgári vizsgára készülőben kellett tanulnom, az 1912-13as tanévben; és abban az évben nem voltam egyedül. Árpád unokatestvérem, nálamnál jó egy évvel idősebb fiú nálunk töltötte a tanévet elsősorban, hogy hiányos héber tudását kiegészítse. Apám szenvedélyes misszionárius volt.. Boldog volt és fáradhatatlan, ha egy lelket megmenthetett, ha bárki vallásos neveléséhez valamivel is hozzájárulhatott. Persze hivatalosan az is Apám feladata lett volna, hogy ugyanakkor előkészítse a negyedik polgári iskolai magánvizsgára a rokon fiút, aki addig Pozsonyban járt rendes polgáriba és nem volt nagyon jó tanuló. De hát amint mondám, Apám únta a világi tárgyakat (az algebra sem volt kivétel) és hamarosan úgy alakult a helyzet, hogy nem csak a megértés, de a megértetés gondja is reám hárult és így tanultam meg, hogy *docendo* (ahhoz, hogy megérttesem) *discimus* (előbb magamban kellett átrágnom az anyagot). Így lett belőlem algebratanár tizenkét éves koromban. Tehát annak, hogy, még hetedikben is, Császár tanár úr anyagából — mértanból, számtanból, még fizikából is — az átlagnál általában jobban feleltem, meg volt a magyarázata — a "polgárista" múltam.

Hogy itt ezt is közbeszúrjam: kitűnő intézmény volt az az úgynevezett "polgári" iskola. Sokkal többet, rendszeresebben kellett ott nyilván tanulni, mint a gimnáziumban: a negyedikes anyagban már világtörténelem is szerepelt, nem csak algebra és természettan. Tudom azt, hogy német nyelv és irodalom a polgáriban legalább két évig, ha nem négy évig, kötelező tantárgy volt. Hogy a gimnáziumban mikortól kezdve volt a német kötelező, arra nem emlékszem. Szegény Futó Jenő tanár úrnak (hazaengedték a katonaságtól talán hatodikos, talán hetedikes évemben) de nehéz volt a dolga, hogy dunántúli "vasfejekbe" (Anyám szavajárása volt) a *der* — *die* — *das* szabályait beleverje. Nekem per-

sze *quasi* anyanyelvem volt a német és (ha nem is tudtam semmit például a középfelnémet nyelv történelmi grammatikájáról) beszélni szebben, folyékonyabban beszéltem németül, mint a tanár. Azután mint ötödikes kollégistának el kellett újra kezdenem az "Ókor" történetét tanulni; negyedik polgári után ez számomra már ismert tananyag volt. Megint majdnem kisértetiesen megismétlődött első elemibe belépésem *tableau*-ja: ami tananyag volt — nagyjából azt már úgyis tudtam. A fő különbség az volt, hogy most nem voltam a legfiatalabb. Mint mondám, öt év telt el a negyedik elemi és ötödik gimnázium között. Apám egy évet "nyert". Én egy évet "vesztettem". Még latinból sem voltam hátralékos. Sőt. A nyelvtani szabályok, a rendhagyó igék frissen villogtak agyamban. Az "első eminens" hivatalosan nem létező stallumába úgy kerültem bele, hogy észre sem vettem. (De sohasem voltam ifjusági vezér.) És még egy különbség volt: Első és második elemiben osztálytársaim, zsidó fiúk, megvertek, csúfoltak. Itt még a "városiak", az "úri" fiúk, az "antiszemita" fiúk is valahogy elfogadtak, ha nem is barátkoztak velem. A "falusiak", a "paraszt fiúk" meg egyenesen keblükre öleltek. Ami megkülönböztette a gimnázistát a polgáristától, az persze a latin volt, meg egy bizonyos osztálygőg: a gimnázium általánosan érvényes érettségihez vezetett. (Még a reáliskolás érettségi sem jogosított, például, orvosegyetemi felvételre.) És négy polgári után? Az emberből legfeljebb tanító lehetett, vagy kereskedelmista vagy — orthodox rabbi. (Úgy emlékszem, hogy az én időmben az állam megkívánta négy középiskolai osztály elvégzését még orthodox rabbiktól is. Hogy mikorról szólt ez a rendelkezés, azt bizony már nem tudom. Biztos, hogy a galgóci Nagyapa nem végzett még polgári iskolát sem.)

* * *

Visszagondolva a több mint hatvan esztendő távlatából, ma úgy látom, hogy nem adtam meg Apámnak, ami járan-

dó. Néha egy pár szó, egy pár mondat elég ahhoz, hogy végükláthatatlan koncepcióknak világítson utat. A negativ számok, a számsor és zéró fogalmát és a negatív számokkal való adás-vevés lehetőségeit Apám (nyilván kérdésemre) pár szóval, a lehető legegyszerűbb példával tette világossá — az *adósság* és *adósságtörlesztés* példájával. Igen, ha Kollin úrnak, a fűszeresnek, a hónap végén nyolc koronával tartozunk (bizony ez elég gyakran előfordult, különösen azokban a hónapokban, amikor az "életbiztosítást" kellett befizetnünk) és abból öt koronát letörlesztettünk, akkor még mindig zérónál kevesebb a vagyonunk (bár minusz három "több" mint minusz nyolc) és ha nyolc koronát fizetünk, akkor a zéróhoz jutunk, ahol "vagyon" és "adósság" egyformán "van" vagy "nincs".

* * *

De sok minden egyéb jut itt sok év után is eszembe. Csak úgy tolakszanak az emlékezések.

A napokban olvastam egy könyvbírálatot, egy önéletrajz kritikáját, amelyben a bíráló lehetetlennek ítéli, hogy valaki ötven-hatvan év távlatából beszélgetésekre pontosan emlékezzék. Ez persze csak azt mutatja, hogy a biráló még nagyon fiatal és hogy nem sokat tud az emlékezés fiziologiájáról és fiziopatologiájáról. Vannak dolgok, amikre az ember negyven vagy hatvan év után egyforma világossággal emlékezik. (Az emlékkép lehet hamis és ugyanakkor változatlanul kristály-tiszta.) Persze lehet, hogy valami évekig, évtizedekig nem jutott eszébe. Itt van például ez a pár épp említett szám. Lehet, hogy nem nyolc korona volt az adósság összege. De hiszen ez mindegy. De most hirtelen, évtizedek után egy szám jut eszembe, amelyre "meg mernék esküdni". Emlékszem arra, hogy minden negyedévben a postára kellett mennem (a devecseri első háború előtti tízes években) és valami úgynevezett postatakarékpénztári csekk-számlára pontosan 69 korona 69 fillért befizetnem Apám életbiztosítására. Ezekben a hónapokban mindig adósak maradtunk

Kollin úr fűszerüzletében. (Apámnak 100 korona volt a havi fixuma és 400 korona az évi államsegély.) Csak amikor sokévi távollét után hazatértem, akkor tudtam meg, hogy Apám életbiztosítását elvitte a kényszerhadikölcsön vagy infláció. Onnan datálódik majdnem patologikus beállítottságom pénzmanipulációkkal és biztosító-intézetekkel szemben. Soha míg Pesten éltünk, semmiféle biztosítást ki nem vettem és csak amikor első fiúnk született itt Amerikában, akkor tudott Magda majdnem kényszeríteni, hogy szerény életbiztosítást kössek.

Azt például, hogy pénzt gyümölcsöztetni is lehet, szintén nem értettem eleinte. Apám magyarázta meg végre, amikor egyszer megkérdeztem, hogy mit csinál az a pár tisztviselő abban a hivatalszerű épületben, amire Somlóvidéki Takarékpénztár volt kiírva díszes nagy betükkel. Meg az a sok csizmás paraszt és mesterember, aki bemegy és leveszi a kalapját. (Soha devecseri éveink alatt nem volt dolgunk az intézménnyel.) Azt értettem, hogy a kereskedő kereskedik, az iparos "iparkodik" — ruhát szab, cipőt talpal, lovat patkol, kenyeret süt. Viszont ahogy belestem a Takarékpénztár ablakán, sohasem láttam, hogy ott bárki bármit is "csinált" volna. Írtak vagy beszélgettek. Apám azután egyszer megmagyarázta, hogy a "Takarék" azért takarék, mert akinek van megtakarított pénze, az azt beteheti megőrzés végett. Ez már végleg összezavart. Úgy gondoltam, hogy aki beteszi a pénzét megőrzés végett, az fizessen azért, hogy a pénzét őrzik valamilyen acélszekrényben és érthetetlennek találtam, hogy akinek ilyen őrzendő pénzfeleslege van, az még valami jutalmat is kapjon. Apám végre meg tudta velem értetni, hogy a betett pénzt másoknak, akiknek pénzre szükségük van, kölcsön lehet adni és hogy ezek ezért kamatot fizetnek. Erről viszont a Bibliában azt tanultam, hogy meg nem engedett, sőt bűn. Soká nem tudtam a tényekkel megbékélni.

Két zsidó volt Devecserben, akik még hosszúböjtkor sem mentek templomba: Steiner suszter (a szocialista) és Doktor Pollák József vármegyei t. b. tisztifőorvos. Ez a Pollák doktor úr volt egyben a Somlóvidéki Takarékpénztár igaz-

gatója. (Jaj, mi lesz vele, ha majd lelke számadásra Isten trónusa elé kerül!)

"Bank" Devecserben nem volt. Azt, hogy bankok mire valók, igazában sohasem tanultam meg. Igazában ma sem tudom. Ideje, hogy visszatérjek témámhoz.

* * *

Latinból, mint mondtam volt, "különbözeti" vizsgát kellett tennem és ezesetben ténylegesen megint önmagam tanára voltam. Rettenetes ambicióval feküdtem neki. Négy év anyagát kellett behoznom. Még ma is látom magamat, ahogy a galgóci grófi kastély parkjában sétálva hangosan magolom a nyelvtant. Még ma is betéve tudom, hogy, például,

Aequor, marmor és a *cor*
Semlegesek mindenkor.
Nőnemű is van még "or":
Élőfa neve, *arbor*.

Egy katolikus pap írta a tankönyvet; ő írta a rímes mnemotechnikai verseket. Nevét elfelejtettem. Nálam bevált a módszere. És Burián János latin-magyar szótára életemen át velem maradt. Te pedig Kovács János, örökös kísértőm: itt megint nyugtalanítasz, félszázesztendeje. A könyvet antikváriumban vettem; és bele van írva ceruzával (még éppen, hogy olvasható):

Neményi Nusi
gimn. VIII.

Neményi Nusi, neved egy könyvben van "eltemetve" és nekem valamilyen agysejtemben. Itt (még a mondat is íjesztő) "eltemetve" — még valameddig "élsz". Neményi Nusi, csak annyit tudok rólad, hogy éltél és hogy valahol Magyarországon valamikor nyolcadikos voltál. Kereslek. Neményi Nusi: Hová levél?

Tudom, hogy a latin mellett még két másik tárgyból is kellett "különbözetizni". Hogy egyik mi volt, elfelejtettem.

A másik "szabadkézi rajz" volt. Ez nyilván nem szerepelt a polgári iskolai tanrendben.

Elég jól rajzoltam és ebben a tárgyban volt egy "tanárom" is —Friedbauer Béla, akiről majd máskor kell, hogy beszéljek. Béla apja, Lipót, szobafestő mester volt; öreg, szegény, sok-gyerekes iparos; vallásos; Apám nagy híve. Magas, szikár alakjára, vastag rövidlátós szemüvegére most is emlékszem. Béla talán három évvel lehetett idősebb nálam. Kisgyerek korától kezdve rajzolt és mindig művésznek készült. Őt addig soha senki nem tanította. Hogy honnan örökölte tehetségét, nem tudom. Iskolába, azt hiszem, az elemi bevégzése után többé nem járt. Gondolom, apjánál volt inas. Olyan fogalmakat, hogy ceruza-rajz, toll-rajz, kréta, tus, vízfesték és a rajzolás elemeit tőle sajátítottam el. A család később Pápára költözött. Apámnak továbbra is nagy hívei, barátai maradtak. Béla jóidőre elkerült látóhatáromból. Szeptember volt, 1914-ben, amikor a különbözeti vizsgáknak nekimentem; a háború kezdete. Nyilván hamarosan elvitték katonának.

Szóval a rajztanár úr (Losonczynak hívták) meg volt, úgy mondta, rajzommal úgy-ahogy elégedve. (Valami görög-római szobor gipszmásolatát kellett lerajzolnom.) Talán tényleg tetszett is neki a rajz, nem tudom. De mindjárt szívébe fogadott. Megmagyarázta, hogy hol vannak hibák és én bámultam, hogy hogyan tudott egyetlen ceruzavonással rajtuk javítani. Ő volt, Bélát most nem számítva, az első "művész", akivel életemben találkoztam. Boldogtalan ember lehetett. Ahogy hamarosan megtudtam, nőtlen volt; részeges; kegyetlen fiatalok gúnyjának, pimaszkodásainak állandó célpontja. Talán Michelangelonak álmodta magát ifjúságában — gondoltam később magamban. Nyilván csalódott önmagában. Mindezt persze akkoriban még nem értettem, nem gondoltam végig. Csak feltűnő volt, hogy mennyire barátságos tudott lenni egy idegen, ismeretlen fiúhoz, aki tiszteletteljesen, udvariasan beszélt vele.

Soha ezután hivatalos dolgom Losonczy tanár úrral nem volt. Ötödikben akkoriban választani lehetett a "görög

nyelv" és a "görögpótló irodalom és szabadkézi rajz" tantárgyak között és Losonczy tanár úr mindenáron meg akart nyerni, hogy "pótló"-nak íratkozzam. Nem tettem; a "görög"-öt választottam. Alapjában véve mindig sznob voltam és tiszteltem a tradiciót és különben is inkább "gyenge" tanulók iratkoztak "pótló"-ra. (Azok, akik papi pályára készültek, természetesen, a görögöt kellett, hogy válasszák.) Ez esetben a választást Apám is helyeselte. A talmudi héber-arameus nyelvben — mint mondá — igen sok a görögből kölcsönzött szó, fogalom. Két-három példára emlékszem, miket még Apám hozott fel: a talmudi *szanhedrin* szó a görög *synhedrion* változata; az istentagadót, hitetlent jelző *apikoresz* szó Epikurostól, a görög bölcselőtől veszi eredetét; a *gematria* szó (kabalisták kedvelt számjátékainak neve) a *geometria* változata. (Apám számára mindennek a valláshoz, a zsidósághoz kellett viszonyulnia.) Losonczy tanár úr ama különbözeti vizsgán még azt is megkérdezte tőlem, hogy valaha olvastam-e valamit művészetről, művészekről. Buzdított, hogy vegyek meg egy könyvet: *Rodin beszélgetései a művészetről* volt a címe. Meg is vettem. Az első könyv volt, amit életemben erről a témáról olvastam, amely "a" művészettel, mint olyannal foglalkozott. *Habent sua fata libelli*, mondja a latin közmondás. Az én esetemben a dolog fordítottja áll — és kisértetiesen: könyvek mindig akkor jelentek meg életemben, amikor azokra értelmileg megértem, vagy érzelmileg éppen szükségem volt.

* * *

A könyvgyűjtés azóta is gyógyíthatatlan szenvedélyem maradt és mindig többet fogtam, mint markolni tudhattam. Száz évig kéne élnem, hogy elolvashassam a megvett, de el nem olvasott és a megvett és egyszer olvasott, vagy egyszer átnézett könyveket, amiket (mondogatom magamnak) majd megint el kéne olvasnom. Különösen korán kezdtem művészeti könyveket és kiállítási katalógusokat gyűjteni. Egy Fieber Henrik nevű szerző *Modern Művészet* című

könyvét vettem meg még gimnazista koromban Emile Verhaeren *Rembrandt*-ját Stefan Zweig német fordításában. Ez a könyv ma is megvan; a másik elveszett. A kollégiumi százezer kötetes gyönyörű könyvtárból is szabad volt könyveket kölcsönöznöm. Mindkét könyvtárosnak kedvenc diákja voltam. Borsos tanár úr volt a főkönyvtáros, Pongrácz tanár úr, theológiai akadémiai tanár, a helyettese. Pongrácz tanár úr volt első angol tanárom hatodikban vagy hetedikben. (Nem emlékszem pontosan.) Az angol nyelv rendkívüli tantárgy volt; kevesen vették fel. A diákok legnagyobb része, ha egyáltalában, francia nyelvórákra iratkozott. Máig sem tudom igazán, hogy miért választottam az angolt. Franciául tudni az "úri" osztálynak volt jellemzője. A devecseri "úri" lányok (az "előkelő" lányok, ahogy Apámnak egy későbbi bócherje, tanítványa aposztrofálta őket mély lenézéssel) franciául tanultak, amikor elemiből, polgáriból, nőnevelőből, felsőbb leányiskolából kikerültek és kezdték otthon várni a jövendőbelit.

Még ma is külön megjegyzem magamnak, ha egy kolléga vagy egy velem hasonló-korú magyar vagy német páciens tud franciául. Tudom, hogy "úri" osztály gyermeke, nem olyan gyerekszobátlan első generációs, mint én vagyok. Gyermekkorom óta csodáltam, írigyeltem, ugyanakkor gyűlöltem ezt az "úri" osztályt. (Németországi korombeli "refugee" kollégák között feltűnően sok aki tud franciául. Majdnem természetes volt az ő köreikben, az ő gyerekkorukban, a francia nyelv ismerete.)

Mikor a harmincas években Pesten "végleg" letelepedtünk (lesz prakszis; nem lesz tudományos, egyetemi karrier), első dolgaim között volt zongoratanárnőt, francia tanárnőt keresni. Egyikkel sem vittem sokra. De legalább tudom, hogy miről szól a kotta és megértem, ha francia orvosi cikket olvasok. Verlainet, Baudelairet szótársegítséggel szintén tudom élvezni. De beszélni? Még makogni is alig tudok. Hasonlókép vagyok a héberrel is. Oldalakat tudok betéve a Bibliából, imakönyvből; a betűképen gyorsan mozog a szemem. De nem tudnék héberül még egy pohár vizet sem

kérni és a jelenleg hivatalos szefard héber kiejtés fülemnek teljesen érthetetlen.

A "Rodin" persze egészen különleges helyet foglal el ifjúkorom könyvélményei között. Nem mint a bibliai magvetőnek, ennek minden magja "jó földbe esék és gyümölcsöt tereme". Számomra ebben a könyvben minden új volt, hiszen addig, primitiv szemmel, csak a tartalmat, a szöveget, a mesét láttam abban a kevés (nevezzem) "műalkotásban", amit addig láttam — a *Petőfi halálá*-ban, Millet *Angelus*-ában (olcsó színnyomatok a szomszéd suszter műhelyében) vagy Benczúr Gyula és Feszty Árpád hazafias képeiben (történelem-tankönyvben).

Csak még egy könyvem van, amely ilyen "első" könyv volt, — minden eseménye, minden alakja szűz lelki talajra találó — Rákosi Viktor *Elnémult harangok* című regénye, az első regény, mit olvastam kilenc éves koromban. Persze ez a könyv is "megvan". Persze ez sem "igazi". Valamikor a harmincas években Pesten vettem meg, csak hogy "meglegyen". Kinyitani azóta sem mertem. Ilyesmit, gondolom, nem szabad újra elolvasni. A második regénynek amit olvastam, *A láthatatlan ember* volt a címe. Gárdonyi Géza írta. Pár évvel ezelőtt Júliától megkaptam ajándékba. Először féltem belenézni, de azután mégis elolvastam. Végtelenül élveztem. Lábtöréssel kórházban töltött hosszú hetek alatt, pár évvel ezelőtt, Jókait olvastam. *Az új földesúr, Az Aranyember, A kőszívű ember fiai* mind nagyon nagy élvezetet, új élményt jelentettek. (Harminc-negyven évvel ezelőtt szégyeltem volna Jókait újra olvasni. A jó meseszövés akkoriban nem számított, vagy a romantikus valószínűtlenségek. A pszichológia volt a fontos. Úgy látom, megöregedtem.)

Érdekes véletlen (véletlen? van olyasmi, hogy véletlen?), hogy ez a két könyv került kezembe egymásután. Ó-besztercei nyaraláskor, 1909-ben. Tudom, hogy a Rákosi-regényben találkoztam először ezzel a szóval:

"szerelem"

és éreztem, hogy az valami nagyot, magasztosat, különlegest

jelent, bár nem tudhattam pontosan, hogy mi különbözteti a "szeretet"-től. (Németül nem is volt rá külön szó.) Valami félelmetes is lehetett benne, valami fájdalmas — merthogy mindkét regényben egy nőt magaválasztotta halálba kerget. A Rákosi könyvből egy emlékkép ma is eleven bennem: Tenger, köd; sirályok víjjognak. És egy fiatal leány neki indul a tengernek a halál felé. Sirályok azóta is valami ominozust, félelmetest jelentenek a számomra. (A *budapesti kaland*-ban, Körmendi Feri nekem legkedvesebb könyvében, a "hős" szintén hasonló halált választ.) A Gárdonyi-regényben egy nő szintén önként keresi a halált az Attila király halálát követő gyászszertartásban.A Rákosi-regényből még sok egyébre is emlékszem: a fiatal papra és a pópára és az erdélyi magyarság pusztulására. (Soha ennek fájdalmát ki nem hevertem, a trianoni országcsonkítást magamban el nem fogadtam.) Egy kép megint törölhetetlen. Megint: szerelem. A fiatal magyar pap kopogtat a gyönyörű pópalány ablakán. Vasrács van az ablakon és ahogy megcsókolják egymást a rácson keresztül, a kemény vas fájdalmas nyomot hagy a homlokukon. Feledhetetlen kép. Mondom, törölhetetlen.

Újabb közbeszúrás a közbeszúrásokról és, még további, könyvekről

" Na most itt állsz megfürödve", mondom magamnak a régi zsidó vicc szavaival, de majdnem dühösen. "Lehetetlen dolog ez! Sohasem fogsz hozzájutni, hogy elmondjad találkozásaidat Császár tanár úrral, ha hagyod, hogy minden asszociáció, *csak úgy,* küzbeszóljon". De azután megint csitítgatom magamat. — Végre is, — mondom magamnak, — ennek a fejezetnek nem "Találkozásaim Császár tanár úrral" a címe. — Tényleg, rólam, a pápai kollégiumban eltöltött éveimről, ígértem, lesz benne szó, a saját hogy-úgy-mondjam személyes művelődéstörténelmemről, arról a bizonyos négy évről, amelyek folyamán, hazulról elszabadulva, lénye-

gében azzá alakultam, aki most is vagyok. És ha ebben a kialakulásban személyek mellett könyvek játszották a kialakító főszerepet, akkor nemcsak személyekről kell hogy beszéljek, hanem könyvekről is — még ha úgy is fest a dolog, mintha itt most olvasottságommal hencegni akarnék.

Nem tehetek róla: nekem néha majdnem fetis-szerű kapcsolatom van könyvekhez, sőt könyv-példányokhoz (mindig úgy mondom, hogy a könyvtárszoba az én "házi-kápolnám") és mások is rendszerint könyvekhez asszociálnak. Barátaimtól, szerelmeimtől, pácienseimtől útravalónak, emléknek, köszönetképen általában könyveket kaptam ajándékba és az a pár könyv a könyvespolcon, amelyeken az én nevem a szerző neve, majdnem ugyanúgy hozzátartozik személyes párévi halhatatlanságomhoz, mint a két fiú, aki nevemet viseli...

Bevallom, már magam sem tudom, hányfelé húznak itt az asszociációk. A főiskolai könyvtárról kezdtem volt beszélni, és képzőművészettel kapcsolatos könyvekről, amelyeket szabad volt kikölcsönöznöm. Különösen jól emlékszem egy *Művészeti könyvtár* nevű sorozatra, illetve a következő két címre: *Szinyei-Merse Pál, a plain-air festészet magyar előfutára* (egy *Majális* és egy *Pacsirta* nevű képre emlékszem, és piros pipacsokra zöld mezőben) és *A Barbizoniak* (az első könyv, amely a dicsőséges 19-ik századbeli francia festészetről adott hírt). Emlékszem egy négy modern magyar festőről szóló kötetre is, de csak két névre emlékszem — a Mednyánszky és Katona Nándor nevekre. Lehet, hogy mindig megmaradt kedvencemről, Paál Lászlóról is ott olvastam először, de ez bizonytalan.

No most persze Pongrácz tanár úr felé húzna ama bizonyos asszociáció-kötél, de hiába. Itt most megint, egészen váratlanul valaki idegen is közbeszól, egy idegen, ki jóval több, mint ötven esztendeje nem járt eszemben — egy Geulinks vagy Geulincx nevű (nem egészen emlékszem a furcsa helyesírásra) hollandus kálvinista bölcsész. (És megint látom az édes Borsos István bácsit amint cvikkerje mögött kedvesen, de gúnyosan mosolyog.) Ugyan honnan, miért bukott itt fel hirtelen ez a név? Most olyan világos hirtelen

egy talán hetedikes, inkább nyolcadikos koromban játszódott epizód, mintha tegnap történt volna — megint egy példája a tétel igazságának, hogy tulajdonképpen soha semmit igazán el nem felejtünk.

Tehát a kollégiumi könyvtár hirdető tábláján éveken keresztül lógott egy "Pályázati Hirdetmény", amely egy Geulincx élete és bölcselete című tanulmány pályanyertes írójának ígért talán 200 koronát. Egyidőben kezdtem játszani a gondolattal, hogy írok egy pályamunkát (nyilván a pénz is és a dicsőség is izgatta fantáziámat) és elkezdtem olvasgatni filozófia-történeti könyvekben, lexikonokban a Geulincx címszó alatti adatokat. (Talán azért mosolyog gúnyosan Borsos bácsi?) Ahogy most kezdek emlékezni (mondom, vagy ötven éven keresztül még talán a név sem jutott eszembe), ez a Geulincx valami *occasionalismus* nevű tannak volt híve, hirdetője, talán megalapítója. Amennyire akkori tudatlanságommal ezekből a másodkézi forrásokból ki tudtam venni, a test és a lélek, a materiális és szellemi szférák egymáshoz való viszonyának és kölcsönhatásaiknak miként je volt az, ami Geulincxünket foglalkoztatta. Miután az akkori bölcseleti közfelfogás szerint a kauzalitás elve (a természet törvényei) csak a materiális szférában volt érvényes, elvben lehetetlennek tűnt, hogy a két szféra hathasson egymásra. Tehát valami természeten kívüli, természetfeletti erőre, Geulincx szerint egyenesen Istennek kegyére, különleges, esetenkénti ("occasionalis") közbenjárására van szükség ahhoz, hogy a két szféra (például testünk és lelkünk) kölcsönhatásait lehetővé tegye. Akkori primitiv atheista szememmel nézve mindez csak komikusnak, abszurdnak tűnt nekem; és amikor még láttam azt is, hogy mennyi nehéz latin szövegen kéne átrágnom magamat ahhoz hogy "Geulincx bölcseletét" elsőkézből megismerjem és írhassak róla (nem érte volna meg 200 koronáért), gyorsan feladtam az egész tervet.

Csak sokkal később, mikor Geulincx-et látszólag régen elfelejtettem, prágai medikus koromban, Tschermak professzor felejthetetlen, többek között Pavlovról szóló előadásai-

val kapcsolatban eszméltem rá arra, hogy a "test" s "lélek" (mondjuk szerényebben; "tudat") kölcsönhatásainak miként tje a bölcseletnek ugyanúgy mint a biológiának örökös problémája maradt. Arról, hogy Pavlov híres kutya-kísérleteiben hogyan lesz előbb a csengésből (külvilági levegőrezgésből) csengőszó (felismert tudatelem) és azután a hozzáasszociált emlékképből a gyomor mirigyeire ható ideg-inger — arról tulajdonképpen sejtelmünk sincs. De a kölcsönhatások létezése kétségtelen. És Geulincx legalább annyit tudott, hogy ilyesmi csak Isten kegyelméből történik. Valljuk be: mi ma még ennyit sem tudunk. Csak beszélünk és új szavakat adunk a szótárnak — olyan szép német kifejezéseket, mint *psycho-physischer Parallelismus*, olyan szép angol szót, mint *psychosomatic*. És persze a ravasz angol nem azt mondja, hogy *body and soul* (ezt a dualitást a theológusok gondjaiban hagyja), hanem azt, hogy *body and mind* — ami nem ütközik az egyház tanításaival. (Az a szegény Descartes úgy félt az Inkviziciótól, hogy "test" és "tudat" mellett — sőt felett — még Istennek is helyet szorított.) Mondom, jó öreg Geulincxünk (ahogy erre most ráeszmélek) legalább a kérdést felvetette: Apám (gondolom, Hirsch is és ha van ilyen: a hivatalos zsidó vallásbölcselet is) naiv, primitiv, mondhatnám gyermekes lélek-hitével (Schwartz úr "visszaadja lelkét Teremtőjének" míg a "porhüvely", az itt marad) még a kérdésig sem jutott el. Jó öreg Geulincx, kár hogy nem jutottál eszembe, amikor úgy tizenöt éve Pongrácz tanár úrral a pápai könyvtárban utóljára találkoztam. Most már sohasem fogom megtudni, hogy volt-e valaki végül is Pápán, aki pályamunkát írt volna Rólad. De most már engedj vissza Pongrácz tanár úrhoz. Te pedig ördögi, édes Borsos István, ne mosolyogj olyan gúnyosan!

Pongrácz tanár úr jól beszélt angolul. Évszázados pápai tradiciót követve Utrechtben járt egyetemre, meg Skótországban. A pápai theológusoknak Hollandia majdnem második hazájuk volt. (Nyilván a nagyenyedieknek is. Az *Elnémult Harangok* férfihőse nagyenyedi diák és a történet

első része Hollandiában, talán Utrechtben játszik.) Antal Géza, a pápai református püspök, szintén Hollandiában nevelkedett. (Felesége is hollandus volt, Hollandiában nagynevű költő. Nevét elfelejtettem.)

Mikor 1960 körül először jártam Pápán Amerikából, Pongrácz tanár urat (akkor már szabad volt őt Józsi bátyámnak titulálni) ott találtam a régi könyvtárban, már fehéren, de még gömbölyűen, pirosarcúan, jó egészségben. Nyolcvan felé járt. Külföldi, különösen ifjúkori kapcsolatai révén képes volt a könyvtár nivóját úgy-ahogy fenntartani. Angol és német nyelvű új theológiai és filozófiai művekben nem volt hiány. Ezeket amerikai protestáns intézmények jóakaratából a könyvtár rendszeresen megkapta és ingyen. Ahogy Józsi bátyám mesélte, a háború vége felé sok könyv elpusztult.. (Nem akarom tovább adni, amit elmondott. A háború embertelenné tett győzőt, legyőzöttet. Valami érthetetlen gyűlölet vagy kényszer az, ami katonákat arra indít, hogy lovaikat éppen könyvtárakba kvártélyozzák és bográcsaikat fóliókkal fűtsék. Szóval a háborút a könyvtár megsínylette. Minek ma mindezt felhánytorgatni?)

Amikor az ötven éves érettségi találkozó alkalmából megint Pápán voltam, Józsi bácsi már nem élt és nem volt rá idő, hogy a könyvtárat újra meglátogassam.

* * *

Különös, különös: református iskolába jártam; nem voltam bigott, még amikor vallásos voltam sem; mégis maga az Új Testamentum teljesen ismeretlen maradt számomra. Nem ismertem még képekbe kívánkozó és képekben kifejezhető epizódszerű részleteit sem. Verhaeren említett Rembrandt-könyve juttatja ezt eszembe. Máig is legjobban egy "Emauszi Ifjak" nevű képre emlékszem belőle. Verhaeren valami különös áhítattal ismertette, analizálta ezt a képet és én még a színtelen reprodukcióban is éreztem a kép megkapó, titokzatos hangulatát. Nagyon tetszett. De ugyanakkor igazában nem tudtam, hogy kik, miért, mikor ültek le Emausz-

ban vacsorázni. És ha már képeknél tartok, olyan képcímek mint például *A tékozló fiú* vagy *Angyali üdvözlet* semmi asszociációt nem teremtettek és soká nem tudtam, hogy *Der verlorene Sohn* és *Die Verkündigung* ugyanezeket az asszociációkat takarják. Szinte hihetetlen — de még Munkácsy *Ecce Homo* képéről sem tudtam sokáig, hogy mit ábrázol. És hogy egy még sokkal korábbi és másfajta emléket idézzek: még a polgári iskolai irodalmi olvasókönyvben találtam egy *Példázat a magvetőről* című pár soros írást. Nagyon tetszett. Máig is úgyszólván betéve tudom (az előbb éppen citáltam is belőle), de hogy ki volt az a Máté és hogy a neve után írott (fejezetet és verset jelző) két szám mit jelent, arról fogalmam sem volt. Egy másik idetartozó emlékem, hogy talán nyolcadikban olvastam Oscar Wilde *Salome* nevű verses drámáját. Tudtam, hogy ki Herodes, de nem tudtam, hogy ki Jochana-án. Amit úgy hívok magamban, hogy "civilizációs szkizofrénia", pontosabban "zsidó-keresztény civilizációs szkizofrénia", hosszú ideig teljes volt. Hogy az Új Testtamentumot valaki zsidó (még ha atheista is) olvassa, szinte elképzelhetetlen volt és még soká az is maradt. Évekig tartott, amíg e hiátusokat valamennyire pótolni tudtam. (És máig sem kívánnék osztrigát enni.)

Rembrandtot ótestamentumi ábrázolásain keresztül tanultam meg érteni és szeretni. Sohasem felejtem el az első képet, amely alá "Rembrandt" (egy nekem addig ismeretlen név) volt nyomtatva: Izsák feláldozását (majdnem-feláldozását) ábrázolta és egy illusztrált *Biblia Történet* tankönyvben láttam.

Nem illendő, hogy Apámat kifigurázzam, de lehetetlen evvel a képpel kapcsolatosan le nem írnom egy komikumában is felejthetetlen jelenetet. Hogy miért éppen ezt a képet akartam Apámnak megmutatni (egy egész sereg szebbnél szebb illusztráció volt abban a szép *Biblia Történet*-ben) nem tudom, bár ma már sejtem azokat az izgalmas és titokzatos asszociációkat, amelyek Izsák ősatyánk majdnem-való feláldozásának bibliai leírásához kötődtek. (Ábrahám áldozná Izsákot, ha Isten kéri —"egyetlenjét." Vajjon "Izsák" is ál-

dozná "egyetlenjét"— engemet? És micsoda Isten, aki ilyet kér?) A kép maga nagyon ismert; egyike a legszebb Rembrandtoknak (eredetije az *Ermitage*-ban) és éppen azt a momentumot ábrázolja, amikor jó Károlyi Gáspárunk fordítása szerint "kiálta néki az Úrnak angyala az égből" és Ábrahám "felemelé az ő szemeit és látá, hogy imé, háta megett egy kos akadt meg szarvainál fogva a szövevényben... és azt áldozá meg égő áldozatul az ő fia helyett". Ennek a képnek egy reprodukcióját mutattam meg Apámnak. Apám csak éppen ránézett a képre — amely, úgy hittem, minden részletében megfelel bibliai leírásoknak — és csak annyit mondott, hogy "Ez a kép nem jó". Meglepődve és kissé csalódottan kérdeztem, hogy miért. Amire azt felelte: "Hát nem látod, hogy Ábrahám fején nincs kalap?" Ezóta többé nem mertem Apámmal bármifajta képzőművészeti problémáról beszélni.

* * *

El kell, hogy itt mondjam, hogy az orthodoxiából való kitérésemet követő tizenöt esztendőben, amíg ifjúi hévvel atheistának vallottam magamat, nemcsak az Új Testamentum, hanem a Biblia sem érdekelt komolyabban. Csak úgy a harmincas évek közepén, pesti doktor koromban, fordult figyelmem ismét a Biblia felé. Egy Auerbach nevű német-zsidó tudós *Wüste und Gelobtes Land* című könyve révén értettem meg, hogy a Bibliában nem kell "hinni" ahhoz, hogy az ember vele foglalkozzék, és hogy az évszázadok alatt létrejött ellentmondások nem teszik a benne közölt történelmi adatokat értelmetlenné vagy hasznavehetetlenné. (Azt, hogy a Biblia szép, hogy olvasni lehet mint irodalmat, hogy például a Zsoltárok vagy Jób könyve az emberi szellem legmagasztosabb alkotásai közé tartoznak, azt csak még ennél is sokkal később értettem meg.)

Azokban a harmincas években kerültek kezembe Sir Leonard Woolley, híres angol archeológus könyvei a mezopotámiai Úr környékén lefolytatott ásatásairól, amelyek ered-

ményeire az egész tudományos világ felfigyelt. Egyik könyvének fedőlapján a díszités egy ágaskodó kost ábrázol, egy "szövevényben" megakadt kost. A Woolley ásatásai folyamán napfényre került rengeteg szebbnél szebb lelet-anyagot a British Museum és a philadelphiai Pennsylvania Egyetem Muzeuma őrzi. Úgy esik, hogy én minden év őszén egy hetet Philadelphiában töltök, mint vendég professzor és soha el nem mulasztanám, hogy ezt a muzeumot meglátogassam és magamban néha még úgy el is ábrándozok arról, hogy talán azt a szobrot látta az író, akinek tollából fennmaradt az Izsák feláldozásának (végül is emberek-fel-nem-áldozásának) félelmetes és magasztos története. Ehhez a Sir Leonardhoz, Úr városbeli ásatásaihoz, és a szövevényben megakadt kos felségesen szép szobrához kapcsolódik egy jelentéktelen, majdnem humoros és emlékezetemben mégis örökre megmaradt epizód.

Valamikor 1937-ben, talán 1938-ban olvastam az újságban, hogy Sir Leonard Pestre jön és egy bizonyos estén az Iparművészeti Muzeumban vetítőképes előadást fog tartani. Persze elmentem meghallgatni, de hogy-hogy-nem (régi szokásom szerint) elkéstem. Már folyt a vetítés; csendesen benyitottam az előadóterem ajtaján és a sötétben csak annyit láttam, hogy az első sorban van még üres hely. Leültem, végighallgattam az előadást. Általában eléggé ismertem az illusztrációk jó részét, tehát tudtam követni. Amikor az előadásnak vége lett és a villanyt felgyujtották, észrevettem, hogy az első sor tényleg üres volt. Csak egy valaki ült a sor közepén egyedül — a kormányzó, Horthy Miklós. Kínosan meglepődve somfordáltam hátra. Meg kell, hogy mondjam, hogy sem rendőrt, sem testőrt, sem detektivet nem láttam. Legalább is senki egy szót sem szólt. (Még egy másik alkalommal a kormányzót pesti életünk folyamán a Zeneakadémián láttam, a korán elhúnyt nagy énekes, a felejthetetlen Helge Lindberg dalestjén, de, ha róla vagy a Händel dalokról is írnék:

Lasst mich wandern durch das Grün
Lasst mich wandern, lasst mich zieh'n...

sohasem jutnék tovább...)

Megvolt ennek a civilizációs szkizofréniának a visszája is. Ennek egy majdnem kómikus példája él emlékezetemben: A magyar nyelvkincs (mint minden alapjában véve keresztény alapú civilizáció nyelve) tele van újtestamentumi kifejezésekkel, fordulatokkal. Mikor Apám egyszer gyönyörű szónoklatot tartott és Hit, Remény, Szeretet volt beszédje mottója, sejtelmünk sem volt arról — sem neki, sem nekem, hogy ezt a mottót (persze nem tudva) Apám Pál Apostol egy leveléből vette.

* * *

De hát hol is hagytam abba? Azt hiszem, a tanítóskodásról, a leckeadásról volt szó, eléggé nehéz életemről, de aránylag elég hamar megszerzett függetlenségemről. Az első tanév jórészében ez a függetlenség még nem volt meg. A magyarul mondott, de alapjában véve mégis jiddis szójárás szerint "napokat" ettem.Ez azt jelentette, hogy a hét minden napja számára volt egy család, ahol ebédet kaptam, hétfőn A-éknál, kedden B-éknél, és így tovább. Egyetlen családnak emlékszem nevére — Ambrus nénire, egy tanító özvegyére. Minden okom megvan rá, hogy ezt a nevet szeretettel őrizzem — bár Ambruséknál csak rövid ideig ettem napot. Marton hittan-tanár úr szerint nem voltak *orthodox Kóser*-ek. Ő szerzett egy másik napot. Eléggé keserves megoldás volt; így hát érthető, boldog voltam, amikor tanárok, diákok egyszerre csak felkaptak és hamarosan "nagypraxisú" leckeadónak találtam magamat. Zoltánéknál volt a legnehezebb a szolgálat, de ott viszont ebédkoszt is járt. Egy Stern nevű családnál volt a legkönnyebb. Itt, azt hiszem hetedikes koromban, lakást kaptam, korrepetálás fejében — egy ágyat a két Stern fiú szobájában. Jó tanulók voltak; a kisebbik nem eléggé szorgalmas. Alig volt szükségük rám. Sternék csak lazán voltak vallásosak és ez megkönnyítette életemet. Vagy másfél éven át egy Krausz nevű orthodox családnál laktam, Apám barátainál. Krausz néni árgus szemmel figyelte,

hogy a szobaúr betartja-e az összes betartandókat. Két nagyon kedves, nálamnál pár évvel idősebb leányára is emlékszem. A maguk módján ők is hozzájárultak "irodalmi műveltségem" hiányainak pótlásához. Egy Ohnet György nevű francia regényíró "pikáns" regényeit falták (és én velük). Azt hiszem, hogy egy Szomaházy nevű nyilván régen elfelejtett író regényeivel is ők ismertettek meg; úgyszintén Erdős Renéevel; és egy Orczy Emma bárónő "Vörös pimpernel" nevű kémregényével. (Később mint angol filmet láttam viszont.) De legjobban a leányszoba két díszére emlékszem, két nagy szépen berámázott egyszínű nyomatra, két női fej volt. Innocent Ferenc volt a művész neve. Nagyon szépnek találtam a képek szentimentális naturalizmusát és (ma már bevallhatom) irigyeltem a művész szép nevét. (Soha azután nem hallottam felőle.)

* * *

Voltak néha a kollégiumi évek alatt egyéb növendékeim is. Hittan-vizsgára kellett előkészítenem egy-egy reménytelen esetet, ha nem ment fejükbe a héber ábécé, vagy német pótvizsgára másokat. Kellett a pénz. Már nemcsak kosztrakvártélyra kellett keresnem. És aztán egyidőben még héber nyelvtant és bibliafordítást is korrepetáltam, de ezt már fizetség nélkül, barátságból és egy bizonyos hencegéssel. A theológiai akadémia tanrendje megkívánta a héber nyelv valamelyes ismeretét jövendő református lelkészektől. Nekik segítettem. Néha "svindliztem"; megcsináltam a feladataikat. Ezt különben is szívesen tettem; az osztályban földalatti vasút szállította "puskáimat" megfeneklett dolgozatíróknak. (Közkívánatra a hátsó padok egyikében ültem; nem az úri fiúk között.) És emlékszem rá, hogy szegény Zoltán növendékemnek Borsos István bácsi négyest adott egyik görög dolgozatára (megjegyzés nélkül): egyetlen hiba sem volt benne. Én "kiírott jelest" kaptam ugyanarra a dolgozatra. Ez volt a Borsos tanár úr szisztémájában a legkitűnőbb kitűnő — az egyesnél is jobb. De szólni egy szót sem

szólt, egyikünknek sem. Ellentétben az *Így írtok Ti* prototipusával, engem tanárok, diákok, úgy hiszem, kedveltek. Népszerű első eminens voltam.

Gondolom, Császár tanár úr is kedvelt. Csúnyának lenni és szegénynek megbocsájthatatlan bűn. (Nem tudom honnan veszem, hogy Császár tanár úr szegény családból származott; csak azt tudom, hogy Trócsányiról csak úgy sugárzott a "úri" elithez tartozás biztonsága). Igen — megbocsájthatatlan bűn. És én akkor még nem értettem, hogy Császár tanár úrnak nehezére eshetett közvetlennek, barátságosnak mutatkozni. (Azt a fogalmat, hogy "gátlás", akkor még nem ismertem.) Nem volt népszerű tanár. Úgy emlékszem, hogy érettségiig, szóval másfél éven keresztül, ama bizonyos szombat reggel után engem leckéből felelni többé ki nem hívott. Gondolom, így próbálta értésemre adni, hogy ő úgyis tudja, hogy értem az anyagot. Bizonyos, hogy nem negligálni akart. Az évvégi bizonyítványban számtanból és fizikából is jelest kaptam. Mi több, egyszer elhozta nekem a könyvtárból Beke Manó, egyetemi tanár, egy *Differenciál- és Integrálszámitás Elemei* című könyvét, mondván, hogy a hetedikes algebra könyv unalmas lehet nekem és hogy ha valamit nem értek, ő szívesen fog segíteni. Nagy csalódás lehettem számára: másfél év alatt egyetlen egyszer sem jelentkeztem nála.

A hetedik és aztán a nyolcadik osztály volt életem legcsodálatosabb, legtermékenyebb, legizgalmasabb kora. Az otthoni spártai napirendtől és most már a vallási belső kötöttségtől is megszabadulva egyszerre kivirágoztam. Apám korábban nem engedte meg, hogy regényeket olvassak (titokban tettem; egyszer megtalálta *A kaméliás hölgyet)* és később sem nézte jó szemmel ha tettem; a tartalomról nem is beszélve, ez az időt a Talmud tanulásától vonta volna el; és a képzőművészet — erkölcstelen meztelen alakok — érthetetlen volt a számára. A pápai "intellektuelek", legtöbbjük nálam jóval idősebbek, egyszerre szárnyukra vettek soha sem képzelt meseországok felé. Úgy emlékszem, Lázár Imre (későbbi orvos — és jaj, jaj jaj, muszáj hozzáírnom

ezt a rettenetes refrént — "elveszett") olvasta fel nekem az első Ady-verseket egy Nyugat című, nekem addig ismeretlen folyóiratból. Török Mihály, a szociáldemokrata ügyvéd, nagy tanítómesterem, a "legműveltebb" pápai, Anatole France könyveit adta kezembe, és a *Bovarynét* (a világ legnagyobb regényének nevezte); azután Kaffka Margit *Színek és Évek* című regényét (mindjárt a *Bovárynė* után következett szépségben, fontosságban); Szabó Ervint; a *Huszadik Századot*. Géza, későbbi nagy ideálom révén kerültek kezembe Hofmannsthal verses drámái. Még ma is majdnem betéve tudom a Titian haláláról írott "fragmentumot". (Gézáról még sok szó lesz későbbi fejezetekben.) És mindenek felett ott volt Sári, aki, mondhatnám, egész új világokat nyitott meg előttem. Felsorolnom is nehéz. Kezdhetném Rilkével, a *Kornétás* történetével, a *Buch der Bilder* című verskötettel, és az oroszországi mese-novellákkal) és Richard Dehmel verseivel. Folytathatnám (micsoda ellentétek!) Otto Weiningerrel és Peter Altenberggel. Azután jöttek (német fordításban) Ibsen, Strindberg, Oscar Wilde. És tőle hallottam először a Freud nevet. Nem is tudom, hogyan lehetett két rövid év alatt mindezt magamba szívni. Úgy emlékszem, hogy Terus révén került a kezembe Nietzsche *Zarathustrája* és talán, talán Knut Hamsun regényei. (Emlékszem még, hogy nagy lelkesedéssel kezdtem neki a *Zarathustra* olvasásának. Valami egészen gyönyörű tiltott gyümölcsnek éreztem. De még akkor nem értettem.) Hetedikes koromban (onnan tudom, hogy Sternéknél laktam) olvastam az *Arany Embert*. Emlékszem rá, hogy az egész éjjelt átolvastam a fiúk nagy bosszuságára és másnap nem mentem iskolába. Nem tudtam abbahagyni. A következő napon betegnek hazudtam magamat. Jó, buzgó és tisztelettudó tanuló voltam. Nem kértek igazolást.

Mint már említettem volt, korán kezdett a képzőművészet is komolyan érdekelni. Jó szerencsémre összebarátkoztam Herz Imrével, a festőművésszel. (Egy nekem ajánlott, aláírott rajz még ma is itt lóg a szobámban.) És Herz Imre fiával, Félix-szel, Halmi Bódog néven pesti literátussal. (Egy

Halmi Bódog-szerkesztette rövid-életű szépirodalmi folyóíratban jelent meg egy pár korai versem. A versek elvesztek; a folyóirat címét elfelejtettem. Csak arra emlékszem, hogy a szedő Lenksznek szedte a nevemet. Nagyon oda voltam.) És amikor a fiatal irodalomtanár, Trócsányi, behozta egyszer az osztályba Babits Mihály *Irodalmi Problémák* című, addig majdnem tilosnak bélyegzett könyvét, amelyben két tanulmány Vörösmartyról szólt és engem (büszke voltam rá, hogy rám esett a választás) szólított fel arra, hogy ezeket az osztálynak felolvassam (a kötelező tankönyvet Beőthy Zsolt írta és az egész másfajta Vörösmartyt mutatott be nekünk), lelkem részegen, részegedetten borult művészet, irodalom, magyar irodalom és szociális újító eszmék felé. A végén persze én is elkezdtem verseket írni, erősen Babits Mihály hatása alatt, és a baj csak az volt, hogy Terus véleménye szerint Ady és Goethe ezekhez képest csak kismiskát írt. Dehogy érdekelt engem a differenciál meg az integrálszámitás; még a fizika sem. Csak éppen amennyi fizikát meg kellett tanulniok két megmaradt növendékemnek (Lajos elég hamar katonaköteles lett), annyit tudtam én is. Nagyon-nagyon megbánthattam Császár Elemért. Hetekig alig szólt hozzám. Néha egy-egy fínoman irónikus megjegyzést tett irodalmi ambicióimra, sokoldalú elfoglaltságomra. Ennyi volt az egész.

Közbeszúrás könyvekről: Habent sua fata libelli

Meg kellene egyszer írnom könyvtáram történetét és felsorolnom, ezzel kapcsolatban, a különböző "hegirákat" (ahogy nevezem őket), jó-számú kivándorlásaimat — mint például menekülésemet Pápáról Pestre, Pestről Pozsonyba 1919 őszén; vagy az egyetem-cserét Prágából Kielbe (1923-ban átíratkoztam a kieli egyetemre — Prágába vissza azóta sem mentem); vagy a sikertelen kivándorlást Pestről Münchenbe 1929-től 1931-ig és vissza. (Magda hozománya és megtakarított kis pénzem két évi müncheni fizetéstelen

tanársegédségre, mindent-ígérő ügyvédekre, hasztalan kísérletekre pazarlódott: német állampolgár szerettem volna lenni; diplomámat németországi prakszisra érvényesíttetni; kutató munkát végezni, habilitálni. A weimari Németország a világ teteje, a kultura csúcsteljesítménye volt eszméletemben. És micsoda szerencse, hogy a kísérlet sikertelen volt!) És mindezek után jönne a nagy és végleges hegira — kivándorlásom 1939-ben Pestről Amerikába. A felgyülemlett könyvek jórésze mindig hátramaradt: Pápán 1919-ben Géza meg én jókora könyvtárnyit hagytunk egy albérleti (valljuk be: elrekvirált) lakásban; Prágába majd hamarosan visszamegyek, mondtam magamnak, addig a könyvek barátaimnál maradhatnak; és Pestről Amerikába a "lift" a könyvek nagyrészét átmentette, de sok mégis csak ott maradt. Sok könyvet pótoltam, de ezek mégsem az "igaziak". Adytól például minden megvan, kivéve a novellás kötetét, de jórészük nem "igazi". Az *Új Versek*, vagy *A Halottak Élén* első kiadásait eladtam még medikus koromban — utiköltségre, egyébre kellett a pénz; úgyszintén a novellás kötetet is, amelyben benne van a felejthetetlen, gyönyörű *Mihályi Rozália csókja*. Egyéb első kiadások elvesztek, elmaradtak. A Vörösmarty az még "igazi". Bele van írva, hogy Adolf nagybátyámtól kaptam bar-micvómra, tehát 1913-ban. (Több Vörösmarty, fő-fő szerelem, megvan több kiadásban.) Arany János Shakespeare fordításai — az "igazi". *(Szent Iványéji álom,* Hamlet nagy monológja hozzám magyarul, sőt aranyjánosul beszél.) Apám hat-kötetes Arany Jánosából loptam el valamikor. (Az legalább megvan.) Mint már említettem volt, Rodin sem igazi, pedig negyven éve megvan. Rodin magyarul, az igazi, elveszett. A Rilke-kötetek nagyrésze nem igazi; azokat kétszer is pótoltam, egyszer a pápai, egyszer a prágai hegira után. Egy részüket itt, Amerikában. A *Cornet* az "igazi." Az a kis vékony, keménypapirba kötött könyvecske, az *Insel Bücherei* első száma, az volt az első Rilke, amit Sári olvasni kölcsön adott. És azután meg is vettem. Nagyrészét még ma is betéve tudom. (A humor kedvéért jegyzem csak meg, hogy Rilke teljes neve Rainer Maria

Rilke és Sári először mint írónőt emlegette. Sem ő, sem én nem tudtuk, hogy olyan országokban, olyan körökben, ahol nagy a Mária kultusz, férfiak is gyakran kapják a Máriát, mint másod-keresztnevet.) Franz Kafka összegyűjtött munkái az is "igazi." Pestről hoztuk magunkkal. De nem egészen igazi. Megvoltak az eredeti kiadások is. Olyasmi mint a *Die Verwandlung* eredeti kiadása ma vagyont érne. Szégyenszemre Pesten veszett. ("Hiszen úgyis megvan a gyűjteményes kiadásban," mondtuk egymásnak. "Szűkös a hely.") Babits versei új szerzemény. Pár éve vettem Budapesten. Az eredetiek mind megvoltak, mind elvesztek. Az *Irodalmi Problémák* az egyetlen még magukkal hozott Babits könyv. A Balázs Bélák mind megvannak. Az évek során gyűltek össze megint. Samu barátom ajándékai. Az igaziak mind elmaradtak Pápán, 1919-ben. Weininger *Geschlecht und Charakter* című híres (hírhedt) könyve a pápai hegirában elmaradt. Pesten újra megvettem. El is hoztuk magunkkal. Itt néz rám a könyvtárból, együtt egy másik Weininger-kötettel, amit egy testvérétől vagy sógorától kaptam ajándékba. Tudom, hogy soha kinyitni sem fogom egyiket sem. De hát könyvet kidobni? Még a gondolat is borzadály. Ibsen majdnem teljes. Még Pestről. Ha nem is éppen abban a német fordításban, amelyet először olvastam (amelynek emléke Sárihoz köt). Strindberget, Oscar Wildet soha nem pótoltam. (Valahogy "kiestek".) Hamsunt sem. (Pedig most bizonyos okokból sürgősen el kell újra olvasnom a *Pánt.)*

Se vége, se hossza nem volna, ha minden könyvemről beszámolnék; mindnek tudom provenanciáját — névvel, dátummal, ajánlással. Azután van egy pár könyvem, amelyekben csak egy dátum van vagy, név nélkül, egy pár szó. Diákkori, régi szerelmek, szeretők emlékeztetői. Van, amelyikben már úgy elhalványult az írás, hogy a dedikációra majd hogy csak emlékszem. Hát igen:

Hol vagytok, hol vagytok
Kik engem szerettek?
Messze, messze...

Talán egy Balázs Béla-versből citálom? Olyan fájdalmas, hogy már ezt sem tudom.

* * *

Hogy miért is jut most mind eszembe? A "nem igazi" könyvek között van egy, aminek hosszú a története és ez itt most nagyon-nagyon kikívánkozik belőlem. Az "igazit", az igazi példányt Sáritól kaptam, Sáritól, tanítványomtól (jaj, de nehezen "vette be" — utálta — a számtant, fizikát), Sáritól — igen — mesteremtől. Szóval, hetedikes és nyolcadikos évünk befejezése után egy-egy díszkötéses könyvet kaptam Sáritól ajándékba. Az egyik Gobineau *Die Renaissance* című híres könyvdrámája volt, érettségink dátumával. Ma is megvan. "Igazi". Sári utánozhatatlan, nagy, tiszta, visszafelé dűlő írásával egy nagyon költői citátum (talán egy Dehmel-versből) van beleírva. Akkoriban, most már jó ötvenöt éve, gondosan végigolvastam a könyvet. A Renaissance életnagyságúnál nagyobb főalakjairól, Michelangeloról, Savonaroláról, a nagy pápákról van benne szó. Számomra ez a könyv a "nagy", az elmúlhatatlanul nagy könyvek közé tartozik. Persze nem tudom megítélni igazi jelentőségét. A könyv nálam nem hézagot pótolt. (A semmiben nincs hézag.) Új világot teremtett, új látókört nyitott. (Gobineauról persze azután sokat olvastam, hallottam. Ő volt a fajelmélet egyik legkorábbi apostola.) Az Insel-Verlag gyönyörű bőrkötéses kiadása rengeteg képet tartalmaz, az akkori nagy festők portréit a kor nagy embereiről. Addig a Renaissanceről csak körülbelül annyit tudtam, mint amit az iskolai történelem-tankönyvek tartalmaztak. E könyvet azóta is "cipelem". Évtizedek óta nem néztem bele. Talán utóljára 8-10 évvel ezelőtt, amikor Sári egy nemzetközi pszichoanalitikai kongresszus alkalmából New Yorkban járt és vendégünk volt. Neki mutattam meg.

A másik díszkötéses könyvet (Endrődi Sándor szerkesztette és *A Magyar Költészet Kincsesháza* volt a címe) a he-

tedikes év befejezte után kaptam Sáritól. Ebbe csak az volt beírva, hogy

A "tanító úrnak"

dátummal. (Úgy emlékszem, hogy a tanító szó ídéző jelek közé volt szorítva — nyilván, hogy enyhítse a formális, idegenes, tartsd-meg-távolságodat hatást, amely ebben a jelzőben akarom-nem-akarom benne volt.) Erről a könyvről most nem akarok írni. Ha néha, néha költészeti emlékező versenyeket rendezünk régi barátokkal (Sándorral, Zsuzsival, és míg megvoltak, haj, Lesznai Annával, Farkas Aladárral, Lax Klárival), jó tudni, hogy az én könyvtáramban van egy "biblia", ahol utána lehet nézni, hogy no ki is írta azt, hogy

"Egyedül hallgatom tenger mormolását,"

vagy hogy is van az az utolsó két sor a *Pán halála* című versben (és úgye, Reviczky Gyula írta és ki is volt az a Reviczky Gyula?), vagy, hogy Tompa Mihály vagy Arany János írták-e "A rab gólya" című verset. (Klárinak általában, Aladárnak mindig igaza volt. Aladár például kívülről tudta az egész *Tündérálom* című Petőfi világverset:

Csak lassan szállj és magasan énekelj,
Haldokló hattyúm, szép emlékezés

citáltam én. "Emlékezet", javította Aladár; és ő tudta helyesen.)

De mindez csak elkalandozás. A *Kincsesház* Sári ajánlásával húsz éven át "megvolt". Hogy mikor, hogyan került Apám könyvei közé, arra nem emlékszem, de összes vándorlásaim alatt mindig Apám könyvtárában díszelgett. (Tudtam, hogy ott van. "Megvolt". De jobb volt, hogy nem volt nálam.) Mikor legutoljára láttam szüleimet, 1939 januárjában, ama bizonyos vasárnapi reggelen, amikor látszatra könnyű kedvvel búcsúztam (hiszen csak körülnézni megyek Amerikába; Magda marad; decemberben, Apám hetvenedik születésnapján régen itthon leszek), a könyvespolchoz mentem és ki akartam húzni, lopni a könyvet (szót sem szólva),

hogy magammal vigyem. Apám észrevette, hozzámfordult és csak annyit mondott: "Most már tudom, hogy soha többé nem fogjuk látni egymást". Visszatoltam a könyvet a helyére — majdnem dühösen. (Hogyan szabad ilyen kegyetlen dolgot akárcsak ki is mondani?) Nem-beszélős Apám, — soha nem mondta, hogy szeret, hogy vágyodott utánam, hogy hiányoztam neki. Mindig csak a feddésekre emlékeztem. ("Haszontalan kölyök" mondta, duplázva az "sz" hangot ha rámszólt és mérgében magyarra fordította a szót.) Hogy talán akkor is szeretett volna, ha nem játszom vallásossági színházat, amiről (ma úgy érzem) mindig tudta, hogy csak színház, ha mertem volna mint férfi férfivel beszélni vele? (Igaz, én sem mondtam nekik soha, hogy szeretem őket. *"Teuerste Eltern!"* a megkívánt héber ídézettel, hogy "100 évig éljetek" volt a formálissá merevedett megszólítás *Euer dankbarer Sohn,* volt a formálissá merevedett befejezés.) Ki kezdte a nem-beszélést? Igen, soha nem mondta, hogy szeret. Ha Devecserben valamelyik iskolatárs-fiú 13 éves felavatását, bar-micvó-ját, ünnepelték a templomban, Apám szónoklatot intézett az ünnepelthez és mindig "Kedves Fiam" szavakkal szólította. Én voltam az egyetlen, akit egyszer életemben, bar-micvóm alkalmából, a hitközség előtt, a formális szónoklatban, úgy adresszált, hogy "Drága Fiam". Soha máskor sem azelőtt, sem azután nem mondta, hogy "Drága Fiam". Akkor, mikor utóljára láttam, abból az alkalomból, hogy egy kedves könyvem után nyúltam, akkor értettem, éreztem és majdnem mintha először, hogy szeretett. (Furcsa, hogy itt egy angol kifejezés törekszik tollamra: *"He cared"* mondanám, ha ezt angolul írnám, ami valahogyan több is, kevesebb is, mint a "szeretett" szó.) *"He cared"*. Mindig bőkezű volt, amikor igazán kellett, mindig támogatott. Soha viszont egy fillért tőlem, tőlünk nem hogy nem kért, de el sem fogadott.

Habent sua fata libelli — a *Kincsesház* ott maradt Kőszegen, Apám könyvtárában.

Talán már itt megemlíthetném, hogy a nyugalmazott, előrehaladott korú polgármester szüleimmel egy házban, egy e-

meleten lakott. Báró Schey Fülöp, Kőszeg patrónusa, egyebek között egy egyemeletes házat is hagyott a szabad királyi városra, azzal a kikötéssel, hogy az első emelet két lakását a polgármester és a rabbi kapja mint természetbeni illetéket. Az a Schey báró (úgy láttam, emléke a mai Kőszegen teljesen elveszett) nagy álmodozó lehetett. Nyilván szimbólikus volt az a kívánsága, hogy a polgármester és a rabbi egy házban, egy emeleten, szomszédok legyenek. (Még az árnyékszék is közös volt; közös folyosóról nyílott. Itt végre nem kellett télvíz idején az udvart keresztezni.) A földszinten szegényház volt, olyan egyszobás lakások a kőszegi szegények számára. A házat talán Albertinumnak nevezték; Ferenc Józsefnek, azt hiszem, testvéröccse lehetett egy Albrecht főherceg, Schey báró patrónusa, akinek még szobra is volt a ház udvarában.

A háború befejeztével, 1945-ben, levelet írtam a kőszegi polgármesternek, így kaptam hivatalos értesítést arról, hogy szüleimet a kőszegi egész zsidóközösséggel egyetemben "elvagonozták". Ettől kezdve azon próbálkoztam, hogy Apám könyvtárából, amit lehet, megmentsek. (Más nem volt mit menteni.) Valahogy reméltem, hogy nem minden veszett oda. Poldi bácsim, Apám egyetlen megmaradt testvére (a pesti gettóban vészelte át) le is utazott kérésemre Kőszegre, hogy mentse, ami menthető. Nem emlékszem már arra, hogy mit hol talált. Mindenesetre Apámnak két kéziratban meglevő könyve valahogy megmaradt. Azokat most őrzöm. A talmud foliánsokkal, a bibliákkal, bibliafordításokkal nem tudom mi lett. Nem tudom mi lett a Hirsch-könyvekkel, a bibliai és talmudi szótárakkal, a zsidó történelemmel, a palesztinai ásatásokkal foglalkozó könyvekkel és féltudatosan, ha ki nem is mondva, mindig ott volt a remény, hogy talán a *Kincsesház*, a Sári ajánlásával szintén megkerül.

Mikor 1959 körül először mentem vissza Magyarországba, Pestről (Zsiga barátom elkísért) előbb Devecserbe, majd onnan Kőszegre vitt a lelki kényszer. Külön engedélyt kellett kérnem valamely szombathelyi katonai hatóságtól, hogy Kőszegig eljuthassak. Kőszeg határsáv volt Ausztria felé.

Engedélyt kaptam arra, hogy két vonat között talán négy vagy öt órát Kőszegen tölthessek — a rendőrségi vagy katonai parancsnok igen udvariasan, emberségesen, megértően viselkedett velem szemben, amerikai útlevelem ellenére. Zsiga barátom, magyar állampolgár, viszont nem kapott engedélyt, hogy elkísérjen. Így töltöttem egy délelőttöt Kőszegen. A vonaton mindenkit igazoltattak. A fa-pados osztályon utaztam, a "nép között". Érdekelt, miről, mit beszélnek. A határrendőr egészen meghökkent, alig hitt a szemének, amikor személyazonosságom igazolására a szombathelyi engedéllyel együtt amerikai passzusomat is kihúztam a zsebemből. De hamarosan barátságos lett és beszédes — kellemes incidens volt. Azt hiszem, az utazás céljának "sír látogatás" volt beírva. A vasutállomástól a városba vivő autóbusz vezetőjének megmondtam, hogy az utolsó kőszegi zsidó pap fia vagyok, mire ő udvariasan letett az utolsó (egyetlen) még ott élő zsidó, egy "maszek" rövidárúkereskedő (mondjam inkább népiesen, "vacakos") boltja előtt. (Nevét bizony elfelejtettem. Öreg volt, szívbajos, nehéz lélegzetű. Valakitől newyorki kőszegitől hallottam, hogy nemsokára meghalt. Kőszeg zsidómentes.) Az ő kíséretében mentem el előbb a zsidó templomba, majd szüleim lakására. Titokban még mindig reméltem, hogy valami csodával határos módon könyvekre akadok és hogy a *Kincsesház* megkerül. Nem került meg. (Itt közben, nem mintha mertem volna kérdezősködni, hirtelen az is eszembe ötlött, hogy mi lett Apám, Anyám és a többi kőszegi zsidók ékszereivel, értéktárgyaival? Beszolgáltatták? Szomszédokhoz adták megőrzés végett? Ki tudja? Nem, mintha ez szüleim esetében lényeges lett volna. Apám régifajta födeles ezüst zsebóráját nyaka köré körített hosszú, vékony aranyláncon hordta; Anyámnak alig volt ékszere. Volt jegygyürüje, kis fülbevalója. Egyébre miből is telt volna? A kegyszerek, boros-serlegek, gyertyatartók, szédertál, fűszertartók ezüstből voltak. Önmagukban értéktelenek. De hány ezer meg ezer embernek volt aranyórája, fülbevalója, ezüst serlege? Mi lett belőlük? Hol vannak?) Kisérőm menetközben elmondta, hogy szüleim három szoba-konyhás

lakását kettéosztották. Két család lakik benne. Bezörgettünk az egyik lakás ajtaján, a régi konyhaajtón. Nem volt válasz. A lakók nyilván dolgozni jártak. Azután bezörgettem a másik ajtón, ami az azelőtti szalon-vendégszobába vezetett. El volt bennem előre készítve a mondóka, hogy én Amerikából jövök látogatóba; szüleim itt laktak; szeretnék belépni; talán lehetséges volna, hogy a padláson megnézzem, hogy valami könyvek talán megmaradtak. Kopogtattunk, benyitottam az ajtót. Csak egy lépést tettem. Egy gyönyörű fiatal nő, nem lehetett több húsz évesnél (ez még talán nem is élt, amikor a szülőket elhurcolták"), szoptatott (homályos az emlék) egy ugyanolyan gyönyörű kisgyereket egy szobában, amelyben össze voltak zsúfolva, tisztán, frissen politurozva szüleim hálószoba bútorai (minden legkisebb faragás-részletre pontosan emlékeztem) — az ágyak, a szekrények és a vendégszoba diszbútora, a faragott kredenc, "a" kredenc, az emlékezetes kredenc, amiért Anyám annyit harcolt volt Apámmal, hogy legyen. Az egész egy pillanat volt — elmondhatatlan, elfelejthetetlen szívfacsaró, lélegzetfojtó, kísértéties pillanat. Valamit hebegtem, becsuktam az ajtót, rohantam le a lépcsőn, ki a házból. A könyvek iránt nem is érdeklődtem.

A délutáni vonat azután Pápára vitt. A koraesti órák már az egyházkerületi irodában láttak, ahol Trócsányinál tisztelegtem. Ebben az épületben a földszinten volt hetedikes tantermünk, — nekem arról a bizonyos szombat délelőtti főigazgatói látogatásról emlékezetes. (A kollégiumi főépület nagyrésze akkoriban katonakórház volt.) Trócsányi könyvespolcán ott voltak a "Ref. Főiskola Évkönyvei", köztük az 1917-1918-as is, ahol az érettségiző osztály névsorában jó volt látni nevemet az összes jelesekkel. A másnap délelőttjének nagyrészét a könyvtárban, Pongrácz tanár úr társaságában töltöttem. Vele mentem az igazgatói irodába, Faragó János régi irodájába, ahol az üveges könyvszekrényben ott volt az "Érdemkönyv", az én verseim is benne ("eltemetve"; Kovács János, Te győztél vagy én?), saját kezemírásában. A végén elpanaszoltam, elmeséltem Pongrácz tanár úr-

nak az előző napi kőszegi fájdalmas kalandot. Megígérte, hogy szerez nekem egy másik *Kincsesházat*. Meg is tartotta ígéretét. A könyv pár hónap múlva postán New Yorkba érkezetet. Egy CARE csomaggal köszöntem meg. Persze megvan, de a beírás nélkül. Ama bizonyos vizit alkalmából, nyolc-tíz évvel ezelőtt, amikor Sári vendégünk volt New Yorkban, megmutattam neki ezt a könyvet is és elmondtam történetét. A legkiábrándítóbb az volt az egészben, hogy sem az ajándékozásra, sem a beírásra Sári nem emlékezett. Az utóbbit, a "tanító úrnak" ajánlást még elhinni sem akarta. A Gobineau könyv az más. Abban benne volt a dátum és Sári kezeírása...

Ne vedd illetlenségnek az asszociációt, kegyes olvasóm. De Anatole Francenak egy novellája jut itt eszembe: Pontius Pilatusnak, egy öreg, köszvényét fürdető nyugalmazott római főhivatalnoknak, egy fiatalabb, a keleti végekről éppen visszatért hivatalnoktársa beszámol a palesztinai zavargásokról, valami bajt-okozó szektáról, és egy bizonyos nazaretbeli Jézust emleget, akit az ő (Pilatus) prokurátorsága alatt keresztre feszítettek. "Nem emlékszem rá", mondja Pilatus (ez a novella vége).

Anatole France kedves, bár kissé felületes bölcs volt; nem analizált mélyen a tudat alá. Ő csak azt akarta mondani, hogy a legnagyobb világesemények is kisesemények amikor történnek. A résztvevők, a kortársak gyakran nem is tudnak róluk. (Az öregebb Breughel Pétert, minden korok egyik legnagyobb bölcselő festőjét, izgatta ez a téma. Itt van például Ikarus tengerbe hullását ábrázoló festménye. Az egyik fő alak fel sem néz az ekeszarva mellől; egy másik fő alak arra sem fordul. Keresned kell abban az egész látható világot átfogó képben, amíg megtalálod azt az alig észrevehető, könnyedén odaskiccelt kis alakot, akinek elvesztét a festő tulajdonképpen ábrázolni kívánta.) De mindez ha igaz is, akkor is csak féligaz. A mondás: "Hogyan kerül Pilátus a krédóba?" — sokkal mélyebben szánt. Igen, hogyan került Pilátus a halhatatlanságba? Egyszerű a válasz. Pilátus, a sértő, elfelejtette a sértést, viszont a sértett nem

felejt. Ha nem lett volna Jézus, ma senki sem tudná, ki volt Pilátus!

Igen, Sári sem emlékezett. Pápán ő "úri osztály" volt, én "plebs". Mikor az említett alkalomból itt találkoztunk, akkor (furcsa) ő a délamerikai baloldali érzelmű intelligencia tirádáit visszhangozta az amerikai rasszizmusról, koloniálizmusról, míg én új hazám nemzetközi nagylelkűségét, idealizmusát próbáltam hangsúlyozni, ellenvetni. Igen, Sári nem akarta elhinni, hogy ő egy ajándékkönyvbe, egy nekem ajándékozott könyvbe valaha is olyan hideget, személytelent tudott volna beírni, mint az általam citált "tanító úrnak."

Persze lehet, hogy az egész csak sértődékenység, *paranoia*. Lehet, hogy a tanító úrnak-szólítás éppen az ellenkezőjét szimbolizálta — valamilyenfajta tiszteletadást. De ezen nem lehet vitatkozni. A házitanító az úriházban szükségszerűen paranoiás. Pláne, ha *musicale*-hoz sohasem hívják meg. A sértődött az, aki nem tud feledni, mégha igazában nem is akarták sérteni. Igen, Sári "úri osztály" volt, természetszerűen, beleszületetten, míg én (hát valljuk be) házitanító voltam. Szegény. Pénzért korrepetáltam. És én ennek mindig tudatában voltam — Sári édesanyja nem kevésbbé.

Pápán két "korzó" volt — a Fő-utcai és a Kossuth Lajos-utcai. (Az egyiket humorosan "kétkoronás", a másikat "egykoronás" korzónak hívtuk. Kegyes olvasóm, majd később talán rájössz, hogy miért.) Az elsőn (a "kétkoronáson"), délután öttől hatig járt fel-alá mindenki, aki Pápán valakinek számított — a "társaság". Senki meg nem tilthatta volna, hogy ott sétáljunk — mondjuk Zsiga, Iván meg én. De vannak dolgok, amikre *man tut es nicht* mondta volna Anyám. A másik utcában a gyárilányok korzóztak, különösen a proletár-arisztokraták — mert olyan is van — a dohánygyáriak. Itt közbevegyülni majdnem természetes volt és elfogadott. Kétlaki természetemmel én ezt sem tettem sok sikerrel. Ahhoz túl finom gyerek voltam — udvarias, gátolt, jómodorú. Nem tudtam velük miről beszélni. (Nem tudták, hogy Rilke ki volt...)

Ahogy így ma dolgok eszembe jutnak, Sári kicsiny, na-

gyon vékony, vérszegény, későn született leányka volt, talán tíz évvel fiatalabb, mint gyönyörű, kivirágzott nővérei. Sári vasat szedett, arzént, vér-képző orvosságokat és ahogy a doktor előírta délután négy órakor (a leckeórák 3-tól 5-ig tartottak háromszor egy héten) édesanyja egy habos kávét és szendvicset, kuglófot hozott be a tanuló szobába. Nem emlékszem ma már arra, hogy Sári mamája valaha is megkínált volna, de ha igen, akkor is bizonyos, hogy nem fogadtam el. Sári szintén hiába próbált kínálni. Hivatalosan én nem-orthodox népeknél nem étkezhettem.

Igen (bár soha nem beszélt erről velem), Sári az úri társaságba tartozott és (bár erről sem beszélt velem sohasem és mi Hoffner Palival, kettesben sokat tűnődtünk ezen) majdnem bizonyos vagyok benne, hogy szerelmes volt Zdenkóba, a társaság csillagába, Zdenkóba, akinek családja a háború alatt a végekről (talán Szlavóniából vagy Karinthiából) költözött Pápára. Zdenkó nálunk pár évvel idősebb volt, akkor talán már Bécsben orvosegyetemi és zeneakadémiai növendék (valami rossz szívbillentyű miatt nem vették be katonának) és a legszebb férfiak egyike volt, akit életemben láttam (olajbarna bőrű, nagy fekete hajú, fekete szemű déltengeri álom) és nagyon kulturált. Hogy vajjon ő nem tudta volna eldönteni, hogy hegedűművész legyen vagy orvos vagy, hogy családja szorította a medicina felé, nem tudhatom. Számomra ő csak távoli csodálat tárgya volt és maradt. Azt, hogy milyen tehetséges volt, én nem tudhatom eldönteni. Tudom, hogy lázba hozta Pápát és nem csak az úri társaságot. Gyönyörű anyja volt és egy gyönyörű növére és ma valahogy kezdem gyanítani, hogy talán az ő német kulturájuk volt az (a Rilke, Dehmel, Weininger, Altenberg, Ibsen és a többi), ami Sári révén átszűremkedett hozzám. Nagyon jól tudtam németül és így mindez termékeny talajra talált. Zenéhez nem értettem és a társaság *musicale*-jaihoz soha meg nem hívtak. Csak úgy messze visszhangként, Sárin keresztül jutottak hozzám olyan nevek, mint Brahms és Bach (akkor hallottam róluk először). Különben Sári soha vagy ritkán beszélt Zdenkóról vagy a zenedélutánokról. Ta-

pintatosság volt vagy gátlás — nem tudhatom. Mellesleg, Zdenkóból a végén fogorvos lett, boldogtalan fogorvos. Azt lehetett, mondta egyszer, később, úgy "mellékesen" is csinálni. A zenével maradt örökre eljegyezve. Belgrádban élt vagy Zágrábban, nem emlékszem. És ő volt a város zenei életének egyik támasza, sponsora. Hogy ő maga aktiv muzsikus maradt-e, nem tudom. Fiatalon halt meg. (Mindezt csak harmadkézből való értesülés és nem is tudom, hogy minek mesélem.)

V.

EMLÉKEZÉS KÖLTŐKOROMRA (1917-1919) A "MÁRCIUSI ÓDA" (1918) KÖNYVEKRŐL, EGYEBEKRŐL ÉS CSÁSZÁR ELEMÉRRŐL

Bármily hosszú vagy rövid is lesz a rólam írandó és elkerülhetetlen nekrológ (akit egyszer beválasztottak abba a nagyon előkelő és nagyon exkluziv, még ma is csak vagy két és félszáz tagra szorítkozó társaságba, amelynek *American Ophthalmological Society* a neve, arról idővel a titkár kell, hogy elhelyezzen egy életrajz-félét, fényképpel, az egyesület ülésjegyzőkönyveiben), mondom, bármifajta is legyen az a rólam írandó nekrolog, az hogy költő is voltam, magyar költő, nem lesz róla említés. Talán legokosabb volna az egészet elfeledni, eltemetve hagyni. Magdám, feleségem, acéleszű, néha kegyetlen kritikusom (aki ezt az egész emlékírat-próbálkozást feleslegesnek bélyegezte) az egész költői múltamat egy "ugyan" szóval és egy kézlegyintéssel intézi el. Magdának jó tíz évvel ezelőtt agyvérzése volt és változatlan acélesze, intellektusa azóta egy nem teljes, de annál kínosabb szótlanság leplével borított. (A doktorok aphasiának nevezik az állapotot.) Ha ő egy szót szól és épen maradt balkezével még egyet legyint is hozzá — az mondatokat ér. Szóval talán okosabb lenne, ha az egészet, mint Zalán futását, a "bús feledékenység koszorútlan" leple takarná. De hát nem hiába kerengett agyamban Vörösmarty meg Ady, Babits és Balázs Béla, Kiss József és Gyóni Géza, és még Emőd Tamás is — megszámlálhatatlan tömege a nagyrészt betéve tudott verseknek. Majdnem lehetetlen

volt, hogy ez a rengeteg szó, rím, ritmus ujabb, nyilvánvalóan utánaérzett mondatokba ne tömörüljön. (Az említett költők közül egyikének-másikének nevét ma már tényleg az a bizonyos bús feledékenység takarja. Ugyan kinek agyában dörömböl ma is még Gyóni Gézának "Csak egy éjtszakára küldjétek el őket" kezdetű hatalmas vád-verse? Ki emlékezik Emőd Tamás álnaiv, szentimentális, de mégis szívenütő soraira —

Ha majd egyszer mindnyájan visszajönnek,
Boldogabb, szebb és jobb lesz a világ —

Vagy Kiss József világversére, a *Tüzek*-re? Még diákkoromban elkezdtem, megterveztem, persze soha be nem fejeztem egy anthológiát. — *Világversek* lett volna a címe és benne a világnak legszebb, persze nekem legszebb, nekem felejthetetlen versei lettek volna összegyűjtve. Kiss József verse is beletartozott volna. Még most is hallom, ahogy drága Hoffner Pali barátom — hatodikos volt, amikor én nyolcadikos voltam — a képzőtársulatban, a szavalóversenyen, előadta ezt a hatalmas, csodálatos verset.

Úgy szeretnék egy párat itt felsorolni gyűjteményemből. Micsoda kincsek vannak közöttük! De hát akkor ennek a közbeszúrásnak alig volna vége, hossza. Meg aztán milyen messze is kerültem mindettől ötven év alatt. Csak a nagy Lesznai Annában volt meg az a bátorság, hogy kiadjon egy versgyűjteményt (szerelmes verseket), amelyben az egyetlen kritérium az volt, hogy ő szereti őket — meg, hogy magyar versek. (Egy példánya ennek a kis könyvnek a drága Máli néni még Pesten beleírott személyes dedikációjával még ma is megvan könyvtáram kincsei között.)

Az én Világverseim mind magyarul vagy németül szóltak volna. Versek még ma is csak ezen a két nyelven szólnak hozzám igazán. Változó élethangulataimat én még ma is versekben monologizálom vagy dalokban. Esti magános sétáim a lakásunk körüli newyorki utcákban körülbelül az egyetlen idő, amit magammal töltök. Akkor énekelek, vagy verseket mondok magamban, magyar vagy német verseket vagy

régi-régi énekeket. Képtelen vagyok angol verset igazán élvezni. Shakespeare németül szól hozzám. Az hogy "the rain it raineth everyday"... "az én emlékezetemben Moissi hangján szól (ki tudja ma már, hogy ki volt Moissi?):

Und der Regen der regnet jeglichen Tag;

Elizabeth Barrett Browning "portugál" szonettjei nekem *Sonette nach dem Portugiesischen,* Rilke átköltésében. Viszont a nagy kórus Sophokles Antigoné-jából csak magyarul szól hozzám (és csakis Csiky Gergely átköltésében; egy másik magyarra fordítónak még a nevét is elfelejtettem):

Sok nagyszerű van a földön,
legnagyszerűbb köztük az Ember...

A Zsoltárok, az persze kivétel. A 23.-t, 91.-t, 137.-t Apám hangján héberül hallom. De a 42-ik? Azt majdnem jobban szeretem Szenci Molnár Albert régi magyar átültetésében:

Mint híves patakra
Az szarvas kívánkozik,
Lelkem úgy óhajt Uramra...

(A nyálam csorog, ahogy azt a gyönyörű "híves" szót mondom magamnak; — a "hűvös" szó istenkáromlás lenne...)

A baj költészetemmel nem az volt, hogy volt; még talán nem is az, hogy én komolyan vettem; hanem hogy voltak mások is, akik komolyan vették. Az első kísérletekre nem is emlékszem. A pápai kollégiumnak, mint, gondolom, minden jó középiskolának, volt egy önképzőköre. A pápait képzőtársulatnak hívták és nivóját emelte, hogy nemcsak a gimnazisták, hanem a theológiai akadémiai hallgatók is beletartoztak. Hagyományszerűen theológus volt a diákelnök és egy nyolcadikos a titkár, a tényleges ügyvezető. Az iskola szorgalmazta az "alkotó" munkát. A titkár minden beterjesztett művet kiadott bírálatra; azután a következő ülésen a művet felolvasták és a bírálók véleménye alapján osztályozták. Első nagysikerű versemnek *Tavasz, 1917* volt a cí-

me. Pár strófás szentimentális írás volt katonasírokról, amelyeket a tavasz majd virágokkal borítand. Pár sorára még emlékszem is. Ezt a verset a bírálók az érdemkönyvbe való beírásra ajánlották, amit a hallgatóság meg is szavazott. (A hangja ennek a versnek csak annyiban volt szokatlan, hogy nem volt sem hazafias, sem megállj-megállj-kutya-Szerbia hajrájú, sem gatyás-paraszti népdal-jellegű. A háborút nem dícsérte.)

Az érdemkönyv nevezetessége az volt, hogy Petőfinek és Jókainak is voltak benne sajátkezű írásai. És nemcsak hogy én is sajátkezűleg írhattam bele versemet "a" könyvbe, hanem a "Pápai Hírlap", a református egyház és az iskola félhivatalosa, még le is közölte. A Pápai Hírlap azután is közölte több versemet és, amint említettem volt, Halmi Bódog rövidéletű magazinja is. Nem emlékszem rájuk. Volt egy *"Remény"* című, Pesten megjelenő, kevéssé ismert zsidó ifjúsági folyóirat. Abban is megjelent egy vagy két szentimentális, zsidó tárgyú versem. A *Mult és Jövő* című folyóiratban is megjelent két versem, valamikor 1919 elején, Ádám Artur írói álnév alatt — de ez már mind nem ide tartozik; ezzel csak Kovács Jánost hessegetem.)

Itt mellesleg mindjárt könyvtáramnak egy fő-büszkeségéről is beszámolhatok, arról a "Tavasz" című zsebkönyvről, nyomatott "Pápán a ref. főiskola betüivel, 1845", amelyet (Devecserben) Barcza Kálmán nagyságos úrék szemétdombjáról szedtem fel.

* * *

Barcza Kálmán nagyságos úr (nem tudom, miért, de mindenki így beszélt róla) egyike volt Devecser kisszámú protestáns lakóinak. Valószínű, hogy pápai diák volt. A Deák téren volt nagy udvarháza. Talán még kollégiumi diák voltam. amikor meghalt, vagy már egyetemista. Nem tudom. Csak arra emlékszem, hogy halála után árverésen adták el a házat vagy a bennelevőket és hogy a földön halomban feküdt egy csomó könyv, ami senkinek sem kellett. Szabad

volt elvinnem, amennyit akartam. Könyvtáramban egy külön kis polcon van elhelyezve pár darab. Van közöttük Balassi, Zrinyi Miklós, Berzsenyi, Csokonai. A *Béka-Egér-Hartz*-ba a Barcza név két helyen is bele van írva. Köztük van Arany *Buda Halálá*-nak első kiadása és egy elég régi *Ember Tragédiája*. Nem tudtunk mindent magunkkal hozni.

Óhatatlanul, de a híres cairói, egyiptomi *Geniza* jut ilyenkor eszembe, a templomi lomtár, ahol évszázadokon át őrízződtek héber kéziratok, codex-maradványok, mert szent könyvet, írást eldobni, megszentségteleníteni nem szabad.) De meg kell, hogy említsek még egy könyvet. Akkoriban, százegynéhány éve, divatban lehetett verseket emlékkönyvekbe írni, díszesen kötött kis albumokba, amelyekben a lapok üresek voltak. (Az ember azt gondolná, hogy az ilyesmi megmarad családi ereklyeképen.) Ama szemétdombról felszedett könyvek között ilyen is volt egy. Az is megvan. Itt van. Virágos vászonfedelét kiette a newyorki levegő; kötése széthullóban; némely oldal tintája már kifakult. De az első oldalon olvashatjuk, hogy

> Barcza Kálmáné ezen
> Vers gyüjtemény melyet Iroga-
> tott 1845-*dik* Télelején

Sokat lapozgattam. Érdekes látni, hogy mit olvasott akkoriban a művelt magyar. (Jellemző, hogy Petőfi nevét mindig Petőfynek irta.) Viszont nyugtalanít a Barcza Kálmán név. Lehet az hogy a Barcza Kálmán nagyságos úr, akire én még homályosan emlékszem, a beíróval azonos lett légyen? Valószínűbb, hogy egy idősb Barcza Kálmán is létezett? (Ez a könyv is gondot okoz. Kovács János: Kire hagyjam?)

* * *

Persze még mindig a "Tavasz" nevű zsebkönyvnél tartok. Tarczy Lajos tanárelnök által "Pápán Télelő lo, 1844" dá-

tum írott "Előszó" szerint a "képző társulat" 1841-ben alakult, hogy "a tagok hajlamaik szerint költői vagy tudományos munkák írásában és szavalásban próbálhassák és gyakorolhassák erőiket". Részletesen és pontosan leírja ez az Előszó azt a mondhatnám, demokratikus procedurát is, amellyel "végre a tagok többsége a jelesebb dolgozatokat úgy nevezett érdem könyvbe íratni rendeli". Négy Petőfi vers szerepel benne és Jókay Móricnak egy "beszélyke" névvel jelzett prózai írása. (Jókai akkoriban még nem hagyta volt el a nemesi y-t. Egyik oldalági leszármazottja Jókay-Ihász Miklós, devecseri főszolgabíró és szintén pápai kollégiumi *alumnus*, a régi helyesíráshoz ragaszkodott. De hát ő — tanyától hivatalig — négylovas hintón járt...)

Attól kezdve alig írhattam valamit, ami a képzőtársulatban legalább is dícséretet ne nyert volna és majdnem természetes volt, hogy amikor a nyolcadik osztályba léptünk, én lettem a képzőtársulat titkára és hogy a "Márciusi Óda" pályázaton az első díjat én nyertem. (Nem emlékszem rá, hogy akárki más is pályázott volna.)

A március tizenötödiki ünnepség volt a kollégiumi év fénypontja. Az ünnep előestélyén díszelőadás volt a városi színházban (lehet, hogy nem is a városé volt a színház, hanem az iskoláé — úgy emlékszem, hogy Jókai Színháznak hívták), amikor is az amatör diák-színtársulat valami nagyobb produkcióval mutatkozott be (egyik évben Csiky Gergely *Csalódások* című színdarabjával, egy másikban az *Iglói Diákok* című operettel). Másnap a kollégium előtti téren volt népgyűlés szónoklatokkal. Mindkét alkalommal a díjnyertes ódát szavalta egy a nyertes által kijelölt diák.

Az 1917-évi márciusi ünnepség idejére esett a Cár bukása és az orosz front összeomlása. Nagy optimizmus szállta meg a szíveket. Az 1917-es Ódát Báró Gudenus Leó akkori nyolcadikos és (úgy emlékszem) akkori képzőtársulati titkár írta — még optimista, hazafias szellemben. (Úgy hallottam, hogy végül jobboldali újságíró lett belőle.) Az 1918-as év márciusát már fásultság és békevágy uralták és hirtelen az

addig inkább csak esztétikai problémákkal bíbelődő Babits Mihály lett az új szabadságvágy és békevágy szószólója:

Legyen béke már,
Legyen vége már,

mondta egyik hatalmas versében,

A Te legszentebb neved
Békesség —
Jöjjön el a Te országod,

egy másikban, és a

Miért nincs ha van,
Miért van ha nincs

sorokért (Lehet, hogy fordítva volt a sorrend — több mint ötvenöt év távlatából ídézem egy *Fortissimo* című verséből) istenkáromlás vádját emelték ellene.

Az én Ódám is a békevágy jegyében íródott. Persze ennek a versnek sem volt igazán kiforrott hangja. Minden strófának ugyanaz volt a befejező sora:

Legyen már Béke, Béke

vagy talán:

Legyen már vége, vége

(nem emlékszem). Illetlenség volna és nevetséges "Ódámat" Babits nagy verseihez hasonlítani, de bizonyos, hogy hangulata és mondanivalója közelebb állott az 1918-as év várakozásaihoz, reménységeihez és kétségeihez, mint azok a hazafias ódák, amelyekre még visszaemlékszem. Tragikus év volt 1918. Mindig is úgy éreztem, hogy ifjúkorom Magyarországa, a ferenc-józsefi Magyarország 1918-ban halt meg — nem 1914-ben. Annak ellenére, hogy mindannyian háborús esztendők voltak, én a négy kollégiumi évemet 1914-

től 1918-ig, érzelmileg még a békebeli Magyarország ölében, biztonságában éltem le. Sőt. Az érettségim utáni nyaratot még a felvidéki családomnál töltöttem, nagyanyáméknál, nagybátyáméknál. Augusztus végén köszöntem el tőlük. Vagy hat héttel később hazatérő katonák kirabolták, kifosztották, szétrombolták mindkét család házát, üzletét. (Szerencsére mind el tudtak még idejében menekülni.) Ez volt a régi nagy-Magyarország vége, a *prevrat* (azt hiszem, szlovákul felfordulást jelent); az új idők kezdete... De most hadd térjek még Ódámhoz vissza. Miután refrénje tényleg ugyanazon szókat használta, mint Babits —

Legyen vége már,
Legyen béke már —

kollégiumi rosszakaróim, irigyeim (akkor vettem igazán először észre, hogy ilyenek is voltak) azt kezdték suttogni rólam, hogy ódámat Babitstól plagizáltam. Minthogy ezek a híresztelések nem akartak elhallgatni, fogtam magamat és levelet írtam Babitsnak (a Nyugat szerkesztőségébe címeztem a levelet), amelyben kértem, hogy ő bírálja meg, hogy versem tényleg plágiumnak lenne-e tekinthető. Babits udvarias rövid levélben felmentett a plágium vádja alól, de éreztem, hogy nem is tartott nagyon sokat az egész írásomról. (Máig is fájlalom, hogy ez a levél elkallódott.)

Volt ennek a márciusi óda-sikernek (nevezzem fél-sikernek?) még egy disszonanciája: Amikor eldőlt, hogy az én Ódám lett a pályanyertes, megígértem osztálytársamnak, barátomnak, Ivánnak (szegény zsidó fiú volt, jó szavaló, elég jó tanuló, nekem nagy hívem), hogy őt fogom kijelölni, hogy a színházban és a nagy-gyűlésen versemet szavalja. Többen szót emeltek, ha nem is nyíltan, a képzőtársulat és a márciusi ünnepség teljes elzsidósodása miatt. Úgy emlékszem, hogy az elnök (vagy a tanárelnök?) még szóvá is tette és rosszalta választásomat. Én is éreztem, hogy valahogy nyilván túldobtam a sulykot. Keserű lett a szájam íze. Mégis ragaszkodtam ígéretemhez és Iván volt az, aki versemet elszavalta.

* * *

Ahogy ezeket a sorokat írom, mind többet kell gondolnom reá és vele való nyilvánvalóan ambivalens kapcsolatomra. Iván is egyetlen fiú volt és neki is volt egy gyermektelen mostohája. Iván apja segéd volt valamelyik divatárú üzletben — az egyetlen felnőtt ember ifjúkori emlékezetemben, aki segéd maradt. Devecserben valamiképpen még a legszegényebb zsidó is a maga ura volt. Friedbauer bácsi is, Ungár úr is, a paraszt-negyedbeli fűszeres, sőt még a Mauthner fiákeros is. Iványék bérelt lakásban laktak Hoffner Paliék házának udvarában. Kicsiny, vékony emberkék voltak mind a ketten. (Ivánnak is olyan kis madárfeje volt.) Állandóan mintha bocsánatot kértek volna fiúktól sikertelen létezésükért. Iván félvállról beszélt apjával és úgy éreztem, gyűlölte mostoháját. Arca valahogy gonoszra torzult, ha belépett lakásuk ajtaján és köszönés helyett valamiért rámordult a szegény kis nőre, aki ajtót nyitott. Én állandóan feddtem, hogy miért barátságtalan és igazságtalan mostohájával, aki különben bécsi volt és szintén csak tördelte a magyart. Milyen szerencsém van, gondoltam, ilyenkor, hogy én szerethetem mostohámat és hogy ő is szeret engem.

Ivánnal való barátságom az érettségit követő pesti tanév alatt sem szakadt meg. Jogásznak iratkozott és bankhivatalnok lett. A Belvárosi Takarékpénztár márvány csarnoka csodálatot, tiszteletet keltett bennem, mikor Ivánt ott először felkerestem. Büszke volt és elegáns. A pesti egy év után (én is jogásznak iratkoztam) sok éven át nem láttuk egymást. A harmincas években tűnt fel nálunk (akkoriban már Pesten praktizáltam). Iván ügyvéd lett. Nőtlen maradt. Egy Pápa melletti kis községben telepedett le. Valahogy rosszfajta adósságokba keveredett és segítségre, "kölcsönre" volt szüksége. Pár héttel Amerikába indulásom előtt láttam utóljára. Már tél volt, de rajta csak felöltő. És (ó borzasztó vizuális memóriám): nem az arcára emlékszem, hanem a vörhenyes színű felöltőre és hogy a legfelső gomblyuk ki volt feselve. És csak annyit tudok még róla, hogy a végén

munkaszolgálatosnak vitték el és soha nem jött vissza...

* * *

A pápai zsidó intellektuelek között persze sokan voltak, akik örültek "diadalmamnak" (Török Mihályka volt az egyetlen, aki költészetemet kezdettől fogva gyerekes és jövőtlen játéknak ismerte fel. Gondolom, Sári sem vette túlságosan komolyan.)

A zsidó nőegylet hagyományos márciusi bálestélyén osztálytársunk, Wallenstein Elza (a nyolcadikban már négyre vagy ötre szaporodott a női magántanulók száma, Elza volt egyikük): gyönyörű, pirosarcú, amazon-termetű, Jászai Mari-hangú, Géza barátomba halálosan szerelmes, elszavalta márciusi ódámat. Sikerem teljes volt — költői "pályafutásom" csúcspontja. Azután jött az érettségi és aztán a pápai színpad pestivé változott. A képzőtársulat nem volt többé sem forum, sem ösztöke. Még írtam a nyáron egy pár verset. Az év (1918) októbere az őszirózsás forradalmat látta diadalmaskodni, és abban a hónapban lett Sári 18 éves. Ebből a dupla alkalomból íródott nagyon lelkes versem még megjelent a Pápai Hírlapban. A következő év októbere már Pozsonyban talált, a forradalom halála után, testi és leki nyomorúságban. Sári 19-ik, majd Apám 50-ik születésnapjára íródó versek soha be nem fejeződtek. Csak egy pár mondatfoszlány dereng még agyamban. (Jól van, Kovács János. Ezek meghalnak velem.)

* * *

Mindezek után illenék főtémámhoz visszatérnem: 1918 tavasza volt. Már mind katonakötelesek voltunk — az 1900-as évfolyam. A legtöbben évfolyameliek már kora tavasszal bevonultak gyorstalpalós érettségi vizsga után. A rendes érettségi vizsgát a pár otthon maradott számára szintén előbbre tolták — június első hetére. Úgy emlékszem, tizennyolcan voltunk, rendes érettségizők, a négy vagy öt lányt beleszámítva. Rossz volt a diszciplina és erős a bajok előérzete. És már nem igen volt mit enni. Én szegény sovány, sokat éhe-

ző, tüdőcsúcshurutos ifjú "alkalmatlannak" találtattam; 38 fok felé járó hőemelkedésekkel érettségiztem. Tanítványom, Zoltán, szintén alkalmatlan volt. Úgyszintén Iván is. Zsiga már korábban bevonult. Mindenhogyan, a tanévet nem csak rövidíteni kellett, hanem az egész érettségi vizsgát is "egyszerűsíteni". Valahogy egészen nyilvánvaló volt, hogy a magyar irásbeli érettségi dolgozat tárgya Tompa Mihály lesz. Tompa református pap volt; a kollégium, illetve a főiskola, nyolcadikos koromban ünnepelte születésének századik évfordulóját és Trócsányi tanár úr a szokottnál, talán a megérdemeltnél is több időt töltött költészetének analizésével. Az érettségi dolgozat címe tényleg "Tompa lírája" volt és én könnyű szerrel "hasaltam össze" (bocsánat a kifejezésért) valami fellengős írást. Ha jól emlékszem, előre elkészítettem valami bemagolandó dolgozatot Zoltán tanítványom számára is. (Vannak olyan sokatmondónak festő, de semmitmondó kifejezések, amiket például minden magyar irodalmat tárgyaló dolgozatban "el lehet sütni." Ismét: Bocsánat.) Császár tanár úr is "egyszerűsített", egyszerűsíteni volt kénytelen, és egy 18 kérdésből álló listát állított összse a szóbeli fizika-vizsga számára. Ezekre korlátozta a megtanulandó anyagot; ezekből kellett elkészülni és az érettségin valami kalapból a tizennyolcból egy kérdést kihúzni. És miután tanítványomnak, Zoltánnak, kissé nehéz volt a feje, én ezt az egész anyagot "betéve" tudtam.

A szóbeli érettségin dr. Hamar őméltósága, királyi biztos, hallgatta a fizikából érettségizőket. Hogy miért volt ott királyi biztos, arra bizony nem emlékszem. Akkoriban úgy gondoltam, hogy talán nem bíztak az ifju fizika tanár kompetenciájában. Ma úgy gondolom, hogy csak az ellenkezője lehetett igaz. Trócsányival kapcsolatban királyi biztosra nem emlékszem. Ő Cézárként jött, látták és mindenkit meggyőzött. Hogy legalább is nyilvános rendes tanár lesz hamarosan Budapesten — holmi Gyulai Pálok. Négyesy Lászlók, Beöthy Zsoltok méltóbb utódja — arról meg voltam győződve. (Láttam már magamat mint Trócsányi segédjét, azután társát az egyetemen. Arra, hogy orvos legyek, sohasem gon-

doltam.) A végén Trócsányi Pápán "ragadt." (Én így éreztem.) A theológiai főiskolán lett a bölcselet tanára, amíg a főiskolát is be nem csukták. Akkor aztán egyházkerületi levéltáros lett.

Mikor én kerültem sorra és húzni akartam egy cédulát, Császár tanár úr közbeszólt: "Köszönöm, Linksz úr," mondta (urazta a nyolcadikosokat), "nem kell kérdést húznia. Legyen szíves, menjen a táblához és vezesse le a harmonikus rezgőmozgás mathematikai képletét". Csodálatosan úri gesztus volt, most már megértem. Sőt több: egy szimbólikus baráti kézfogás, köszönet, titkos köszöntés, amit csak mi ketten értettünk, érthettünk — ő meg én. Viszont nekem, mint mondám, akkoriban már annyi más járt az eszemben — egyetem, pályaválasztás, költészet, irodalom, betegség, szerelem. A fizika olyan messze volt, hogy feleletemmel bizony nem remekeltem. Egy gátolt ember félénken, szégyenlősen kinyújtott baráti kezére durván rácsaptam. "Bocsánat, Tanár úr" hebegtem a végén, "de ez nem volt az előírt tételek között". Láttam a csalódást és szomorúságot az amúgyis szürke arcban. De azért az érettségi bizonyitványom *praeclarus praematurus* jellegű maradt: nemcsak az érettségi vizsga tantárgyaiban, hanem az osztályokon végig tiszta jeles. Már láttam magamat, hogy, mint Trócsányi, én is megkapom a "királygyűrüt". És hogy a végén mégsem kaptam meg? Annak hosszú története van — az életem története. Mindenesetre, az első orvosi szigorlatom összes tárgyaiból még jelesen vizsgáztam, még élettanból is. Pedig *Herr Hofrat Armin Tschermak, Edler von Seysenegg*, a prágai német egyetemen az élettan tanára, nem szerette a háború után odaözönlő magyar zsidókat és szivesen buktatott. Sok évvel később mikor Pécsett nosztrifikáltam (vagyis letettem újra a klinikai vizsgákat), Scipiades Elemér, a szülészet professzora, elégségessel átengedett. (Nem tudott elbuktatni.) Szó sem volt már *sub auspiciis* gyűrüről. (A Scipiadessel való esetemet és vizsgámat Heim Pálnál, gyermekgyógyászatból, általában nosztrifikálásom történetét, Pécsett, majd egyszer elmondom. Talán kicsit hencegős ez a történet. Eny-

nyiben hasonló ahhoz, amely Császár Elemér emlékéhez kötődik.

* * *

Császár Elemér tanár urat érettségim után csak még egyszer láttam. De addig még sok víz folyt le a Marcalon, pedig az sokkal kisebb a Tiszánál. Közben sok egyéb élet-részletekről kell még beszámolnom — egynémely érettségim előtti eseményről, de inkább érettségi utániakról. A pápai fejezet eredeti címében "1914-1918" volt a dátum jelzés. Ténylegesen csak négy éven át, ötödiktől nyolcadikig jártam a kollégiumba. Egy hosszú életben kis idő. De azután csak nőtt, csak nőtt a címben az intervallum: Pápa, a kollégium és a rabbi fia közötti kapcsolat megmaradt, pedig külszínre úgy festett, hogy hamar elszakadt. A pápai "öregdiákok" havonkénti összejövetelein, az óbudai Sipos vendéglőben, egyszer voltam csak, talán negyvenöt évvel érettségim után, (Zsiga vitt oda magával egyik hazalátogatásom alkalmából), és a tízéves találkozókon csak egyszer — az ötvenedik évin, 1968-ban. De ez mind csak látszat. Érzelmi kapcsolatom Pápához, a pápaiakhoz, a kollégiumhoz mindig szoros, majd hogy mondhatnám, fájdalmasan szoros maradt.

Amint mondám, Császár tanár urat érettségim után csak még egyszer láttam, jó húsz esztendővel később, egészen pontosan 1939 januárjának első vagy második hetében. Nehéz itt erről magyarázkodnom (majd csak szerét ejtem), de tény az, hogy abban az érettségimet, pontosabban az 1919. évet követő húsz évben lehetőleg kerültem Pápát, kollégiumi osztálytársaimat, a tanárokat. Trócsányit különösen. Ahogy Apám mondta volt, "rossz társaságba" keveredtem az 1919-es forradalmi időkben. Akkor, az ú. n. proletárdiktatura bukása utáni hetekben történt meg velem először, pedig már elmúltam 19 éves, hogy Apám pofonütött. Aztán sírtunk mind a ketten és azután évekig nem láttuk egymást; és az 1928-as és 1938-as érettségi találkozókhoz ("kurzus" idők) még meghívót sem kaptam. Ez annál is szomorúbb volt, mert azt a virágnyelvű, díszesen nyomtatott berámázandó okle-

velet, amelyben ünnepélyesen megfogadtuk, hogy tízévenként találkozunk, én írtam. De osztálytársaim becsületére legyen mondva, hogy semmi más módon soha sem bántottak, fel nem jelentettek. Hogy hogyan döntötték el, hogy a tíz éves és a húsz éves találkozókra nem hívnak meg, nem tudom. Tudom, hogy Trócsányi is emellett szavazott. (Bár amint Sárinak mondta a tízéves találkozás alkalmából: "Tudom, hogy sem pénz, sem vér nem tapad kezéhez".) És még egyebet hadd mondjak: Bár Devecser 1919-es éve véres emlékekkel van tele (előbb a vörösök, aztán a fehérek atrocitásai tették hírhedtté Devecser nevét), Apámat, csodálatos Apámat, soha semmiféle bántódás nem érte. Az úgynevezett "csőcselék" (nem mint sok más zsidókét) még ablakainkat sem verte be. A "keresztények" jobban tisztelték a "Rabbi Urat", mint saját hitsorsosai. *Ob schön oder Regen* (nem tudom, melyik időt nevezte volna melyiknek), Apám minden reggel, minden este elment a templomba. Imádkozott, akkor már legtöbbször egyedül — velem, mikor évek múltán egyszer-egyszer otthon voltam. (A rendszeres reggeli és esti közima megszűnt. Zavaros időkben a devecseri hívek inkább otthon maradtak. Aztán végleg elszoktak.) Aztán hazament és kinyitotta a szent könyveket. Teljesen egyedül volt; Anyámmal egyedül. (Az ember kettesben is lehet egyedül.) Én csak 1924-ben merészkedtem először haza.

* * *

Amint már jeleztem volt, csak 1968-ban mentem el először érettségi találkozóra, az ötvenedik évire; akkor már Trócsányi nem élt. Császár Elemér sem. Pongrácz Józsi bátyám sem. Csak még Sándor tanár úr volt jelen, a tanár, aki unokaöccse, Lajos mellé korrepetitornak felfogadott. Az 1948. évi találkozó idején még nem is akaródzott Magyarországra visszamennem. Szüleim elveszte még frissen sajgó seb volt a lelkemen. Viszont 1958-ban már kaptam meghívót. Úgy esett, hogy — megint hencegek — ugyanazon a héten iktattak be mint a *New York Society for Clinical*

Ophthalmology elnökét. (Az első bevándorolt külföldi diplomás voltam, akit itteni szaktársaim így megtiszteltek.)

Még egy közbeszúrás: Egynéhány egyéb hencegnivalókról

Úgy veszem észre, ebben a fejezetben egyebet sem csinálok, mint hencegek. Hencegés az alaphangulata, majd hogy fejezet-címnek szánhatnám a szót. Bárha tényleg folytatnám ezt az emlékezési *essait*, kitűnnék, hogy "sötét" múltamban nem sok a hencegnivaló. Viszont az asszociáció a döntő minden analizisben, tehát itt most hadd hencegjek. Az ötvenes évekre esik amerikai orvosi életem aranykora. 1952-ben jelent meg nagy (mondjuk, terjedelmes) művem a látás élettanáról; 1954-ben választottak be az Amerikai Szemésztársaságba és 1958 őszén az Amerikai Szemészeti Akadémia évi nagygyűlésén én adtam az évi Edward Jackson-emlékbeszédet. (Ebben az esetben én voltam a második külföldi diplomás. Vagy két évvel elttem von Sallmann, azelőtt bécsi szemészprofesszor, szintén emigráns, adta az az évi Jackson *oratiót.)* Bár nem ide tartozik és csak tisztán hencegés, hadd írjam ide azt is, hogy 1953-ban én voltam az Amerikai Magyar Orvostársaság elnöke és hogy 1968-ban barátaim még azzal is megtiszteltek, hogy az az évi ünnepélyes Semmelweis-emlékbeszédet én tartottam. Ez az előadásom *(On Writing, Reading and Reading Difficulties* volt az eredeti címe) eléggé kibővítve, könyvalakban is megjelent.

Még egy előadásomról érdemes megemlékeznem — *Szemészet és Művészet* volt körülbelül a címe. Sokhelyütt sokszor beszéltem erről a témáról. Évtizedek alatt egész kötetnyi anyagot gyűjtöttem róla és mindig megígérem magamnak, hogy egyszer leírom, leközlöm. De hát annyi mindenre nem jut idő...

* * *

Tehát az 1968 júniusi ötvenéves találkozón végül is jelen voltam. Zsiga barátomon kívül senkit a jelenlevők közül az ötven év alatt nem láttam. Vagy tizenöten lehettünk jelen.

A legtöbbjükre valamennyire emlékeztem. Az IBUSZ és a rendezőség — Szily Laci, nyugalmazott mérnök, és agilis Zsiga barátom — jó munkát végeztek. Volt bankett, volt éjjeli szállás — még modern fürdőszobás is. A fizikai előadóteremben találkoztunk, amely az első háború utolsó évében, a mi nyolcadikos korunkban, a mi tantermünk volt. (A tantermek egy része katonakórház gyanánt szolgált.) Aztán testületileg istentiszteletre a templomba vonultunk. Elképesztő volt számomra, hogy a kollégiumi épület előtti parkban nem volt ott a gyönyörű kis Jókai színház, amelyhez annyi szép műkedvelő diákelőadás emléke kötött. (Annak színpadáról szavalta Iván barátom Márciusi Ódámat 1918-ban.) A színház helyét az új (nekem új) református templom foglalta el. Nem tudom mikor épült. Bizonyos, hogy fájdalmasabban csúnya, fantáziátlanabb "klasszikus" stilusú épületet ritkán láttam. Ijesztő volt.

A Tóth Endrével való dialógus volt az, ami a találkozónak számomra bizonyos drámai érdekességet kölcsönzött. Tóth Endre a debreceni református hittudományi főiskolának (azelőtt tudományegyetemi hittudományi fakultásnak) volt akkor már nyugalmazott igazgatója.

A véletlenek össze-nem-játszódása, hogy két évvel azelőtt, 1966-ban, vendége voltam a debreceni egyetemi szemklinikának és városnézőben meglátogattam az Egyetem főépületét, az Öregtemplomot és a hittudományi főiskolát is — az egyetlen református theológiát, amely megmaradt. (A pápait, mint már említettem volt, becsukták.) Persze arról, hogy Tóth Endre osztálytársam ott élte le java életét, fogalmam sem volt. Bizonyos, hogy évek óta neve eszembe sem jutott.

Különös volt, hogy rajtam kívül az összes jelenlevők "nyugállományban" voltak; én, a gyenge szervezetű, ifjúkorában állandóan nyavalyás, voltam az egyedüli, aki még dolgozott. Akkoriban, ha egy régi balesetem óta sántikálva is, még virgoncan aktiv voltam — prakszis, írás, előadások, kongresszusok, utazások, még valamennyi sebészi elfoglaltság is, változatlanul betöltötték napjaimat. Tóth Endre a hivatalos fogadás után egyenesen mellémült, beszélni kezdett

— és minden köntörfalazás nélkül. Érdekesen, bölcsen, megértően, őszintén beszélt velem először életében, először (és utóljára) életünkben, boncolgatva az osztálynak hozzám, az agyával és tudományával, no még később még írói képességeivel is állandóan hencegő zsidó fiúhoz való érthetően ambivalens viszonyát. (Úgy látszik ezek szerint, hogy Karinthy Frigyes bölcsessége pontosabban taksálta a magamfajtát, mint én önmagamat. Én, bevallom, mindig úgy képzeltem, hogy az udvariasság és szerénység mintaképe voltam.) Azután az 1919-es időkre terelte a szót — pápai eseményekre, személyekre és többek között akkori lovászpatonai szereplésemre is, amely ezek szerint (és szerinte is) Pápán, kollégiumi körökben, eléggé nyílt titok volt és maradt. (Döbbenetes volt, mondaná Júlia.) Óvatosan tette; komoly intellektus volt; diplomata, mint egyházi vezető személyiségek általában. Az iskolai évek alatt mindig tíz lépés távolságot tartottunk. Ő már akkor is vezető szerepet játszott az osztályban. (Apja énektanárunk volt és a templomi énekkar igazgatója.) Én csak jobbtanuló voltam, meg miegyéb, de nem "úri osztály". Nyilván érdekelte őt, hogy melyik irányban fejlődtem, változtam.

Nem lehet tagadni: különben is furcsa *tableau*-t nyujtott a találkozó. Én, a volt forradalmár, szocialista, talán kommunista, voltam a kapitalista világ képviselője (és, mellesleg, az egyetlen, akinek volt fényképező gépe); viszont a konzervativ Tóth Endre a szocialista államnak volt magasrangú tisztség-viselője, aki a hivatalos közegek és az iskola nevében kellett, hogy üdvözölje a jelenlevőket. Mondanom sem kell: felejthetetlen számomra az a tizenöt perces négyszemközti beszélgetés — az első életünkben és az utolsó is. Mint barátok váltunk el. A következő nyáron Endre küldött egy képeslapot Pápáról. (Nyilván ott volt nyaralni; nyilván jó benyomást tehettem rá.) Válaszoltam is. Azután pár hónapra rá csak még egy gyászjelentést kaptam. Felesége küldte.

A találkozó legtöbb résztvevője kevéssé volt érdekes. Két jelenlevőnek örültem nagyon. Az egyik Gáty Feri volt. Ő

tartotta a templomi szentbeszédet. Feri gimnáziumi időnk kedvenc muzsikusa volt; puritán, szigoruan vallásos kálvinista már diákkorában is. Nagyon jóban voltam vele. Valamelyik szomszéd megyében élt mint nyugalmazott lelkész és hegedű-órák adásával könnyített szegénységén. Az osztályból, úgy láttam, Tóth Endre volt az, aki legtöbbre vitte. A jelenlevők túlnyomó része akkor már nyugalmazott vidéki lelkész volt (nagy tisztelettel vették körül Endrét; nekem panaszolták, hogy Endréből hogyan nem lett püspök, pedig neki járt volna); egy pár mérnök; egy nyugalmazott vasutas. Volt köztük egy volt "kulák" is (nevetve nevezte így önmagát); nem volt tragikus élete, bár a földjéből, úgy vettem ki, nem sok maradt. Neki még megvolt egy eredeti példánya annak az oklevélnek, amelyet 1918-ban én szerkesztettem és az én aláírásommal. Magával hozta. Elolvastam. Micsoda badarságokat írtam, virágos nyelven, örök barátságokról! Szégyeltem magamat. A legszínesebb közöttük Pacsay Gyula volt, kicsit talán piperkőc, kicsit talán affektált baloldali padszomszédom hatodikban (nem mondhatnám, hogy nem kedveltem), nyugalmazott színész és újságíró, az egyetlen, aki tényleg "világot", Európát járt. Lakáscíme még mindig ugyanaz volt, mint diákkorunkban. Amint magyarázta, a földszintes családi ház az egyik pápai külvárosi utcában volt az egyedüli érték, ami "megmaradt". (Elgondolni is fantasztikus volt ez nekem, a bolygó, vándorló zsidónak.) Nagyon irigyeltem, hogy valaki ötven-hatvan év után még mindig ugyanazon cím alatt van "otthon". Büszkén mutatta be nékem virágos és veteményes kertjét háza udvarában, a nem nagyon feltűnően kiakasztott nemesi címert a belső szobában, és megitatott bizony gyönge és karcos borból, mit pár fürtnyi szöllőjéből maga sajtolt.

A jelenlevők nagyrésze soha az ország határán túl nem járt, de még akik azelőtt világjártak, azok sem igen utazgathattak többé a második világháború után. Annak, hogy Pacsayék abban az évben is (még azután is kaptam tőlük anzikszokat) megint hosszú autó-túrát tölthettek Olaszországban, megvolt a "szociológiai" alapja. Pacsayék orvosnő leá-

nyába egy orvoskongresszus alkalmából egy frankfurti agysebész belészeretett és az "affluens" nyugatiak tették lehetővé, hogy Gyulával beszélgethettem Velencéről és Firenzéről,, miket ő többször látott, mint én.

Amikor a találkozó istentiszteletnek vége volt, hallottam, hogy az osztály általában el szokott zarándokolni Borsos tanár úr sírjához. (Ő volt az egyetlen tanár, aki nyolc éven át vitte az osztályt.) De aztán ebből sem lett semmi. Mindenki sietett ebédhez, hazafelé. Autója senkinek sem volt. Bevallom, szívesen mentem volna velük. Alapjában véve szentimentális alak vagyok és ha nem is hiszek a lélek halhatatlanságában, mindig megértettem a sírlátogatókat. Megálltam volna, levettem volna a kalapomat...

No de megint elkalandoztam. Vissza kell megint térnem a kollégiumi évekhez.

* * *

Amióta a nyugati államokban beütött a nagy szekszuális szabadság, biográfiát, memoárokat nem lehet úgy kiadni, hogy abban a felserdüléssel járó események részletes leírásokkal ne szerepelnének. Miután nekem etéren nem sok hencegni, sem sok panaszkodni valóm nincs, furcsa dolog, hogy itt jöjjön tollamra a téma és éppen a drága körmandzsettás Borsos István bácsi emlékével kapcsolatban. De ennek is megvan az oka. Amit elmondandó vagyok, kollégiumi hetedikes koromnak igen-igen fontos eseményei közé tartozik. Hát inkább elkezdem. (Hosszú lesz.)

* * *

Lajosnak, tanítványomnak, a nagygazda közepes-tanuló fiának egyik lakótársa egy szegény zsidó fiú volt, a többször emlitett Zsiga, máig is hozzám atyásan ragaszkodó osztálytársam, barátom. Zsiga Kispesten lett sorsjegyárus és hazajött épségben az auschwitzi, talán buchenwaldi pokolból. (Mindegy, hogy melyik volt: az "Auschwitz" név fogalommá nőtte ki magát. Az elfelejthetetlennek, a megfogha-

tatlannak lett szimbóluma.) Lajos és Zsiga elválaszthatatlan barátok voltak és Lajos mindig bőkezűen osztotta meg a hazulról kapott elemózsiákat vele, pár szegény theológussal és végül, mikor "megtértem" az orthodoxiából, velem is. Lajos volt az első keresztény fiú, akivel tényleg intim barátságba kerültem, bár Sándor tanár úr, Lajos nagybátyja, nem barátnak, hanem korrepetitornak fogadott fel. (Legelső, még elemi iskolai keresztény barátomról, Szelestey Gyuláról, bizonyosan szólok valahol. Az egészen másfajta kapcsolat volt.) Zsiga volt az én "megrontóm". Ő már korábban felvette az atheista hitvallást. (Zsiga sok évvel később nevetve mesélte feleségemnek, Magdának, hogy feltettem a kalapomat, mielőtt először haraptam bele egy sonkás kenyérbe. Nem mondta, hogy áldást is mondtam-e reá. Persze az egész bizonyosan nem is igaz. Mindenesetre jól mulattunk rajta.)

Lajos és Zsiga révén tudtam meg, hogy az osztálynak egy jó része (nem-úri fiúk) rendes látogatója volt bizonyos házaknak a Bástyán, a szegény ghetto-negyed egyik mellékutcájában. A diákok találóan *Hades*-nek nevezték a lokalitásokat és a végén, szintén találóan, Zsiga lett az én Charonom, aki a Hadesig vezetett. ("Mi az, gyáva vagy, komám? Mi az, még mindig félsz az Istentől? Inkább onanizálsz?") Egyetlen egyszer voltam ott. Rettegtem a lehetőségtől, hogy a szigorú pedellus, aki állítólag rajtaütésszerűen razziázta e helyeket, ott találjon. Nem érte meg a rettenetes rettegést. (Mellesleg az egyik *établissement* "egykoronás" volt, a másik "kétkoronás". Nem emlékszem rá, hogy Charonom melyikbe vitt.) Bevallom, csak rettegésemre emlékszem. És az érzésre, amint az utcára kiértem, hogy mosttól kezdve valahogy visszahozhatatlanul minden más kell, hogy legyen. Megvoltam bélyegezve: elvesztettem a szűzességemet...

Sokkal jobban komplikálta életemet egy másik, alapjában véve ártatlanabb kapcsolat egy Mariska nevű, nálam talán pár évvel idősebb leányhoz, aki egy, mondjuk, Schwarz nevezetű idős özvegyembernél volt házvezetőnő. Ez volt az az "esemény", amelybe akarva, nem akarva Borsos tanár úr

is bele lett keverve.

Ez az esemény is hetedikben játszódott le, talán még előbb, mint "hadesi" kiránduláson. Nem tudom. (A hetedik osztály-év volt mint már említettem volt életem legeseménydúsabb esztendeje — a sonkaevéstől a nyilvános házig és a nagy intellektuális felszabadulásig minden ebben az évben történt.) Nem is fontos, hogy leírjam, hogy Mariska és én honnan, hogyan ismertük egymást. Régebbi keltű barátság volt, még naiv és mondjuk, tapasztalatlan ötödikes időmből. Eredetileg régi magyar népdalok adták a kapcsolatot. A lényeg az, hogy Schwarz úr minden hétnek egy bizonyos estéjét a kávéházban töltötte kártyapartnerekkel és egy idő mulva Mariska megengedte, hogy ilyenkor meglátogassam. Még akkor én eléggé ártatlan voltam, eléggé ügyefogyott és tapasztalatlan (azt hiszem Mariska is), és még alig jutottunk el addig a számomra messze-menőnek tűnő stádiumig, amit Amerikában "petting"-nek neveznének, amikor (régi vicc!) valami baj történt.

Schwarz úr nyilván korábban jött haza, mint rendesen és nyilván hallotta, hogy valaki átugrik a kerítésen, míg ő a kapukulcsot forgatja. Mariskát szegényt elbocsátották; többé nem is láttam. (Mariskát elfelejteni sohasem fogom: egy sereg gyönyörű régi magyar népdalt tanultam meg tőle. Még ma is gyakran dudolom őket esti magános sétáimon, ahogy rovom a newyorki utcát. Néha emberek megfordulnak utánam.) Viszont másnap reggel Marton hittan-tanár úr váratlanul megjelent az iskolában és láttam, amint a latin óra előtti 10-perc szünet alatt Borsos tanár úrnak magyarázott valamit. (Rossz jel, — hozzám nem szólt.) Még most is látom Marton tanár úrat: Én egészen kicsi vagyok és "féregtávlatból" látom őt (ha van "madártávlat", miért ne volna "féregtávlat" is): fenyegető, életnagyságúnál nagyobb figura, amely a Fő-utca felől befordul a kollégium felé. Ahogy az óra megkezdődött, én voltam az, akit Borsos tanár úr felelni kihívott. Abban az évben nemcsak fordítani kellett latinból; volt egy Római Régiségek nevű tankönyvünk is; ebből lehetett megismerkednünk a római államrendszer-

rel, hadi szervezettel, gazdasági és társadalmi berendezésekkel, miegyébbel. Római Régisegekből engem, úgy emlékszem, Borsos tanár úr soha ki nem hívott; szótár nélkül tudtam akkoribban Tacitust fordítani (megint hencegek) és a többivel nyilván nem molesztált. Először nem gondoltam, hogy a feleltetésből magából nagyobb baj lehet. (Gondoltam, készülés nélkül is majd csak lefordítom az aznapi latin leckét.) De tanárom (jaj de ravasz ember!) a Római Régiségi leckét kérdezte, amiből én egy szót sem tudtam. "Tanár úr kérem, nem készültem", mondtam dacosan. (Tudtam abban a pillanatban, hogy úgyis kicsapnak, tudtam, hogy Marton tanár úr ír Apámnak és aztán Isten tudja mi lesz.) "Akkor bizony fiam maga szekundát kap". És így íródott a kis piros noteszbe, az elefántcsontvégű ceruzával egy nagy, kétszer aláhúzott négyes szám a sorozatos egyesek után. Nagy szenzáció volt: "Linksz beszekundázott", harsogta Zsiga az óra végén. (Az persze nem bizonyos, hogy Zsiga ezt így mondta. Nem tehetek róla, de eseménydús pápai éveim emlékeiben valahogy mindig Zsiga maradt a "kórus", akinek szája a közhangulatot fejezte ki, a *Sancho Panza*, aki balgaságaimmal szemben a racionalitást képviselte. Zsiga, édes jó komám, ne rójj meg érte...) Azt hiszem, az osztály ettől kezdve még jobban kedvelt.

De volt ennek az incidensnek komolyabb oldala is: a tandíjmentesség, amit a szekunda kétségessé tett, no meg a királygyűrü. Az osztály majdnem megkövetelte tőlem, hogy én színjeles legyek és a végén majd egyszer királygyűrüvel, *"sub auspiciis"* doktoráljak, és ehhez színjelesnek kellett lenni mindvégig. Borsos tanár úr soha egy szót többé nem szólt szekundámról; Marton tanár úr sem beszélt az ügyről. Apámnak bizonyosan nem szólt. (Valahogy csak tudnék róla.) Nála sem kellett általában felelnem. (Hittanból igazán nem volt "kunszt", ha én tudtam legtöbbet iskolatársaim között.) A következő évben, nyolcadikos koromban, engem választottak meg a Pápai Zsidó Diákok Egyesülete elnökének; Marton tanár úr, a tanárelnök, jóváhagyta. Ezt hát megúsztam.

A tandíjmentesség kérdése valahogy fel sem vetődött. Lehet, hogy Borsos tanár úr "tussolta el" a dolgot. (Talán be sem számolt szekundámról a tanári kar ülésén? Kitellett a kedves, ravasz öregtől.) A magaviseleti jegyem is "jó" maradt. Borsos tanár úr bizonyosan kedvelt és nyilván meg is bízott bennem. Pár héttel, talán pár hónappal, az "esemény" után a tanári szobában felejtette a kis piros noteszt. Oda adta nekem a tanári szoba kulcsát (a tanári szoba állandóan zárva volt, oda belépni tilos volt) és visszaküldött a noteszért a titkokkal, az összes osztályzatokkal. Bevallom, belekukkantottam. Látom magam előtt a négyest, a két aláhúzással. ("Te hülye", szólt rám Zsiga, "miért nem nézted meg az én osztályzatomat is!")

Ezt szóval szintén megúsztam; ha nem is egész egyszerűen.

Közbeszúrás a szavahihetőségről és az emlékképek megbízhatóságáról

Ez az egész leírás minden részletében élénken él emlékezetemben. Egyike azon emlékképcsomagoknak, amelyeket, akárcsak a balassagyarmati emléket, készen, változatlanul, élénken tudtam mindig felnyitogatni, kiteregetni "lelki" szemeim előtt. Soha eddig, majd hatvan éven át nem kételkedtem saját szavahihetőségemben. De most, ahogy ezt a történetet leírom (soha senkinek eddig el nem mondtam, miért is mondtam volna el?), ahogy a szépen elcsomagolt emlék-gobelint itt most írásban kiteregetem, ijedten látom, hogy egy vizsgálóbíró keresztkérdései alatt tanúbizonyságom helyt állani nem tudna. Bizonyos az, hogy Mariskát meglátogattam. Bizonyos az is, hogy a kulcsot csörrenni hallottam és menekülve átugrottam egy kerítésen. Bizonyos az is, hogy másnap Marton tanár úr megjelent az iskolaudvarban és a tízperc szünetben beszélt Borsos tanár úrral. Az is bizonyos, hogy Borsos tanár úr kihívott elsőnek, és hogy beszekundáztam. De honnan tudom én, hogy Marton tanár úr miről beszélt Borsos tanár úrral? Talán valami egyéb hi-

vatalos megbeszélnivalója volt és véletlenül pont aznap reggel? Miért éppen Borsos tanár úrhoz fordult volna Marton tanár úr? (Igaz persze, hogy lehet, hogy bármelyik tanárnál bepanaszolt volna — bármelyiknél, aki éppen soros volt.) És hát honnan tudom én, hogy Schwarz úr beszélt vele? (Bizonyos, hogy én azután Schwarz urat, ha az utcán láttam, messze elkerültem.) És egyáltalában, honnan tudom én, hogy Mariska megmondta, hogy a kerítést-ugró ki volt? (Hátha Schwarz úr nem is hallotta, hogy valaki azon a kerítésen átugrott?) És végülis csak másod-harmadkézből tudom, hogy Mariska és Schwarz úr útjai elváltak. (Talán nem dobták ki? Nem kergették el?) Talán csak az az igazság — és ebben van valami — hogy gyáván, és rossz lelkiismerettel, messze elkerültem azt a már külvárosi, alig kivilágított mellékutcát, az evangélikus templom környékét, ahol Schwarz úr lakott? És hogy Marton tanár úrhoz való viszonyom elhidegült? Mindig, a mai napig is, ezt arra magyaráztam, hogy Schwarz úr bereferálta neki "bűnömet". (Csak a saját gátlásaimat vetítettem ki az ő viselkedésébe?) Ahogy ma visszagondolok rá, nem volt szükség arra a Mariska-*affair*re ahhoz, hogy viszonyunk elhidegült légyen. Lehetetlen lett volna Marton tanár úrnak nem észrevennie, hogy viselkedésem hetedik-nyolcadikban hirtelen megváltozott, nem észrevennie a hitbuzgalom nyilvánvaló hirtelen hiányát. Blicceltem, ha lehetett, a templombajárást; blicceltem, ha lehetett, a Baum úrnál előre befizetett talmudleckéket; feltűnően sokat jártam össze keresztény fiúkkal és még többet vallástalan zsidó intellektuelekkel. Ugyanakkor mindjobban elmaradoztam az orthodox családoktól, Apám barátaitól, pápai első évem szíves koszt-adóitól és legfőképpen, attól a pár pápai lánytól, fiútól, akik orthodox családjaiknál otthon laktak, és középiskolába jártak, de orthodoxok voltak és maradtak. (Bármennyire is nem voltam őszinte — lehetetlen volt mindezt nem észrevenniök.)

Egyszóval, és hogy visszatérjek Mariska-*affair*-emre: Lehet, hogy az az egész esemény-láncolat, ahogy itt felvázoltam, nem is valóság (bár sok benne a valóság), hanem em-

lékeknek, ijedelmeknek és rossz lelkiismeretnek egyaránt agyszülöttje? Vagy véletlenek összejátszása? Vagy valami rejtett regényírói talentum bennem? Valamilyen képesség, amely kezes-lábas történetekké kerekít a valóságban összenem-függő emlékfoszlányokat? (Gondolom, a regényírásnak, a regényírói talentumnak tényleg ez a titka.)

Caveat emptor! Vigyázz, ó nyájas olvasó!

* * *

Még nincs vége történetemnek. Az a bizonyos "királygyűrü mégis egy időre bizonytalanságba ködlött.

Érdekes rendszere volt a kollégiumnak: Minden év végén volt egy osztályvizsga, de ezen a vizsgán csak annak kellett résztvennie, aki valamilyen tárgyból, ahogy mondták, 1/2-re vagy 2/3-ra vagy 3/4-re "állt." A vizsgán dőlt el, hogy melyik grádus szerepeljen az osztálybizonyítványban. Én addig még soha semmi tárgyból sem kellett hogy vizsgázzam, de ebben az évben, és épen latinból, ½-re jött ki az átlag sok egyesből és az egy kétszer aláhúzott négyesből. Vizsgáznom kellett nagy szégyenemre. Valami igen nehezet, talán egy Horatius ódát kellett szótár nélkül lefordítanom. Megúsztam. Színjeles maradtam. És akkor aztán jött a nagy ("örökkévaló") plátói (vagy wertheri) szerelem. Hadesbe, Mariskához járni, csodálatosan tiszta érzelmek megszentségtelenítését jelentette volna...

Attól, hogy magaviseletből "szabályszerű"-t kapok és tandíjmentességemet elvesztem, tényleg félnem kellett. Annál is inkább, mert már visszaeső bűnösnek is nevezhettek volna. Egy évvel azelőtt, a hatodikos év első felében, egyszer ez már megtörtént velem: Szabályszerűt kaptam magaviseletből és tandíjmentességemet egy félévre visszamenőleg elvesztettem, bár az osztályzatom tiszta jeles maradt.

* * *

Hatodikos koromban történt az addig hallatlan esemény,

hogy az osztály sztrájkba lépett. Egy fiatal, még csak ideiglenes jellegű, kellemetlen modorú történelem-tanár pofonvágta egy osztálytársunkat (egy olyan paraszti vagy iparoscsaládból való, theológusnak készülő idősebb fiút) és az osztály felhördült. Hogy az osztályból kivonultunk-e, arra nem emlékszem. Jóska, M. tanár úr fia (hórihorgas népszerűtlen alak volt), ellenezte a sztrájkolást. Nagyjából az "úri" fiúk is. Zsiga kicsiny, izgága fiú (általában a "plebs" szócsöve) hangosan mellette volt. Faragó János igazgató úr jött át a "zavargásokat" kivizsgálni. (Nem szerettem, pedig soha nem bántott. Olyan simamodorú, nagyon kedves, nagyon udvarias, úgy éreztem, nagyon őszintétlen ember volt. Nyilván igazgatónak ilyennek kell lennie, mondtam magamnak; Borsos bácsi de rossz igazgató lenne!) Felszólította az osztályt, hogy magyarázkodjék. Senki sem jelentkezett. Padszomszédom Pacsay, piszkált: "Te tiszta jeles vagy. Neked nem lehet bajod". A végén én álltam fel — a nemrég jött zsidó fiú (általában, azt hiszem, csendes voltam, udvarias, feljebbvalóimat tisztelő) és bepanaszoltam a tanárt. A vége az lett, hogy a tanár hamarosan eltűnt az iskolából; addig is más beosztást kapott; én viszont "szabályszerű"-t kaptam "jó" helyett magaviseletből a félévi bizonyítványomban. Az igazgató nyilván azt hitte, hogy én voltam a felbújtó, vagy a főkolompos. Azt hiszem, becitált *ad audiendum verbum*. Jelentést kellett volna tennem, mondta, nem sztrájkolni. Kihallgatás nem volt, túl büszke is lettem volna kimagyarázkodni, valaki mást "bemártani". (De a leckémet jól megtanultam. Soha azután semmiféle mozgalomban, közéletben vezérszerepet nem játszottam, még az orvosok turista egyesületében sem. Vasárnapi kirándulások alkalmából soha túravezető nem voltam, mindig a nyájhoz szerettem tartozni.) A tandíjmentességemet viszont visszamenőleg, elvesztettem. Nem akartam, hogy szüleim erről tudjanak. Összejátszottam barátommal, a devecseri postakihordóval és elloptam a bizonyítványt, meg a levelet, amely a "szabályszerű"-t és a tandíjmentesség elvesztését szüleimmel tudatta. A tandíjat, 60 korona volt, saját keresetemből kifi-

zettem. Pár hónapon át kosztom még szűkebb volt.

De most igazán ideje, hogy visszatérjek történetemhez és hogy beszámoljak Császár Elemérrel való utolsó találkozásomról.

* * *

Tudom, azt hiszed, nyájas olvasóm, hogy olcsó trükköket próbálok ki rajtad. (Az amerikai Té-Vé jut eszembe — amikor a *Superman* kiugrik a tizedik emeletről és Te lélekzetfojtva várod, hogy hogyan tud megmenekülni. De akkor hirtelen megszakad a történet és először hallgatnod kell, hogy melyik szer az amely a hónalj-bűzt bizonyosan megszüntetí és egyszerre sikeressé teszi jövődet, vagy legalább is nemi életedet.) Nem élek trükkökkel, nyájas olvasóm: csak készületlen ért az önéletrajzírás. Azt hittem, hogy önéletrajzát úgy írja az ember, mint a regényíró a regényt. Nem áll. Az önéletrajz az önanalizisnek egyik formája és Freudnak, azt hiszem, legnagyobb hőstette az volt, hogy önmagát merte analizálni asszociációs alapon. Asszociációs alapon — vagyis ahogy az *id* diktálja, a tudatalatti, nem az *ego*. Hogy mégegyszer citáljam, modulálva Ibsen mondását: "Önéletrajzot írni annyit jelent, mint ítélőszéket tartani önmagunk felett". (Igazában Ibsen úgy írta, hogy "költeni".) Igen, igen, ha Kafka volnék! Két vagy három oldalon írnám meg ezt az egész Császár Elemér - történetet; objektiv, száraz, személytelen tőmondatokban; csontig letisztítottan; tértelenül időtlenül (a történet játszódhatnék ezer évvel azelőtt Kamcsatkában épp úgy, mint egy századelejei magyar kisvárosban); a plátói esszenciát. De hát hol van még valaki olyan nagy író, mint Kafka? Thomas Mann Castorpja (Lukács György-je) száz oldalokon keresztül beszél és kétoldalas mondatokban, hogy eljusson a lényeghez. Neki persze szabad. Hol van még valaki olyan nagy író, mint Thomas Mann? Kafka sziklaorom, Mann őserdő. Ki mondhatja, hogy az egyik szebb, több, igazabb a másiknál? Kegyes olvasóm, akarok, akarok Császár tanár úrról írni, de tollam meg mást akar.

* * *

Amint egy más kapcsolatban el kell majd hogy mondjam, az 1919-től 1931-ig terjedő évek nagyobbik részét külföldön töltöttem: Pozsonyban (akkor már Bratislaván) mint rabbi növendék; majd Prágában és Kielben mint orvosnövendék; és Münchenben mint tanuló szemész. Csak 1931-ben telepedtünk le ("végleg") Pesten. Praktizáltam. Jól ment sorunk; imádtam Budapestet. Pápát lehetőleg elkerültem. 1938 február vagy márciusban (nagy társadalmi életet éltünk; Magda, feleségem, csodálatosan tudta ezt is, engem is, prakszisomat is "menedzselni") nagy társaság volt nálunk egy péntek este. Valamelyik vendég rossz hírekkel jött. Amikor a rádió bemondta, hogy az osztrák kormány lemondott és hogy a nácik tényleg bevonultak Bécsbe, Magda félrehívott és a fülembe sugta, hogy másnap reggel első dolgom legyen az amerikai követségen vizumért jelentkezni. (Akkor azzal mentette meg az életemet; a tizenegy zsidó fiú közül, akikkel együtt kezdtem a kollégiumi ötödik osztályt, csak ketten maradtunk meg, — Zsiga, aki túlélte a koncentrációs tábort, és én — de én Amerikában.) Aztán tovább folyt a partie. Szót sem beszéltünk róla. Szombat reggel nyolc órára tényleg ott voltam a követségen; már elegen voltunk váró sorban. A fogadó két kisasszony véletlenül páciensem volt — Amerikában született fiatal magyar nők. Észrevettem, hogy jelentkezési lapomat külön megtárgyalták a konzullal. Így aztán a konzul is kedves volt hozzám. És miután csehszlovákiai születésü voltam (Csehszlovákia "jó kvótás" ország volt), azt mondta a konzul, hogy három héten belül megkaphatom a vizumot, még Budapesten született feleségem számára is, csak *affidavitet* kell szerezzek. *(Affidavit:* latin szó, nem angol. Nem keverek, kegyes olvasóm!) Ez is könnyen ment. Apám családjának jórésze Amerikában élt és egy már ott született első unokatestvérem, jó prakszisú orvos lévén, heteken belül megfelelő iratokat tudott küldeni. Majdnem háromnegyed évig halogattam a dolgot, vizummal, érvényes útlevéllel. Nehéz volt elszakadnom az imádott Bu-

dapesttől. Persze szüleimtől is. December lett, 1938 decembere, mire végre elhatároztuk, hogy januárban induljak; és csak én (Magda egyidőre tartja a lakást); és két évre előre befizettem az orvoskamarai tagsági díjat (nehogy, Isten ments, baj legyen a folytonossággal). Bizonyosra vettem, hogy a következő decemberre (Apám hetvenedik születésnapjára) régen megint itthon leszek; akkorra Hitlernek régen vége lesz. (Klauber Feri, a neurológus, az Abbázia-kávéházi törzsasztalnál, még nevetve búcsúzott tőlem: "Majd küldünk neked *affidavit*-et, ha szükséged lenne rá". Szegény, ő sem élte túl.) Pedig akkor már rossz csillagok jártak. Némi kenetteljes magyarázkodások után a hercegprimás is megszavazta volt az első zsidótörvényt; és nemes szentlőrinci ifjabb Liebermann Leó szemészprofesszor öngyilkos lett, mert a zsidótörvény rá is vonatkozott. És megint valahogy félni kezdtem én magam is. Mi lesz ha kutatni kezdenek? Mi lesz ha kitudódnak régi dolgok? Lovászpatona?

Pár nappal elutazásom előtt, (úgy emlékszem, hogy 1929 január 14-én indultam) Grósz Emilhez, az akkor már nyugalmazott szemész tanárhoz mentem elköszönni. Grósz Emil ott lakott a Muzeum körút környékén és ott volt az egyetemi fizikai intézet is. Ahogy mentem a Muzeum körúton, szembe jött velem egy szürke télikabátos, sovány, csúnya, orratlan férfi. ("Semmit sem változott".) Nem ismert meg. Talán nem is vett észre. Én haboztam; de nem mertem megszólítani. (Talán nem szereti a zsidókat; talán rendőrt hív; talán rám kiált, hogy "kommunista" vagy "lovászpatonai gyilkos". Mi lesz a vizummommal? És talán elkésem a Grósz Emillel megbeszélt időt?) Máig is fájlalom. Szólnom kellett volna. Meg kellett volna neki mondanom, hogy nem felejtettem el Beke Manót meg a fizika kérdést a szóbeli érettségin... *Wenn Du ein Wort der Liebe hast, Verbirg es nicht im Herzen*... A parancsot nem teljesítettem.

* * *

Még csak a pácienseknek sem szóltunk semmit terveinkről.

Az utolsó szombatot Kőszegen, a szülőknél töltöttem. Vasárnap délután indultam vissza Pest felé. Az állomáson Apám még megáldott, a bibliai hármas áldással, mint gyerekkoromban tette minden péntek este, lehajtott fejemre téve két kezét. Anyám sírt. *A Magyar Költészet Kincsesháza* pedig ott maradt a könyvespolcon...

* * *

Néha majdnem úgy festenek a dolgok, mintha volna Isten. Vasárnap délelőtt hirtelen, váratlan betoppant Grossmann Józsi, Apámnak még a devecseri időkből majd fiaként szeretett lelkes híve, egyszerű, derűs jóság egy kétméteres óriásban. (Később szüleim boronáltak össze Kornél unokahugommal és így a végén családtag lett. "Túlélték". Alig pár éve halt meg, évekkel jóllakottan, boldogan, Jeruzsálemben.) Ő kísért ki bennünket az állomásra. Amint kinéztem az induló vonat ablakából, ott láttam állni őket hármukat. Középütt állt egy óriás, Gábriel arkangyal, védőszárnyait terítve a két kis öreg fölé. Így maradtak meg emlékezetemben...

* * *

Hétfőn kedden még este hétig rendeltem. Másnap reggel hétre Magda és szomszédunk, közeli barátunk, Bató Tibor (hazafi, katonatiszt, vitézségi érmes, a Dunába lőtték 1944-ben) kikísértek a Déli pályaudvarra. Másnap délutánra érkeztem Triest, Milano átszállásokkal, svájci átutazó vizummal, Strassburgba, hol már barátaim vártak. (Németországon még átutazni sem akartam.) Pesten, elutazásom napjának délutánján már egy megbeszélt helyettes nézte meg a betegeket. (Pál barátom, világhíres szemész még ma is ott rendel, a Dunaparton, Személynök utca 9/11 szám alatt.) Így jöttem Amerikába. És nem voltam otthon Apám hetvenedik születésnapján...

Mire először mentem vissza Magyarországra (1959-ben, talán 1960-ban — összemosódnak az évek; annyiszor voltam

Európában), Császár tanár úr már nem élt. Megérdeklődtem. Hogyan élt, volt-e családja, boldog volt-e, úgy szeretném tudni. Egyetemi tanár lett, méltóságos úr, ennyit tudok. Mifajta családból származott, nem tudom. Bizonyosan szegény családból. Hogy mikor, miben, hogyan halt meg (nem lehetett idős ember), szintén nem tudom. Vajjon mit szólt volna, ha megszólítom? *Vajjon mit szólt volna, ha megszólítom?* Tudni soh'sem fogom...

Függelék: Egy könyvről, írójáról és Freud egy leveléről

Azt a szombati napot, amikor amerikai quóta-számomért jelentkeztem, azóta is magamban Magda napjának nevezem. Az volt a nap, amikor "életre" ítéltettem. Úgy hallottam, hogy már egy héttel később a csehszlovák quóta is be volt töltve. Így hát ha azon a bizonyos szombat reggelen nem jelentkeztem volna, kicsi lenne a valószínűsége annak, hogy én most itt emlékeimet emlegetném. Arra a szombat estére koncert-jegyünk volt a Városi Szinházba és, bevallom, nem arra emlékszem, hogy ki és mit játszott vagy dirigált azon az estén. Hogy az estét el nem felejtettem, annak más oka van. Szokásos volt és előre meg is volt beszélve, hogy a koncert után Tibor szomszédunk-barátunk vár majd ránk autónkkal. (Közösen birtokoltunk egy kis Steyr kocsit.) Ezen a bizonyos estén Tibor késett. Már mindenki elment volt, már lezárták az ajtókat, már a taxik is elmentek és Magda didergett. A végén, azt hiszem valahol a Rákóczi-úton találtunk egy taxit. De lehet az is, hogy Tibor végre megjött. Mindegy, nem jól emlékszem. Viszont jól emlékszem késedelme okára. Sürgönyt kapott aznap reggel Bécsből, hogy Rachel, anyja testvér húga érkezik a bécsi gyorssal. Ő eléje ment ki a pályaudvarra (a vonat sokat késett) és látta, ahogy a kétségbeesett emberek százai özönlöttek ki a bécsi kupékból. A zsidók pánikszerű menekülése Bécsből megkezdődött csaknem órákkal azután, hogy a nácik megszállották volt Ausztriát.

Rachel (Raschelnek, franciásan ejtette a nevét) hatvan

év felé járhatott (akkoriban olyan öregnek tűnt nekem, aki hatvan felé járt); elvált asszony volt; tartásdíjból (jaj, de csúnya szó!) és valamilyen régen kimentett családi vagyon hozadékából nagyobb gondok és (ami a fő) kötelezettségek nélkül élt, élhetett (mindig panaszkodott, mindig talált valami "extrára" okot); valami kapcsolata volt a freudi körrel. (Freudot még nyolcvan éves korában is imádó fiatalabb nők, analizáltak és analizálók, szakmabeliek és nemegészen-szakmabeliek koszorúja vette körül.) Nem emlékszem már arra, hogy Rachel mennyire volt szakmabeli, hogy csak "átment" az analizisen vagy maga is "dolgozott". Hivatalosan író volt, német és zsidó kulturán nevelkedett; magyarul idegenes kiejtéssel és elég rosszul beszélt, bár sokat járt Pestre. (Mindig kissé humorizálva emlegette, hogy neki még csak első elemista bizonyítványa sincs; gazdag szülei, vidéki birtokosok, otthon taníttatták.) Szomszédunk, Tibor s nővére, Tibor anyja, voltak egyetlen intim kapcsolatai (Tibor olyan fia helyett fia) és később én is, a literátus ifjú doktor-szomszéd, akivel lehetett *über die letzten Dinge* eszméket cserélni; és aki zsidó folklórban, történelemben sem volt járatlan. Rachel, mint mondám, hivatalosan író volt; emlékezetem szerint soha egy sor írása addig nyomtatásban meg nem jelent; viszont vagy harminc éve írt egy könyvet, "a" könyvet, amit 1937-ben végre mégis csak befejezett — egyetlen létező művét, egy költői (nem verses) regényt, a stilusnak és mondani-valónak valóban műremekét, amelyben minden mondat, minden szó, minden szófűzés mint ténylegesen évek hosszú során át ezerszer megcsiszolt kristály csillogott. De még így is — a stilus minden szépségével, a leírások minden plaszticitásával és részletekbe menő korhűséggel — a könyv inkább bölcseleti mű volt, mint regény. Martin Buberre emlékeztetett, aki egyben volt filozófus és írásművész — a német nyelv utánozhatatlan mestere.) Nem volt ennek a regénynek tulajdonképen cselekménye és a szereplők inkább szimbólumok voltak, mint egyének, bár egyrészük (magát a nagy és mindmáig is titokzatos Hohenstaufen II. Frigyes császárt is beleértve) tényleg létezett tör-

ténelmi figura. A viták, a beszélgetések voltak a könyv lényege.

Érdekes, hogy nem emlékszem rá, hogy akár Plato Symposiumáról, akár a középkori zsidó költő-filozófus, Jehuda ha-Lévi nagy vallásbölcseleti művéről, a Kuzari-ról, valaha is szó esett volna közöttünk. Márpedig az asszociációk nemcsak hízelgők, hanem kézenfekvők is — különösen az utóbbi. Jehuda "regénye" szintén egy fejedelmi udvarban játszódik le, szintén egy középkori, legendás kazár fejedelem udvarában (innen a név); a lényege egy hitvita, a három fajta egyistenhit (zsidó, keresztény és mohamedán) képviselői között. Hogy a végén a zsidó filozofus művében a *judaizmus* reprezentánsa győz, az körülbelül természetes. (Az eléggé hiteles magva a történetnek különben az, hogy egy addig pogány kazár fejedelem, udvarával együtt, a nyolcadik században tényleg felvette a zsidó hitet.)

Szóval Rachel könyve végülis megjelent — csak kicsit későn. A bécsi *Saturn Verlag* "copyright" jelzése 1938-at jelez, tehát nagyon az elején kellett, hogy a könyv megjelent legyen, hiszen valamikor február végén, március elején a nácik már lerohanták Bécset. Kétlem, hogy a könyv valaha is tényleges könyvárusi forgalomba kerülhetett volna. Kinek lett volna mersze, könyvárusnak, Bécsben ilyen könyvet kirakatába tenni, árúsítani és kinek is lett volna már ideje, idege ilyesmit olvasni? A nácik szerettek könyveket égetni. Nem csodálkoznék, ha Rachel könyve is a máglyára került volna.

Rachel maga, úgy tudom, soha többé Bécsbe vissza nem tért. Hogy hevenyészett, pánikszerűen összerakott csomagjaiban hány példányt tudott átmenteni, nem tudhatom. (Mindenesetre egy példány itt van a könyvtáramban.) Rachel egy ideig Pesten lézengett, majd Londonnal próbálkozott (talán mert közben Freud és családja is Londonba jutottak?) és a végén Zürichben telepedett le. Ott élt (a jó svájciak nem bántották azt, akinek megélhetéséért nem kellett dolgoznia). És így alakult ki, hogy Tiboron, pesti barát-

tunkon keresztül és Svájcon át mégis valamilyen kapcsolat maradt lehetséges szüleimmel a háború ellenére. Kisebbik fiúnk születéséről 1943 júliusában, még tudtam értesíteni szüleimet és gratuláló feleletük volt Apám utolsó közvetett üzenete.

A könyvtáramban meglévő példánynak még a védő papirfedele is megvan. Ott olvashatjuk (szabadon fordítva), hogy "a történet a zseniális Hohenstaufen II. Frigyesnek, atheista keresztes lovagnak, a német-római világbirodalom császárjának udvarában játszódik, ahol Kelet és Nyugat reprezentánsai és ideológiái találkoznak." A utolsó mondat majdnem lefordíthatatlan. Valami tarka-barka és misztikus realitások történéseiről van benne szó, amelyek tükrében végül is a "végső dolgok" *(die letzten Dinge)* körvonalai lesznek láthatókká". ("A magyar", ahogyan Szabó Dezső mondta, "tőmondatokban beszél". Ilyesmit, gondolom, csak németül lehet úgy kifejezni, hogy értelme is legyen.)

Az 1957-es év bizonyos dátum — az 1956-os magyarországi eseményeket követő év, amikor családommal együtt először mentünk Bécsbe, hogy ottan Imrével és Katival (Magda testvérével és sógornőnkkel) találkozzunk és a két Amerikában született fiút nekik bemutassuk. Én onnan, a családtól függetlenítve magamat, egy napra Zürichbe repültem, hogy öreg barátnőnket, Rachelt, meglátogathassam. Akkoriban már 80 felé járt (talán meg is volt már). Alig változott. És majdnem mintha el sem telt volna majd húsz esztendő, egész lénye monomániásan még mindig csak két pont körül forgott — hogy be kell fejeznie második könyvét (egy vele együtt élő hölgy-compagnon tanúsága szerint évek óta egy szót sem írt) és hogy "a" könyvet Freud szerette és dícsérte és hogy ezt neki egy levélben meg is írta. Rachel, úgy látszott, még mindig viszonylagos gondtalanságban élt egy Sonnenberg vagy Sonnenhof nevű szép, öreg hotelben, a városon kívül és még mindig panaszkodott, hogy akkor már régen New Yorkban élő volt férje milyen szorosan mérte a tartást. Ugyanennél a volt férjnél volt a "kincs", a Freud levele, amit "a" könyvről neki írt. Ezt a levelet Ra-

chel ott akkor ünnepélyesen örökségül reám testálta. Meg kellett ígérnem, hogy New Yorkban majd ezt elintézem. Én persze igen resteltem, hogy egy levél miatt, még ha Freud kezeírása is, valamilyen jogvitába kerüljek valakivel, aki alapjában véve évtizedeken át Rachel vagyonának kezelője és életének legfőbb rendezője volt. Egyszer tényleg felhívtam Berdach úrékat (egy szerény, "refugee" német zsidók által frekventált hotelben laktak, párszor azelőtt is találkoztunk volt) és beszámoltam zürichi látogatásomról. De a levélügyet nem is említettem. Mindenesetre jövendő Freud-leveleket kutató bibliografusok számára legalább ezen az obskurus helyen legyen feljegyezve, hogy valahol létezik egy levél Rachel Bardach, vagy Berdach, vagy talán R. B. Bardi címzéssel, amelyben a nagy Freud a címzett egy könyvéről írt nyilván meleghangú kritikát.

Illik talán itten, hogy végre már a könyvről magáról mondjak pár szót. *Der Kaiser, die Weisen und der Tod* (A Császár, a Bölcsek és a Halál) a könyv címe, a címlapon mint szerző R. B. Bardi szerepel. Semmiféle előszó, megjegyzés, utalás, borítéki jegyzet nem közli (pedig ez szokásos), hogy a szerző kicsoda. Rachel ragaszkodott ahhoz, hogy a névből ki ne tűnjék, hogy az írója *nő*. (Nekem, *expressis verbis* így magyarázta.) Az R. B. nyilván a Rachel Bardach vagy Berdach nevet kendőzi. Rachel szülei Bardachnak nevezték magukat; a család egy másik ága, köztük Rachel távoli rokon volt férje is, a Berdach formát használta. A Bardi név írói álnév — jó egyszerű név, magyar is lehet, olasz is, könnyen kiejthető.

Sokszor úgy fantáziáltam magamban (ó, te gonosz Kovács János), hogy ebből a könyvből talán csak egy példány létezik (az enyém) és hogy egyáltalában Rachelnek még emléke is csak még egy pár agyban élhet (közöttük egyik az enyém). De azután az évek folyamán találtam egy a magaménál összehasonlíthatatlanul fontosabb és örökéletűbb emlékeztetőt — Ernest Jones Freud-biográfiáját. (Csodálatos egy biográfia: bárkinek köze is lett légyen Freudhoz, Freud hosszú élete folyamán, annak neve a Jones-biográfiában bizonyosan

megtalálható — a Rachel neve is.) A Freud életének utolsó éveit tárgyaló kötetben, a londoni hónapokkal foglalkozó fejezetben olvashatjuk, hogy Freud élete utolsó hónapjaiban Marie Bonapartehez írott levelekben (angolul adom Jones szövegét, ahol Freudot citálja, miután Freud eredeti német leveleit nem ismerem)

> *he was strongly recommending some books* (közöttük) *"Der Kaiser, die Weisen und der Tod" "1937" by Rachel Bardach Bardi.*

(Nem tűnik ki a könyvből, hogy Jones maga olvasta-e vagy legalább látta-e valaha Rachel könyvét; persze az sem, hogy Bonaparte hercegnő a tanácsot vajjon meg is fogadta-e vagy sem. Utána kéne járni.) Azután így folytatja: A szerző Londonban volt, mint menekült, nemrég meglátogatta Freudot és közölte vele, hogy most egy másik könyvet is ír. A kérdéses könyv Hohenstaufen II. Frigyes udvarának életével foglalkozik — *and Freud called it a remarkably beautiful book steeped in analytical wisdom and of course with a true Jewish background.*

A Freudról szóló irodalom végeláthatatlan. Talán valaki egyszer már megírta Freud könyvtárának történetét. Talán Anna Freud könyvtárában vagy Bonaparte hercegnő vagy Barbara Lantos könyvtárában megvan Rachel könyvének egy példánya. És vajjon volt-e valaha valaki, aki ismertetést, kritikát írt volna a könyvről. Freud szavait ismétlem: *A remarkably beautiful book steeped in analytical wisdom.* Hess, Kovács János! Rachelnek több jár, mint egy mondat Freud egyik életrajzában vagy ez a *Függelék.*

A szenvedélyes bibliografus utólagos megjegyzései:

1.) A Jones féle ídézetben 1937 az évszám. A könyvön magán 1938 szerepel, mint a megjelenés éve. Ha valaki akár húsz, pláne száz év év multán keresné a könyvet, mondjuk a washingtoni *Library of Congress*

katalógusában, akkor már egy évnyi tévedés is komoly nehézséget okozna a megtalálásában. Tudom, persze, hogy könyvkiadók valamilyen rossz szokásból az év utolsó hónapjaiban "kijött" könyveket szeretik a következő év számával jelezni. (Az "új"-ság ingere.) Tehát valószínű, hogy Rachel könyve már 1937-ben ki volt nyomva. Az is lehetséges, hogy Freud még kéziratban, esetleg már "kefében" olvasta volt Rachel művét és tényleg 1937-ben. És ez azt jelentené, hogy a kapcsolat Freud és az imádó tanítvány között melegebb, intimebb, személyesebb lehetett, mint ahogy Jones száraz mondataiból következtetni lehet. Talán "a" levél maga is már 1937-es dátumú és inkább bátorító, serkentő, mint pusztán gratulálni akaró írás. Anna Freud él. (Nem sok éve ünnepelte őt Bécs és benne Freudot.) Talán őt kéne megинterviewolni vagy talán a szintén Londonban élő Doctor Barbara Lantost, aki Rachelnek barátja maradt. És hamarosan. Már ő sem lehet a nyolcvantól messze.

2.) Ha valaki ki szeretné kutatni, hogy mi lett "a" levéllel, Berdach (nem Bardach) úr nyomát kell megtalálnia. Tudom, hogy vagy tizenöt évvel ezelőtt egy *Colonial* nevű hotelben lakott, itt New Yorkban, az ú. n. *West Side*-on és benne volt a telefonkönyvben. Bizony évekig nem jutott eszembe és az új telefonkönyvben a Berdach név nem szerepel.

Még egy függelék: Megint könyvekről és Ignotusról

Van egy külön kis sarok könyvtáramban, benne egy pár könyv van elhelyezve: Ignotustól kaptam őket ajándékba, emléknek, amikor a negyvenes évek közepén visszaköltözött az Óhazába. (Van még egy másik ilyen külön sarok, amelyikbe Semmelweisről szóló könyvek, képek, cikkek vannak összegyűjtve. De erről nincs mit írnom közelebbit.)

Nem kell magyaráznom, hogy ki volt Ignotus. Neve sok éven át ott díszelgett a "Nyugat" füzetek boríték lapján.

Rövid leszek, nem írásairól akarok beszélni. Mikor 1943 végén végleg (most már tényleg végleg) New Yorkba költözködtünk, egy szemeszteren át Ignotust hallgattuk, régi honfitársak, barátok — Lesznai Anna és köre — szombat esténként, a *New School*-ban (a menekült európai intellektuelek egyetemén). Úgy barátkoztunk össze. Ignotus öreg volt és beteg. Szívesen vette egy jóval ifjabb honfitárs figyelmességét — különösen mert ez a bámulója még hozzá orvos is volt. Ignotusnak Parkinsonja volt és a csodaszerek (amiket én most évek óta szedek) ismeretlenek voltak. Nagyon reszketett a keze. Ignotus egyedül élt a romantikus *Greenwich Village*-ban, a New York *Quartier Latin*-ban, egy lifttelen öreg ház negyedik emeletén. Valami öreg petroleum kályhán főzögetett magának és kétszer vagy háromszor is felgyújtotta a lakást. Közben már nagyon készült haza. Ortutai miniszterrel való levelezését büszkén és boldogan mutogatta és csak még valami íratokra, repülő- vagy hajójegyre kellett várnia. Közben a különben kedves szomszédok nyilván megelégelték a tűzcsinálást és egyszer rendőrt hívtak. Ignotus nyilván nehezen tudta magát megértetni a rendőrökkel, akik erre fogták és elvitték őt *Ward Island*-ra, az egyik ócska, azóta lebontott állami elmegyógyintézetbe. Szerencsére meg akartam látogatni (pár nap mulva indulandó volt) azon az estén és nem találván őt, hamarosan kitudakoltam hollétét. Másnap meglátogattam. Az ügyeletes orvost kerestem. (Amerikában akkoriban elmegyógyintézetbe intézeti orvosnak csak vagy kétségbeesett *refugee* ment, vagy olyan amerikai, aki jobbra nem volt való.) Egy ilyen utóbbi fajta, külvárosi angolságú doktor volt az ügyeletes. Hangosan nevetve mesélte, hogy honfitársam furcsa megalomániában szenved. Azt állítja magáról az öreg bolond, hogy ő Európában jelentős, sőt híres író, újságíró volt, mi több, — *ha-ha-ha* — Freudnak személyes barátja és egyike az elsőknek, akik mint laikusok ki mertek állni Freud igazáért. Nagyon lecsendesedett a doktor, amikor bizonygattam, hogy ennek a történetnek minden szava igaz. Jó benyomást tehettem rá, mert a végén elfogadta orvosi aláírásomat, kezességemet, hogy az

öreg úr biztonságáról barátai, amíg itt van, gondoskodni fognak. Arra már nem emlékszem, hogy akkor mindjárt kiengedték-e. Azt sem tudom, hogy a petroleum kályhával mit csináltunk. Ignotus pár nap mulva indult. Barátja, Halász Miklós, író, újságíró kísérte őt haza. Ignotus otthoni hónapjairól, éveiről ő bizonyosan többet tud. Nem szaporítom a szót. Ignotus nyilván megszeretett, értékelte szolgálataimat és búcsúemlékképen nekem adta birtokában lévő írásait — összesen vagy nyolc, tíz könyvet, füzetet. Kegyelettel őrzöm őket. Egyikben írott ajánlás is van. Nem tudni kihez. És egy füzetnek nem Ignotus a szerzője — egy különlenyomatnak, amit "Ignotusnak hódolata és szeretete jeléül" küldött Komlós Aladár, "Bpest, 1941. febr."

Mellesleg Jones Freud-életrajzában Ignotus három ízben is meg van említve. Mind a három bejegyzés még az 1910-es években lejátszódott eseményekről szól. Ignotus korábban ismerte fel Freud jelentőségét, mint az orvostudósok. Az egyik bejegyzésben Jones Ignotust Freud barátjának nevezi és egy cikkről számol be, amelyet Freud Ignotus folyóírata, a *Nyugat* számára írt 1917-ben. Mindenesetre, ha valaki egyszer meg akarná írni Ignotus életét, itt van egy talán ismeretlen adat: Ignotus napja (napjai?) a *Ward*-szigeti elmegyógyintézetben; a pirománia gyanúja; és a Parkinson kór.

Előszó a következő fejezethez.

Ez lett a leghosszabb fejezet — Nincsen neki se vége, se hossza. Tényleg csak eleje van; vége nincs; és még kétszer ennyi oldalon sem tudnám elhelyezni a felgyülemlett emlékeket, asszociációkat. A fejezetnek tárgya sincs. Az orthodox zsidósággal való barátságos mérkőzés csak elindította az emlékzuhatagot. (Barátságos a mérkőzés. Csak játszom. Nem vitatkozom. Régi mérgem tavalyi hó.) A fejezetek időrendi sorába ez a fejezet sehova sem illik. Az életrajzban nincs határozott helye. Nem történik benne semmi. Bárhol bele lehet kukkantani és bárhol abbahagyható. És egészében is ki szabad hagyni. Kegyes olvasóm, nincs szívem kihagyni.

Csak egy megjegyezni valóm van. Szívesebben használom a "farizeus" szót, mint az "orthodox"-ot. Az "orthodox" szó modern értelmezésében a mai zsidóság egyik csoportjára vonatkozik és görög eredetű, míg a "farizeus" kifejezés kétezer éves és egy héber szónak latinizált formája. *Perus*, illetve többes számban *Perusim* a kétezer-év előtti judeai zsidóságnak volt egyik harcos pártja. A szó "elkülönült"-et, "elkülönülők"-et jelent (Velük szemben álltak a "sadduceusok", azok a zsidók, akik a görög kulturában, a hellenizálódásban látták saját üdvösségüket vagy nemzeti fennmaradásuk zálogát.) A "farizeus" szó minden egyebet jelent, mint "álszentet", "álszenteskedést". És ha azt mondom, hogy Hillel volt a "farizeusok legnagyobbja", akkor tisztelet és csodálat az, ami ezt mondatja velem. Ideje volna, hogy a szó eredeti értelmét, értelmezését végre visszakapja.

VI.

ELMÉLKEDÉS A ZSIDÓ TELEGRÁFRÓL ÉS EGYÉB BÖLCSELKEDÉSEK

Egyik, nem is tudom miért, de még máig is szívetmelegítő emlékem a Galgócon töltött gyerekkori nyári hónapokból, hogy elkísérhettem Nagyapámat rendszeres hétköznapi esti sétáján, mely mindig egyfelé, a szomszédos Szentpéter nevű falu (talán csak külváros) és a "Zsidó Telegráf" irányába vezette, egészen a Vág folyót átszelő hídig. Hogy mi volt a Zsidó Telegráf? Ahogy Nagyapám elmagyarázta, a szentpéteri parasztok, a közszáj, nevezte így a drótot, amely a város végén két magas pózna között keresztezte a utat. Tényleg úgy festett, mint valami ottfelejtett telegráf huzal, mely az utcát keresztezve sehonnan sehova sem vezet. Ez a kifejezés, Zsidó Telegráf, örök időkre megmaradt emlékezetemben. Mitöbb, az évek folyamán majdnem szimbólummá nőtte ki magát. (Nincs olyan lexikon, nyájas olvasó, amelyben Zsidó Telegráfra találnál bármi utalást. És képzeld el, hogy a fogalomnak én vagyok a világegyetemben egyetlen tudója. Nem lehet, hogy a szó, a fogalom elvesszék velem.)

Nagyapám elmagyarázta, hogy egy ilyen héberül talán "ómer"-nek, talán "erev"-nek nevezett szerkesztvény (nem mondhatom, hogy tákolmány és majd hetven év távlatából a névben már nem vagyok bizonyos) rituális szempontból lezárja a községet, jelzi a község végét ("mint ahogy a régi várfalak tették") és hogy ilyen ómereken belül (mert több is volt belőlük, egyéb, a városból szintén kifelé vezető utcák végén) "vinni" szombaton is szabad. Csak sok évvel később értettem meg az orthodox (mondd: farizeus) viselkedési szabályoknak — ahogy veszed — raffinériáját vagy embersé-

ges bölcseségét. Fiatal atheista koromban ezért a raffinériáért (Istenbecsapásnak neveztem) nagyon lenéztem az orthodoxiát. Ma már persze csak mosolyogni tudok a saját mérgemen. Isten szigorú szabályrendeleteit emberibbé, kivihetőbbé, elviselhetőbbé tenni — kis ravaszkodás kellett hozzá. Hillel, a farizeusok legnagyobbja, kitalálta a módját, hogy hogyan lehet könnyíteni a törvények szigorán, lazítani a jármot. Ha például azt mondja a törvény, hogy szombaton "utcán vinni" nem szabad, de nem mondja, hogy udvarban sem szabad, akkor csinálj udvart az utcádból. Akkor ott "vinned" szabad és kegyes furfangodat láthatólag az Úristen maga sem bánja. Erre való a Zsidó Telegráf.

A telegráfon túli utcarész már falusias volt. (Ott zsidók nyilván nem laktak — csak szegény földműves nép.) Egyik sétánk, egyik nyáron gabonacséplés idejére esett. Nem tudom, hogy miért ragadt meg egy ilyen este emlékezetemben olyan elevenen. Most is látom a parasztokat — félmeztelenek, mezitlábasok, piszkosak, izzadtak, szépek, erősek, jókedvűek; lóbálják azokat a rudak végén lógó fadarabokat (Devecserben úgy mondták: cséphadarókat) ütemben (hallom az ütemet); verik a gabonát. Az utca közepén csépelnek. (Forgalom nincs.) Kövér, kendős parasztasszonyok ülnek körben körülöttük. Beszélgetnek, nevetgélnek. Idegen világ. (Milyen jó is nekik!)

Arra is emlékszem, hogy rendszeresen akkor jött be az esti vonat Lipótvár felől, amikor a Vághoz értünk. Nagy dübörgéssel rohant át a vonat a vashídon, a Vág felett. (Még ma is egyenest oda találnék a paplaktól elindulva.) Ha előbb értünk oda, Nagyapám hagyta, hogy megvárjuk. Azt is megengedte Nagyapám, hogy a híd végénél (ahol persze már nem volt folyó) leálljak a híd vastraverzei alá. Felfelé néztem, ahogy szikrákat szórva, fülsiketítő zajjal rohan át a vonat felettem. Micsoda élmény!

Azokról a Galgócon töltött nyarakról egész sereg egyéb emlékképem is maradt. Nem tudom évek szerint osztályozni legtöbbjüket. Olyan összetett emlékképek. Csak egy évszámot tudok pontosan elhelyezni. Akárhogy erőltetem memó-

riámat, nem tudom okát, hogy egy bizonyos ősszel (pontosan tudom, hogy 1907 őszén, mert a harmadik elemibe kellett, hogy beírassanak) nem jött értem Apám.

Galgóc nagy hitközség volt. A zsidó elemiben minden osztálynak külön tanterme volt, külön tanítóval. Nem úgy, mint Devecserben. A harmadik osztályt Galgóczi Ábrahám tanító úr tanította. Még egy Almási nevű tanítóra is emlékszem és a szép fehér szakállú Vajda úrra, az elemi iskola igazgatójára, Nagyapám szombati sétapartnerére. Nem tudom, hogy már akkor feltűnt-e nekem az orthodox zsidó iskola tanítóinak magyar (nyilván magyarosított) neve. De az volt a nemzetiségi elnyomás virágkora és a hatóságok, pláne a nemzetiségi vidékeken, elvárták, hogy például a zsidó tanítók magyarra cseréljék németes nevűket. Ettől persze Galgóczi Ábrahám maradt. (Akkoriban sokat morfondiroztam neveken. Szepesi bácsinak, a devecseri zsidó tanítónak Jakab volt a keresztneve. Mindkettő olyan felemás névnek tűnt: Szepesi és Jakab, Galgóczi és Ábrahám. Valahogy nem stimmelt a dolog.)

Elkerülhetetlen, hogy itt egy humoros gyerekkori epizódemléket közbe ne szúrjak. Azt, hogy zsidóknak általában német neve van, elfogadtam mint történelmi adalékot. Gyermekkorom óta tudtam, hogy II. József császár (a "kalapos király") elrendelte volt, hogy zsidóknak is legyen családi nevük és hogy a név német legyen. De a furcsa számomra az volt, hogy például Apám idősebb devecseri, általában német vezetéknevű híveit Adolfnak, Jakabnak, Vilmosnak, Samunak, Hermannak, Miksának hívták. Viszont Adolf fia Lajos volt, Jakabnak csak leányai voltak. Vilmosé Zoltán, Samué Imre, Hermané Laci, Miksáé Elemér és így tovább.

Ahogy itt újra felkívánkozik (bár a devecseri emlékeket tárgyaló fejezetekhez talán jobban illett volna), a német vezetéknév elsősorban a "mifajtánk", mondhatnám "nyugatmagyarországi" (jórészben talán morvaeredetű) zsidót jellemezte. Devecserben, Ó-Besztercén senki zsidót nem hívtak Moskovitsnak, Horovicnak, Rubinnak, Schapironak. (Galgóccal kapcsolatban sem emlékszem ilyen nevekre, de hát

ott nem ismertem minden zsidót.) Az ilyen nevűek "keleti" zsidók voltak, "lengyel" zsidók (ismerjem be hitsorsosaim nem nagyon dícséretreméltó türelmetlenségét?) és gyakran hallottam, hogy "galiciánereknek", beszívárgott elemeknek nevezték őket. Már az én emlékezésem idejére esik, hogy devecseri zsidók Sternről Bíróra, Schönbergről Széphegyire, Fleischhackerről Fábiánra "magyarosodtak". Ők dunántúliak voltak és neologok. Magyarok. Asszimilánsok. Még a német nyelvvel és kulturával való hagyományos kapcsolat is veszendőben, elhalóban. (Nem akarom összes puskáimat előre elsütögetni: az első világháború vége felé jelent meg egy "A zsidókérdés Magyarországon" című szociálpolitikai tanulmány, talán egy ankét jegyzőkönyve, egy Ágoston, talán Ágoston Péter nevű kolozsvári egyetemi tanár szerkesztésében. Egy csoportba tartoztak azok a hozzájárulók, akik szerint Magyarországon olyasmi, mint zsidókérdés nem létezett.) A devecseri zsidók szerint zsidókérdés nem volt, vagy ha volt, akkor már "meg volt oldva". Galgócon, egy orthodox községben, alapjában véve nem-magyar környezetben, a névmagyarosítás szokatlan, sőt majdnem ismeretlen volt és annál inkább feltűnt a tanítók névmagyarosodása, amely nyilvánvalóan valamilyen hivatalos presszionak, irányított nemzetiségi politikának volt a következménye. És nem is lehetett újkeletű.

Silber bácsi, az öreg devecseri templomszolga (kinek folklorját órákig tudtam hallgatni még diákkoromban is) évtizedekre visszamenőleg emlékezett nevekre, emberekre és az ő elbeszélése szerint a pesti Faludi szinházdinasztia már egy ilyen magyarosított nevű devecseri zsidó tanító családból volt elszármazott és úgyszintén egy másik, Devecseri nevű literátus család is (amelynek a nemrég elhúnyt kiváló író, költő, Devecseri Gábor, már legalább is harmadik generációs leszármazottja lehetett). Itt jut eszembe: Anyám sohasem felejtette el nevetve emlegetni, hogy én egyszer megkérdeztem, hogy hány éves korban cserélik az emberek "fiatal" nevűket "öreges" névre. (Nyilván azt hittem, hogy ennek valami szabálya van, és hogy a Laciból Herman lesz, ha

eléri a kort.) És ha már itt tartok, azt is meg kell mondanom, hogy igazában sohasem tudtam meg, hogy énrám hogyan esett az a bizonyos "fiatalos" Arthur név. Arthur nevemmel kapcsolatban Anyám gyakran citálta a *König Arthur von der Tafelrunde* kifejezést, de sokáig nem értettem, hogy mire is céloz. Csak sokkal később, már felnőtt koromban, Amerikában olvastam először az Arthur-legendákat. Azóta még kevésbbé értem, hogy ez a név hogyan szakadt rám. Sem felmenőben, sem oldalágakon senkit a családomban sem "öregesen" sem "fiatalosan" Arthurnak nem hívtak. Mitöbb, bizonyos, hogy Devecserben sem. Pedig szép a név. Nyilván igazi Anyám választotta az idegenszerű nevet és vajjon miért? Ki van zárva, hogy Apám ilyen nemzsidós nevet választott volna.

Kell, hogy megbocsáss, kegyes olvasóm. Újra át kell, hogy ezen rágjam magamat és még csak egy lábikracsont sincsen, amiből kiinduljak. Szlovákiai, múltszázadbeli zsidó anyakönyvek — kinek volna ideje, pénze, türelme, hogy utánuk kutasson.

Az körülbelül bizonyos, hogy vallási, zsinagógai nevemet a már említett szokás, sőt majdnem szabály szerint egyik akkoriban elhalt dédapámtól örököltem és majdnem bizonyos, hogy Rosenfeld dédapámtól. Mint már mondtam volt, ez a név, C'ví — hangsúllyal az i-n, héberül "szarvast" jelent. (Bibliai a szó. Büszke voltam, amikor felfedeztem: "Siess kedvesem, mint a szarvas", mondja az *Énekek Énekének* utolsó versszaka.) Azt is említettem már, hogy németesített vagy jiddis formában zsidók gyakran használták a héber név német megfelelőjét — például a *Hirsch* vagy *Hersch* nevet még hivatalos kereszt, sőt vezetéknév gyanánt is. (Herskovics nevű lengyel vagy orosz zsidók nyilván egy ilyen Herschnek vagy becenéven Herskónak voltak a fiai.) Lehetséges tehát, hogy a kérdéses dédapámnak Hirsch volt a keresztneve. Egyszer, úgy emlékszem, mégis beszéltem Apámmal nevemről. Az bizonyos a családi szájhagyomány szerint, hogy négy dédapám közül az egyiket héber nevén C'ví-nek hívták és ez nyilvánvalóan akkoriban halt meg, a-

mikor én születtem. Links dédapának Wolf (Wilhelm) volt a hivatalos neve és azt a nevet, mint már említettem volt, egyik nagybácsim örökölte. A híres Landesberg dédapát nem hívták C'vínek. A rabbik lexikonja mint Izrael Izsák Áront emlegeti. Az "Áron" név persze kissé gyanús. (Áron? Arthur?) Viszont C'vi lehetett a Rosenfeld dédapa vagy, szintúgy, negyedik dédapám — Apám "igazi" anyjának, Spitzer Júliának apja. Apám bizonyosan tudta nevüket. Én bevallom: elfelejtettem. És ma már nincs, akit megkérdezzek. De a memóriám a Rosenfeld dédapa felé hajlik — már csak azért is, mert a galgóci nagyapa egyik könyvének *Atereth C'ví* a neve. A héber könyvcímek játékos alkalmazása szerint ez a cím elsősorban "Pompás koronának" volna fordítható (a *c'vi* szó nemcsak szarvast jelent, hanem gyönyörűt, pompásat is — és *c'vija*, a nőnemű forma, nemcsak kincset, hanem még szép lányt is.) De ugyanakkor "C'ví koronája" is lehet — egy nekem, vagy még inkább dédapám emlékének ajánlott "korona". Egy igen homályos emlékkép szerint Nagyapám egyszer megmutatta nekem ezt a könyvét és hogy annak előszavában ez a címválasztás meg is volt említve vagy magyarázva. Különben nem tudom, bevallom, hogy a *c'ví* szó pontosan mifajta állatot jelent, még ha a zsidó köztudat Hirschnek, tehát szarvasnak is mondja. De attól lehetett őz, lehetett gazella. Viszont, ahogy Apám tovább magyarázta, a C'ví, azaz Hirsch, azaz Hersch név a Hermannal rokonhangzású és ezért C'víket hivatalos anyakönyvi nevükön gyakran hívták például Henriknek vagy Hermannak. (Úgy, mint Wolfot Wilhelmnek.) Ahogy most már tovább emlékszem az Apámmal való beszélgetésre, az ő választása számomra tényleg a Herman név volt. Na most a Hermann név (Heer-Mann hadsereget és férfit jelent) túl germán lett a századfordulói magyarosodni kívánó zsidóság számára. Viszont a krisztuskorabeli legendás germán hős Hermann nevét a római történetírók Arminiusnak transliterálták és így lett Árminból elegáns anyakönyvi magyar, sőt magyaros zsidó név — a németes Hermannt pótlandó. Tehát engem ma talán Árminnak hívnának, ha nem lett volna egy nálam

vagy egy évvel idősebb unokabátyám, akinek Links Ármin volt a neve. Innen könnyű tovább fonni a feltevések fonalát. Az Arthur név mint az Ármin (sőt mint az Áron is!) *a* és *r* betükkel kezdődik és a végén mégis csak szép név — sohasem bántam viselni.

* * *

1907 őszén nem jött értem Apám s a tanév első felét Galgócon töltöttem. Miért maradtam Galgócon? Nem tudom. Tudom, hogy az előtte való évet betegeskedve töltöttem. Úgy emlékszem, hogy kétszer is volt tüdőgyulladásom. Talán fel kellett engem táplálni? De hát szüleim, ha szegények voltak is, éhséget nem szenvedtek. Lehet, hogy "levegőváltozás" kellett és abban az évben a nagyszülők nyaralni tényleg magukkal vittek. Lehet, hogy Anyám betegeskedett. (Erre valahogy emlékeznem kellene.) Talán megint félresikerült egy terhessége? És úgy emlékszem, hogy azon a nyáron halt meg Links Jakab nagyapám. (Ezért csak nem kellett volna hazulról elmaradnom?!) Én úgy emlékszem, szívesen maradtam. Nyilván gyenge szocialistának indultam *ab ovo* (minden későbbi radikális protestálásaim ellenére) és szerettem és tiszteltem a jólétet. Nem mintha Nagyapám nem lett volna igénytelen, csendes, szerény. De mégis látszott rajtuk a jobblét. Nem mondom, Apám ugyanúgy a főhelyen ült a templomban, mint Nagyapám, a rabbinak kijáró első díszes széken, jobbról a frigyszekrény mellett, de a galgóci templom nagy templom volt, a devecseri ennek egyik sarkában elfért volna. És azután Nagyapámnak volt segédrabbija. *Herr Pollak, der Dajen,* ahogy Nagyanyám aposztrofálta. (A jiddis "Dajen" szóból csak úgy csurgott a lenézés.) Tehát Nagyapámnak nem kellett triviákkal bajlódnia: mészárszéket inspiciálni; vágóhídra kijárni; beteg csirkék beleit kóserség céljából analizálni; a húsvét előtti laskasütést vagy a rituális fürdőt ellenőrizni, — mint ahogy Apámnak kellett.

Persze Apám inspekciós körútjainak is meg volt a maguk izgalmas érdekessége. Szerettem Apámmal a vágóhídra

menni; láttam, hogy Sárközy Antal úrnak, a keresztény hentes-mészárosnak izmos legényei, hogy taglózzák félhalálra a levágandó ökröt; láttam, hogy ezzel ellentétben ("Mennyivel humánusabb" — mondta Apám) hogyan vágja el a kántor úr, Kohn Vilmos bácsi, a kóserül kimérendő állat nyakát. Micsoda izgalmas részletek! Apám és Kohn bácsi háromszor is meginspiciálták a vágó kés pengéjét, balkezük középujjának körmét huzogatták végig az élén, hogy a legkisebb csorbát is felfedezzék, leköszörüljék, mert hogy annak létezése "tréfá"-vá, zsidók számára ehetetlenné degradálta volna szegény Schaeffer Károly úrnak, a kóser mészárosnak drágán vásárolt tehenét.

A rituális fürdő megépítése Apám devecseri életének volt egyik diadala. Soha addig ebben a "neolog" hitközségben rituális fürdő nem volt, tehát férfiak nem részesülhettek az "élő vizek" testet-lelket megujító misztériumában és (ami főképpen nyomhatott Apám lelkén) asszonyok havonkénti rituális "tisztulás" nélkül fogamzottak, szültek. (Apám pontosan tudta, hogy az a közköltségen nevelt, "állami" gyerek, aki ágyba vizelt és a második elemin nem tudott túl kerülni, menstruáció idején fogamzott. Vagy hogy M. fényképész szintén kissé fogyatékos gyermeke a hosszúböjt éjjelére vonatkozó halálos tilalom megszegésének volt nyilvánvaló következménye. És különben is a "jellemtelen" fényképész nem vált el a vallási szabályok betartásával első feleségétől.) Gyönyörű építmény volt a rituális fürdő, pontosan emlékszem helyére a híd mellett, a Torna patak partján. (Az úri kaszinó kertje, a vizimalom, a Szelestey tanítóék nyomoruságos bérlakása és — tisztesség ne essék szólván — a helyi nyilvános ház szegélyezték azon a ponton a Torna vizét.) Vallási dolgokban járatos építész tervezte a fürdőt, amelyhez a patak szolgáltatta a vizet valamilyen földalatti csöveken át. (A rituális fürdőbe nem volt szabad vizet "meríteni"; természetes vízzel, "élő" vízzel kellett azt táplálni.) A fürdő egyben Devecser higiéniájához is hozzájárult. Az első és egyetlen nyilvános fürdőház volt, ahol melegített vízzel (férfiaknak, nőknek külön fülkékben), zománcos kádban

fürödni is lehetett mérsékelt díjazás mellett: A Kosztbár nővérek, férjhez nem ment, öregedő, szegény varrónők és agglegény testvérük voltak, természetbeni lakásért, a fürdőház gondnokai.

Jaj, hogy nyüzsögnek, kerengnek agyamban a devecseri képek! Most például Kosztbár Janka jut eszembe, a hitközség szegénye meg az "állami" gyerekek nevű intézmény Azután a "jótékony" Nőegylet és a megrendszabályozott koldulás. És végül Reich bácsi, a zsidó koldus és *Minjenmann* az istentiszteletek "fizetéses" tizedik felnőttje. Mikor, hogyan tudom, tudhatom mindezt átmenteni az elmúlásból? Kinek engedjek, Kovács János? A "rendnek"? (A galgóci nyári szűnidőknél tartok, meg a zsidó Telegráfnál) vagy az "asszociációnak"? És vajjon érdemes "átmenteni" abból a harmadik halálból Reich bácsit meg Kosztbár Jankát?

Hát azért mégis engedj meg egy pár szót, Kovács Jánosom! Nem akarsz gyilkosuk lenni. Reich bácsi kedvence volt a gyerekeknek, majdnem mint egykorúval lehetett vele viccelődni, beszélgetni. Reich bácsi vak volt, legalább is az volt hivatalosan — pedig úgy emlékszem, hogy ha bottal is kezében, de biztonságosan járt-kelt a községben és a suttogás az volt, hogy ifjú korában kikapós legény volt Pesten és "attól" lett vak. Reich bácsi volt az egyetlen zsidó a hivatalos koldusok között, akiknek rendőri engedély szerint szabad volt péntek délelőtt (de csak péntek délelőtt) háztól házhoz járni és kéregetni. Az én kötelességem volt minden hozzánk becsöngetőnek kaput nyitni és egy krajcárt adni. Csak Reich bácsi kapott kettőt. (Téli hideg reggeleken Silber bácsi néha nehezen tudta az istentisztelethez szükséges tiz felnőttet összeboronálni. Reich bácsi jelenléte segített és én alig vártam, hogy tizenharmadik születésnapomat megérjem és hogy én is "felnőttnek" számíthassak.)

Reich bácsinak (ki, mondom, mindig kedves volt, szerény, barátságos, jóhumorú, elégedett) éppen ellentéte volt Kosztbár Janka. Ő egy valamikor jómódú családnak volt a hátramaradottja. (Egyszer-másszor hallottam, ahogy múltjáról,

"könnyű" erkölcseiről suttogtak vihogva a felnőttek.) Jól emlékszem markáns, érdekes arcára, választékosan szép német beszédjére. Nem szerettem. Túlságosan alázatos volt, ha Anyámat valami kéréssel felkereste (Anyám, a "rebbecin", volt az "Izraelita Jótékony Nőegylet" hivatalbeli elnöke), de mindig mindenki mást szidott, aki nem volt jelen. Mindez nem érdekes. Egyetlen dolog, ami bizonyos komikumként halhatatlanságot biztosít neki emlékezetemben: Janka állandóan *Frau "von" Rabbinerin*-nek titulálta Anyámat és ennek (már kisgyerek koromban is jól értettem, értékeltem a "von" szónak jelentőségét) az átlátszóan sunyi alázatos hízelkedésen kívül persze semmi értelme sem volt. De mégis ez a *"Frau von Rabbinerin"* címzés (nem tudom, hogy szegény, szerény, egyszerű, jóindulatú Anyám egyáltalában észre vette-e) örökre emlékezetemben maradt. (Köszönöm, Kovács János.)

* * *

Hogy a "mikve", a rituális fürdő mennyire volt tényleg "diadal", azt ma már persze nem tudom megítélni. Nem tudhatom, hogy asszonyok mennyire vették ígénybe a rituális tisztálkodási lehetőséget. Olyan nagyon homályosan emlékszem, mintha egy vallásos asszony addig talán havonta Pápára utazott volna. És kivel, devecseri neologoknál is neologabb úri delnőkkel mert volna Apám akár még csak beszélni is ilyen "intim" dolgaikról? Talán S. doktor úrnak, iskolaszéki elnökünknek (homályos az emlék) töltött-galamb szépségű feleségével, akiről mindenki tudta, hogy viszonya van a főszolgabíróval? (Emlékszem a gyönyörű szalón-szobájukra, de a legjobban a szobának egész különös szagára, illatára. Az "úri" családoknál a szalon-szobáknak különleges szaga, illata volt. Majd hogy ráismertem mindegyikre. A mi "utcai" szobánknak (egy ebédlő "garnitura" állt benne, amelynél sohasem ettünk, meg két szekrény, és később még kredenc is — faragott bútordarab) nem volt szaga. Lehet, mondom itt most ijedten magamnak, hogy ez az egész mikve-emlék nem is igaz. Talán csak álmodom azt a kötelező

havonkénti rituális fürdőt. Lehet, hogy csak gyermekszülés után kellett *mikvé*be menni. Hogyan tudjam meg? De hiszen mindegy. Néha csal az emlékezés. (Apám mindig olyan rettenetesen gátolt volt; izgatott lett, ha a nemiséggel kapcsolatos dolgokra került a szó.) És mintha egyszer Apámat is láttam volna a *mikvé*ben. Tudom, hogy csak teljesen meztelenül volt szabad benne alámerülni. Apám még a kis sapkát is levette, amelyik mindig a fején maradt, még ha a rendes kalapot le is vette. Hogy hogyan ment be, úgy, hogy én őt meztelenül ne lássam, arra nem emlékszem. Viszont emlékszem arra a másik alkalomra, amikor Apám még ezt a kis-sapkát is levette. Én presszionáltam, hogy levegye a rettegett Jókay-Ihász Miklós, t. b. főszolgabíró úr hivatali előszobájában. Hogy ez a világháború tizes éveiben volt-e vagy az 1920-as évek közepe felé, amikor útlevél kellett és engem még mindig a "lovászpatonai" lidérc nyomott, arra nem emlékszem. De az utóbbi valószínűbb. Akkor "drukkoltam". Mikor egyszer a világháború közepe felé szintén együtt mentünk a szolgabírói hivatalba, ilyesfajta rettegésre nem volt ok. Apám mindig sziklaszilárdan hitt cselekedetei helyességében. Hiszen volt egy szabálykönyv, amelyik a lépéseket előírta. Apám mindig megadta Cézárnak, ami Cézáré, de ami Istené, abból nem engedett. Mikor Faragó János igazgató úrnak írt a szombati felmentettség dolgában, nem kérvényezett. Csak hivatkozott.

A világháborúnak már talán harmadik évében lehetett, hogy Apám megtudta, hogy a grófi uradalomnál dolgozó orosz hadifoglyok között van három zsidó. Hogy honnan tudta meg Apám, hogy valamilyen nemzetközi konvenció határozmánya szerint zsidó hadifoglyoknak a nagybőjt napján munkától való felmentettség jár (talán templombajárás lehetősége is), nem tudom. Bizonyos az, hogy Apám a határozmánnyal kezében megjelent a szolgabírói hivatalban és megkérvényezte a három hadifogoly szabadságolását. Nem lehetett a kérelmet nem teljesíteni — ott volt az írás — pedig még Apám hívei is rosszalták a lépést: az "ellenséggel" fraternizálni (tudom: a szó későbbi eredetű), még ha az tör-

ténetesen zsidó is. Az egész ügy olyan fájdalmasan kiábrándító volt a végén: három (de lehet, hogy csak kettő jött el) borotválatlan, sapkás, sáros bakkancsos, csúnya és primitiv emberke, akivel csak valami érthetetlen furcsa jiddis német nyelven lehetett kapcsolatot teremteni. Igazában csak oroszul tudtak (úgy látszott, nem voltak az imakönyvben járatosak) és bizonyosan nem is nagyon örültek annak, hogy rabtársaik között valami kivételezésben részesüljenek. Nem emlékszem rá, hogy akár valamilyen étkezésre nálunk maradtak volna.

Olyan egészen más emlékkép maradt meg bennem az orosz hadifogoly munkás-századról: hatalmas, nagydarab, szőke, javakorabeli emberek kaszákkal, kapákkal. Valami altiszt lehetett a vezérük. Orosz dalokat énekelve katonásan masiroztak munkába reggelenként, este szállásukra. Nyilván Devecserben is ugyanazt csinálták, mint a Don vagy Dnyeper mellett és a parasztmenyecskéknek ugyanolyan szaga volt.

Gondolkozom, kibírsz-e, olvasóm, még egy közbeszúrást. De sietnem kell. Úgy érzem, hogy már nem igen futja időmből. Tehát itten írom le (talán máshova jobban illett volna), hogy Kiss József az elsők egyike lehetett, aki nem győző-hazafias verseket írt és az ellenségben is embert látott. Bizonyos, hogy *Avar* című verskötetében van egy talán *Szerenádok* című vers. Megnézhetném ötven-egynéhány év után. De nagyjából emlékszem:

Bejárom halkan (?) a csatamezőket
És minden sírra ejtek egy virágot
.....
Nem kérdem, ellent rejt-e, jóbarátot
A sír
.....
Köszöntet, tisztel az Édesanyátok...

Azt a "Tavasz, 1917" című versemet 1917 márciusában írtam. Nem tudom, hogy akkor már ismertem-e Kiss József versét. És csak úgy óvatosan merem leírni, hogy habár

mindaketten magyarok voltunk, mindaketten zsidók is voltunk. Talán ennek mégis van valami jelentősége. Talán a látókörünk volt szélesebb — talán a humanizmusunk mélyebb gyökerű?

Tény az, hogy én, zsidó fiú, írtam az 1918-as első, nem hazafiaskodóan hazafias kollégiumi Márciusi Ódát. Kiss József nem volt "nagy" költő. Babits írta, nem ő, a *Fortissimot* és Ady, nem ő, az *Emlékezés egy nyári éjszakára* címűt. És mentségül, hogy annyit emlegetem saját verseimet, hadd mondjak egyet — fontosat: A Kiss József verset betéve tudom. A másik két említett verset nagyjából szintén. Viszont a saját Tavasz-versemnek csak első és utolsó sorára emlékszem és az Ódáról már azt sem tudom, hogy

Legyen vége már

vagy

Legyen béke már

volt a refrén. Nem kell költészetemről többet mondanom.

* * *

Az az áthidalhatatlan osztálykülönbség a "főrabbi" és a "dajan" között, már akkor is szíven ütött. Pollák úr sokkal hátrább ült a templomban, mint Nagyapám, a felolvasó emelvény vidékén. Fehérbe vegyülő fekete szakállára, szúros szemeire, szótalan szájára, fekete hosszú kaftánjára most is emlékszem. Nyilván nem volt már reménye arra, hogy valaha is főrabbivá avanzsáljon. (Nagyapám halála után új, fiatalabb, modernebbül öltöző főrabbit választottak.) Éreztem, hogy nem szereti Nagyapámat; királynői, Landesberg-dicsfényű Nagyanyám pedig dehogyis érintkezett volna "társadalmilag" velük. Megvan könyvtáramban egy nemrégen újra kiadott kötete a magyarországi orthodox rabbik biográfiai *("Who's Who")* lexikonjának. Mint már említettem volt, Nagyanyám nagyapjáig, déd-dédapámig, Landesberg Méir bazini rabbiig tudom visszavezetni Nagyanyám családfáját. Hogy honnan jutott a disztingvált Lan-

desberg névhez, azt sem tudom. Csak egy község vagy város neve lehet. Zsidók szívesen vették fel városok nevét vezetéknévnek "Hamburg"-tól, vagy "Hamburger"-től "Guggenheim"-ig és egy Landsberg nevű község van Bajorországban. Ellenőrizhetetlen családi hagyomány szerint Spanyolországból menekült a család őse. De hát ezt nem lehet tudni. Családi legendák szerint keresztény urak szeretnek grófoktól, királyoktól leszármazódni; még a törvénytelenséget is elfogadják. Zsidók spanyolnak, szefardnak álmodják őseiket, még ha német is a nevük — pláne ha híres a család.

A nevezetességet, ha nem is a nevet, Nagyanyám apja, Méir déd-dédapám fia hozta a családba, a már említett Landesberg Izrael Izsák Áron nagyváradi rabbi, akiről egy egész hasábnyi leírás van abban a héber lexikonban, sokkal hosszabb, mint akár Méirről, akár Nagyapámról, akire csak felesége, Nagyanyám révén szállott át a Landesberg dicsfény. (Udvarias és héberben járatos orthodox pacienseim között azelőtt néha akadt, aki felemlítette, hogy tudja rólam, hogy én "Landesberg unoka" vagyok, ami így nem egészen "stimmel". Néha — ha kedvem van, vagy ha van rá idő — én is "hencegek": megmutatom a rabbi ősökről és rokonokról írott lexikoni bejegyzéseket.)

Ez a *"Dájen"* (mondjam helyesebben *dajan,* hangsúllyal a második szótagon) és "főrabbi" viszonya egész életemen át foglalkoztatott, bár egyetemi orvosi területre átplántálva. *Herr Hofrat von Tschermak,* vagy pontosabban *Herr Hofrat Armin Tschermak, Edler von Seysenegg,* a prágai német egyetem híres élettan-tanára volt a *quasi - "főrabbi"* — egyetemi nyilvános rendes tanár, az összes főtanári sallangokkal, a nagy előadóteremben, fehérköpenyeges asszisztensekkel. És neki is volt egy *"dájen"*-ja, — *Herr Professor R. H. Kahn,* az örökös rendkívüli tanár. (Olyan komikus volt kis kecskeszakállával és rövid vadász- vagy golfnadrágban, mint amit Szentgyörgyi Xavér úr hordott.) Professor Kahn heti egyszeri, szombat reggeli élettan-gyakorlatait (nem volt kötelező) csak magamfajta stréberek vették fel és vele az

ember csak olyan "lezser" módon beszélgetett, míg a *Herr Hofrat-ot* ugyan ki merte volna formalitások betartása nélkül addresszálni? *"Herr Hofrat, gestatten..."* mondtam osztrák császári és királyi hivatalos formalitással; *"Herr Hofrat, gestatten Sie..."* már túl bizalmaskodó lett volna. És arra is jól emlékszem, hogy ő "er"-nek szólított, Nagy Frigyes porosz király stilusában. *"Was hat er heute zu berichten?"* kérdezte, ha a laboratoriumba bejött kísérleteimet ellenőrizni.

Furcsa berendezése van agyam emlékfiókjainak. Pollák dajenről való morfondirozásaimhoz minden szándéktól függetlenül kapcsolódik egy másik, ellenkező esemény. Valamelyik galgóci nyáron rokonlátogatásra elegánsan, hintóban (gondolom a szomszédos Pöstyénből) jött át Janka néni szintén Landesberg unoka, három vagy négy fia kíséretében. Hevesi volt a nevük; Hevesi Simon volt a nagy (nekem akkor mesebeli) pesti főrabbi és felesége révén a Landesberg klán tagja. Csak az egyik fiúra emlékszem akkorról elevenen. Még most is látom a magas, nyúlánk, nálamnál talán három évvel idősebb fiút; még most is szemembe süt gyönyörű fehér, hosszúnadrágos ruhája, égszínkék matróz gallérral és matróz sapkával — valami földöntúli tünemény. Mindig úgy emlékeztem, hogy szebb férfit (fiút) sohasem láttam. (Lehet egy hét-nyolc éves fiúról azt mondani, hogy egy másik fiúba "belészeretett"?) Feri volt a neve. (Sokkal később, felnőtt korunkban gyakran találkoztunk. Mindig valamennyire kényelmetlenül éreztem magamat társaságában. Nemcsak az a "szerelmi" emlékkép zavart. Feriből rabbi lett; én elhagytam a Landesberg zászlót...)

* * *

Közbeszúrás: Megértem Marcel Proustot, avagy arról az értelmetlen kényszerről, hogy mindent "megörökítsek"

Tudatában vagyok annak, hogy egy szépirodalmi mű szer-

zőjének, ugyanúgy, mint egy tudományos mű írójának nemcsak azt kell tudnia, hogy mit közöljön, hanem azt is, hogy mit hagyjon ki. Vannak részletei ennek az "önéletrajznak", amelyek sem nem fontosak (miért volnának fontosak?), sem nem érdekesek, de "elmúlnak" velem, ha le nem írom őket. Igenis megértem Marcel Proustot. (Tudom, hogy nem vagyok Marcel Proust, nyájas olvasó.) Valami kényszer hajt engem, hogy "elveszett időmet" megkeressem. Úgy érzem, hogy ha nem írok le valamit, akkor hiábavaló volt, hogy emlékezetemben eltároltam, eltárolva tartottam, eltárolva megtartottam őket ötven, hatvan, talán hetven esztendőn keresztül.

Igenis, hetven esztendeje (talán még több is), hogy az agyamban el van raktározva a napsütéses lépcső, ahol elveszett Arthurkám ül pityeregve; és majdnem hetven esztendeje, hogy szól bennem a "takarodó" és látom, hogy Anyám olvas és sír. Mindez elmúlnék, ha én meghalok. Olyan borzasztó, hogy nem hiszek a lélek halhatatlanságában. Milyen jó volt Apámnak. Este beajánlotta lelkét Isten kezébe, hálálkodott, hogy reggel visszakapta és hitte, hogy majdan "visszaadja Teremtőjének", úgy, hogy csak a "porhüvely", amit itt hagy. (Még ma is hallom, ahogy Apám a temetéseknél héberül kántálja: "mert porból vagy és a porba visszatérsz".) És én? Én csak annyit tudok (hát tényleg tudom?), hogy ezek az emlékképek valahol az agyamban vannak elraktározva — agylelkemben, igen, agylelkemben —, akkor is, ha alszom és hogy amíg én élek, addig ezek is valahogy élnek. Ha meghalok, agyam nem kap majd oxigént, tápanyagot és akkor valami agyi kémiai vegyületekké, mondjam időtelen "anyaggá" fognak transzformálódni — tudatos téridős anyagból tudattalan időtelen anyaggá — és attól kezdve nincs lépcső, nincs takarodó és a síró asszonyról sürgönynyel a kezében senki sem tud többé. A Császár Elemérrel való Múzeum körúti találkozásról sem. A 126. Zsoltárról sem. Hát nem borzasztó?! Igen, igen, igen. (Bocsásd meg, Apám, hogy az Új Testamentumot citálom.) "Boldogok a hívők és együgyűek, mert övék a mennyeknek országa".

* * *

Tehát Apámnak nem volt segédrabbija. Az ő közvetlen "alantasa" Kohn Vilmos volt. Általában "Kántor úr"-nak hívták. Apám volt a szabályok megszabályozója, interpretálója; Kohn Vilmos volt a kivitelező. (Az ajkai szomszéd hitközség még kisebb volt, még szegényebb. Ott a rabbi és kántor egy személy volt. Emlékszem: Apámmal mentünk egyszer tisztelgő látogatásra; emlékszem egy fehérszakállú öreg bácsira, aki olyan parasztházfélében lakott. A templomra nem emlékszem.) Kohn bácsi volt a szertartási élet mindenese — előimádkozó, kántor (kórusra a községnek nem tellett; orgona nem volt), tórafelolvasó, rituális metsző. Mindezért (öt gyereke is volt) sokkal kevesebb fizetés járt neki, mint Apámnak (és ez szintén nem volt sok) és ha együtt mentek a templomba, az ajtón Apám ment be először, pedig ő volt a fiatalabb. Szegény Kohn úrnak még mellékfoglalkozásai is voltak, hogy megéljen. Lúdtollat vásárolt fel és libamájat; az utóbbit nem tudom hogyan, Strassburgba exportálta. Felesége és idősebbik leánya (sohasem ment férjhez) olyan nem-hivatalos varrodát rendeztek be lakásukban és a kertjükben bab és saláta nőtt virág helyett. Igen, itt jut eszembe a paplak udvara a két sor eperfával (Devecserben az eperfát szederfának hívták), a jázmin bokorral (óh, jázminok tavaszi, májusi illata! — sóhajtotta Anyám; Apám a természetet észre sem vette) és az orgona bokorral (Devecserben az orgonát szelencének hívták). Micsoda nevetséges emlékrészlet: Két szederfa között embernyi magasságban egy kerek rúd volt elrendezve, talán "nyújtó"-nak neveztük. Olyan felhúzó gyakorlatokat lehetett végezni rajta. Két kézzel megfogtuk a nyújtót és "húzóckodtunk" versengve, hogy ki hányszor tudta magát két kézzel felhúzni. (Nyilván nem ebből a célból volt ott ez a "nyújtó". Gondolom, igazában a szőnyegek "kiklopfolását" szolgálta a rúd. Mindegy.) Ez hozza vissza emlékezetembe vagy két-három évvel idősebb unokabátyámat, Feigl Alit, a gyöngyösi rabbi fiát, aki egy nyarat velünk töltött. Ali ki-

csi, inas, izmos, vékony fiú volt; tizenöt-tizenhat éves; én éppen "barmicvó" lettem pár héttel előbb; tizenhárom éves. Ez az Ali gyerek sokkal jobban tornázott, mint én, sokkal ügyesebb, erősebb, kecsesebb volt és talán már akkor is kisebb, mint én. Alitól akkor hallottam először, hogy nem is igaz, hogy van Isten.

Jaj Istenem, mi lesz, ha itt most Feigl Alival folytatom. Ő meg húga, Riza (Anyám nevének viselője) és Riza fia voltak egyedül, akik "túlélték" Auschwitzot a nagyszámú, három generációt magába foglaló gyöngyösiek közül. Jaj Istenem, mi lesz, ha most elkezdem mondani Feigl Alival való találkozásaimat Pesten, Hamburgban, bécsi szívhalálláig a hatvanas években. Jaj Istenem, mi lesz, ha elkezdek beszélni erről az "elvetemült" gyermekről, aki ellenkezni mert, amikor Apám őt is be akarta vonni a biblia-leckékbe, míg én csendesen, szeliden ellentmondani sohasem mertem. Jaj, mi lesz, ha itt most elkezdek beszélni róla, a Sátánról, aki belém szúrta a kétkedést. Csodálatos, nekem teljesen érthetetlen elme volt. Több nyelv tudója, sokat olvasott; mozgékony "üzleti" zseni; ügyvéd (legalább is jogi doktor), gyártulajdonos. Tőzsdés. Agronomus. Valaki, aki mindig, mindenhol, minden körülmények között megélt és jól élt — gazdagon, vagy legalábbis elegánsan, stilusosan, fölényesen (jaj de bámultam), és csak az volt a baja, hogy kicsiny volt és szerette a nőket. Jaj, ha itt most beszélhetnék Hamburgról és Berlinről és Feigl Aliról. De hát Kohn Vilmosnál tartok, sőt a devecseri paplak udvaránál. Jaj, mi lesz velem! Ali, még tartozom Neked húsz koronával meg egy könyvvel a Mount Everest megmászásáról, amit kölcsön adtál Hamburgban 1923 őszén és amit nem adtam vissza és máig is "cipelem" magammal. Egyszerűen nem tudom kidobni. Pedig nem is érdekel.)

A paplaki kertudvar mellett baromfiudvar is volt fáskamrával. Anyám ott tartott tyúkokat; ott láttam először kis kakasok párviadalát, kakas és tyúk szerelmi találkozását, kotlós tyúkot, kiscsibék világra születését. A tyúkok minden nap pár tojást tojtak, igazolván (mint Apám magyarázta),

hogy "Isten az élő lényeket azért teremtette, hogy" — homályosan emlékszem a héber szavakra — "az ember fiai abból örömet, hasznot találjanak". No és, igen, látom Anyámat (nem nagy dicsőség egy rabbiné számára, de hát szegények voltunk) : úgy félig ráül a libákra és kukoricával tömi őket (meg rézkrajcárral, "hogy jobban emésszenek"). Anyám büszke volt hízott libáira és a félkilós májakra, amikért Kohn kántor úr annyit fizetett, hogy a hús majdnem ingyen volt.

De hát még mindig Kohn Vilmos úrnál, kántorunknál tartok. (Ja igen, elfelejtettem megmondani, hogy még az ünnepi kürtfúvás (a "sófár"-fúvás) is az ő feladata volt. Hallom, hogyan küszködik, hogy kijöjjön a hang.) Sőt még mint "Kohanita" (Áron főpap egyenes leszármazottja — innen a Kohn név) a nagyünnepi áldásmondást is ő inszcenálta. Látom, amint ujjait valami misztikus kabbalista geometriába kulcsolva, fejét imaköpenyébe burkolva kisérteties hangokat ereszt ki, míg Apám hangosan diktálja a hármas áldás szövegét. Kohn úr tényleg a hitközség mindenese volt. Vele állott, a végén nélküle száradt el a devecseri hitélet. (Apám elmentével csak a dekórum ment el, a stilus, a prédikáció, a vallás charismája.)

Kohn úr magas, szikár, beesett arcú gyomorbajos színű férfi volt, őszbe vegyülő rövidrenyírott fekete szakállal. Sohasem felejtem el a világháború egyik késői évének őszi ünnepeit. A hitközség az őszi ünnepekre rendszeresen segédkántort is alkalmazott. Két embernek is elég volt a szolgálat. Hosszúnapkor reggel hattól este hétig folyt a négyszakaszos istentisztelet és kántorunk a négy-öt órás főistentiszteletekre korlátozhatta hangját és erejét. A segédkántor a reggeli és délutáni imákat celebrálta, Apám pedig a záróimát. Egy alkalommal, mondom, a világháború vége felé, kántorunk vállalkozott arra, hogy az egész imádság-penzumot ő végigvezeti. (Láthatóan nagyon kellett szegénynek ez a külön díjazás.) Sohasem felejtem el: a magas sovány idősödő férfi tényleg reggeltől majdnem estig állt az emelvény előtt, közben órák hosszat a bizonyos imák számára elő-

írt mozdulatlanságban — persze étlen és szomjan.

Természetes volt, hogy, mint hitközségi alkalmazott, Kohn úr maga is betartotta a vallási szabványokat, de ettől még a kántorék lehet, hogy nem voltak igazán vallásosak és Apám, Anyám néha rosszalólag tárgyalták állítólagos vallási kihágásaikat. Hithű zsidó asszonyok sohasem mutatkoznak fedetlen fővel, Anyám orthodoxok között szokásos módon (Apám így kívánta) rövidre vágatta a haját és parókát viselt. A kántorné ezt a szabályt például nem tartotta be. (Bevallom, Magda sem. De vigyáztunk arra hogy, ha a szülőket látogattuk, akkor Magda fején mindig kendő legyen. Apám sohasem kommentálta a kérdést. Szegénykém úgy tett, mint aki elhiszi, hogy Magda mindig, bekötött fejjel jár...)

Még egy emlékem a kántor úrról, hogy a lakásukban volt egy pianino. Egyszer láttam, hogy valamilyen ünnep (vagy esküvő) előtt egy könyvből készült — valami új melódiát tanult. Nézte a szöveget és a kottajeleket és egy ujjal ütögetve a hangszert, gyakorolta a dallamot. Roppant tiszteltem, nagyon bámultam érte. (Apám sohasem tudott egy dallamot helyesen megtanulni. Imát, zsoltárt, templomban, étkezésnél, mindig olyan félig *recitativ* stilusban énekelt.)

A három Kohn fiú közül (elég hamar Komlósra magyarosították a Kohn nevet; "Kohn-los" — mormogta jó Anyám) egyik sem járt gimnáziumba. (Gyerekkori hazámban gimnáziumba általában csak "úri" gyerekek jártak, meg olyan magamfajta osztályon-kívüliek.) Lipót, a legidősebb elvégezte a kereskedelmit. ("Kész ember — érettségizett" — büszkélkedett a "hencegős" Jenő, a középső fiú.) A Somlóvidéki Takarékpénztárnál kapott állást és szombaton is bejárt a hivatalba — Apám hiába mennydörgött. Egy év múlva, tizennyolc éves korában katonának vitték. Reggel érkezett meg századával az olasz Isonzo-frontra. Estére már halott volt. "Hősi" halott. Jenő a középső fiú (az elemiben egy osztállyal alattam), aki megkapta ("helyettem") a Pechnerféle arany húsz koronást, inas lett, majd segéd a Fábiánéknál, később vörös katona és 1919 őszén a devecseri Prónay-mészárlás egyik áldozata. Csak Gyula, a legkisebb fiú (vagy

három osztállyal járt lejjebb) élte túl Hitlert és Auschwitzot.

* * *

Bármily triviálisnak is tűnjék az egész (és bármily kevés köze is van ennek az "Elmélkedésnek" úgynevezett autobiografiámhoz), úgy érzem itt meg kell állnom, hogy mégegyszer részletesebben megmagyarázzam a "telegráf" értelmét és jelentőségét. Arról van tehát szó, hogy (tudom, komikusnak hangzik az egész) szombaton "vinni" (igen, vinni) a "halálos" szombatmegszegési bűnök közé tartozik, mondjuk ugyanúgy, mintha nyitva tartanád az üzletedet. És ne gondold, hogy a "vinni" szó ebben az esetben a "cipelni" (pláne "terhet cipelni") szóval lenne összetéveszthető. Ha egy zsebkendőt viszel a zsebedben szombaton, az is "halálos" bűn. (Valahol Mózes negyedik könyvében meg van írva, hogy az Isten külön megparancsolta Mózesnek, hogy az egész gyülekezet kövezzen halálra egy embert, mert az szombaton gallyakat gyűjtögetett.) De hát az ember (vagy ahogy Apám szerette volna mondani: a "halandó") gyarló, feledékeny és könnyen elkövethet ilyen bűnt, amely a végén akár túlvilági üdvösségébe is kerülhetne. (A megkövezéstől félni manapság persze nem kell. Nincs egyetlen eset sem a farizeus zsidóság kétezer éves történetében arról, hogy valakit gally-szedegetésért, pláne zsebkendő-cipelésért halálra ítéltek volna.) Tehát segíteni, könnyíteni kell a dolgon, de úgy, hogy azért a törvény írott szava csorbát ne szenvedjen. Egyszóval ha már véletlenül a zsebedben találod azt a zsebkendőt (az utcán!) a szombat napján, akkor csavard gyorsan a nyakad köré, mint valami nyakravalót, mert akkor ez már ruhadarab, amit "viselsz", nem tárgy, amit "viszel" és hát csak a "vivés" van eltiltva a vallási szabályrendelet-gyűjteményben — nem a "viselés". (Orthodox pacienseim gyakran bifokál szemüveget rendelnek még akkor is, ha csak olvasáshoz van szemüvegre szükségük. A bifokált az ember az orrán "viseli", amikor szombaton a templomba megy vele. Az olvasó szemüveget "vinni" kellene, zsebben. És ez már

bűn. Különben orthodox asszonyokat könnyű felismerni a szombat délutáni sétálók között: nincs náluk retikül és a keztyüjüket "viselik", nem kézben "viszik".) Azután talán úgy szól az írott parancsolat, hogy "utcán" nem szabad "vinni". (Valamelyik régi, de elismert kodifikátor esetleg így kopirozta a szabályt.) Tehát "udvaron" ezek szerint szabad. (Felteszem, hogy Hillel a nagy humanista, ravasz farizeus, szabványok könnyítője, így értelmezte volna a mondatot.) És akkor már csak interpretáció kérdése, hogy mit nevezel "udvarnak". Nyilván annak nevezheted a régi zsidó utcákat, a ghettót *(die Judenstadt,* Weisskirchenben), amelynek kapuja volt a külvilág felé. Sőt ama régi, középkori városokat, mint például Kőszeget, ahol máig is megvan a "Várkör", a régi falak, a régi városkapuk. (Kőszegen a belvárosban "vinni" szabad volt és nem kellett semmiféle "telegráfot" felszerelni.) Meg aztán misem egyszerűbb, mint hogy egy akármivel, például egy dróttal szimbólikusan "kaput" csinálsz, elzárod az "utcát", "udvarrá" transzformálod és akkor már szintén nem bűn "vinni". Hát ez a "zsidó telegráf".

Ez a leírás persze, így elmondva, az én kitalálásom. De (a régi olasz közmondás szerint) bizonyos, hogy "jól van kitalálva". Efajta kérdéseknek ma már majd kétezer éves irodalma van. Hillel és Sammaj (a két nagy kortárs-ellenfelek) ideje óta vitatkoznak a farizeus tudósok arról, hogy melyik írott vallási rendszabályt hol, hogyan kell értelmezni, betartani. Hillel könnyített, Sammaj szigorított, ki hol csak tudott. Bizonyos vagyok benne, hogy azon az egész "szombat" kérdésen belül a "vinni" kérdésnek, a "kapu" kérdésnek külön irodalma van és hogy például részletesen meg van vitatva, hogy mi alkot egy kaput, milyen magasan lehet húzni azt a drótot, hogy még kapunak lehessen számítani. Bizonyos, hogy kétséges esetekben a hívők ehhez, vagy ahhoz a híres rabbihoz fordultak szakvéleményért (mint orvosok a tanárhoz, ügyvédek a legfőbb bírósághoz) és hogy ezek a szakvélemények, ha megfelelően magas helyről jöttek, meg vannak örökítve azokban a végeláthatatlan *Responsa* kötetekben, amelyeknek tanulmányozására talmudisták rá tud-

nak szánni egy életet. Az én számomra már kora éveimtől kezdve ez volt a legnehezebben megemészthető része a héber tananyagnak (a "haláchát" utáltam, az "aggádát" imádtam) és minden nem-beszélős tiszteletem mellett, ezt még csak titkolni sem tudtam Apám előtt. Hogy mit néztem le jobban — a néha nevetséges részletekig kidolgozott *minutiákat* vagy a nyilvánvaló Istenbecsapást ("hiszen mindenki tudja, hogy az a kapu nem kapu", mondtam magamnak), bizony ma már magam sem tudom.

Szegény Apám itt is a se-hal-se-hús frakcióhoz tartozott. (Nem volt neolog, nem volt orthodox.) Hirsch Samson Raphael ezoterikus köréhez, amely nem csak azért tartotta be — és tartotta szigorúan betartandónak — az összes szabványokat, mert az "meg vagyon írva a Tórában". Az ilyen szimpla, tipikusan orthodox megokolás, meggondolás — mondjuk, a devecseri szombattartó fűszeres, Mauthner Adolf megokolása — nem volt kielégítő Hirsch filozófus-agyának. Hirsch szerint minden szabványnak erkölcsi, filozófiai, elsősorban szimbólikus jelentősége van és az embernek minden cselekedete Istentisztelet kell hogy legyen, szimbolizmussal telített, nem csak szabványoknak betartása. Szóval a Hirsch-féle értelmezés szerint nem azért nem hordasz például zsebkendőt a zsebedben, mert az "munka". Általában nem azért tartod be a szombati nem-csinálási szabványokat —például nem szedegetsz gallyakat, vagy nem gyujtod fel a villanyt, vagy nem emeled fel a telefonkagylót — mert az munka. ("Igen" szól itt közbe egy szombati ebédnél Apám, "ezt a libacomb csontját kettétörni sokkal nagyobb munka".) Szombaton te "visszaadod a teremtést a teremtőjének"; megtöröd azt a hamis látszatot (a hét hat munkanapján nem érsz rá ezen gondolkozni), mintha a világ, a teremtés a tied volna. A teremtés a Teremtőé (te csak használhatod) és hagyjad úgy egy napon minden héten, mint ahogy a Teremtő (áldassék neve) meghagyta, amikor hat nap után "megnyugodott".

Persze ez a szimbolizmus nem volt ellentmondások híjjával. Éppen szombaton, a "szombat királynőjének" tisztele-

tére (*sabbat ha-malka*, emlékszem rá a péntek-esti énekekből) jót, jobbat ettünk, meg bort is ittunk. Tehát mienk volt a világ, amelyet egy áldásmondás szerint, Isten azért teremtett, hogy "az ember fiai élvezetüket találják benne". Tehát szombaton szabad volt azt a bizonyos jó hízott libát élvezni, de megtömni, megsaktoltatni, elkészíteni a megnyugvás napján tilos volt.

Kell hogy, itt közbeszúrjak egy pár szót egy titokzatos zsidó szektáról, amelynek élete, története gyermekkorom óta izgatott. (Sohasem értem rá, hogy utána járjak.) Nem emlékszem rá, hogy hogyan, honnan hallottam először róluk. Ez a szekta, a "karaiták", Apám így mesélte, még kis számban léteztek gyerekkoromban Oroszországban, a krimi félszigeten és, ahogy ma látom őket, Sammajnak, Hillel nagy ellenfelének voltak *ad absurdum* követői. Ők tényleg minden parancsolatot betartottak, minden konzekvenciájával, ha az a parancsolat a Tórában meg volt írva (ott olvasható volt). Ha a Tóra azt mondta, hogy szombaton "vinni" nem szabad, akkor ők szombaton ki nem mozdultak a házukból, mert talán a ruhát sem szabad vinni és ha a Tórában meg volt írva, hogy szombaton tüzet rakni nem szabad, akkor ők sötétben ültek és fagyoskodtak. Nálunk péntek este gyertyák égtek, amíg ki nem égtek (el nem volt szabad oltani őket) és a szombat déli étel péntek estétől kezdve melegedett egy faszénnel megrakott meleget-tartóban — Hillel szellemének nagyobb dicsőségére.

A karaiták iránti érdeklődés volt az, ami Apámat egyszer valamilyen rosszaló megjegyzésre késztette. Nyilván átlátott rajtam, vallásos (illetve nem-vallásos) beállítottságomon és kétszínűségemen.

Apám állandóan, naponta tanulmányozta a viselkedési törvényeket. Nem a nagy "Terített Asztalt", a fő-fő kompilációt, a vallási parancsolatok négy-kötetes kodifikációját, hanem annak egy a mindennapi élet problémáira alkalmazható "rövidített" formáját. (Ezt a zsebkönyvet, még ha utazott is, Apám mindig magával vitte.) Ezt két okból tette. Először is, mert Isten tanának tanulmányozása *önmagában* is

teljesíteni való isteni parancsolat. (A *"Micva"* szót kell itt beiktatnom.) Másrészt, mert így mind jobban, mind pontosabban tudta teljesíteni azokat a parancsolatokat. Amikor én egyszer Apámat részletekért kezdtem faggatni a karaiták életéről, tanításairól (ilyen dolgokkal mindig igazolni akartam, hogy ime, én igenis mennyire érdeklődöm zsidó dolgok iránt — *captatio benevolentiae*-nak volt ez egy formája), Apám egyszer szomorúan, de határozottan rámszólt, hogy a zsidó vallás tételei nem arra valók, hogy tudósok azokat mint "anyagot" analizálják, magyarázzák. A törvényeket a haláchát, a viselkedési szabályzatokat azért kell tanulmányozni, mert azok "Isten szavai". Nem csak "ismerni" kell a parancsolatokat, hanem követni, megtartani. Összehasonlító vallástörténet talán jogosult egyéb vallásokra vonatkoztatva. Hiszen azok emberi agy szüleményei, embercsinálta vallások. A zsidó vallás viszont Isten szavának, akaratának, parancsainak közvetlen kifejezése — Isten szava Mózes által.

* * *

Az a szombati gally-szedegetés a pusztában, Izrael fiainak negyvenéves vándorlásai idején egyébként is mint a Hirsch-filozófia egyik paradigmája él emlékezetemben. Lehet, hogy Apám felolvasta nekem a megfelelő részt a Hirsch komplikált, de gyönyörű németséggel írott bibliakommentárjából. Lehet, hogy prédikálta a megfelelő szombaton a híveknek. ("Mózes Öt Könyve" úgy van ötven-egynéhány részletekre, ú. n. hetiszakaszokra felosztva, hogy egy év alatt az egészet felolvassák a szombat délelőtti főistentiszteleteken.) Minderre nem emlékszem. Apám és Hirsch, Apám szavai és Hirsch exegézisei, az Apámmal kettesben tanult anyag és a szombati prédikációk összekeverednek gyerekkori emlékeimben. Ezzel szemben a Szentírás szavai, a zsidók pusztai vándorlásainak története, Mózes története máig is elevenen él majd minden részletével. Százszor elolvastam Mózes Ötödik Könyvének utolsó fejezetét, amikor Mózes felmegy a Nebo hegyére és lenéz az Ígéret földjére, hová lábát

betennie nem adatott. Százhúsz éves, de ereje nem fogyott, szeme meg nem törött. Az Istennel való viaskodás örök szimbóluma (mert hiszen Jákob csak angyallal viaskodott). Patakzottak a könnyeim.

Az az egész negyvenéves pusztai vándorlás egy valamifajta szimbolikus erkölcstani leckévé szublimálódott Hirsch kommentárjában és az Istenben való bizalom elsajátítására kellett tanítsa Izraelt. Ha Fárao jött hadaival, Isten kettészelte a Nádas tengert. És ha a vándorló zsidóknak nem volt mit enniök a pusztában (Izrael fiai könnyen "zúgolódtak" és olyankor egyiptomi "húsos fazekakról" ábrándoztak), akkor fürjek jöttek és két láb magasan ellepték a földet. És hát a "manna". Reggelenként, mint a zúzmara téli hajnalon, és ameddig a szem csak ellátott, mindent beborított. (Imádtam olvasni a részleteket.) De meg kellett tanulniok Istenben bízni, hogy másnap is lesz mit enniök. Nem volt szabad máról holnapra eltenni a mannát, nem volt szabad a megengedettnél többet gyűjteni belőle. (Furcsa gusztusa van a jó Istennek, morfondiroztam. Miért pont ezeket a ronda, antipatikus, állandóan zúgolódó zsidókat kellett neki "kiválasztania". Azok a gyönyörű, bátor, hét vezéres magyarok — miért nem inkább őket választotta?) De nem csak, hogy a parancsolatok szimbolumok, a parancsok megszegése szintén szimbolikusan értelmezendő. Nem a gally-szedegetés a bűn, hanem a hitetlenség, az Istenbe vetett bizalom hiánya! Ama bizonyos gally-szedegető zsidó máma szedegetett gallyakat holnapra, tehát nem volt benne bizodalom. És szombaton szedte őket, tehát nem ismerte el, hogy a mindenség Istené — nem a tied, nem az enyém. Szimbólumok, szimbólumok. Bizonyosra veszem, hogy mindez teljesen érthetetlen lett volna Mauthner Adolf bácsinak aki csak rendes, egyszerű, jámbor zsidó volt.

Soha nem felejtem, hogy egyszer, devecseri életünknek még nagyon az elején, Apám meg akarta "tisztelni" Mauthner urat és egy este velem együtt "betoppant" Mauthnerékhoz esti üzletzárás után. Mauthner bácsi és pár barátja ingujjban kártyáztak. (Még szivar is volt a szájában.) Apám

persze azt remélte, hogy ez a nagyon vallásos zsidó, akinek semmisem volt elég "kóser" Devecserben, valami szent könyv tanulmányozásával tölti az esti nyugodalmat. Nagy csalódás volt. Nem emlékszem rá, hogy Apám azután valaha is betoppant volna bárki házába. Apám tényleg nagyon "oda" volt. Hogy valaki "szabad" idejét egyéb "szórakozással" töltse, mint Isten igéjének tanulmányozásával, számára teljesen érthetetlen volt. Egyik kedvenc visszatérő citátuma volt annak a se-vége-se-hossza 119-ik Zsoltárnak egy sora (szabadon fordítva):

> "Bármi nyomorúság, szerencsétlenség is érjen,
> parancsolataid az én szórakozásom".

Egyszer, még gyerekkoromban, olvastuk az újságban, hogy a pesti munkások a nyolc-órás munkanap bevezetése érdekében tüntetést rendeztek.

> 8 óra munka
> 8 óra szórakozás
> 8 óra alvás

volt felírva egy plakátjukra, amit az újságok le is fényképeztek. Ez ihlette meg Apám azon heti szombati prédikációját. Igen, ő is teljes szivvel mellette van, mondta, hogy az ember 8 óránál többet ne dolgozzék. (Mi az, a rabbi úr szocialista? A devecseri füszeres boltok talán reggel öttől este nyolcig voltak nyitva.) Így több ideje lesz "szórakozni" — Isten igéjét tanulmányozni.

Ennek a verssornak (Zsoltárok 119:143) van különben valami személyes vonatkozása is. Valamilyen régi (nyilván kabbalisztikus eredetű) elképzelés szerint, mindenkinek héber nevében el van rejtve egy bibliai jelmondat, amely annak a névnek kezdőbetüjével kezdődik és végbetüjével végződik. Miután az én héber nevemet, C'vi, úgy mint ez a verssor is, héber Szádéval kezdődik és héber Yaddal végződik, ez a bizonyos sor az én jelmondatom. Hallottam is eleget

szememre hányva, hogy a Tóra tanulmányozása nem volt (bizony nem volt) kedvenc időtöltésem. (Ha jól emlékszem, szükségem lesz rá, hogy tudjam és mintegy jelszó gyanánt bemondjam ezt a zsoltárverset, amikor majdan annak idején "bis hundert und zwanzig", lelkem kopogtatni fog a mennyországi Édenkert kapuján...) Különben itt jut eszembe, még mindig Mauthner úrral kapcsolatban, hogy Apám lenézte a dohányzást, a dohányzókat és hogy még felnőtt koromban sem jutott volna eszembe, hogy szüleim házában, pláne Apám jelenlétében, dohányozzam. (Nem mertem.) És megint erről jut eszembe, hogy soha életemben Apámmal kezet nem fogtam. Mikor utóljára láttam, Amerikába jövetelem előtt, még akkor is csak csókra nyújtotta jobb kezét.

Freud írta, úgy emlékszem, *"Traumdeutung"* nevű könyvében, hogy egy férfi csak akkor nő fel igazán, amikor apja meghalt. Most döbbenek rá ijedten, hogy éppen harminc esztendeje, hogy Apám, Anyám Auschwitzba kerültek és ugyanúgy rádöbbenek, hogy az apától, Apámtól való félelem (egy ismétlődő, *Angst-Traum* formájában jelentkezik és elég rendszeresen még ma is) úgy látszik, még halálával sem szűnt meg. Hölgyeim és Uraim, 74 éves vagyok és most lesz először egészen világos előttem, hogy (most már késő változtatni rajta) *ELMULASZTOTTAM FELNŐNI.* (És most itt, e nyilvánosan tett "drámai" vallomás után, abba kellene, hogy hagyjam az egész írást.)

* * *

Látom hirtelenében, hogy az előbbi paragrafusban egész önkéntelenül azt a kifejezést használtam, hogy "Nem mertem". Nem mertem Apám jelenlétében dohányozni. Felnőtt koromban!

Hát miért nem mertem? Felnőtt ember voltam, doktor, független. Féltem? Mitől féltem? Egész meg vagyok zavarodva. Talán nem is igaz, hogy gyakran értelmetlennek tűnő viselkedésem oka a jó szívem volt? Hogy meg ne bántsam? Hogy barátai előtt meg ne szégyenítsem? Talán nem is any-

nyira fínom érzésű voltam — inkább gyáva? És mitől féltem? Hogy elveszítem Apám szeretetét? Hogy kitagad? Nyilván valami mástól féltem — az őszinteségtől. Soha ki nem beszéltük egymást.

Ezzel kapcsolatban jut itt hosszú esztendők után eszembe valami. Apróság. Soha eddig senkinek nem említettem. Mondom, apróság. De jellemző. Bármennyire esküdöztem is, tényleg nem voltam szombattartó. Amíg diák voltam, később, amikor a pesti Zsidó Kórházban éveken keresztül bentiakó orvos voltam (valamikor később szó lesz róla), nem kellett nagyon hazudni. A Zsidó Kórházban szombaton nem volt betegrendelés és sürgős eseteket kivéve a műtők is ünnepeltek. (Persze a koszt is kóser volt.) Viszont a pesti praktizáló évek alatt szombaton is rendeltem. Ami most ezzel kapcsolatban eszembe jut, mondom, apróság. De jellemző reám: soha egy szombaton kiadott receptre az aznapi dátumot rá nem írtam. (Apám kezébe kerülhetne.) Egy nappal előbbre, egy nappal későbbre datáltam az írást. "Jaj Istenem, mindig bajom van dátumokkal", vetettem közbe, ha valaki véletlenül észre vette a hibát.

És hogy megint Freudra tereljem a szót. Talán nem is csak az lényeges, hogy az Apa meghalt legyen. Talán az a fontosabb, hogy az ember (a fiú) eltemesse a meghalt szülőt. (Bátorság kellett azokban a szenteskedő ferencjózsefi időkben, hogy valaki erről írni, értekezni merjen.) Talán nem is az atya halála az önmagában, ami olyan döntő szerepet játszik a férfijellem végleges kialakulásában. (Freud önmaga érzelmeit analizálva jutott ehhez a konkluzióhoz.) Talán az is fontos, hogy a fiú a szülő halálát, a természet rendjét a szülővel veleélje. (Jákob elkészülődése a halálra fia, József, s József fiai jelenlétében — micsoda dráma és semmi szentimentalizmus!) És hogy végül szülőjét eltemesse. Engem Auschwitz "megkímélt". Én Apámat, Anyámat, halottan nem láttam. El nem temethettem. Csak *tudom*, hogy Apám, Anyám nem élnek. Nincsen róluk, halottakról, emlékképem...

Milyen kár, hogy a nagy-nagy Freud oly kevéssé ismerte a Bibliát. Micsoda titkok vannak elrejtve a szövegben! Az idősebbik és ifjabbik fiú tragédiája Kainnal és Ábellel kezdődik — a legelső két testvérrel. A legfiatalabb fiú különleges kapcsolatát anyjával persze Freud is észrevette. Fel is említi, meg is magyarázza Mózesről és a monotheizmusról szóló utolsó könyvében. Mesterműa Biblia. Olvasod, hogy fiai, Izsák és Ismael együtt temették el Ábrahámot. Az utolsó alkalom, amikor találkoznak, amikor a kötelező kegyelet testvérré kapcsolja őket. Azután elválnak. Azután egy rövid vázlatos fejezetet szentel a szerző (vagy kompilátor) Ismael családjának, sorsának, jövendőjének, hogy a főtémához fordulhasson — Izsák életsorsához.

Egészen hasonló az Izsák haláláról, temetéséről szóló feljegyzés. Itt is egyszer, utóljára a kegyelet hozza össze Ézsaut és Jákobot. Feltűnő, hogy ezesetben, Ézsau neve van elsőnek említve. De Ézsau persze édestestvére volt Jákobnak, míg Ismael csak féltestvére volt Izsáknak és nem is az "úrnő", hanem (ahogy Apám mondta) a "társalkodónő" gyermeke. Az apa eltemetése után, itt is örökre elválnak a testvérek útjai. Az egyiknek (Ézsaunak) sorsáról megint csak úgy sommásan számol be ismeretlen szerzőnk, hogy azután figyelmét a Jákob élete, családja, jövendője felé fordíthassa. Itt is, az elöbbi példában is, a kegyelet egymagában nem elegendő ahhoz, hogy a testvérek, testvérek maradjanak. Pedig (ama felséges 123. zsoltár szerint)

Mily jó és milyen gyönyörűséges
Amikor együtt lakoznak a testvérek.
Mint a drága olaj a fejen,
. . . . .
Mint a Hermon harmatja,
Amely leszáll a Sion hegyeire . . .

(Úgy látom, hogy Freud valahogyan nem vette észre, hogy Mózes maga is ifjabbik testvér. Az idősebbik, Áron, főpap lesz. De Jósua, a tanítvány, lesz a vezér, aki végre elvezeti Izrael fiait az Ígéret földjére.)

* * *

Persze Apám sem volt egészen mentes kisebb Istencsalásoktól (és életemnek egy bizonyos *Sturm und Drang* szakában ezért, bevallom, kissé le is néztem őt). A Bibliában meg vagyon írva, hogy szombaton sem ökrödet, sem szamaradat, sem szolgádat munkába nem foghatod (a pontos szöveget ki kéne keresnem), tehát tulajdonképpen még keresztény cselédlányunknak sem mondhattuk volna, hogy rakjon a tűzre. A kérdés úgy lett megoldva, hogy Apám kiküldött a konyhába, hogy hívjam be Marit a szobánkba (*Narrischkeiten*, mormogta Anyám) és csak ennyit mondott: "Mari, fázom". Az én rejtett gonoszkodásaimnak volt egyik titkos káröröme, hogy bemondtam Marinak, hogy "amikor a Tisztelendő Úr azt mondja, hogy fázik, úgy gondolja, hogy maga rakjon a tűzre".

* * *

Ezeknek a mi szegény szolgálóinknak ("mindenes" volt a hivatalos rangjuk) szombaton dolgozniok (például takarítani) nem volt szabad. Viszont hazulról el nem mehettek. A napot a konyhában töltötték; nem igen volt mit olvasniok a misekönyvön kívül. Talán a holmijukat rendezgették. Nem emlékszem. A "kijáró" idő vasárnap volt, 10 órától kezdve (amikor is a legszebbjükbe öltözve misére mentek), egészen négy óráig. Anyám óriási lármát csapott, ha valamelyikük később jött haza. Ő volt cselédlányaink erkölcsi csősze. A vasárnap délutánt a lányok a cseléd-korzón töltötték. Kart karba fűzve hosszú láncsorokban sétáltak fel és alá az uradalmi korcsma előtt, ahol a parasztlegények azzal versenyeztek, hogy melyikük tud hosszabbat "sercinteni" (fogai között "hegyeset" köpni) a korzózó leányok felé.

Tizennyolc éves "forradalmár" koromban fel voltam háborodva a cselédek kizsákmányolásán, gonosz kapitalista szüleimen. Ki tudja, mennyire voltak tényleg "kizsákmányolva"? Tudom azt, hogy valamikor 1916-ban Nagy úr, a noszlopi útmester (még "csizmás" ember volt, de már írástudó és "hivatalos", úgy, mint a devecseri községi bíró) hozzánk adta pirospozsgás, mindig nevető, parasztosan szép és

kívánatos Julcsa lányát, hogy "úri" házban modort, házi rendet tanuljon. (Akkor már csak ketten egyedül voltak szüleim az év nagy részében, én már csak szünetekkor jártam haza. Nem volt sok a munka. Julcsával nagyon jóban voltam. Nagyokat visított, amikor fogdostam és tőle tanultam a legtrágárabb paraszt-nótákat, miket még ma sem mernék papirra vetni. Velem egyidős lehetett. Hamarosan férjhez ment és még évek mulva is, még a kurzus-időkben is, ha Noszlopról Devecserbe jött, "tisztelgett" nálunk. Nyilván nem volt "osztály-tudatos" és biztosan nem lett belőle antiszemita.

Nem mondom, hosszúra nyúlik ez a mellékvágány, de még egy mulatságos epizódot nem szeretnék feledésbe múlatni. (Ó, csodálatos magyar nyelvünk: A "mulatságos" szóban benne van a "mulasztás" és az "elmúlás".) Hat-hét éves lehettem, amikor egy Terka nevű, már elég idős asszony "szolgált" nálunk. Mindig csak "Art"-nak szólított és amikor Anyám egyszer ki akarta őt oktatni, hogy engemet Art-úrnak hívnak, nem Art-nak, azt felelte, hogy "Nagysága kérem, csak nem fogok egy ilyen fiatal gyereket úr-nak szólítani".

* * *

Hogy Galgóczra és arra az eseménydús nyárra visszatérjek: A nagyszülők minden nyáron a morvaországi Luhacovice nevű fürdőhelyre mentek nyaralni. Jellemző, hogy orthodox zsidók, legalábbis rabbik, a nyári "három gyászhét" tartamára szoktak nyaralni menni. Rabbik számára ez az "uborka-szezon". Nincs ünnep és nincs lakodalom. A gyászhetek alatt a jeruzsálemi templom pusztulását kell gyászolni, de valahogy nyaraláskor nem olyan nagyon szigorúan. A Főtisztelendő úr végre is "fürdőhelyen" van, orvosi rendeletre, *"für die Kur"*, hogy testét és szellemét rendbehozza az őszi ünnepekre, amikoris sokkal szigorúbb marsrutával kell majd Istent szolgálnia. (Raffinériájában is néha szelid, emberséges tud lenni az a zsidó hit...) Csak arra emlékszem, hogy a vasutállomásról fiakkeren mentünk a szál-

lodába és szép kertes házak, gyönyörű magas fák és tarka virágágyak között sétálgattunk. Valamilyen vizeket ittunk és Nagyapa nem körmölt.

Persze azok a galgóczi nyarak sem voltak mindenben mindig csak idillikusak. Erről Nagyanyám gondoskodott. Nagyanyám, úgy éreztem, nem szeretett és Apámat sem szerette. Gondolom, sohasem bocsátotta meg bűnömet, "igazi" Anyám halálát és (miután, valamilyen még ma sem egészen világos tilalom alatt, nyíltan nem beszélhetett) állandó célzásokat tett egy fiatal nő életnagyságúra nagyított mellfényképére, amely a "kis-szoba" diványa felett lógott a falon. (Azon a diványon aludtam.) Állandóan nemtörődömségemet hangoztatta, meg Apám hálátlanságát. (Ekkor még sejtelmem sem volt arról, hogy Apámnak tényleg minden oka meg volt arra, hogy Nagyapámnak hálás legyen. Viszont még máig sem tudom, hogy mit kellett volna ahhoz tennie, hogy hálátlannak ne mutatkozzék.) Én ugyanolyan csökönyösen nem kérdeztem meg, hogy a kép kit ábrázol. Talán egy ideig tényleg nem tudtam; de minden esetre soká úgy tettem, mintha nem tudnám. Emlékszem rá, bár nagyon homályosan, hogy egyik galgóczi nyáron Nagyanyámnak egy szomszédja (talán Nageléknak hívták őket, odaszólt férjének, hogy *"ganz wie die arme Riza"*. A férj oldalba bökte, én pedig úgy tettem, mintha nem hallottam volna. Amint már máshol elmondtam volt, tízéves voltam, amikor Apám hivatalosan felfedte a nagy titkot. Itt is hozzátehetem (vagy akárhol máshol), hogy "igazi" anyámról még csak egy fénykép sem maradt fenn. Sírköve a galgóczi zsidó temetőben az egyetlen, ami még "igazolja" létezését. Én nem emlékezhetem rá. És nem tudok ma már senki élőről, aki rövid életében még láthatta volna.

* * *

Igen, bevallom, sok bajom volt magamban azokkal a szombat-megszegési halálos bűnökkel, pedig ugyanakkor Isten haragjától is nagyon féltem. Még most is hallom, amint Apám olvassa héberül, a Szentírásból, valamelyik szombat-délelőt-

ti istentisztelethez kijelölt bibliaszakaszból, hogy aki ezt vagy azt a bűnt elköveti: "azon lélek irtassék ki népe közösségéből". Nem csak a testet, még a lelket is kivégzi az a bosszúálló Isten, mormogtam magamban, még olyan bagatellekért is, hogy zsebkendőt a zsebében "visz" — nem a nyaka körül. A Hirsch-féle szimbolizmus, amely mindezt filozófiai magaslatról nézte, akkoriban még rosszul feküdte a gyomromat. Túl fiatal voltam ahhoz, hogy értékelni tudjam. Csak nem gondolod, dohogtam magamban, — Apám felé irányítva a gondolatfűzést (kimondani kételyeimet persze nem mertem), hogy egy zsebkendőt vinni szombaton tényleg ugyanolyan halálos bűn, mint mondjuk "megismerni" (így mondta a bibliafordítás) atyjának feleségét? Talán feltűnő, hogy az "atyjának feleségét" kifejezést használtam volt az elképzelt mondatban, de maga a Szentírás is ezt a kifejezést használja, kiterjesztvén a tilalom határait az Atya összes feleségeire — Anyámra is (értsd: mostohámra).

Különben is az egész Hirsch-i bűn-elméletet valahogyan hamisnak ítéltem magamban és ez annál jobban fájt, mert tudtam, hogy tisztább lelkű embert, mint Apám volt, soha nem találhattam. Valahol Apám nem volt őszinte önmagához. Kollin Adolf úr, a korábbi hitközségi elnök, szombaton nyitva tartotta üzletét, bár még eljárt a szombat délelőtti istentiszteletekre; Mauthner Herman úr, a későbbi elnök, bejárt a takarékpénztárba szombaton is és templomba már csak a nagyünnepeken járt; Bíró Mórék, Imre barátom szülei, disznókat hízlaltak. És Apám ezeknek volt a papja, nekik élt, belőlük élt. (Igaz, hogy nem barátkozott velük, nem járt el hozzájuk és nem evett volna az asztaluknál. És igaz, hogy boldogtalan volt.) Képzeld el, folytattam a nem-hallható monológ-párbeszédet, hogy ha megjönne a Messiás (hittem eljövetelében) és volna zsidó állam: Hát ezeket mind meg kéne kövezni? "Micsoda szerencse", mondtam tényleg egyszer egy hitvita alkalmából (persze gúnyosan eltúlozva a dolgot) egy olyan elvben vérszomjas talmudista rokonomnak, "micsoda szerencse, hogy nincs zsidó állam, hogy nincs ország, ahol a zsidóknak pallos-joguk volna! Igy ti most két-

ezer éve írhattok, vitatkozhattok arról, hogy hogyan kell a zsebkendő-cipelőt kivégezni, mikor már legalább kétezer éve senkit soha zsebkendő-cipelésért ki nem végeztek".

Hogy a témánál maradjak, egyébként is sokat zsörtölődtem vallásom törvényeinek okán. Az étkezési szabványokat értelmetlennek találtam. Tudtam, hogy Isten mindenható és mindentfigyelő és lesújthatna rám, ha beleharapnék azokba a felséges szagú kolbászokba, amelyek a hetivásáron orromat csiklandozták. (Csütörtökön délelőtt volt a hetipiac és olyan kellemes változatosságot hozott különben Apámmal és a szentkönyvekkel töltött napjaimba, hogy Anyámnak segíteni kellett a kosarat cipelni.) De minek csinálta az Isten ezt a tilalmat? Nem lehetett volna mindegy egy mindenható Istennek, hogy én mit eszem? És attól még lehetnék jó ember, jó zsidó,, hogy megeszem azt a hívogatóan sercegő lacikonyhás disznókolbászt. A rengeteg tanulást, imádkozást, templombajárást már elég korán terhesnek éreztem. (Micsoda pechem van, hogy a kiválasztott népbe születtem! A kereszténveknek mennyivel kevésbbé kell strapálniok magukat, hogy mint Kölcsey, mint Lessing, vagy Eötvös Károly, a mennyek országába jussanak. És micsoda pechem van, hogy nem lettem nő — Anyámnak mennyivel könnyebb az élete. És az a Debora prófétanő micsoda nagy prófétanő volt, népe felszabadítója, pedig nem kellett neki mindig hittani könyveket bujnia és tefilinnel imádkoznia.) És a szombati halálosokat? (Ezekre valahogy mindig visszajár az agyam.) Hát azokat, mint Devecserben mondanák, komolyan "rüheltem". Vegyük a két kilométeres halál-bűnt, és hogy azt hogyan kell azzal a bizonyos ómer-trükkel megkerülni. Hirsch bölcselete persze megint kimagyarázta a dolgot: Ha egy kilométert mész szombaton a városon kívül (vagy ezer lábat, a pontos szám nem fontos, elfelejtettem), akkor csak "sétálsz", de ha két kilométert mész, akkor nyilván valami "célod" van és az már megszegése a szombati pihenésnek. Persze itten is van egy módja a kifinomult Istenbecsapásnak. Erre is van egy *ómer* vagy hogy is hívják: Sétálj el egy kilométer távolságra péntek délután és rejts el egy szombat-

ra való fonott kalácsot, valahol az út mentén. Akkor ha másnap, szombaton megint oda értél, ülj le, mondd el a kenyéráldást, étkezzél és áldjad a Teremtőt. Az a pont most "házad" néked. Aztán még egy másik kilométert szabad onnan menned. (Nem mertem megkérdezni Apámat, csakúgy magamban morfondiroztam, hogy ezt lehet-e "stafétában" csinálni: ómereket elhelyezni két-három-négy kilométeres távokon. Milyen messze volna szabad akkor "sétálni" szombaton?)

* * *

Örök időkre megragadt agyamban, emlékezetemben egy tragikus esemény, amely tényleg megrázta a devecseri zsidóságot. Nem emlékszem dátumára. Én úgy tizenhat, tizenhét éves voltam, amikorra végleg elintéztem volt magammal a vallásosságot és azt a "tévhitet", hogy Isten büntetései valami matematikai arányban vannak, volnának bűneinkkel és pláne, hogy Isten csak azt sújtja, akit szeret. Apám, bizonyosra veszem, maga is elhitte, mikor elmagyarázta nekem, hogy Isten csak a jókat sújtja a földi életben, a vallásos embert. Azoknak "kis" bűneit az Úristen itt "elintézi" úgy, hogy üdvösségük a túlvilágban csorbíthatatlan legyen. A "gonoszokat" (értsd a vallástalanokat, például Kollin úrat, a hitközség elnökét, a gazdag nagygabonást, gőzmalomtulajdonost) a Mindenható "itt" megjutalmazza azért a pár kétségtelen jó cselekedetért. De mi vár reájuk, a szombat megszentségtelenítőire, a túlvilágban?

Hát szóval Apámnak egy híve, somlóvásárhelyi vallásos kereskedő (Steiner, vagy Stern, mindegy) utazott hazafelé a veszprémi délutáni személlyel. Tél volt; péntek délután. Korán sötétedett és talán késett is a vonat. Mindent hó borított. Mire Devecserbe ért a vonat, más besötétedett. Vásárhely volt a következő állomás; négy kilométer. De már a szombat "bejött" és a vallásos zsidó szombaton nem utazik. Emberünk tehát leszállt a vonatról és (mindezt már csak következtetni lehet) nyilván gyalog indult neki a négy kilométernek, a síneken, vagy a sínek mentén. Soha el nem ért Vá-

sárhelyig. A csendőrök találták meg holtan, megfagyva, méteres hóban, a vasúti töltés lábánál. Nyilván valami szembejövő vonatot akart kikerülni. A hitközség felzúdult: Hát van Isten az égben? Van igazság a földön? Apám agyában meg volt a felelet és a rákövetkező szombati prédikációjában meg is magyarázta híveinek a szószékről, hogy Sternünk, Steinerünk igenis bűnt követett el, legalább is szándékozott elkövetni. "A törvény nem-tudása nem mentség" harsogta a szószékről. Igaz, jámbor zsidó volt, szombattartó, de nem mélyedt bele szent vallásunk szabályainak tanulmányozásába és így nem tudta, hogy szombaton négy kilométert gyalogolni, kofferjét cipelni ugyanolyan halálos bűn, mint vonaton utazni. Emberünk helyesen tette, hogy a vonatról leszállt. De ott kellett volna maradnia Devecserben, valamelyik hitsorsos barátjánál, akivel együtt ünnepelhette volna a szombat királynőjét. Sohasem felejtettem el az esetet; soha Apámnak meg nem bocsájtottam ezt a beszédjét. Képzeld el, monologizáltam magamban (soha, még felnőtt férfikoromban sem mertem volna ilyesmit hangosan kimondani Apám jelenlétében), hogy Sternünk szépen nyugodtan tovább utazott volna Vásárhelyig és jól megrakott kemence mellett pipájára gyújtott volna! Akkor most két "halálos" bűnnel nyugodtan kivárhatná a szent engesztelőnapot és megbánhatná bűneit...

A mondatot, mely szerint "Nincs igazság a földön", egyszer már előbb is hallottam. Szemben volt lakásunkkal Steiner suszter műhelye és lakása. Utcai szobánk ablakából éppen átláthattam a műhelybe. Ebben a műhelyben láttam az első, hogy úgy mondjam, képzőművészeti alkotást. Valami olcsó, befüstölt színnyomat volt, "Petőfi halála" volt alája nyomtatva: Petőfi, félig elterülve a földön, ujjával, saját kifolyó vérével írja a homokba piros vérbetükkel:

Hazám! Hazám!

(Azt hiszem, kevés kép tett valaha is hasonló mély benyomást reám.) A három Steiner leány közül a középső, Irma,

huszonegynéhány éves lehetett, súlyosan beteg volt — vízkóros. (Úgy hallottuk, hogy az orvos minden pár napban eljön és a hasába szúr valami vastag tűt és literszámra ereszti le a vizet.) Nyár volt, a kapujuk nyitva. Ma is látom a beteget az udvaron; valami kerevetfélén feküdt nyakig betakarva. Mikor meghalt, anyja átrohant a paplakba és jajgatva ismételgette, hogy "Nincs igazság a földön". Ezt a mondatot még most is az ő hangjával "hallom". Anyám hangját is. Idegenszerű magyarsággal csitítgatta: "Steinerné, ne vétkezzen!" És ő is sírt.

Steiner, a suszter öreg, csúnya, piszkoskezű, kellemetlen és vallástalan ember volt. Még hosszúnapkor sem ment templomba. Sem ő, sem az asszony nem kérték fel Apámat, hogy leányuk felgyógyulásáért imát mondjon. Pedig ez is a rabbi feladatai közé tartozott, ugyanúgy, mint az esőért való imádkozás szárazság idején. Steiner (senki sem hívta őt úrnak) "szocialista" volt (akkor még nem értettem a szó értelmét — valami olyasmit jelenthetett, hogy nem hitt Istenben vagy a dolgok rendjében). Viszont emlékszem arra is, amikor Schönfeld fűszeresék Ilonka lánya lett beteg. Ilonka szép, átszellemülten fehét, majdnem átlátszó bőrű, 16 éves lány volt. "Sápkóros". Elfogyott. Emlékszem rá, ahogy Silber bácsi, a templomszolga, tíz felnőttet próbál összeboronálni egy sürgős és rendkívüli délutáni istentiszteletthez, ahol Apám hangosan olvassa a felgyógyulást kérő imákat. Legjobban arra emlékszem, hogy Apám hangos szóval új héber nevet adott Ilonkának. Kérdésemre később elmagyarázta, hogy a halál angyalát akarja ez a szertartás "megtéveszteni", hogy meg ne találja, akit keres. Szegény Ilonka meghalt nemsokára. Még a fehér márványkőre is emlékszem, amit sírja fölé állítottak. (Mikor 1959-ben vagy 1960-ban visszamentem Devecserbe, a követ még ott láttam a zsidó temetőben. Külön megnéztem, hogy Ilonka új héber neve is bele volt a kőbe vésve.)

(Csak nagyon halványan emlékszem arra, hogy utazás megkezdésekor Apám mindig elrecitált egy sereg imát, zsoltárt, amelyek csak az ő nagy imakönyvében voltak lenyom-

tatva. Utazni a "veszélyes" dolgok közé tartozott és így ildomos volt, hogy az ember külön inkántálja a különböző "védő" angyalokat. Arra is emlékszem, hogy ha az ember szerencsésen megúszott valamilyen veszélyt, akkor a következő szombaton a frigyláda előtt külön hálaimát kellett mondania. Ez sincs meg az én "rendes" imakönyvemben. Hogy vajjon valamilyen rendes, jól végződött utazás után is el kellett mondani ezt a veszélyből szabadulásért hálálkodó imádságot, arra már nem emlékszem.)

* * *

Egy pár oldallal előbb azt mondtam, úgy emlékszem, hogy Apámnak egyik szombati szónoklatát soha meg nem tudtam bocsájtani és valahol máshol, hogy valamilyen ártatlan istenbecsapásos következetlenségéért még le is néztem. Ez tényleg mind igaz. Az érzelmek ambivalenciája, hullámzása eltűri az ellentmondásokat. Minden emberi nagysága mellett Apám nem volt "nagy" ember, sem nagy tudós, sem mély gondolkodó, sem brilliáns szónok. Az, hogy a szent könyveket tanulmányozta (még ha szótárral is olvasta a talmud szöveget), inkább istentisztelet volt, mint kutatás, ismeretszerzés. A "tanulás" Istennel eltöltött idő volt úgy, mint az imádkozás, a napi zsoltár-penzum vagy az éppen soron lévő bibliai "heti szakasz". A könyvek, amiket írt, szintén inkább egy ártatlan, naiv, tisztalelkű pap homiliái voltak, mint vallásbölcseleti értekezések. Tudományos értékük nem volt. De nem is azért íródtak. A generációk játszmájában a kártyák az én előnyömre keveredtek. Merjem kimondani (csúnya mondat) : *én voltam a tehetségesebb* és ha nem szorosan vallási kérdésekről volt szó, akkor egy idő múlva Apám volt az, aki igyekezett "idomulni". Mikor szocialista húrokat próbáltam pengetni, akkor valahonnan a zsoltárok könyvéből citálta, hogy igen, Isten is jobb szereti a szegényeket. Vagy, hogy már valamelyik próféta (elfelejtettem, melyik) szintén elítélte volt a társadalmi igazságtalanságokat. Persze én is igyekeztem őt idomítani, téríteni. Mikor meg úgy hetedik-

nyolcadikos koromban lelkesedve Ady verseskönyveivel jelentem meg otthon, Apám félénken és ellentmondás nélkül hagyta, hogy pár verset felolvassak neki. Persze nem a "Fekete zongorát" olvastam fel vagy az "Egyedül a tengerrel" című "erkölcstelen" verset (hotelszobáról és pamlagról volt benne szó), hanem valamilyen szocialista verseket ("Az én Apám ha nem akarná nem volnának a gazdagok", vagy pláne olyan istenes verseket, mint az "Ézsajás könyvének margójára" című ciklust. És így jutottunk el odáig, hogy Apám valami zsidó tárgyú verset olvasván fel, mint dícsérő epithetont hozzátette, hogy "Úgye, milyen 'Adys' ez a vers?". Olyasmivel előhozakodni, mint Babits istenkáromló *Fortissimo* című verse ("Haragszik és dúl-fúl az Isten") izléstelen és céltalan is lett volna (és sohasem is mertem volna).

* * *

Itt most egy igen-igen fontos emlékemet kell papirra vetnem —, egy vers történetét. Rosszul mondom! Hiszen annak a bizonyos versnek nincs története. Apámról van megint szó és Alpár Ellyről. Ki volt Alpár Elly? Régen keresem. Nem is igaz, nem keresem, illetve nem kerestem. Több, mint hatvan esztendeje nem tudom, hogy ki volt vagy kicsoda Alpár Elly. Hát miért nem kerestem, amikor még könnyebb lett volna megtalálni? Ó, miért olyan lusta, olyan nehézkes, olyan tehetetlen, olyan holnapra-eltolós az ember! Ó, miért oly szeretetlen az ember. (Igazában Ady úgy mondja, hogy "szeretetlen és boldogtalan" és hozzáteszi "pedig úgy kívánja a szeretetet és boldogságot". Mondom, könnyű lehetett volna valamikor Alpár Ellyt megkeresnem, megtalálnom. Viszont ma már majdnem bizonyos, hogy hiába hirdetném akármely újságban, hogy "Alpár Ellyt keresem; ki tud róla?"

Alpár Elly neve *Quo vadis* című vers alá volt írva; egy vers alá "Az Újság" nevű napilapban; egy valamikor régen megjelent vers alá, amely az újságból gondosan kivágva, bele volt ragasztva Apám egyik könyvébe, Zunz német biblia-

fordításába, a bekötési tábla belső oldalán. Apám imádta ezt a verset. Olvasta, felolvasta, prédikációiban citálta. Én is szerettem, betéve tudtam, világverseim közé soroltam, nagyrészt még ma is el tudnám mondani és azokon a bizonyos esti newyorki magányos sétákon még ma is elmondogatom. Majd hogy nem az egyetlen vers volt, amelynek szépségében, élvezetében Apám és én megegyeztünk, bár valószínűleg mindegyikünknek mást mondott — neki hitvallást, nekem sóvárgást — csakúgy, mint ama zsoltár-világversek: "Az Úr az én pásztorom" (mit még ma is Apám hangján hallok) vagy még inkább az a "Mint a szép, híves patakra az szarvas kívánkozik" kezdetű. (Jól van Júlia, nem mondom tovább. Pedig itt kikívánkozik belőlem annak a világszép zsoltárnak utolsó verse: "Miért csüggedsz el lelkem és miért nyugtalankodol?" — amit viszont a Kohn kántor úr hangján hallok, ahogy énekli a péntek-esti szombatbevezető imában.) "Úgye milyen Adys" — mondta egyszer később Apám erre a versre is. (Szegény, úgy szeretett volna engem megérteni, hozzámidomulni, ugyanakkor engem téríteni...)

Mikor Amerikából először mentem vissza Apám könyvtárát keresni Kőszegre (csalóka álom!), ezt a verset is kerestem (nemcsak a Magyar költészet kincsesházát), a Zunz biblia belső fedőlapján. Persze nem találtam meg. (Illetve, mint máshol elmondottam volt, nem is jutottam odáig, hogy kerestem volna.) De hát vannak még csodák. Pestre érve régi devecseri ifjúkori barátomnak, Jolánkának, meséltem a kőszegi kirándulás szomorú történetét. Jolánkának volt egy barátnője, aki az Országos Széchenyi könyvtárban dolgozik és úgy gondolta, hogy az talán segíteni tudna, hogy e verset megtaláljuk. Kizártnak tartottam és hihetetlen: — de megtalálták. Hogy hogyan, máig sem értem. A tény az, hogy birtokomban van egy fotokópia, az "Az Újság" című napilap 1910 december 4-i vasárnapi számából, "Az Asszonynak" című melléklet első oldalának fotokópiája. A bevezető cikk címe (akár hiszed, akár nem) "Az asszonyok és a drágaság". A vonal alatti tárcarészben ott van egy elbeszélés kezdete. "A példa" az elbeszélés címe; egy valaki Gömbösné Galamb

Margit tollából. (És most már megint bajba keveredtem. Sohasem fogom megtudni, mert az elbeszélés folytatása nyilván egy másik lapra került, hogy a francia úrhölgy, D'Albert Amadéné, milyen példát adott fiatal menyének . . .) Viszont ott díszeleg a tárcarovatban egy vers, a címe *Quo vadis* . . . és a szerzője Alpár Elly. Győztem, Kovács János! Ez a fotokópia — már nagyon halványodik — bele van ragasztva a *Kincsesház* fedelének belső oldalára. És Alpár Elly, ameddig csak ezek az emlékező sorok valahol élnek, addig Te is élsz, pedig nem tudom, ki vagy. És a versed is él. Nincsen még végleg eltemetve a Széchenyi könyvtár sokmillió ujságjai között.

Édes, jó Frommer Jolánka párszor még azután is segített keresni. Sok az olyan ifjúkoromban olvasott magyar vers, amelyre csak töredékesen emlékszem. És még ha meg is volna New Yorkban, Amerikában az ehhez való anyag, vajjon hol vegyem az időt, az energiát, hogy kutassak? Egy példa:

Éveken, évtizedeken keresztül nyugtalanított egy Móra Ferenc vers. Pontosan emlékszem rá, hogy a harmincas évek derekán egy emlékünnepély keretében Étsy Emmy ismert színésznő szavalt el egy verset, amelyet befejezni alig tudott, úgy elfogta a sírás. (Barátok voltak. Mindketten szegediek.) Csak a vers befejezésére emlékeztem elég pontosan. Tudtam, hogy a vers Mórának valami korai gyermekkori élményét eleveníti fel (ahogy Magyarországon akkoriban olvasni tanították) és az "ír, úr" szekvenciára adja csattanóját. A vers vége körülbelül így hangzott:

. . . az úr nem ír
ebben hazudtál kis papir . . .
ma már tudom: e szóra "ír"
csak egy szó rímel
és ez a "sír".

Ezt a verset persze aránylag könnyű volt megtalálni a Széchenyi könyvtárban.

Ijesztő, hogy a halál gondolata mennyire kellett, hogy fog-

lakoztasson már korai ifjúkoromban. Van egy verstöredék, amit még a Széchenyi könyvtárbeli hölgy sem tudott megtalálni, az is kínoz ötven-hatvan esztendeje és ebből csak a címre emlékszem és egyetlen sorra "Porzó egy régi papiron" a vers címe és az egyetlen sor, amire emlékszem, ez:

"Ami nem él, az él tovább . . . "

Valami régi levélről van a versben szó, valami írásról, melynek írója már nem él, de a porzó (ki tudja ma még, hogy mi az a "porzó"?) szemcséi vígan szaladgálnak a papirlapon az olvasó kezében. Úgy emlékszem, hogy a vers szerzőjét Vértessy Gyulának hívták. Lehet, hogy a vers a devecseri Somlóvidéki Hirlap nevű hetilapban jelent meg, de mindez csak halvány emlék. Porzó egy régi papiron. Kovács János: Már majdnem győztél. Már azt sem tudom bizonyosan, hogy ez a vers hol van eltemetve. Mellesleg arra, hogy miért oda helyezem a verset memóriámban. arra elég jól emlékszem. Bizonyos az, hogy valamikor a tizes években a hatóságok egy ismert, jónevű, persze konzervativ költőt neveztek ki veszprém-vármegyei tanfelügyelőnek és majdnem bizonyos vagyok benne, hogy az új tanfelügyelőt Vértessy Gyulának hívták és az egészen bizonyos, hogy a devecseri hetilap, a Somlóvidéki Hirlap, a "kiváló költő" epithetonnal közölte a kinevezésről szóló hírt. Nyilván a Széchenyi könyvtárbeli jóakaróm sem tudta megtalálni, vagy már únta a zaklatást (Gyorsan megnéztem a "Kincsesházban". Vértessy Gyula ott egy verssel szerepel. Az ujabb, Horváth János gyüjtötte" Magyar Versek Könyve" című anthologiában nincs megemlítve.)

* * *

Hogy a halál angyalát ilyen egyszerű "trükkel" be lehetne csapni — nem nagyon tetszett valószínűnek. Csak gonoszkodásaim egyik fajtája volt, hogy Apámat ilyen "kínos" kérdéssel zaklassam. Az imádságot azt még elfogadtam. Isten mindenható és ha akarná, meggyógyíthatná Ilonkát. (És

vajjon miért nem tette? Kinek bűneiért, ki bűnhődött?) Inkább az angyalokban való hit zavart valamennyire. Csak ma látom, hogy mennyire értelmetlenül. Miért kell az angyalokban való hitet "babonának" minősíteni? Ha a mindenható Isten embert tudott teremteni, valamennyire a saját képmására, akkor miért ne tudott volna teremteni önmagához még jobban hasonló angyalokat, szeráfokat, félisteneket — magasabbrendű lényeket! Olyanokat, akik, például, repülni is tudnak. (Hiszen elsősorban ez teszi angyallá az angyalt.) Az ember repülni tudni, de nagyon szeretne. Tehát angyalait szárnyakkal látja el. Örökké szeretne élni. Tehát angyalait halhatatlanoknak álmodja. És milyen jó volt bennük hinni! Igaz, hogy a teremtés történetében angyalok teremtéséről nincsen szó. De már egy pár fejezettel arrébb szó esik az *Elohim* fiairól, akik nyilvánvalóan embernél magasabbrendű lények voltak és "bementek" Ádám leányaihoz, akik szépek voltak és valamilyen félisteneket, titánokat, hősöket szültek. (Az ilyen "pikáns" részeken átsiklott Apám.) És azután Izsák majdnem-feláldozásánál úgy olvassuk, hogy az angyal "beleszólt". Orthodox, biblia-hívő zsidónak eszerint hinnie *kell* angyalok létezésében és ugyanúgy Sátán létezésében is (akiről nem értettem, hogy Isten minek teremtette), mert hát a szent könyvekben ő is szerepel. Abban a gyönyörű lefekvés előtti imában egyébről sincs szó, mint ezekről a felsőbb lényekről. Hallom (minden szóra emlékszem, hiszen éveken át minden este hallottam), ahogy Apám hangosan inkántálja a négy őrangyalt, Michaelt, Gabrielt, Urielt és Rafaelt, akik majd vigyázni fognak ránk és felmondja azt a gyönyörű 91. zsoltárt, amely szerint nem kell félnünk az éjtszakának iszonyatosságaitól, mert Isten angyalait küldi, akik felvesznek szárnyaikra. Követte ezt Jákob áldása — egy ima, amelyben ez az ősatya nem is Istent, hanem saját őrző angyalát kéri, hogy áldja meg unokáit. És a végén Apám még a Sátánt is megdorgálta Isten szavaival. Téli estéken, meleg szobában, hatalmas Apám imádságainak védelme alatt (kívül leskelődött a sötét) jó volt lenni, élni, elaludni. El lehetett oltani a petróleumlámpát és

mindnyájan aludtunk Isten tenyerén, biztonságban, mint "Salamon király, akinek ágyára hatvan harcos vigyázott, mindegyiknek kard az oldala mellett, az éjtszaka félelmei ellen".

* * *

Akármennyire el is kalandoztam már a *zsidó telegráf*-tól, kell, hogy itt még tovább kövessem emlékeim fonalát, hiszen igazában emlékeimről akarok írni, gyerekkori emlékekről, gyerekkori eseményekről és nem csak azokról a kegyes istenbecsapásokról. (Hol vagy már, hol vagy már, gyerekkori mérgem! Mint Szép Ernőt abban a csodálatos világversében, "elért a bánat engemet" is.) Majd folytatom. De előbb megint "közbeszúrok".

Idősebbek, korombéli magyarok, akiknek Arany János még élő irodalom, talán még ráismertek, hogy az előbb (ha nem is egészen pontosan) a *Fiamnak* című versből citáltam egy sort. Ez is ama kevés vers közé tartozott, amit Apám meg én egyformán szerettünk. Pontosan a sor így hangzik:

Kívül leskelődik a sötét.

Mindketten majd hogy betéve tudtuk a verset. Olyan sorok, mint:

Mert szegénynek drága kincs a hit,

vagy pláne, hogy

Álljon a vallás a mérlegen,

Apám szónoklási szókincséhez tartoztak majdnem úgy, mint egyes sorok Kölcsey Parainesiséből. Ezt a könyvet Apám legszívesebben a szent könyvek közé szerette volna sorozni és beszédeiben, írásaiban állandóan citálta. Ha valaki, akkor Kölcsey a "világ népeinek jámborai" közé tartozott, akár ama "36" szentek közé, akiknek jámborsága fenntartja a világot.

* * *

A vallásos zsidó esztendeje egy tizenkét tételből álló csodálatos, újra ismétlődő, soha meg nem únható szimfónia és ennek a szimfóniának talán legmegkapóbb tétele a tavaszi pászka ünnep, az aggódva várt és mindig újra megszületett tavasznak, Niszan havának diadalünnepe.

Itt jut eszembe: évtizedek óta gondolok arra, hogy majd egyszer ha "ráérek", utána járok, hogy a zsidó hónapok nevei mit is jelentenek. Nagy *Webster* szótáram például csak magát a "Nisan" szót hozza, magyarázat nélkül, a *Britannica* pedig csak annyit mond, hogy a zsidók a babiloniaktól vették át a hónapok neveit és meg is adja az ősibb babiloniai verziót. De többet az sem mond. Még mindig nem tudom, hogy a Niszan miért Niszan. Első találkozásom a problémával idestova negyven esztendeje volt, amikor Thomas Mann *József*-trilógiájának első kötetét olvastam, még Budapesten. Abban találkoztam a Tammuz isten nevével (azóta persze sokszor találkoztam vele) és gondoltam, hogy nini, de furcsa, egy zsidó rituális hónap neve egy pogány istenséget örökít. (Persze ide volna az is sorozható, hogy az *Amen, Amen* kifejezés, imáink felkiáltó-jele, egyik egyiptomi főisten nevével azonos.)

A tavaszi ünnep alkalmából zsidók és keresztények — úgy láttam, hallgatólagosan — tekintettel vannak egymásra és holdév és napév majd hogy "össze" esnek. (Már gyermekkoromban feltűnt nekem, hogy zsidók és keresztények alapjában véve ugyanazokat az ünnepeket ünneplik, bár az egyik, mondjuk, kivonulásról beszél, a másik feltámadásról, de mind a kettő a tavaszt ünnepli.)

A nyolc-napos ünneplésről, a kovásztalan kenyérről, az ünnepet megelőző laskasütésről nem is akarok beszélni. (Micsoda sorozata az izgalmaknak, emlékeknek!) Vagy akár a "széder" estékről, amikor Apám térdén ülve vele énekelhettem a kis gödölyéről szóló arameus népdalt; hallgathattam a nagy talmudi szentek reggelig tartó mulatozásainak történetét; mint legifjabb, feltehettem a "négy kérdést", mely

szerint "ez az éjjel miért különbözik minden más éjjeltől"; és még bort is kaptam inni, négy hörpintésnyit — míg énekléstől és bortól egyaránt nehezülve, el nem aludtam Apám ölében. (Ó jaj, nagy az én bűnöm. Fiaimnak sohasem volt részük ilyen misztériumokkal teljes csodaestékben!) A háztartás heteken át fel volt fordulva az ünnep előtti nagytakarítással, edénycsomagolással, lisztnek, miegyébnek pincébe hordásával. El kellett raktározni külön a "zsíros" edényt, külön a "tejes" edényt, mit év alatt használtunk és ki kellett hozni a fáskamrából a "húsvéti" edényt, "tejeset", "zsírosat", és frissen sikált polcokra rakni őket, frissen kirakott kredencpapirosokra. (Csak újságpapirra tellett; és Anyámmal versenyeztünk, hogy ki tud ollóval szebb mintákat vágni a kredencpapirosokba.) Miután ez a sok izgalmas munka "a Teremtő szolgálatában" végeztetett, ezeken a gyönyörű napokon még tanulni is kevesebbet kellett.

A legizgalmasabb este az ünnep előtti este volt, mikoris Apám égő gyertyát adott a kezembe és lúdtollal és fakanállal felfegyverkezve vadászatra indult, mert hát az ember gyarló (különösen a nők) és hát lehet, hogy valami rejtett sarokban a nagytakarítás dacára ott felejtődött valami kovászos kenyér. Kiválóan jó komák voltunk Anyámmal és minden *"Narrischkeiten"* mormogása dacára elhelyeztünk egy-két darabka kenyérmorzsát olyan sarkokban, ahol Apám bizonyosan fog kutatni. Nem mondhatom, milyen boldog volt Apám, mikor azokat a morzsákat "felfedezte", a fakanálra rásöpörte és a fakanállal együtt ünnepélyesen elégette.

De hát mi köze van a színes-szíves emlékemnek a "zsidó telegráfhoz"? Igen, éppen erre vagyok most végül is rátérendő. Tehát, először is, itt volt az a sok edény, gyúródeszka, kenyérdagasztó teknő, miegymás, amely még mindig "kovászos" jellegű volt, mert évközben használtuk. (Nagy, hosszú traktátusok vannak arról írva, kedves olvasóim, hogy mit lehet "kovásztalanítani", mit nem. Ezt mind nem lehetett.) Azonkívül ott volt a hordócska bor, szilvórium, a háború ideje alatt zsák liszt, szárazbab, ami szintén mind "kovászos" volt. Hogyan lehetett ezen túladni? Hát ezen is segített a

hilleli bölcsesség (ha úgy nézed), az Istenbecsapás (ha mérges voltam). Készen vehettél Pesten, a Király utcában, a zsidó könyvkereskedésben, héber és magyar vagy német nyelven nyomtatott adásvételi szerződést (tehát az istenbecsapás intézményes volt; nem Apám találta ki), amelynek segítségével a hívő zsidó megszabadulhatott ettől a kényes problémától. Ebbe az űrlapba (a megfelelő részek már nyomtatásban) Apám beírhatta, hogy Kovács Mária mindenes, mondjuk noszlopi lakos, ezennel kijelenti, hogy szándékában van megvenni Apámtól a pincében, fáskamrában, egyéb helyeken található összes holmikat (részletek kisebb-nagyobb pontossággal beírva), ennyi meg annyi koronáért (óriási összeget kellett beírni a biztonság kedvéért) és ennek hiteléért ennyi és ennyi (általában két korona) foglalót ad. Gonoszkodó fiú lévén (no meg mert a kis buta cseléd-lány hogy is mert volna a Tisztelendő úrral tárgyalni), el szoktam magyarázni az éppen akkor szolgáló Marinak, hogy amikor a Tisztelendő úr oda ad valamit aláírni, csak írja alá bízvást és hogy itt van két korona (Anyám adta), amit adjon oda neki, amikor Apám kéri. Apám az "okíratot" és a "foglalót" gondosan, nagykomolyan elzárta és csak a nyolc napos ünnep leteltével hivatta újra Marit végső tárgyalásra, hogy hát igen vagy nem, továbbra is szándékában van-e mindazt megvenni. Néha bajok voltak. Néha a kis cseléd az "első" tárgyaláskor azt mondta, hogy ő bizony semmit sem akar megvenni. Néha a "végső" tárgyaláson nem tudta, hogy most nemet *kell* mondania. (Ilyenkor nadrágomban éreztem szívemet: "Mi lesz ha *igent* mond?" "Mit fogsz csinálni ezzel a sok holmival?" "Honnan volna Magának ezer forintja, hogy mindezt készpénzben kifizesse?" Ezek azt hiszem, csak olyan tervezett emlékkérdések. Azt hiszem, sohasem jutott idáig a dolog.) Legtöbbször símán folyt le a tárgyalás, pláne mikor puszipajtásom, Julcsa, az útmester lánya, volt nálunk, mint mondám, zsidó úricsaládnál jó-modort tanulni. ("Tisztelendő úr, mit is csináljak ezzel a sok vacakkal, holmival?") A tranzakció vége az volt, hogy Apám a két korona foglalót két koronával megtetézve visszaadta,

a szerződést eltépte (a vesztegetésről nem tudott) és bor, búza, szilvórium, gyúródeszka törvényesen megint a mienk volt.

(Csak a teljesség kedvéért írom még ide, hogy ismertem egy nagyon gazdag orthodox textilgyárost, aki minden pénteken délután "eladta" a gyárát a keresztény aligazgatónak, úgy, hogy a gyár szombaton is zavartalanul dolgozhatott.)

Itt aztán szólnom kellene egy különös intézményről, amelylyel sohasem voltam képes kibékülni — a sabesz-gójról, a keresztény hitközségi alkalmazottról, akinek egyetlen kvalifikációja az, hogy keresztény. De hát azt hiszem, már éppen eleget foglalkoztam ezekkel a különböző kibúvásokkal. Minek folytassam?

* * *

Érdekes kapcsolása az agynak (lehet, hogy csak az én agyamnak), hogy a "gój" szóhoz (amely valljuk be, egyszerűen a kiválasztott néphez nem-tartozást jelenti) egyszerre csak az antiszemitizmus-szó asszociálódik. "Antiszemitizmus". A fogalom, azt hiszem, hozzátartozik minden zsidó élmény-anyagához. Majdnem lehetetlen, majdnem elgondolhatatlan, hogy aki zsidó (mondjuk, hogy aki nem "gój") sohasem találkozott volna vele. Az én élményraktáramban az antiszemitizmus két kis parasztfiúval kezdődik és Hitlerrel, Szálasival, Auschwitz-cal sincs vége. Nehéz erről beszélnem.

Legelső emlékem? Furcsa, hogy helyére olyan pontosan emlékszem. Még ma is látom, ma is meg tudnám jelölni a két utcasarkot — ahol a zsidótemplom mögötti utcába nyilik az első parasztutca, ahova tehát a magamfajta fiúk már ritkábban kerültek. Az egyik sarkon látom magamat — a Bellavits korcsma sarkán, mellettem egy másik zsidó fiúcska, talán a Weisz Sándor, Silber bácsi unokája. Nem tudom, hová megyünk, mit keresek ott. A másik sarkon pontosan látom a fehérre meszelt, már kissé parasztutcai stilusú házat, kapuja mellett egy kis táblával; egy öreg ügyvéd táblájával, melyen még nincs "Dr." jelzés. Azon a sarkon áll két "pa-

raszt" fiúcska és egyszerre csak hallom, kiabálják a túlsó oldalról:

Zsidó, s..gemből iszó'

és már ugyanabban a pillanatban hallom, amint Sándor, ha ő volt, visszakiabál:

Paraszt, v.l.gamból harapsz

Maga a szók durvasága megdöbentett. Soha nem tudtam a gátlást legyőzni; soha életemben nem tudtam — még máig sem — kiejteni ezeket a szókat, sem egyéb neveket, amelyeken férfiak, ha maguk között vannak, minden további gondolkozás nélkül nevezik az altesti részeket, szerveket és azok funkcióit. (Ez a tabu a mai amerikai irodalomban megszűnt. Nem emlékszem rá, hogy analizisem folyamán ez a kérdés bármikor is szóba került volna. Persze analitikusom legalább olyan gátolt volt — angolul úgy mondanák, hogy Victoria-korabeli gentleman —, mint én, a "páciens".) Idekívánkozik hirtelen, hogy leírjam, hogy férfi öltözőkben mindvégig szégyenlősen vetkőztem, öltözködtem. Apámtól örököltem.

Ez a "szóváltás" maradt első emlék-kapcsolatom az antiszemitizmussal. Ami — visszagondolva — még ma is megdöbbent, az nem a használt nevek durvasága. Elég hamar megtanultam, hogy a szegény ember, a tanulatlan ember nem úriember. Nevén nevezi a dolgokat és minden nagyobb emóció nélkül rád mordul, hogy édesanyáddal bizonyos szekszuális kapcsolatba kerülj. Ami most megdöbbent, egészen más. Nekem akkor új volt nemcsak a szavak használata, hanem az a készség is, amellyel például Sándor barátom válaszolt. Nyilván mindennapos volt az ilyen szócsata gyerekek között. Nyilván generációk óta szórták egymásra a szavak piszkát.

Két másik idetartozó és szintén korai emlékkép (nem tudom miért) ugyanahhoz az utcakereszteződéshez kapcsoló-

dik. (És itt most hirtelen kinyílik egy "Bellavits vendéglő" címzésű emlékdosszié; nem, nem, ne félj olvasóm, nem kezdem el...) Megint kis parasztfiúk állnak a fehérremeszelt ház előtt. Most is hallom, ahogy átkiabálják hozzám, vagy hozzánk, hogy

Megöltétek az Úr Jézust.

Valami más alkalomkor (erre rosszul emlékszem) valami fajta gúnydalt énekelnek, amelyre idestova majd hetven esztendeje próbálok visszaemlékezni, de csak a refrénje maradt meg:

Mózes a moslékban.

(Ki hallotta valaha?)

Az a tény, hogy Sándornak (ha ugyan ő volt; mindegy) megvolt a kész rímelő válasza az "antiszemita" fiúcskák rímjére, nem csak azt mutatja, hogy ilyen szó-csatározások a külvárosi utcékban nem voltak ismeretlenek. Úgy fest, hogy a zsidó fiúk sem voltak sokkal toleránsabbak, mint a túloldal. Talán nem voltak olyan durvák és aggresszivek. (Végre is kisebbségben voltunk.) Talán inkább hát mögött és humorizálva próbálták, hogy negativ érzelmeiknek kifejezést adjanak.

Apámtól ilyesmit soha nem hallottam. Apám a korrektség mintaképe volt és tényleg hitte, hogy a talmudi mondás szerint,

a világ népei jámborainak
igenis jussuk van a túlvilághoz.

Nekik persze csak azt a hét (vagy talán öt) parancsolatot kellett betartaniok, amelyet Isten Noé fiainak adott (de jó nekik), míg nekünk, a kiválasztott népnek, 613 parancsolatot kellett teljesítenünk (közöttük 365 volt a tilalom), hogy a túlvilágot kiérdemeljük. (Nyilván külön páholyüléseket kaptunk.)

Apám tisztelte a vallásos kereszténveket, közel érezte magát hozzájuk. ("Hiszen ugyanazt az Istent imádják".) Szónoklataiban is gyakran utalt hívő keresztényekre, mint követendő példákra: Igen, a keresztény szomszédasszony nem szégyeli, hogy olvasóját kézben tartva induljon templomba, istentiszteletre. Mi zsidók szégyeljük, elrejtjük ruhánk imarojtjait, szégyeljük az ajtófélfára erősített mezuzát(a bibliai idézeteket tartalmazó dobozt), amely a világ előtt is zsidókká bélyegez (így mondta: bélyegez) bennünket.

Mármost persze az is igaz, hogy Apám a Jézus vagy Krisztus nevet soha ajkára nem vette. Ha elkerülhetetlen volt, akkor például egy évszámról azt mondta, hogy az "közönséges időszámítás előtt"; soha azt, hogy "Krisztus előtt" és persze azt sem, hogy *A. D.* (Bizonyosan említettem volt már, hogy, ha csak lehetett, Apám mindig a rituális hold-kalendárium szerint jelezte a napokat —, az éveket a világ teremtésétől számítva. Az év, amelyben születtem, 1900 nyara, a családi naptárban 5660-nak volt elkönyvelve és Apám születésnapját — az anyakönyvi bejegyzés december 8-ik napját adja — Chanuka másodnapján ünnepeltük, ami, ha jól tudom, csak minden 18 évben esik ugyanarra a nap-kalendáriumi napra. (Hogy miért, azt bizony már elfelejtettem. A rituális kalendáriumot érteni különben sem olyan egyszerű.)

Anyámról nem mondhatom, hogy hasonlóan "delikát" lett volna és nyilván ő volt az, aki a közszájat inkább képviselte. Tőle hallottam a Jézus nevet: (a jiddis Joisl, ejtsd Joizl) névre korcsosítva. (Az "l" rag osztrák-német dialektusokban kicsinyítést is jelent, nem leértékelést.) És ha például Úrnapi vagy Feltámadási körmenetek alkalmából a Főtér feketéllett az ünneplőktől, akkor hosszút sóhajtva (valamennyi irigység és bámulat is vegyült a sóhajban) menthetetlenül elismételte, hogy *"Ja, der Joisl hat eine Gewure* (Jiddisül a Gewure szó hatalmat, tehetséget, talán sikert is jelent).

Még egy idetartozó emlékről kell beszámolnom, a karácsonyt megelőző "szent" estéről. Apám soha egy szóval sem említette, hogy mi ad jelentőséget ennek az estének. (Em-

lékezni tudnék rá, ha beszélt volna róla.) Ezen az estén Apám a szent könyveket ki nem nyitotta. Hogy miért nem, azt nem tudom. Valami egyéb könyvet, újságot olvasgatott és én is "szabad" voltam. Feltételezem, hogy ez valami, talán orthodox körökben elterjedt szokás lehetett. Nem tudom. Sohasem volt alkalmam máshol, máskor szentestét orthodox zsidók között tölteni; és bevallom, soha nem is érdeklődtem. Homályosan arra is emlékszem, hogy Anyám az estét *der Gekreuzigte* estéjének aposztrofálta és erre volt egy héber vagy jiddis szava is. (Érdekes, hogy annyira Apám-dominálta életünkben, Apám-dominálta emlékezetemben Jézus és karácsony tisztára Anyámhoz fűződő emlék.)

Különben ez a jelenség, antiszemitizmus, devecseri, gyerekkori, paradicsomi személyes élményeim között alig szerepel. A zsidók kiegyezéskorabeli "emancipációja" és a zsidó vallásnak valamikor nem sokkal később a "bevett" felekezetek közé való "recepciója" fényes csillagokként ragyogtak a magyar égen. (Az idézőjeles szavakat még ma is Apám szájából hallom.) És jószívű, istenfélő Ferenc József királyunk napként világított, melegetett zsidót, nem-zsidót egyaránt. És miért is lett volna egy neolog magyar zsidó cionista? Hiszen a mi Messiásunk már eljött, a mi számkivetésünk már véget ért. Az orthodox zsidó, az más. Annak majd hogy jobban esett volna, ha csak "megtűrt" marad és nem kell érzelmileg az állam, a környezet céljaihoz, ambicióihoz, fájdalmaihoz alkalmazkodnia. Apám szegény megint kétlaki volt — érzelmeiben is magyar hazafi; — de azért várta a Messiást is. Igazán várta; a reggeli imában minden nap elmondta, hogy várja.

Nem mondom, tudtam arról, hogy volt tiszaeszlári vérvád, Scharf Móric (a vádlott) és Solymossy Eszter (az áldozat). De volt Eötvös Károly, a keresztény ügyvéd, a "Nagy Per" szerzője és az igazság védője. És a magyar igazságszolgáltatás, amely a végén Scharf Móricot felmentette. (Persze a Zsilinszky fiúkat is, pedig embert öltek. Ezt Apám rosszallotta.) És ez már különben is mind régen volt. Azt is tudtam, hogy Romániában zsidóknak nincsen polgár-

joguk, hogy Oroszországban zsidók nem lakhatnak mindenütt és hogy Németországban zsidó nem lehetett katonatiszt. Mindez hazámban nem volt elképzelhető — hiszen íme a devecseri Schultheiss fiúból altábornagy lett, hadtestparancsnok, még nemességet is kapott "devecseri" előnévvel. (Persze lehet, hogy "kitért" — Silber bácsi így emlegette.) És már az én emlékezési éveimbe esnek oroszországi vérvád és pogromok. Valami Kisinev vagy Kisenev nevű városra emlékszem, valami szerencsétlen, együgyű, fiatal, talán Bejlis nevű zsidóra, akit gonosz felbújtók és babonás parasztok megint azzal vádoltak, hogy megölt egy keresztény gyermeket, mert a zsidók a laskába keresztény vért kevernek. Persze Devecserben, Magyarországon Apám meg én biztonságosan mehettünk abba a parasztházba, a Krausz fiákeros udvarába, ahol egy keresztény pékmester külön e célra kiégetett, megkóserozott kemencéjében évről évre sütötte a laskát, míg Silber bácsi — Apám főfelügyelete alatt — árgus szemmel vigyázott, nehogy (Isten ments!) akárcsak valami kenyérmorzsa is keveredjék a készülő tésztába. (Még most is látom a mángorló fajta, kézzel hajtott masinát, amelyik vékony lapokba préselte a tésztát. Szabad volt kézbe vennem a lyukasztót, amivel a tésztát keresztül-kasul kellett boronálni, hogy gyorsabban és egyformára süljön. Arra is emlékszem, hogy milyen csalódás volt számomra, amikor a világháború alatt a hitközségi vezetőség elhatározta, hogy egyszerűbb, vagy talán olcsóbb Pestről, "macesz gyárból" kész laskát hozatni, mint a sütéssel bíbelődni. Most is látom még a kék csomagolópapirban készen érkezett ötkilós csomagokat. Első példája volt ez a városi gyári civilizáció betörésének az önellátás romantikájába. Valami elveszett, elmúlt és csak emlékben maradt meg. Még arra is emlékszem, hogy Apám külön hozatott egy talán egy-kilónyi különleges laskát, valami fajta kézzel gyártott, vastag, durvább, kerek laskát; *"s'mire"* macesz volt a neve. A széder tálra, a két ünnepi széderesti otthoni istentiszteletthez ezeket az ultrán kóser laskákat használta. (A macesz-gyári laska, az mégis csak gyári, neolog produktum volt...) Érdekes példája volt

ez annak a, mondd, babonának, amely szerint a szellemiség valahogy kisugárzik a testiségre, különösen ha ételekről van szó. A s'mire-maceszt aratástól őrlésig, tésztától sütésig csakis vallásos, szombattartó zsidók gyártották. Az valahogy "szentebb" volt, mint a többi macesz. Ez állt a borra is, amit a péntekesti étkezésnél Apám megáldott. Mindig morogtam, hogy mitől lehet a bor "kóser" vagy "nem-kóser". A szalonnát, azt értettem. A disznóhúsevést Isten a Tórában *expressis verbis* eltiltotta. Ezen nem lehetett gondolkozni. Ez az u. n. *chukkim*-ok közé tartozott. De hogy miért kellett, hogy a kóser bor szőllőjét vallásos zsidók lábbal tapossák, ne géppel préseljék. És a végén mi különbséget tett, ha a mindenes-lány a boros üvegekhez (Isten ments!) hozzá is nyúlt volna. Persze akkor még nem olvastam Freudot és nem értettem a *tabu*-k értelmét, az irracionálisnak valóban való racionáléját. Van, valljuk be, van az antiszemitizmusnak egy visszája is. (De erről nem könnyű beszélnem.)

Persze ez az irracionális tabuszerű kisugárzás ételre, italra fennállhatott még zsidókkal szemben is. Mintha már említettem volna azt a nagyon orthodox családot, akik nemették meg a devecseri kántor-metsző által levágott baromfit, akármennyire pontosan, minden szabály betartásával is történt a "vágatás" — mert metszőnk, Kohn úr felesége nem hordott parókát. (Apámnak ilyenkor vérzett a szíve. Nem tudta maga sem, hová tartozik.) Igen, szegény, tényleg sohasem tudta, hogy hová tartozik. Igen, megtartott szigorúan minden szokást, rendelkezést, bár ugyanakkor Hirsch erkölcsi racionalizmusával magyarázta a parancsolatok jelentőségét, tilalmak értelmét. Csak ismételhetem, hogy áhítattal várta a Messiást, de magyar hazafi is volt. Nehéz ezt magyarázni. Az orthodox zsidóság alapjában nem volt "hazafias" és ezért érzi az orthodox jól magát Amerikában, ahol nem szükséges, hogy az ember "hazafias" legyen és nem érzi jól magát például Izraelben, ahol a "hazafiság" élettartalom és a "hősi halál" nem frázis. (Nem akarom persze azt a látszatot kelteni, hogy az orthodox zsidóság hazafiatlan, távol legyen éntőlem. "Hazafiatlan" és nem "hazafias"

egészen különböző fogalmakat takarnak.)

Erről hosszan lehetne beszélnem. Sohasem felejtem el, az "antiszemita" öreg Zichy grófot (azt hiszem ő volt a nyitrai gróf), aki az "összeomlás" és Csehszlovákia megalakulása után sürgősen letette a hűségeskűt a csehszlovák alkotmányra és amikor megkérdezték tőle, hogy ezt, mint magyar gróf, hogyan tehette, azzal felelt, hogy ha Isten úgy rendelte, hogy az ő háza, hazája Csehszlovákia legyen, akkor ő ebbe kell, hogy belenyugodjék és ehhez alkalmazkodjék. Ugyanúgy sohasem felejtem el, hogy Ambrus Vilma barátnőm nagybátyja Schor Ernő munkácsi vagy beregszászi gimnáziumi tanár családjával és majd mindenét hátrahagyva megérkezett Pápára, mert hát egy magyar csak nem fogja hazáját elárulni és egy idegen államra felesküdni. Több ilyen esetről tudok, derékban kettétört karrierekről. (De ezek neolog, érzelmileg asszimilált zsidók voltak.)

Amennyire ezt meg tudom ítélni, a szlovákiai orthodox zsidók nagyjából Zichy gróf álláspontját foglalták el, még ha nem is szaladtak hűségeskűt tenni. A csehek, bölcsen, csak annyit vártak el a zsidóságtól, hogy ne legyen magyarérzelmű, pláne irredenta és lehetőleg ne rontsa a statisztikát. (A népszámlálásnál adja nemzetiségét zsidónak, ha már nem adhatja szlováknak.) Még cionista is lehet. A magyar időkben a helyzet sokkal kényesebb volt. Magyarországon a magyarság nehezen érte el az 51 százaléknyi többséget és ha a zsidók nem írták volna magyarnak magukat, a magyar többség még látszatra is eltűnt volna. Amint már egyszer említettem, egy Zsolna melletti kis faluban Fanny nagymama bátyja volt az egyetlen zsidó. Ő volt a falu bírája és, úgy emlékszem, az egyetlen polgár, aki magyarnak jelentette ki magát a népszámlálásnál, körülbelül 1910-ben. (Pár szónál többet nem tudott magyarul, de legalább írástudó volt.)

Emlékezetes számomra egy orthodox zsidó fiatalember hadinaplója, amely folytatásokban, valamikor talán a huszas évek végén, azt hiszem, a pesti orthodox hitközség hivatalos magyar nyelvű lapjában, a "Hagyomány"-ban, mint tárca jelent meg. Kísérteties írás volt; soha hasonlót nem ol-

vastam. Ez a fiatalember négy évig volt katona és nyilván naplót vezetett. Az egész írásműnek egyetlen témája volt: hogyan lehetett a legnagyobb nehézségek közepette, a legnagyobb áldozatok árán keresztülvinni azt, hogy a szombatot, és az imádkozási időpontokat és a rituális étkezési szabályokat lehetőleg betartsa. A világkataklizmának nem volt semmiféle egyéb aszpektusa (juj, visszalatinosított angol szó!) amely szerzőnket érdekelte volna, vagy amit bármi módon tudatosított volna. Hirschfeld Ernő barátomnak (az elsők között volt, akikről hallottam, hogy munkaszolgálatban elvesztek) mutattam a cikksorozatot. (Apám beküldte; nagyon imponált szegénykémnek.) Ernő fején találta a szeget: *Vier Jahre zwischen Gojim*- mondta. Ez volna a helyes cím. Erről szólt.

Apám, mondom, lelkesedett a műért: Mi mindent lehet erős akarattal keresztülvinni! (És ebben persze igaza volt.) Még egyik prédikációjába is belefoglalta. Egy jelenet keltette fel különösen lelkes figyelmét: Íme, Isten vigyáz az ő jámboraira! Szóval, fiatal emberünk éppen imádkozott a lövészárokban, éppen annál a bizonyos 18 áldásnál tartott, amelynek elrecitálása alatt megmozdulni tilos. (Jaj, a gyerekkori félelmek: Mi történnék, ha széjjelterpeszteném a lábaimat, míg az imát mondom?) Jaj, fogja-e bírni Kohn kántor úr órákhosszat, míg a hosszúböjti imának ezt a részét mondja?) Ez az imádság egy olyan örömteli felkiáltással végződik. (Tulajdonképen héberül kellene ideírnom, mert csak úgy van értelme, s Apám is úgy dramatizálta.) Magyar fordításban körülbelül: "Békét teremt magasságaiban, teremtsen békét számunkra", stb. Mindegy. Szóval ennél a passzusnál az az imádságos megmerevedés hirtelen megtörik és három lépést kell hátra, majd megint három lépést előre tenni, jelezvén az ima végét. A történet drámai része az volt, hogy abban a másodpercben, ahogy történetünk hőse hátralépett a sorból a "Békét teremt" szavaknál (hallom, látom, ahogy Apám megjátssza a jelenetet), gépfegyverropogás söpört végig a lövészárkon és barátunk csodával határos módon (vagy ahogy Apám mondta, Isten csodálatos

akaratából) éppen élve maradt. (A vicc az, hogy ez még igaz is lehet. Élet és halál pillanatokon múlott, és hogy véletlenül az a golyó mikor mit talált.) Apám másik kedvenc története volt a katona, aki a mundérja bal-felső zsebében, "a szív felett", egy kis bibliát hordott, amelyben egyszer egy puskagolyó megakadt. Bizonyosan ez is igaz történet.

Igaz, ha vérvád nem volt, de volt antiszemitizmus Devecserben. Devecserben is, Magyarországon is. Homályosan emlékszem egy "Új Lap" nevű újságra, amit Kulcsár szabó mester úrnál láttam és amelyben olyan csúnya, sasorrú zsidók karikaturáival találkoztam. És még későbbről emlékszem egy újonnan megnyílt boltra, amire az volt kiírva, hogy

Keresztény Fogyasztási Szövetkezet.

Valami "antiszemita" Zichy grófot hallottam emlegetni ezzel kapcsolatban. ("Sajnálja a zsidóktól a kenyeret.") Persze akkoriban fogalmam sem lehetett arról, hogy a "fogyasztási szövetkezet" problémája nem azonos a zsidókérdéssel vagy az antiszemitizmussal. De hát ez a fogyasztási szövetkezet "kereszténynek" deklarálta magát, tehát tényleg csak a zsidó boltostól sajnálta a megélhetést és zsidót még inasnak sem vettek volna fel.

* * *

Azt, hogy egy élet a maga egészében tényleg istenszolgálat, istentisztelet lehet és minden nap ünnepnap, Apám majd hogy meg nem valósította. Gondolom, csak a nagy chaszid rabbik élete lehetett teljesebben Istenbe koncentrált. A napok, Apám napjai, tényleg mind Isten ölében nyugodtak. Persze könnyű volt neki, mondtam akkoriban magamnak. Hiszen rabbi és tulajdonképen semmi dolga sincs. Hát persze, hogy szolgálhatja az Úristent. Igaztalan volnék Hirsch szelleméhez, erkölcstanához, a *Choreb* nevű vallásfilozófiai művében lefektetett elvekhez (Apám éveken keresztül dolgozott a "Choreb" magyarra átültetésén; nem tudom, hová lett a kézirata), ha ezt továbbra is így gondolnám. Minden

munka istenszolgálat lehet, ha végcéljaképen embertársadnak szolgálsz vele, akár lisztet mérsz ki, akár kéményt sepersz, akár szandált foltozol és ha megkeresed vele azt, ami lehetővé teszi, hogy családodat eltartsad és Isten igéjében elmerülhess. Ma be kell vallanom, hogy akármennyire is hadakoztam korai kezdetektől fogva Apám életvezetése ellen, én a végén sokkal, sokkal többet kaptam érzelmi útravalónak életemhez, mint adni tudtam fiaimnak. És még egyet kell, ha ismétlem is, hozzátennem: Nem-beszélő, gátlásokkal teli Apám érzelmeit szertartásokon keresztül tudta felszínre hozni; formalitások mögött, mint tartalom, ezek mindig kiütköztek. Ha péntek estéken kezét fejemre téve elmondta a hármas áldást, tényleg áldani akart. Legszebb idetartozó emlékemet (a hétköznap mondott ünnepi zsoltárról) már elmondtam egyszer. (Lásd az Előszót.) Amint mondám, még ma is könnyes lesz a szemem, ha rágondolok.

* * *

Igen, igen. Az élet mint istentisztelet. Valahogy így játszódott le a reggeli felébredés, felkelés rituáléja, a felkelés mint istentisztelet: Apám, amióta csak emlékszem rá, hajnalban kelt, nyáron pontosan négy órakor, télen később. Mire engem felébresztett (mindig pontosan háromnegyed órával a reggeli közima előtt), addigra ő már elmondta volt az összes magánosan elmondandó imádságokat, elrecitálta az aznap elrecitálandó zsoltárokat, átnézte az aznapra kijelölt talmud-adagot, szabályzat-studiumot és elintézte volt (így trenirozta magát) testi szükségleteit. A vallási viselkedési szabályzatok szerint ajánlatos volt "tisztán" megjelenni a templomban, az Úr színe előtt. (Chaszid zsidók általában kötelet kötnek derekuk köré, hogy elválasszák testük "tiszta" részét a tisztátlantól. Apám ilyesmit soha sem tett volna. Nem szerette a chaszid külsőségeket, túlzásokat. Hirsch és iskolája, ha Apámat hozzájuk számíthatom, racionalisták voltak, bölcselkedők. Mi sem állt távolabb tőlük, mint a chaszidok — érzelemkitöréseikkel, szentjeikkel és a

vallási törvényekben való járatlanságukkal.) Aztán engem keltett fel. C'vi, kezdte, *steh auf*, németül folytatva, hogy a *Teremtőt szolgáljad* (ezt már héberül mondta). Amint felébredtem, először nem Apámnak járt a reggeli köszöntés. Még mielőtt a szememet kinyitottam és még mielőtt a rituális kézleöblítést elvégezhettem volna, hálát kellett adnom (jól emlékszem még ma is minden szavára a héber mondatnak) az élő és örökkévaló királynak, hogy könyörületességében vissza adta nékem lelkemet, amely persze elalvásom után felszállt a mennyekbe, ahova beajánlottam volt a lefekvés előtti imámmal, Isten tenyerébe. Rendes áldást, Isten neveivel kezdődőt (*broche* az ilyen igazi áldás közhasználatú héber-jiddis neve) kézmosás előtt nem volt szabad még mondani. (Ezért a különös megszólítás: "Élő és örökkévaló király.")

Magát a természetes szükségletek elvégzését nyilván túlzás volna istentiszteleteknek nevezni, (bár a viselkedési szabálykönyvek ezt is minden *minutiákkal* megtárgyalják), de már az azt követő kézleöblítés és áldásmondás ennek is szertartásjelleget adott. (Nem lehetett csak úgy, a vízvezeték folyóvizével vagy akár szájas kancsóból kezedre öntött vízzel tisztálkodnod. Apám ágya mellé lavor volt készítve és a kézöblítő-víz külön kerek kétfogantyús kézöblítő edényben, nehogy tisztátlan kezekkel négy lépésnél többet tegyen.) Hálát kellett adni: "Áldassál Te, Adonáj, Elohimunk, a világ királya" (minden áldás így kezdődött, a többit szabadon, rövidítve fordítom), mert különböző vezetékekkel, nyílásokkal láttad el testünket, melyek ha kinyílnának vagy becsukódnának, akkor képtelenek lennénk létezni és megállani Színed előtt...

Hogy imádság, áldásmondások, zsoltárok éneklése adták meg a keretét minden étkezésnek, arról persze beszélnem sem kell. Minden Isten nevében történt, minden Istent volt szolgálandó. Az étkezés istentisztelet volt. *Sub specie eternitatis.*

Csak még egy pár mindennapos áldásmondást akarok felemlíteni, amelyek tulajdonképen még a felébredési-felke-

lési ceremóniához tartoztak. Nemcsak azt kellett megköszöni, hogy vissza kaptuk lelkünket, hanem külön-külön azt is, hogy Isten nem teremtett bennünket pogánynak, rabszolgának és végül — nőnek. Az igazi "kiválasztott" nép mi férfiak voltunk; a kemény szolgálatot Isten csak tőlünk követelte. A vallás világa férfi-világ volt és a legtöbb élménye férfiélmény. Apámé és az enyém. Az a tizenkét hónap micsoda sorozata, állandóan változó kaleidoszkópja a színeknek, hangulatoknak: A pászka ünnepben Anyám is szerepel, persze inkább a munkában, mint az ünneplésben. Az egész háztartás kifordítása, visszafordítása mind az ő vállain nyugodott. De a többi ünnepnap, gyászünnep, mint örömünnep: a "hetek" ünnepe; a nyári gyászhetek, Jeruzsálem pusztulásának évfordulói (földön ülve, cipőtlenül, bőjtölve sírni Jeremiás siralmait); az őszi nagyünnepek; a sátor-ünnep (amely a szentföldi tejjel-mézzel folyó Kanaánért mond köszönetet); a "Tóra örömünnepe" (amikor szerencsés befejezés után ismét újra kezdik elölről Mózes öt könyvének olvasását és körmenetben táncolni, virágokkal dobálózni szabad volt a templomban) — ez mind férfi ünnep. Anyám képe majdnem teljesen hiányzik ezekből az emlékekből. De minden évben van egy hónap, Elul, nyárutó hava (az utolsó hónap a zsidó újév előtt, amikor tulajdonképen semmi sem történik, csak a várakozás) ez mindig Anyámra emlékeztet. Apámmal minden hold-hónap elején kimentünk a szabadba az új holdat (a "születést") imádsággal köszönteni. Anyámat úgy látszott, nem érdekelte sem a hónapok változása, sem a hónapok köszöntése. De ahogy a nyár múlóban volt, és Apám és én kimentünk az udvarra, hogy ezt a nyárutói új holdat köszöntsük, Anyám hirtelen, majd hogy nem váratlanul, felsóhajtott. "Elul", ismételgette, "Elul, Elul". *Ein Jahr ist wieder vergangen.* És e mondatban benne volt az elmúlásnak és újjászületésnek, az élet végességének és örökkévaló körforgásának minden szomorúsága, minden bizakodása.

Csak hogy itt közbeszúrjam: Kisgyerek korom óta emlékszem rá, hogy a devecseri levélhordó minden évben meg-

jelent január elsején és egy naptárat hozott ajándékba. (Elvárta persze, hogy viszonzásképen egy pár koronát vagy forintot kapjon ajándékképen.) Ebben a kalendáriumban még meg volt a hónapoknak szép magyar nevük: január: tél hava; február: télutó hava; március: tavaszelő hava; és így tovább. Én magamban ma is így szeretem nevezni a hónapokat. Augusztus: nyárutó; Szeptember: őszelő; Elul: valamennyi mindkettőből — a szót még mindig Anyám hangján hallom — rezignáció és köszönet keveréke: Köszönjük Úristen, hogy élünk, hogy egy évet megint megéltünk és egyben köszönjük, Úristen, hogy elmúlik és egy évvel közelebb vagyunk az elkerülhetetlenhez, minek dátumát csak Te tudod. Köszönjük Úristen az életet, pedig tudjuk, hogy elmúlik.

* * *

Apám egyébként gyengédnek szintén nem volt mondható: ha elutazott, vagy megjött, Anyámat talán épphogy csak homlokon csókolta. Nekem szabad volt kezet csókolnom. Ennyi volt a megengedhető érzelmi manifesztáció. Apám, úgy emlékszem, elég sokat utazott. Hogy miért utazott? Ennek könnyű a magyarázata. Először is itt volt a "klán" és itt volt az a rengeteg rabbi rokon az "igazi" Anyám oldalán. Anyám korai halálával Apám igazában csak "kültagja" volt a Landesberg klánnak, de azért nem feledkeztek meg róla. Esküvők, temetések, pasziták, barmicvók alkalmából minél több rabbi volt jelen, annál nagyobbszerűnek tűnt a családi esemény. Meg azután ott volt a sok rokon az Apám oldalán. Ezek nagyrészt korcsmárosok voltak, szlovákiai fakereskedők, falusi kiskereskedők, Őnáluk a családi büszkeségek éltetője volt a testvér-vagy rokon-rabbi, aki külön melegséggel áldott meg frigyet, siratott halottat. Volt aztán még egy másik ok is, amiért utazott. Apám soha nem szerette Devecsert. Miután a két szombattartó, Adlerék és Mauthner Adolfék elmentek és pláne mikor én is elkerültem előbb a gimnáziumba, azután egyetemre, Apám teljesen egyedül maradt. Társtalan. Szótalan. Jót tett neki az utazás. Egy

tanév idejére egyszer egy unokaöcsémet adták szülei hozzánk "kosztba", hogy zsidó elemibe járjon, mert a faluban, ahol éltek, nem volt zsidó elemi. A huszas évek elején Elza, egy Linksz-unokahúg töltött egy tanévet nálunk. Aztán egyszer Apám egyik vágyálma teljesült: volt egy "bócherje", egy fiatal talmudista, aki vele tanult és így készült jesivai felvételre. Kicsi, csúnya, nagyon okos fiú volt a bócher. Devecsert, a devecserieket nem sokra becsülte (senkit ott a Talmud nem érdekelte) és amikor nyáron hazajöttem és elkezdtem irodalmi *soiré*-imet a devecseri ú. n. művelt középosztálybeli leányokkal, csak rosszalólag csóválta a fejét.

Mint mindig, ha ezek a dolgok eszembe jutnak még ma is, rejtély előttem, hogy ugyanakkor, amikor a lányok között igen nagy volt népszerűségem, a fiúk továbbra is utáltak. Az "elükelü" osztálytársakkal, kikkel a négy elemit együtt végeztem és akik aztán mindjárt gimnáziumba kerültek, még a nyári vakációk alatt is alig találkoztam. Egyetlen egy lett közülük orvos — Andor, a rőföskereskedő fia, aki egyszer mikor játszani akartam az "úri" fiúkkal (mondom, akkor ők már gimnazisták voltak) bezárta orrom előtt házuk kapuját. Dunántúli kisvárosi doktor lett belőle, mikor én már Pesten elég jó nevű specialistának számítottam. Soha fel nem keresett. (Igaz, én sem őt.) A náci időket nem élte túl. A többiek, a gazdagok, nagyrészt folytatták a szülők üzleteit, gazdaságait és tudtommal haláltáborokban, munkaszolgálatban mind elvesztek. A szegény fiúk, akik Pestre kényszerültek: azok közül páran megmaradtak.

Hogy visszatérjek Apám utazásaihoz: különösen jól emlékszem arra az egynéhányra, amely próbaszónoklat céljából vitte őt rabbit-kereső hitközségekbe. Apám boldogtalan volt Devecserben, minden áron "jobb" hitközséget kívánt magának és nem elsősorban az elégtelen fizetés okán. "Emberek" között kívánt élni. Minden héten megjött az Egyenlőség című hetilap és Apámnak első dolga volt, hogy a pályázati hirdetéseket átböngéssze. Zsidó tanítókat, kántorokat, metszőket és néha rabbikat is kerestek. Emlékszem a hosszú ívpapiron Apám gyönyörű gyöngybetüivel írott pályázatok-

ra, *curriculum vitae*-vel, amiből persze mindig kitűnt, hogy Apámnak nincs szemináriumi "oklevele". (Az Egyenlőségben neolog hitközségek hirdettek.) Az orthodoxok egész másképválasztották rabbijaikat és oda pályázni, doktori ranggal megbélyegzetten, és még hozzá neolog községből, úgyis kilátástalan lett volna. A legtöbb pályázat visszajött, udvarias levél kíséretében. Némely hitközség próbaszónoklatra hívta meg Apámat és azután írtak sajnálkozó levelet. Egy hitközség, a mezőtúri kétszer is meghívta Apámat próbaszónoklatra. A végén nem választották meg.

Szegény Apám második útja tragikomikusan játszódott le. Mezőtúron egy percre állt meg a gyorsvonat Erdély felé és Apám, hordár nem lévén kéznél, podgyásza nélkül szállt ki a vonatból, ahol a hitközség küldöttjei várták. ("Csak nem jelenhettem meg ottan kofferral a kezemben" — magyarázta nekem.) Szó ami szó, a vonat elindult Apám podgyászával, a tiszta inggel, az ünneplő ruhával és, persze az imakönyvével, a kellékekkel és a szónoklat kéziratával. (A MÁV egy hét mulva hibátlanul és díjtalanul visszaterelte a podgyászt Devecserbe.) Hogy ez az incidens a sikertelenséghez hozzájárult-e vagy sem, nem tudhatom. Tény, Apám nem lett Mezőtúron rabbi.

Mikor 1925-ben friss kieli doktori diplomámmal hazaérkeztem, az az örömhír fogadott, hogy Apámat megválasztották kőszegi rabbinak. Ötvenöt éves volt, fehér szakállú. Ott élték le Apám és Anyám életük utolsó, majdnem két évtizedét, boldogabban, megelégedettebben. Kőszeg régi kulturájú "szabad királyi város" volt és a hitközség a nagymultú burgenlandi zsidó községeknek volt egyike. Elég, ha ezek közül példának Kismartont említem — az Esterházy herceg és a Haydn Kismartonját — és az ottani híres zsidó muzeumot. Hogy mi lett a muzeumból a náciuralom idején, bizony nem tudom. (Máma Kismarton, Eisenstadt néven, az osztrák Burgenland fővárosa.) Bécs közelsége és a német nyelvi kultura mindenen meglátszott. (A zsidóknak, úgy érzem, egyik szellemi jellemzője a kétnyelvűség. Devecserben a zsidók, különösen a fiatalabb generáció, már nem tudtak németül.

Kulturális elszegényülésüket mi sem mutathatta volna jobban.) Kőszegen sem volt Apámnak nagy fizetése, nagy jövedelme. De nem szorult államsegélyre. A kőszegi hitközségnek (ugyanúgy egy sereg egyéb kőszegi jóléti és kulturintézménynek) anyagi létalapját a báró Schey Fülöp-féle alapítványok biztosították. Fülöp báró, az olasz-osztrák háborúk idején lett hadiszállításokból gazdag ember és szülővárosának jótevője. A mükincsnek számítható gyönyörű zsidó templomot is ő építette. (Veteményraktár volt, amikor valamikor a hatvanas évek elején odalátogattam.)

Én sohasem voltam "otthon" Kőszegen. Szüleimet attól kezdve általában csak zsidó ünnepek alkalmából láttam, illetve később láttuk, látogattuk — Magda meg én. De amíg ma is fel tudom sorolni, hogy Devecserben, a Klapka utcában vagy a Deák téren, melyik házban ki lakott, azt, hogy például a báró Schey Fülöp utcában, Kőszegen, hol ki lakott, sohasem tudtam. (Azt, hogy az utcát ma hogy hívják, persze szintén nem tudom.)

VI.

KÉT FÉLÉV BUDAPESTEN (1918-1919) FORRADALMAK ÉS ELLENFORRADALOM

A Tanácsköztársaság, az ún. "proletárdiktatura" (a következő húsz vagy huszonöt esztendőben, a Horthy éra alatt, bizonyos lenéző mellékzöngével hivatalosan így nevezték), úgy emlékszem, egy pénteki napon ért véget, talán július utolsó vagy augusztus első napjaiban, 1919-ben. (Dátumokkal mindig bajban voltam.) Úgy értesültünk (nem tudom, újság hozta-e a hírt, vagy talán valami hivatalos telefon vagy távirat), hogy Kún Béla és népbiztos társai elhagyták az országot. Egy Peidl nevezetű konzervativ szakszervezeti vezető ember lett a miniszterelnök. Számomra (mindig optimista voltam, mindig hittem a dolgok végrevaló fejlődésében, javulásában) volt ebben is valami vígasztaló, sőt bíztató: az új vezér nem gróf volt, sem tábornok, sem ügyvéd, sem politikus és, hála Isten, nem volt zsidó. Két lépés előre, egy lépés vissza mégis csak végeredményben egy lépést előre jelentett. Különben is kitűnt, hogy a munkások hazafiasok voltak (Devecserben így mondták), nem internacionalisták. A munkások kint voltak a frontokon. Az "urak" próbálták a románokat Budapest felé bátorítani. Mégis aggasztó volt Kún Béláék menekülésszerű távozása. Az új kormány nyilvánvalóan nem tudta vagy nem merte biztonságukat garantálni. És ez intő jel lehetett volna nekünk is, bár a felsőbb rendelkezés, úgy emlékszem, az volt, hogy (felfordulást elkerülendő) mindenki lehetőleg maradjon a helyén. Pápán (ott ért a hióbhír) aznap is, még másnap is, mintha mi sem történt volna: Még mindig Géza volt a városparancsnok — Géza, mentorom, főnököm, barátom, akkori ideálom. És tel-

jes volt a nyugalom. Legalább is külsőleg teljes. Ez a menekülésszerű távozás azért mégis csak nyugtalanító volt. (Különvonatra emlékszem, talán páncélvonatra. Egyszer a devecseri állomáson láttam egy ilyen ijesztő alkotmányt.) És bizonyos az emlékezésem, hogy Szamuely Tibor (az ifjabb generáció aligha fog bárkit is kapcsolni a nevéhez) az osztrák határon agyonlőtte magát. (Persze az lehet, hogy az nem is "aznap" vagy "másnap" történt és csak természetes asszociáció az, ami ide hozza a nevét.)

Az a "másnap" lehet, hogy tényleg szombat volt, de az is lehet, hogy csak lustanap volt vagy várakozás napja. "Vajjon mit hoz a holnap?" Dolgom nem volt; ültem a napon és Szabó Dezsőnek egy korai kisregényét olvastam. *Nincs menekvés* volt a címe.

* * *

Könyvek mindig nagy szerepet játszottak életemben és — mintha valami misztérium lenne a dologban — könyvek mindig akkor kerültek a kezem ügyébe, amikor megérettem volt hozzájuk. Azon a nyáron olvastam az *Elsodort falut* — heteket betöltő óriási alkotás már terjedelmével is. Hadd ne beszéljek most erről a könyvről vagy Szabó Dezsőről és hirtelen váratlan "pálfordulásáról". Akkoriban, pár nappal az "összeomlás" után, majd mintha taglóval ütöttek volna fejbe: imádott Szabó Dezsőm, — mint Ady Endre, fájdalmasan magyar és a magyarságért forradalmár — "átállt". (Tényleg átállt? Csak sokkal később értettem meg, hogy átállása nem is volt pálfordulás. Ő csak a magyarságért volt forradalmár. Marx, munkásosztály, internacionálé nem érdekelték. Kassa érdekelte meg Kolozsvár. A paraszti magyarok sorsa, nem a zsidók polgári egyenjogúsítása vagy a nyolc-órás munkanap. Mikor a Horthy rezsim a magyarságot a német-kátyú felé kezdte terelgetni, megint ellenzékbe ment. Még zsidóbarát is lett. Rossz politikus volt. De nem lett fasiszta. Hadd kérek bocsánatot utólag emlékétől.

* * *

Akkoriban a *Nincs menekvést* csak azért szereztem meg, mert Szabó Dezső írta. Tartalmáról semmit sem tudtam. Valami vidéken kiadott ifjúkori írás lehetett és virágos stilusában hasonlított a *Naplóhoz*, az első nagy, igazi Szabó Dezső műhöz. Tartalmára, meséjére, alakjaira nem is emlékszem. A könyv maga elveszett. Soha újra nem olvastam. Mégis két részlet elmúlhatatlanul megmaradt emlékezetemben: benne találkoztam először a Puvis de Chavannes névvel, egy francia festő nevével és egy *Szegény halász* című festmény leírásával. Hogy miért, hogyan került ez a kép a könyvbe — nem tudom. Bizonyosan Krisztushoz volt valami vonatkozása a képnek. Nem lehet nem reá gondolni, ha az ember ezt a képet látja. Csodálatos járása a világnak, hogy amikor 1922 táján Prágában először láttam életemben egy nagy gyűjteményes kiállítást a 19. századbeli francia festők műveiből, akkor ez a kép közöttük volt. És még csodálatosabb járása, hogy ennek a kiállításnak katalogusa is megvan. Itt van valahol ezernyi felgyülemlett műsorok, katalogusok között. Prágában hagytam letétben barátaimnál, prágai "hegirám" idején 1923-ban. (Még szó lesz róla.) Tőlük kaptam vissza egyéb könyvekkel együtt, miután közben eltelt negyven esztendő. (De a legjobban a Van Gogh képekre emlékszem. Örökkön tartó nagy szerelem lett a Van Gogh-gal való találkozásból. De erről most nem beszélhetek. Csak annyit mondhatok, hogy kisebbik fiamnak, Dávidnak, a Vincent "középnevet" adtuk — Van Gogh nevét.)

Számomra az a *Szegény halász* szép maradt, *nekem* szép, még akkor is, amikor az új *Avant-garde* izlés lomtárba tette az efajta szimbolista, mondjam inkább, szentimentál-realista ábrázolásokat. Az expresszionizmus, kubizmus szép lett és értelmes, de csak hosszas lelki tusák árán és után. (Erről később többet.) Viszont a *Szegény halász* sem értelmét, sem szépségét soha el nem vesztette. Mint politikában, úgy művészetben sem tudtam magamat soha egy irányzattal eljegyezni, — a kétely, a kétlakiság (a "kettő" szó a "kétely"nek is gyökere) mindig megmaradt.

Ha a *Szegény halász*ra gondolok, nem tudok nem gondol-

ni arra a két olajnyomatra a devecseri suszter műhelyében — *Petőfi halálára*, meg Millet *Angelusára*, persze ezesetben inkább az utóbbira és nem is értelmetlenül. Valahogy a *Szegény halász* is az *Angelust* ábrázolja: csendet, fáradtságot, imádságot alkonyatkor, elvégzett munka után — még ha a *Halász*ban nincs is odafestve a messze templomtorony. Sohasem találkoztam volt még képpel, amely a végtelen és mozdulatlan nyugalmat, az elfogadást, a megbékélés hangulatát ilyen tökéletesen tudta volna ábrázolni, mint ez a festmény. (Az, hogy a halász feje óhatatlanul Krisztusra emlékeztet, csak még hozzátesz a kép bűvöletéhez.) Persze mindez későbbi rárakódás. Hogy Szabó Dezső könyvéből a név és a kép miért ragadt meg, nem tudom. Mondtam, a könyv elveszett, soha újra nem találkoztam vele. És ha az emlék felejthetetlen is, egy másik részlet az, amiért itt most erről a könyvről beszélnem kell.

Ijesztő kép maradt meg a könyvből emlékezetemben. Megint semmi részletre nem emlékszem, sem személyekre, sem cselekményre, csak egy vizióra: Egy üres szobában látod magadat, amelyből két ajtó nyílik és "választanod kell", hogy melyiket nyissad, bár egyikről sem tudod, hová vezet. És amint az egyik ajtót kinyitottad, újból egy üres szobában találod magad és megint ott a két ajtó. Megint "választanod kell". És azután megint üres szobában találod magad és "választanod kell' megint. És soha, soha vissza nem fordulhatsz, hogy valamelyik másik ajtót is megpróbáljad. Sokat foglalkoztatott azután, később, az einsteini világkép négy dimenziója, köztük az *idő*, ama titokzatos, elválaszthatatlan negyedik, a kérlelhetetlenül egyirányba folyó, soha vissza nem fordítható. (Ma már ez sem igaz. Ma már ez is túl egyszerű.) Soha semmi írás, bölcselkedés jobban, ijesztőbben le nem írta, ki nem fejezte ezt számomra, mint ez az örökre megmaradt kép. A választás a tiéd; a másik ajtót is választhattad volna. A büntetés is. Nincs "eleve" elrendelve, hogy, mint Oedipusnak, meg kell ölnöd Atyádat, hogy, mint Laertesnek, fiad kezétől kell jönnie elmúlásodnak. Nincs görög sorstragédia. Soha senki mást nem okolhatsz. Te választot-

tál, Te cselekedtél. Viseld a következményeket.

* * *

Semmi köze az egészhez — és talán ne is írjak róla. Olyan nagyon elhatároztam, hogy orvosi dolgokról, orvosi pályámról, magamról, mint orvosról nem szólok ebben a "mű"-ben. Mégis van egy mesterségembeli esemény "sötét" múltamban, amikor fél életemet adtam volna, ha fordíthattam volna az idő kerekén és amely azóta is lidércnyomásos álom maradt. Talán már huszonöt esztendeje (inkább harminc), hogy egyszer, egy delikát szemműtét közben műhiba "történt". Az ember nem "csinálja" a műhibát, az ember "csinál" valamit és nem az a lépés eredménye, amiért csinálta. Orvosi tolvajnyelven komplikációnak hívjuk. Én észrevettem, asszisztensem (fiatal tanuló szemész) nem vette észre. Csak a háziorvosnak mondtam a műtét befejeztével annyit, hogy "komplikáció várható". Úgy folytattam le a műtétet, mintha misem történt volna. Ezer dolog jut ilyenkor a pillanat törtrésze alatt az ember eszébe; és pillanatok alatt kell döntenie és visszavonhatatlanul. Várakozás mellett döntöttem. Mint kitűnt, helytelenül.

Szerencsétlenségemre, pár héttel azelőtt olvastam egy valamennyire idevágó esetről, amelyben egy akkoriban új csodaszer egy hasonló kalamitásban úgy látszott, további sebészi beavatkozás nélkül megmentette a szemet. Ebben az esetben sem ez, sem egy későbbi második műtét sem segített. A szem elveszett... Betege voltam helytelen lépésemnek. Heteken át ismétlődő, szorongásos álommal ébredtem. Órákat láttam mindenhol és magamat. Újra meg újra átéltem álmomban a kritikus pillanatot megelőző félórát. (A kórházban mindenhol faliórák mutatják az időt.) 7 óra 55 perc — belépek a kórház kapuján; 8 óra 5 perc — öltöző; 8 óra 10 perc — műtőterem; 8 óra 25 perc — műtét kezdete. Még mindig nincs baj. *A baj még a jövőben van.* Még szabad, lehet választanom egy másik lépést, azt a másik lépést, amelyet tennem kellett volna. *Még nem történt semmi.* Azután

8 óra 35 perc... *Még álmomban sem tudom azt tenni, amit tennem kellett volna*... Mint görög sorstragédiában, az álomban is meg van írva a jövő. Nincs választás. Nincs visszaút. *Nincs menekvés.* Mint lidércnyomásból ébredek; hangosan magammal beszélek; arcomon, testemen kiütött a verejték. A szomszéd ágyban Magda ijedten felébred. Még H. G. Wells időgépe sem segítene. *Nem lehet megtörténtet meg-nem-történtté tenni, még álomban sem...*

* * *

A következő két vagy három fejezet tulajdonképen erről szól. Csak annyiban rosszabb a helyzet, hogy néha nem is magad választod, "szabad akarattal", az ajtót, amely aztán benyit jövőd felé. Néha csak sodródsz. Néha fejbeüt a "véletlen". (Amit nem "véltél"? A "vélettelen"?) A ballépés. Egyet balul lépsz. És attól kezdve minden máskép esik. Erről is van egy történetem.

* * *

1955 nyara. Megérkezünk az egyetemi kisvárosba, ahol a a következő két-három héten át (esztendőim fénypontja, beteljesülése ez a pár hét) jövendő fiatal szemész-doktoroknak magyarázhatom majd szemünknek, látószervünknek rejtelmeit, csodáit. Este tíz óra. Magda és az asszisztensek még mindig dolgoznak. A bemutatandó kísérletek előkészítésével, a vetítendő képanyaggal, a másnap kezdődő előadásokkal vannak elfoglalva. "Arthur, viheted a kutyát sétálni", hallom Magdát, "majdnem készen vagyunk". Kilépek a sötét ismeretlen éjtszakába. A kutya egyet ránt rajtam. Bent vagyok egy nyitva felejtett szelelő lyukban. Összevertem magamat. Teljes a sötétség. Csak a póráz húzását érzem. Jaj de jó, mondom, orvosi szemmel nézve a helyzetet. Ki tudtam mászni a lyukból, tehát sem gerincem, sem bordáim el nem törhettek. Azután olyan furcsa, hogy a jobb lábfejem teljes 180 fokkal el van fordulva. Kiabálni kezdek. "Eltörtem a lábamat." Mentők, kórház, doktorok; valami injekció; az or-

topéd sebész. Hidegrázás. (Linksz, szégyeld magadat. Csak nem fogsz sokkot kapni.) Azután már csak arra emlékszem, hogy hajnal felé egy kórházi ágyon ébredek. Jobblábam gipszben, derékig és (jaj, de ijesztő) az egész jobb lábszár centiméterekkel rövidebb mint a másik. Semmi, gondolom, járókötés. Reggel lesz. Felkelhetek. Mehetek előadni... Négy hónapig voltam kórházban, nyolc hónapig gipszkötésben. (Korán öregedtem. Mésztelen, angolkóros csontjaim nehezen forrtak. Azóta féloldalas vagyok; ma már púpos; ismételt balesetekre hajlamos.) Megint heteken keresztül zavarnak ismétlődő szorongásos álmok. Álmomban újra meg újra átélem a történteket. Próbálom meg-nem-történtté álmodni a kritikus pillanatot, amely "még a jövőben van". Nem sikerül. *Van* eleve-elrendelés. *Van* görög sorstragédia. Az álmokban van. Eszembe jut: *Nincs menekvés.* De így is, úgy is: nem lehet megtörténtet meg-nem-történtté varázsolni. *Változtatnod nem lehet.* (Egy kötet versre emlékszem, gimnazista koromból. Talán Füst Milán írta? Somlyó Zoltán? Kemény Simon? Modern versek voltak. *Változtatnod nem lehet* volt a kötet címe.)

* * *

Én a proletárdiktatura utolsó heteiben, Géza égisze alatt, Pápán "szorgoskodtam". (Mint említettem volt, inkább az *Elsodort falut* olvastam.) Hogy dolgoztam volna, túlzás lenne mondanom. A Pápai Hírlapnál volt valamilyen állásom, a kollégium és a református lakótömb félhivatalosánál, a Pápán megjelenő két vagy három hetilap legnivósabbjánál. (Mint ilyen, azokban a hónapokban a Pápai Hírlap a pártnak, az uralmon lévőknek lett szintén nem-hivatalos, de tényleges orgánuma.) Szóval újságíró lettem és (ahogy csúfoltam magamat) "néptanár". Valami szabadiskolát kellett volna megszerveznem a proletárifjúság jövendő oktatására. Persze alig volt valamennyi idő bármit is megszervezni és az egész csak álom maradt...

Érdekes: arra sem emlékszem, hogy mi volt a fizetésem,

vagy hogy egyáltalában valaha is vettem volna fel valami fizetést. Pedig hát valahogyan csak meg kellett élnem... Arra sem emlékszem, hogy mik voltak a terveim. Mit terveztem? Talán Pápán akartam maradni? Talán folytatni akartam a jogot Pesten? Nem tudom. Vagy csak sodródtam? Vagy mégis még vártam, hogy beteljesüljön a józsefi álom? (A "józsefi álom"? Még nem is beszéltem róla. Majd sorra kerül.)

És hogy "folytatni" akartam volna a jogot? Annyira nem vettem komolyan jogászságomat, hogy a második szemeszter végén még csak a tanári aláírások megszerzésével sem bajlódtam. De az is lehet (nem jól emlékszem), hogy a jogi fakultást egyszerűen lezárták. Mindenesetre, második félévem befejezetlen maradt. Indexem meg volt évtizedeken keresztül, talán kivándorlásunkig. Abban volt a legszebb fénykép, ami életemben készült rólam. Még a hajam is meg volt sűrűsítve. Egy belvárosi Máté Olga nevű fényképművésznő csinálta, Lovas Renée főfeminista barátnőm barátnője. Különben az egész második egyetemi félévből csak egy emlékem van: Babits Mihályt hallottam előadni a Gólyavár nagytermében. A proletárdiktatura csinált belőle egyetemi nyilvános rendes tanárt, egy lépésben, középfokozatok mellőzésével. (Szegény félénk, félszeg tanár úr sokat bűnhődött érte.) Arra már nem emlékszem, hogy hány előadását hallottam. De emlékszem rá, hogy egyszer nekiszántam magam és bemutatkoztam, mint diák, aki ódájában őt "plagizálta". Emlékezett, de nem barátságosan. Soha később, pesti életem folyamán nem láttam. A *Jónás Könyvét* már Amerikában olvastam.

* * *

Közbeszúrás 1975 október elején, a kézirat nem tudom, hányadik átrevidiálása alkalmából. Kinyitottam az "Összegyűjtött" (nem "Összes") Babits versek 1967-es kiadását, hogy a *Jónás Könyvé*-be belekukkantsak. (Minden alkalom

jó kifogás.) Az 547. oldalon nyílik a könyv és az első sorok:

Nem hiszek az Elrendelésben
...
S tán ha kezem máskép legyintem,
A világ másfelé halad
...
Szabadon sem vagyok szabad

Különös: egypár paragrafussal előbb írtam le előbb azt, hogy nincs eleve-elrendelés, azután meg hogy mégis van. Csak Isten a tudója. Nyilván mások is gondolkodtak ezen.

* * *

Egészében véve majdnem érthetetlen számomra, hogy különben annyira részletekre is kiterjedő emlékező-képességem ellenére, máig is képtelen vagyok, hogy számot adjak magamnak arról, hogy a proletárdiktatura négy vagy öt hónapját pontosan hol és mivel töltöttem. Van például egy olyan emlékem, hogy egyszer jártam Lovászpatonán, nem messze Pápától, ahol Anyámnak egy távoli unokahúga volt férjnél valami gazdag idősebb terménykereskedőnél és hogy egy nagy nehéz hátizsák élelmiszert vittem onnét Devecserbe szüleimnek. (Lehet persze, hogy az emlék csal és az emlékezés bizonytalan és hogy mindez nem is akkor történt, hanem egy évvel, sőt két évvel előbb, még gimnazista koromban. Nem tudom. Valószínű. Ama bizonyos lovászpatonai éjtszakán, amiről be kell hogy végre számoljak, ama bizonyos rokonok bizonyosan eszembe sem jutottak. Dereng előttem, hogy kétszer is voltam Veszprémben, de a két kép összemosódik, és az időbeli rögzítés nulla. Látom magamat ahogy, legalább is egyik alkalommal, Devecserből tehervonaton "6 ló-40 ember" kocsiban próbáltam Pestre eljutni. Az út Veszprémen, pontosabban Jutason, Veszprém külvárosán visz keresztül. Nyilván zavaros, forradalmi idők voltak, hogy nem közlekedett rendes személyvonat. Kitűnt,

hogy Jutastól Pest felé jó fél napig nincs csatlakozás. Üres fél nap volt és látnivalókat lehetett nézni. Bementem Veszprém városát megnézni.

* * *

Az 1939. januárja jut itt eszembe: egyedül és kétségbeesetten indultam neki Pestről az amerikai útnak. Drága Pestemtől elszakadni fél-öngyilkossággal volt egyértelmű. De azért mégis megálltam pár napra Strassburgban — először életemben francia földön. Azután Metzben, Hommel nevű szemész barátomnál, aki elvitt és megmutatta a Maginot-vonalat, biztonságuk szimbolumát. És végül megálltam Párisban. Leonardo *Szent Családját* a Louvreban meg *kellett* néznem. (Freud egész könyvet írt arról a misztikus sasmadárról, amelynek körvonalai ebben a festményben el vannak rejtve.) Úgyszintén a szárnyas Győzelem-szobrot: És végigmennem a Szent Mihály útján (jaj, jaj, ti asszociációk, mintha ezt már említettem volna valahol), ahol "Párisba beszökött az ősz". És megkeresnem a hotelt, ahol Ady Endre lakott. Persze mást is láttam Párisban: Németországból menekült zsidó barátokat rosszszagú, nyikorgó lépcsős, úgynevezett hotelekben; köztük egy berlini házaspárt, akik átmentették gyönyörű könyvtárukat és német kulturájukat. Egy felejthetetlen estét töltöttem velük a régi könyvek között. Öregedő férfi volt; szuperkulturált, asszimilált német zsidó sokkal fiatalabb feleséggel. Imádták egymást. Nem is tellett bele sokkal több, mint egy esztendő, hogy Hitlerék bevonultak Párisba. Barátaim nyilván céltalannak látták a továbbmenekülést; öngyilkosok lettek. A metzi szemorvost pedig hiába kerestem a háború után. A Maginot-vonal ellenére Lengyelországba deportálták; sohasem tért vissza. De minek folytassam.

* * *

Veszprém alig lehetett 30 kilométernyire Devecsertől, de valahogy sohasem volt okom, alkalmam Veszprémet megnéz-

ni. Pedig még közvetlen vasuti kapcsolat is volt Devecser és Veszprém között; és volt osztálytársaim, az "úri" fiúk, általában gimnáziumba ott jártak. Veszprém idegen város maradt számunkra — papi város, neolog város — míg Pápán a reformátusok voltak a vezető elem és az orthodox zsidók, nagy tömbben, a közügyek intézésének komoly részesei. A reformátusoktól nem idegenkedtünk. ("A reformátusok nem antiszemiták" mondta Apám vagy tán Silber bácsi?) A noszlopi református templom tornyán kakas volt, nem kereszt. És a pápai református templom inkább olyan imaház-féle volt; akkoriban még csak tornya sem volt.

Szép, érdekes élmény volt a Veszprémben töltött fél nap. Veszprém egy darab múlt maradt, amit a forradalom alig tudott érinteni. Ami a félnapos vizit után megmaradt emlékezetemben, az az egyház volt — örök és változhatatlan. A várost nyilván nem is néztem; a zsidó templom eszembe se jutott. A mindennapok Veszprémjére egyáltalában nem emlékszem. A székesegyházra emlékszem és Gizella királyné kápolnájára. (Gizella hercegnő volt Szent István felesége és Szent Imre anyja.) Emlékszem egy festői, viaduktszerű hídra egy meredek mély szakadék felett, a székesegyház mellett. És a püspöki palotára. Devecser a veszprémi püspök megyéjébe tartozott és ott mindig mindenki nagy tisztelettel, majdhogynem áhítattal beszélt erről az igen-igen nagy úrról. Úgy emlékszem, hogy évenként legalább egyszer Devecserbe vitték hivatalos kötelezettségei. (Máig sem tudom, hogy a "bérmálás" szó mit jelent, de úgy rémlik, hogy akkor nem volt szabad vagy nem volt illő, vagy csak Apám nem akarta, hogy lakásunkat elhagyjam. Pedig nagyon szerettem bámészkodni.) Báró Hornig névre emlékszem gyerekkoromból és hogy ez a báró és püspök az egyetlen magyar püspök volt, aki bíboros rangig vitte (ha nem is tudtam pontosan, hogy az mit jelent); és (ó, én büszke lokálpatrióta!) hogy a királynét nem is a hercegprimás, hanem a veszprémi püspök koronázza.

Mohón hallgattam, ahogy a püspöki palota kapusa kéré-

semre, kérdésemre részleteket mesélt a nagy úr életmódjáról. Különösképen megragadt emlékezetemben, hogy a püspöki palotától a székesegyházig terjedő, talán 200 lépésnyi utat a püspök úr négylovas hintón tette meg, amikor vasárnapi nagymisére indult. De legjobban a tizenkét kanonokra emlékszem. Ahogy a kapus magyarázta, ezek minden délután, pontosan ugyanabban az órában, libasorban sétálnak a káptalani kispaloták sora előtt. Egy arcra emlékszem (le tudnám rajzolni, mondom magamnak; dehogy tudnám), egy rossz, szigorú, bölcs és boldogtalan, gránitbavésett, öreg arcra. Nézd, mondtam magamnak, ez az ember egyszer azt álmodta, hogy püspök lesz, veszprémi püspök... és ime, itt ragadt öregen, kanonoknak. Ez a téma, a megfeneklett karrier, világéletemben foglalkoztatott: a segédrabbi, *Herr Pollak, der Dajen,* akiből sohasem lesz főrabbi (esetleg rabbi Devecserben); a rendelő főorvos, akiből nem lett osztályos főorvos; az ezredes, akiből nem lett tábornok; a hegedűs, aki a zenekarban a második sorban ül és sohasem lesz karmester, pláne szólóművész; és, elsősorban, a soha be nem teljesült vágyálom — a rendkívüli tanár, akiből sohasem lesz egyetemi nyilvános rendes tanár. Ez az arc, ez a jelenet annyira foglalkoztatott, hogy amikor valami következő alkalommal Veszprémbe kellett mennem, vagy Veszprémben vonatcsatlakozásra várakoznom (abban az évben Pestről, nem Pápáról jártam Devecserbe), elmentem megnézni a kanonokok sétáját és viszontlátni az öreg kanonok felejthetetlen arcát. Most is látom.

Amint mondám, a veszprémi püspök legendás gazdagsága, rangja, poziciója, gyerekkorom óta izgatta fantáziámat. Tulajdonképen a katolikus egyház is — színeivel, ünnepélyességével és szigorú hierarchiájával. Ha valami főpapokkal foglalkozó újságcikket látok az újságban, még ma is el kell olvasnom. A New York Times minden számának egy bizonyos oldalát az előtte való nap elhalt jeles, legalább is jelesebb egyének életrajzainak, nekrologjainak szenteli. (Ha egy biboros hal meg, annak leközli még a fényképét is.) Ezeket az *essai*ket én ugyanolyan izgatott érdeklődéssel ol-

vasom, mint a londoni kisember az angol királyi családról kiadott napi bulletineket.

Nem mondom, gyerekkori fantáziámat az arisztokrácia is ugyanúgy foglalkoztatta. A kettő valahogy összefügg. Devecsernek és Pápának is volt egy Esterházy grófja; és a grófi kastély meg a katolikus nagytemplom mindkét városban egymást szomszédolták. Ez a majdnem gyerekes érdeklődés az arisztokrácia dolgai iránt persze mind összefügg a gyerekkori zúgolódásokkal a "Mindenható" Isten ellen, aki, mikor mindenható (ebben nem kételkedtem), miért is teremtett engem férfinak és miért teremtett szegénynek. (Ezt a motivumot, a "Mindenható" elleni zúgolódást, egy Sólem Alechem néven ismert orosz-zsidó író használta fel Tevjéről, a tejesemberről írt halhatatlan történeteiben. A *Ribajnoj-sel-ajlom*-nek, — a Világ Urának — mindegy lehet, hogy ő, Tevje, szegény-e vagy gazdag, hát miért adta neki a szegénységet osztályrészül?) Ha valaki születésétől a "Br." vagy pláne a "Gr." betüket tűzheti neve elé, annak nem kell küzdenie, életét irányítania; a kapuk nyitva vannak előtte — ugyanúgy, mint ha nő és szép. (Egy gyönyörű színésznőnek csak hozzá kell mennie egy grófhoz és grófné lesz belőle, méltóságos grófné.)

(Persze azért az egyház hierarchiájában az ellenkezőjét is bámultam, Csernoch Jankó élettörténetét, akiből hercegprimás lett és akire idős galgóci zsidók még emlékeztek, amint apjának, az öreg tót favágónak segítette a fát hordani a paplak udvarában.)

Mindezt nem is tudom, minek magyarázom itten: az egész Veszprém-komplexus nem tudom, hogyan keveredett a "proletárdiktatura" címkéjű agyfiókba. Lehet, hogy mindkét emlék, de legalább is az egyik, máskorról datálódik. Talán a Károlyi időkből, az "őszirózsás" 1918 októberi forradalom idejéből. A "marhavagonos" tehervonat, az valamennyire bizonyos. Valamilyen felfordulásos időben indultam neki Pestnek Devecserből és Veszprémben várni kellett; a többi mind csak homály.

* * *

Hihetetlen. Ahogy ezt most írom, egyszerre eszembe jut, hogy nem is igaz, hogy sohasem voltam gyerekkoromban Veszprémben. Ellenkezőleg. Apámmal együtt egyszer kiszálltunk Veszprémben, Pestről haza, vagy hazulról Pestre utaztunkban és Apám tisztelgő látogatást tett rabbiszemináriumi osztálytársánál, dr. Hoffer Árminnál, aki akkor veszprémi rabbi volt és később pesti rabbi lett. Sőt még arra is emlékszem, hogy három lánya volt Hoffer főtisztelendő úrnak és hogy azok között egyik (piros bluzt látok) nagyon tetszett nekem. (Furcsa, mik vannak legalább hatvan éven keresztül elraktározva egy emberi agyban!)

Még egy másik emlék is kapcsolódik a marhavagonos utazáshoz. Lehet, hogy megtörtént, lehet, hogy csak álom. Nem tudom néha elkülöníteni a kettőt. Csak annyit "látok", hogy a vagonok zsúfolásig vannak legényekkel, fiatal férfiakkal — mintha a háborúból hazafelé özönlő katonák volnának. Viszont nincsenek katonaruhában. Számtalan kis állomás van Devecser és Veszprém között; mindenhol öreg és fiatal keszkenős parasztasszonyok, parasztlányok várnak. Minden állomáson legények leszállnak; asszonyok, leányok nyakába borulnak; némelyek mindjárt el is tűnnek valamely kapuk mögött. "Otthon" vannak.

Gondolom, hogy az egész csak álom lehet. Honnan tudhatták volna asszonyok, lányok marhavagonos forradalmi időkben, hogy a legények érkeznek. És honnan láthattam volna, hogy már az otthont is elérték. Hirtelen, úgy emlékszem, az volt az érzésem, hogy jó lenne, ha én most kiszállnék, valami várakozó öregasszony vagy fiatal nő nyakába borulnék és azt mondanám, hogy énrám vártatok; én vagyok az, akire vártatok. Ez a kép azután is soká kísértett. Mi lenne, mondtam magamnak, ha egyszer egy vonatból ismeretlen helyen kiszállnék, ismeretlen ajtón becsengetnék és azt mondanám, hogy "itthon vagyok". Bizonyosan azt hinnék, hogy őrülttel van dolguk. És ehhez a képhez hozzátartozik az a másik kép: Itt van ez a nagy város, talán Pest, talán New

York, ezernyi, milliónyi házzal, lakással és a zsebemben egy kulcs van, amelyik az ezernyi, milliónyi lakás közül egyet, csak egyet nyit. Jaj, mi lenne ha elfelejteném a címet! Aztán a várakozó nőkhöz menthetetlenül persze *Peer Gynt*-et is asszociálom, az önmagát kereső vándort, akire anyja vár vagy a jegyese vagy mindketten és aki a végén, ha későn is, de haza talál. De most már elég, mondom magamnak. Hagyjuk az álmot. Térjünk a tárgyra. Én haza találtam. Van kulcsom. És tudom a házszámot. (Mert ha itt most elkezdek emlékezni, hogy *Peer Gynt*-et mikor olvastam, hol láttam, kivel láttam és hogy mindez hogyan asszociál Sárihoz és Darvas Lilihez, sohasem jutok tovább.)

* * *

Igen, bíztatom magamat, , ahogy foltozgatom ezt a most már második vagy harmadik gépírás-piszkozatot ma reggel, 1975 június 3.-án reggel, egy hotelszobában egy Michigan-állambeli kisvárosban, ahova eljöttünk, hogy kisebbik unokánk Becky-Rebecca harmadik születése napját ünnepeljük. Igen, bíztatom magamat:

van kulcsom,
van kulcsom és tudom a házszámot

és ennek a hónapnak a végén leszek 75 éves, tehát már "túléltem" Apámat, aki 75. évében került az auschwitzi gázkamrába. És ahogy most ezt írom, hirtelen eszembe jut, hogy ma reggel megint azzal a bizonyos, ismétlődő álommal ébredtem: meglátogattam szüleimet és nem volt rajtam cidákli és elfelejtettem magammal hozni a tefillint és Apám egy rossz szót sem szólt és úgy tett, mint aki nem vette észre...

* * *

Viszont pontosan, emlékszem a vonatra Devecserből Pest felé, 1918 szeptember 1.-én. (Minden esetre szeptember első

hetében.) Elindultam Pestre, az egyetemre, az új állás felé amiről hamarosan többet kell mondanom) a világ meghódítására. "Karoljon át a Város" (Város nagy betüvel), írta Terus egyik levelében. Csak arra emlékszem, hogy a harmadik osztályos kupéban még a folyósók is zsúfoltan tele voltak. Csak úgy lett állásnyi helyem, hogy egy kegyes utas kinyitotta a toilet ajtaját és én ott álltam álmaimmal és kofferommal a toilet-fülkében. Leülni ott sem lehetett. "Karoljon át a Város"... Szépen indultam. Jogásznak íratkoztam. És egyidőre házitanító lettem.

Kell, hogy itt erről a házitanítói intervallumról rövidesen beszámoljak. (Nem sok jót vagyok magamról elmondandó ezzel kapcsolatban sem. Itt sem mondhatom, hogy valamenynyire kitűnő lett volna viselkedésem. Jótettért várt jóval bizony megint nem fizettem...) De van közben még egyéb elmondani valóm.

* * *

Érettségim után, 1918 nyarán (a nyarat, mint már említettem volt, úgynevezett tüdőcsúcshuruttal ó-besztercei, trencsénmegyei nagyanyáméknál, nagybácsiméknál töltöttem) Apám még egy utolsó kétségbeesett kísérletet tett arra, hogy lelkemet megmentse és hogy engem a zsidóság számára, akár a neolog rabbinátus számára is megtartson. Már valahogy elfogadta volt, hogy egyetemre megyek Pestre; hogy jogásznak, az különösebben nem érdekelte. De mindenáron azt akarta, hogy ugyanakkor legalább is a Rabbiszemináriumba is beíratkozzam, akárcsak mint rendkívüli hallgató. Példákat hozott fel, barátaiét, akik íme, ügyvédek, tanárok, írók lettek, de azért elvégezték a Rabbiszemináriumot és "zsidók" maradtak. Apám egyik tényleg orthodox ügyvédbarátja jut itt eszembe — egy példa, amelyet felemlíteni sohasem felejtett el. Tudom, hogy a nagyszombati rabbi fia volt, doktor S., és hogy az orthodoxok magyar nyelvű hivatalos hetilapjának ő volt a szerkesztője. (Jaj, sohasem jutok el odáig, hogy a neologok híres hetilapjáról, az *Egyen-*

lőség című lapról, és annak szerkesztőjéről, Szabolcsi Miksáról, írjak.)

Arra a nem-nagyigényű lapocskára többek között azért is emlékszem (mintha már szóltam volna róla), mert egyszer egy cikk jelent meg benne, amelyben az író az orthodoxok szokásos gravamenjét szellőztette, hogy tudniillik, a modern zsidók gyerekeiket mindenre taníttatják, csak nem vallástanra, Talmudra, Bibliára. Ahogy a cikkíró írta, gyerekeiket taníttatják "franciául, zongorázni és hottentottául", csak nem.... és a többi. Ez a kómikus szókapcsolás — "franciául, zongorázni és hottentottául" — megmaradt otthonomban mint szállóige. Hajthatatlan voltam, bár állandóan fogadkoztam, hogy én a vallási szabályokat gondosan betartom. Apám egyik hosszú levelére, amelyben túlságosan sokszor fordult elő a "boldogság" szó (legsikeresebb könyvének "Családi boldogság" volt a címe) ajánlott levélben egy mondattal feleltem, megszólítás, aláírás nélkül:

> Nem boldogságomra,
> művemre törekszem (Nietzsche).

Nem tudom, honnan citáltam. Rettentően megsértettem Apámat. A vallásos zsidók közötti levelezésnek megvannak a tradicionális formaságai: kezded "Isten nevében"; a megszólítás után 100 éves életet kívánsz és hogy "mécsesed világítson"; a dátummal jelzed a következő szombaton felolvasásra kerülő Bibliaszakaszt; és a dátum után azt, hogy várod a Messiást, aki "felépítendi Jeruzsálemet". És így tovább. Hogy egy a szülőkhöz írandó levelet máskép is lehetne befejezni, mint "hálás fiatok", arra aztán még gondolni sem lehet. Mindez elmaradt "szemérmetlen, tiszteletet-megnem-adó" levelemben. De mindez nem használt. Eldöntöttem, hogy Pestre megyek, jogásznak — mert Ady Endre is annak ment; mert író és költő, de politikus is akarok lenni. (Láttam magamat mint a fiatal költőt, akit a "Nyugat" gárdája majd keblére ölel.) És hogy addig megéljek, majd valamilyen állásba megyek.

Az állást, amely a megélhetés kérdését egyszerűen, számomra nagyszerűen, megoldotta, Spitzer Poldi bácsi szerezte, Apám testvérként szeretett unokatestvére (együtt nőttek fel, együtt jártak a zsolnai gimnáziumba), akkor a Fabank igazgatója. Egy még eléggé fiatal özvegyasszonyhoz ajánlott be, G.-ékhez. (A fiatalon elhúnyt férj szintén a Fabank egyik igazgatója volt.) G.-né két fiához keresett házitanítót; 10 és 12 évesek lehettek. Alig volt velük dolgom. Leckéjükkel kellett valamennyire segítenem és el kellett őket kísérnem football vagy tennisz meccsekre, tornaórákra vagy weekendekre, amiket a fiúk néha Budán lakó rokonaiknál töltöttek. Emlékszem a lóvonatú omnibuszra, amelyik végig az Andrássy úton majdnem háztól házig vitt bennünket, végállomástól végállomásig, az Aréna úttól a Krisztina térig. Gyönyörű szobám volt, utcai, előszobából nyíló, igazán főúri lakásban, az akkori Nagy János, most Benczur utca és Aréna út sarkán (ma ezt is másképp hívják), a Városliget közelében fekvő villanegyedben. Előkelő, igen művelt, nagystilű, nagyon bőkezű asszony volt a ház úrnője. Vendég is mindig volt a háznál. Egy szép fiatal unokahúga lakott ott hónapokig. Emlékszem mélyen kivágott ruháira, amelyek csodálatos dombocskákat sejttettek, és hogy Chopint és Mendelssohnt játszott a zongorán. Emlékszem a *Lieder ohne Worte* sőt *Chants sans paroles* nevű dalciklusra. Egy-egy darabját kérésemre mindig újra meg újra eljátszotta. (Igen, "zongorázni" tudni és "franciául" örökös kritériumai maradtak számomra az "úri" nevelésnek, gyerekszobának, előkelőségnek.) Aztán októberben egy fiatal hadnagy jelent meg a házban, egy unokaöcs, Weinberger volt a vezetékneve, keresztnevére nem emlékszem. Mindenki csak "hadnagy"-nak szólította. Kedves, csinos, jókedvű, egyszerű fiú volt. Tanítványaim imádták. Humoros történeteket mesélt, mint háborús élményeket és a Városligetben később egypárszor céllövő gyakorlatokat tartott velem katonai pisztolyával. Gondolom, az első alkalom volt életemben, hogy elsüssek egy pisztolyt, sőt talán, hogy egyet kézbe vegyek.

* * *

Egy szombat délutáni séta jut eszembe ezzel kapcsolatban. (Apám kedvenc sétaútja a postamester gyümölcsös kertjéhez vitt bennünket a Torna patak partján.) Tíz-egynéhány éves lehettem. Fiúk madarakra lövöldöztek és én, hogy ismereteimmel hencegjek, magyarázni kezdtem Apámnak, hogy a fiúk egy bizonyos fajta puskát használnak. (Valami olyasfélét mondtam, hogy "flóbert" vagy talán "22-es" és nyilván nem tudtam, hogy ezek a specifikációk mit jelentenek.) Apám egyáltalában nem volt impresszionálva. "Minek kell, hogy egy zsidó gyermek ilyenfajta ismeretekkel tömje a fejét?" Tudtam, hogy Izsák fiainak, Jákobnak és Ézsaunak ideje óta zsidók a vadászást a legmegvetendőbb foglalkozások egyikének tartották. "De hiszen az őz az kóser" — mondtam egyszer Apámnak. "Hiszen kérődző és hasadt patájú, mint a juh vagy tehén." Igen, magyarázta Apám, ha elevenen elfogják és a metsző rituálisan elvágja a nyakát, akkor megengedett étellé lesz az őz húsa. (Gondolom, vad-hús, sőt vadasan készített hús sohasem tartozott a zsidó konyha szokásos recipéi közé.)

* * *

Október volt, november eleje. Forradalom. Károlyi Mihály. Tisza Istvánt a Városliget túlsó oldalán, a Róheim villában, "részeg katonák" agyonlőtték. A Nagy János utca és környéke lakosai önkéntes védő-osztagokba tömörültek. Engem is bevettek, meg persze a hadnagyot. Pisztoly volt a zsebemben. "Baloldali" érzelmű voltam. Magam sem tudom, melyik baloldali párttal szimpatizáltam, alapjában véve mindegyikkel. A dogmákat, amelyek a liberálisokat pártokra szakították, nem értettem. A végén mégis szokott kétlakiságommal, a "konzervativ burzsoákat" védtem. A "kizsákmányolókat". De ugyanakkor érdekes mulatságos kaland volt az egész. Persze soha semmi sem történt.

* * *

A Nagy-János-utcai emlékekhez hozzátartozik, hogy abla-

kommal szemben volt a Liget (vagy Park?) Szanatorium. Ady Endre ott töltötte élete utolsó heteit. Ott halt meg 1919 január vagy februárjában. Ott voltam a temetésén. Úgy emlékszem, hogy a Nemzeti Muzeum nagylépcsőjéről temették. Azt hiszem, csak bebeszélem magamnak, hogy egyszer láttam is Adyt. Tudom, hogy megjelent (azt hiszem ez volt élete utolsó nyilvános szereplése) egy Vörösmarty Akadémiának nevezett új egyesülés alakuló ülésén ("alkotó művészek és kutató tudósok"), már nagyon betegen. Nem valószínű, hogy erre az ülésre engem beengedtek volna. (Valószínűleg egy újságban láttam az alakuló ülés képét és hamisítom a memóriát.)

Az egész, egészben véve szerencsés elrendezésnek egy valamennyire "háklis" pontja volt: Apám. Mikor a jó Poldi bácsi megírta, hogy tud számomra egy ideális állást, Apám feljött velem Pestre megszemlélni a helyzetet. A kedves G.-né mindent ráhagyott Apám kérdéseire. Vagy nagyon jó benyomást tettem rá, vagy nagyon jól lehettem beajánlva. Igaz, mondta G.-né, hogy ők zsidók, de nem igazán vallásosak; de hát én, ha akarom, verhetek mezuzát a szobám ajtófélfájára. És természetes, hogy énnekem a lakással teljes ellátás is járna, de ha én az utóbbit nem akarom ígénybe venni, ő szivesen ad nekem még másik 60 koronát fizetésem mellett, amiből valamelyik közeli kóser vendéglőben étkezhetem. És persze, hogy szabad péntek este, szombat délelőtt templomba mennem. Ma, majd hogy hatvan év távlatából, valahogy nem értem, hogy Apám tényleg elhitte-e mindezt. Talán csak el akarta hinni szegénykém? Talán csak úgy tett, mintha elhinné? Elfáradt? Feladta? Nem tudom. Tényleg elhitte volna, hogy én péntek este vagy szombaton délelőtt elgyalogolok a templomba (már nem emlékszem, melyikbe) és az Operaház mögötti kis utcába, a kóser vendéglőbe (amelyet Apám szintén megszemlélt)? Nem tudom. Kezdetben még csak meg-megjelentem egy közeli templomban néha-néha (hogy ismerjem a "terepet") és a vendéglőbe is elég rendszeresen. Enni mégis csak kellett. Hát miért nem ott? De hogy szombaton gyalog mentem volna a Városligetig!

Nem tellett bele több mint pár hét, hogy elég jóban legyek patronesszemmel és hogy megmagyarázzam neki, hogy én nem vagyok egyáltalában vallásos, és csak Apám iránti tisztelet és ragaszkodás vezet arra, hogy ezt a "komédiát" végigcsináljam. Mire ő megjegyezte, hogy hát akkor semmi értelme sincs, hogy én rendszeresen elmenjek a háztól étkezni és így aztán pünkösdi királyságom rövid tartamára a külön 60 koronákat is megkaptam és mind gyakrabban "otthon" feledkeztem.

G.-né "nagy házat" vitt. Soha azelőtt ilyen terítést, ilyen kiszolgálást nem láttam, ilyen vendégségeket. (A háború ötödik évét jártuk. Hogyan?) A ház asszonya ilyenkor az asztalfőn ült, mellette a szép unokahúg a sötét, látható völggyel a sejtett dombocskák között; a másik oldalán egyszer egy valódi gróf ült; G.-né csak Semsey-nek szólította. A többi vendégre homályosan emlékszem. Két növendékemmel a hosszú asztal másik végén ültem; a hadnagy a közelünkben. Nem nagyon akaródzott neki sem "haza" menni, valahová Erdélybe. Ott már rossz csillagok jártak.

Aztán egyszerre egy új jövevény zavarta meg az "idillt", amelyhez, mint mondám, a hetenként egyszeri vagy kétszeri esti őrségjárás is hozzátartozott érdekes "kapitalista" felnőttek társaságában (amelyben alapjában véve igen jól éreztem magamat). Ez volt az első hely életemben, ahol a szobámból egy fürdőszobába mehettem és ahol csapból kádba forró víz folyt (hogy a W. C.-ről ne is beszéljek). Jól éreztem magamat és mint cseléd gazdájára, kezdtem még büszke is lenni elegáns otthonomra. Barátom, Iván, aki szintén jogász lett, szerény, sötét, kicsi, de "különbejáratú" albérleti szobában lakott a Ferencvárosban. Talán Valéria utcának hívták az utcáját. Ritkán találkoztunk — ő egy másik római jog-és-jogtörténet-csoporthoz volt beosztva. Különben ő is alig járt előadásokra; nappali állásban volt a Belvárosban, egy Belvárosi Takarékpénztár nevű bankban. Hamarosan otthonos volt a Ferenc körúton, éjjeli kávéházakban; és az utcán és a kávéházakban rövidesen ismerte a nőket.

Sárit, aki szintén Pesten volt, de orvosnövendék, az egész

két félévre terjedő tanévben egyszer láttam, véletlenül, a Muzeum körúton. (Az év elején megüzente volt Palival, Ivánnal, hogy nincs értelme, hogy találkozzunk — nem tudna viszont szeretni.) Elfogult voltam és majdnem szótalan. Csak arra emlékszem, hogy új otthonáról beszélt, a Józsefvárosban, egy Kulcsár nevű úri családnál, akiknek van egy szintén orvosnövendék (talán jövendő orvosnövendék) Pista fiúk. Ennek a nevére kell, hogy visszaemlékezzem. Dr. Kulcsár István, később orvos és "orvosanalitikus" (Isten ments, hogy összetévesszed őket Freud "orthodox" tanítványaival) Bartók Béla és Ditta orvosa és közeli barátja lett és így mondhatom én is büszkén, hogy Bartók Béla és felesége a harmincas évek végén Pesten pácienseim voltak. New York-i utolsó éveiben, egy vasárnap délután, egy koncerten, a brooklyni muzeumban találkoztam Bartókkal utóljára. Együtt mentünk vissza Brooklynból Manhattanba, ötcentes földalattin. Már nagyon halovány volt...

* * *

De az új jövevényről akartam beszámolni. Az új jövevény a hadnagy bátyja volt, Zoltán, és a hadnagynak mindenben pontosan az ellentéte. Éppen megjött volt orosz fogságból és nem ismert tréfát. Civil ruhát hordott, hátratolt kalapot, zsebben tartotta kezét és sokkal magasabb volt, mint a hadnagy. Olyan mereven szálfa-egyenes volt, hogy majdnem hátrafelé dőlt és pontosan tudta az igazságot, amit Oroszországban tanult. A fiúk utálták; az öccse restellte; a szép nő sem kedvelte. Én először rettentően idegenkedtem tőle. Nem is tudom, miért, minek járt G.-ék házába. De hiába idegenkedtem tőle. *Ő* tudott választ minden kérdésre, minden kérdésemre. *Ott* van az igazság, a jog, a jövendő és még a kultura is. Hát nincs ott egy Lunacsarszki meg egy Gorki? És azok Lenin barátai. És béke is van. És nemzetek, nemzetiségek békés együttműködése sovinizmus nélkül. És mi van itt? Hát igaz, hogy Károlyi Mihály felosztotta a saját földjeit. De hát hol van még földosztás? (Devecserben nincs,

mondtam magamnak.) Hol van a termelési eszközök államosítása? A kizsákmányolás megszüntetése? A szociáldemokraták csak beszélnek. És segítették a háborút. És az áruló német szociáldemokraták, akik megszavazták a világháborút? Kautsky, Bernstein, Noske, Ebert? És a szabadelvűek? Jásziék? Kispolgári álmodozók. És én? Sodródtam. Nem tudom, a végén a szám járt-e nagyon vagy igazán elég liberálisan kiszabott kötelezettségeimnek sem tettem eleget? (Mind többet eljártam gyűlésekre, tüntetni, Galilei-körbe.) Nem tudom. Tény az, hogy a végén a barátságból majd hogy nem ellenségeskedés lett, és a proletárdiktatura kitörése napján állásomat, létezésem anyagi alapját, elvesztettem. "Mindenünket elvesztettük", mondta G.-né. (Persze kapitalista, mondtam magamnak. Munka nélkül él, erdélyi szegény erdőmunkások véres verejtékén.) G.-né még ekkor is rendes maradt; szobámat megtarthattam. (Persze kell, hogy legyen egy férfi a háznál, mondtam magamnak. És úgyis elrekvirálnák a szobát. Túl nagy a lakás három vagy négy személynek.) Hát egy ideig ott maradtam. Hogy aztán mit csináltam? Furcsa bevallanom, pontosan nem tudom. Csak annyit tudok, hogy új barátom, Zoltán, egyszerre nagy úr lett (nem lett népbiztos) és nekem pár nappal a proletárdiktatura kitörése után valami szinekura állásom volt valami népbiztosságnál — ipari? kereskedelmi? népjóléti? Nem tudom. Csak arra emlékszem, hogy a Szabadság téren, a Tőzsdepalotában ültem egy íróasztal mellett, de csak rövid ideig. Pedig jó volt a fizetés. "Kék" pénzben kaptam.

Nem ilyen lovat akartam.

* * *

Hát milyen lovat akartam? Bizonyos, hogy soha sem akartam hivatalnok lenni, hivatalban ülni. De verekedni, küzdeni, versenyezni sem akartam. (Milyen jó volna nőnek lenni, ismételtem a régi zsörtölődést, mint a szép nőnek, akinek csak mutatnia kell a hasadékot a két dombocska között...)

Álmom a bibliai József álma volt, Józsefé, aki azt álmod-

ta, hogy a Nap, a Hold és a tizenegy csillagok hajbókolnak előtte, istenadta vezérüknek ismervén el őt (a tizenkettediket) — Józsefé, akit a végén Fáraó saját jobbjára ültet, miközben ujjára húzza a királyi gyűrűt...

Mikor a pápai gimnazista idillnek vége lett, nem tudtam, hogy minden idillnek vége van. Hogy Pesten nem én vagyok az első eminens, akit kihívnak, mert jön a méltóságos Főigazgató úr; aki megnyeri az ódapályázatot, mert hát ki más nyerhetné; aki még Goethe is lehet (Terus így álmodta) vagy Ady Endre, és talán még Ladányi Attila is. Mind egyszemélyben. (Jaj, a Ladányi Attilát el kell egyszer még mondanom!) Kapuk meg fognak nyílni előttem Pesten is. Valaki majd egyszer felkel valamilyen székről, trónusról, hogy csak Rám vártak (nagy R-rel), a szék az enyém. "Fogadjon be a Város", írta volt Terus, mikor nekiiindultam Pestnek és (jaj, nem illik, hogy valamennyire is kifigurázzam szegény Auschwitzban végzett barátnőmet) hogy ő igenis már tudja, hogy belőlünk fog indulni a Messiás. (Mikor az ötvenéves érettségi találkozó alkalmából utóljára voltam Pápán, elzarándokoltam Zsiga társaságában Sáriék házához és Terusék fa- és széntelepéhez. Egyikben sem volt bárki, aki a régi lakókra emlékezett volna. Már csak egyetlen nyoma van annak, hogy Terus élt: egy ceruzával írott ajánlás, 1919-ből, egy Herman Bang regényben — már olyan halovány, hogy már én is alig látom. Sári, a minden szentimentalitás nélküli acélrugó, soha Pápára a háború után vissza nem ment. Pedig járt volt Pesten a Világháború (persze a második világháború) után. A későbbi érettségi találkozókra szóló meghivókra, úgy tudom, nem is felelt.

Közbeszúrás Miamiban, Floridában,

1975 február-március havában

Olvasom, javítom, cifrázom, toldozgatom, nyesegetem kézzel-írott kéziratom gépen-írott piszkozatát. (Jaj, de nehéz New Yorkban valakit találnom, magyart, akinek magyar

írógépe is van pontokkal, vesszőcskékkel a magánhangzók felett és aki hajlandó Parkinson-kortól nyomorított írásomat nagy pénzekért olvasni, betüzni, gépbe írni.) Miamiban vagyunk, Ilona vendégei. Ilona doktornő, ifjúkori pozsonyi, azután newyorki barát. Zalamegyei. (És hogy élvezem magyar beszédjét!) Ilonát most éppen az extraszenzoros percepció és egyéb pszichés fenomének rejtélyei foglalkoztatják, érdeklik. Érdeklődik, bár kételkedően. Egy könyvet ad olvasnom: Arthur Koestler hazánkfia írta és *The Roots of Coincidence* a címe. *(Coincidence:* amikor két vagy több esemény "egybe esik" — és mintha véletlenül...)

Elutazások, hosszabb vakációk előtt mindig búcsúzom könyveimtől, könyvtáramtól. Nehéz elszakadnom tőlük. Mindig kétszerannyi könyvet, folyóiratot cipelek magammal, mint amennyit lehetséges volna elolvasnom. És persze a kéziratot, amit most foltozgatok. Magda dühös. (Anyámra emlékszem; mérges volt; *Die Bücher, die verdammten Bücher,* dohogta, mikor Apám még egy imakönyvet, még valami kézitalmudot rakott a becsomagolandók közé.) Szóval Miamiba utazásunk előtti napon, ahogy búcsúzom a könyvtártól, eszembe jutott, hogy most már jó pár éve nem is nyitottam ki egy bizonyos Herman Bang regényt (*Hoffnunglose Geschlechter* a dánból fordított német címe) és nem néztem meg, hogy még benne van-e az "írás", még látható-e benne Terus kezeírása. (Az a tisztességes első világháború-korabeli német kiadó bele is nyomatta a könyvbe, hogy háborús időben rossz minőségű papirt volt használni kénytelen és hogy a könyv tartóssága kétes.) Ijedten láttam, hogy a lapok tényleg elfeketedtek mióta a papirfedeles kis könyvet utóljára lapozgattam és hogy a ceruzaírás — már évekkel ezelőtt is nagyon halovány volt — eltűnt, végleg eltűnt. Hiába kerestem akár nagyítóval is. (Az 1920-as kiadású *Elsodort Falu* szintén hasonló sorsra jutott. A lapok elfeketedtek; ahol hozzányúlsz, parányokra foszlanak (bár Szabó Dezső tintával írott dedikációja még jól látszik a cimlapon). Kovács János, majdnem győztél. Még könyvek is meg tudnak halni. És írások is.

Tudom, hogy a Bang-regényt 1919 szeptemberében kaptam ajándékba Terustól Pesten. A városligeti Fasorban sétálva búcsúztunk. Valami négy-hat heti bejelentőlap nélküli pesti bujkálás után (dátumok, mint mindig, zavarosak) másnap reggel voltam indulandó Pozsony felé a kétes passzussal, amely galgóci illetőségűnek mondott valami Gödöllőn vagy Cegléden vásárolt hamis bejelentőlap alapján. (Minderről még később szó lesz.) Terus feljött Pestre búcsúzni, bátorítani. "A Biztos Bizonyosság" volt a három szó, amit a könyvbe írt, név nélkül, az 1919 szeptemberi dátum fölé.

De hát mi köze van mindennek Koestler könyvéhez? Ennek a kis zsebbevalónak (így hívom, amit itt most *pocketbook*-nak mondanak) egyik fejezete egy bécsi biológussal foglalkozik, Kammerer nevezetű, aki a huszas évek elején, prágai diákkorom idején, igen divatos könyvet írt *Das Gesetz der Serie* címmel. Baráti körömben akkoriban divatos társasjáték lett mindenfajta összenemtartozó események között misztikus kapcsolatokat találni. Koestler *coincidence*-nek fordítja a szót. Innen könyvének címe. Koestler két példát citál Kammerer könyvéből. Az első itt nem érdekes. A másodikban egy Rohan herceg, a család egy barátja, szerepel különböző okozatilag nyilvánvalóan össze nem tartozó véletlenekben. Ez a"Széria". Nekem ismerős a Rohan név, és megindul az asszociációs masina. Egy, a 18. század vége felé élt Rohan hercegről tudok. Úgy emlékszem, hogy strassburgi püspök volt (talán érsek), bíboros, nagyon nagy úr és XVI. Lajos udvarának egyik benfentese, talán minisztere. Ő volt az a bizonyos tragikomikus áldozat, aki egy Marie Antoinette-nek szánt vagyontérő gyémánt nyakláncot egy kalandornőnek adott át abban a hiszemben, hogy az a lefátyolozott nő maga a királyné. (Ennek a híres "nyaklánc-affair"-nak történetét különböző variációkban többször olvastam, például pár évvel ezelőtt Stefan Zweig Marie Antoinette biográfiájában.) Bármilyen érdekesen is illusztrálja a Kammerer könyvéből vett példa, a Rohan példa,a szériás történéseket, az én önkéntelenül hozzá kapcsolódó elmefuttatásomnak semmi köze Kammerer tételéhez. Csak azt mutatja,

hogy szokatlan olvasottságommal és furcsa memoriámmal könnyedén sodródom mindenféle váratlan asszociációs vizekre. Nem kell mindjárt titokzatos, *acausalis*, ok-okozatnélküli koincidenciákat keresnem. Az is bizonyos, hogy az ember "felfigyel", ha véletlenek találkoznak és oda sem figyel, ha nincs mit mihez kapcsolni. Az ún. koincidenciák nagy részében, gondolom, agyunk asszociációs berendezésének van szerepe, nem valamilyen misztikus, "természetfeletti" rendezőnek. Amiért itt mindezt most felemlítem, annak van azért értelme. A Koestler által citált példa úgy kezdődik, hogy Kammerer felesége Herman Bang egy *Michael* című regényét olvassa és abban az egyik alaknak Rohan a neve. Ehhez kapcsolódnak az egyéb aznapi események, amelyekben a család barátja, Rohan herceg szerepel ismételten. A "szériát" a Kammerer házaspár esetében a Rohan név alkotja, amely történetesen egy regényben fordul elő és ugyanakkor egyik barátjuknak is neve. Számomra viszont a Rohan név (pontosabban a "Prince" Rohan név) egyszerűen egy asszociációs folyamatnak volt elindítója. Ami számomra az egésznek tényleg széria-jelleget kölcsönöz, az nem Rohan, hanem Herman Bang neve. (Persze még izgalmasabb volna a koincidencia, ha az említett regénynek *Hoffnungslose Geschlechter* lett volna a címe. De ez már Jókai tollára való túlzás lenne. El sem volna hihető.) Bizonyos az, hogy az elmúlt 50 év alatt sehol a Herman Bang nevét különben nem olvastam, nem láttam. Bizonyos az, hogy soha senkivel erről az íróról nem beszéltem. (Egy időben annyira megfeledkeztem róla, hogy összecseréltem Herman Bangot egy Hermann Bahr nevű bécsi esztétával.) Pár nappal ezelőtt volt kezemben az a bizonyos Bang regény, gondoltam Bangra és most Koestler számtalan példa közül éppen azt a példát választotta, amelyben ez a név, ez az író és egy regénye szerepelnek. Széria? Koincidencia? Legalább is megemlíteni érdemesnek tartottam.

* * *

És Terus? Amikor 1939 januárjában utóljára láttam szü-

leimet, a vonat Kőszegről Pest felé Pápán megállt vagy három percre. Ott, az állomáson láttam őt utóljára. Hogy aztán mi lett vele? Eltűnt a többiekkel, családjával, pápaikkal, kőszegiekkel, devecseriekkel, dunántúliakkal. Többet nem tudok.

De van nekem itten még valami egyéb komoly közbeszúrni valóm is, amire az Ilonával való beszélgetés késztet.

Linksz, te csalsz, kellett, hogy mondjam magamnak hirtelen. Megfogadtad mindjárt az elején, hogy a magyart sosasem fogod angollal keverni. Én erre tényleg rendkívüli módon vigyázok. Nem nevezem az autót "káré"-nak és nem mondom, hogy "muffolok", amikor költözködni akarok. Még azt sem mondom, hogy "yes", ha "igen" az, amit mondani szeretnék. (Talán előfordul, hogy az ó-ké kifejezést használom. De ez majdnem elkerülhetetlen.) De most mégis csaltam. "Extraszenzoros percepció" és "pszichés fenomének" — írtam pár oldallal feljebb. (És csak hogy még magyarosabb legyen, írhattam volna *ksz*-t az *x* helyébe és *k* vagy *h* betüt a *ch* helyett.) A tény marad, hogy mindkét kifejezéssel

extrasensory perception

és

psychic phenomena

(angolra modulált szóvégződésekkel és angolosított kiejtéssel) éppen frissen találkoztam a Koestler szövegben vagy a hozzá fűződő beszélgetésben és hogy egyszerűen átplántáltam őket magyarnak. Semmivel sem voltam jobb, mint az a primitivebb honfitárs, aki az angol *move* (olvasd: *múv)* szót múvolásra majd *muffolás*-ra magyarosította, vagy mint az az angol, aki évszázadokkal ezelőtt, az eredetileg latin *moveo* igét olasz-francia közvetítéssel a végén magáévá hasonította. (Jupiternek úgy látszik szabad: azon, hogy az angol nyelv átvette az ó-val írott latin és ú-val mondott francia szót, senki sem akad meg. Tehát ami meg volt engedve Jupiternek, miért ne legyen megengedve a magyarnak is?)

Minderről hosszan és, azt hiszem, elég érdekesen írtam a Semmelweis-előadásból kötetnyire gyarapodott utolsó könyvemben. Itt túl messze vezetne ezt tovább taglalnom. Tehát csak röviden, honfitársaim okulására: Az írott és beszélt angol nyelv tele van ilyen látszólag értelmetlen és érthetetlen, "nevetséges", "felesleges", majdhogynem szkizofréniás ellentmondásokkal. Azt mondod, hogy *múv*, de úgy írod, hogy *móv*. Csak akkor van értelme a "helyes" írásnak, ha megérted, hogy az angol egyszerre hagyomány tisztelő és újítást elfogadó. Isten ments, hogy meg ne mutathassa néked, hogy ő tudja, hogy a mozgás fogalmát fedő szó eredetileg latin és *mov* a gyökere. De ugyanakkor nem felejti el, hogy a beszélt szót először francául múv-nak hallotta és beszélt, kiejtett szón nem lehet változtatni. Magyar barátunk ezt a múv szót hallotta (az angol helyesírás őt nem aggasztotta: angolul nem írt, olvasott) és ebből faragta a *múvolás* szót, amelyből szebben hangzó *muffolás* lett, de sohasem *móvolás*.

Kedvenc példám a magyarosan brekfeszt hangzású szó, amit (ó de borzasztó, megtanulhatatlan az angol helyesírás!) *breakfast*-nak vagy kénytelen helyesírni. Tényleg olyan képtelen, olyan önkényes ez a formája az írott szónak? Dehogy. Brekfeszt az brekfeszt — így mondja ma mindenki és ezen nincs, nem lehet vita. Beszélt szón nem lehet változtatni. Viszont az írástudók nem felejtették el, hogy eredetileg az első étkezést hívták így, amely *megtörte* a *böjtöt* — (to) *break* (the) *fast*. Ezt szintén nem illik elfelejteni. Hát így maradt irott *breakfast* a mondott brekfeszt. Brékfásztnak mondani tudálékos, nevetséges sznobság lenne.

No de hadd térjek vissza ahhoz az angolból átlopott négy "magyar" szóhoz.

Mentségemre persze mondhatnám, hogy az a magyarba áthasonított négy szó latin, illetve görög eredetű és nemzetközinek számítható műkifejezés, tehát nem esik az angolból-átvevés tilalma alá. És ezzel nem is járnék az igazságtól nagyon messze. Bizonyos vagyok benne, hogy angol szótáraim egyike sem jelöli bármelyiküket is "idegen" szónak, sőt, hogy mindegyikük az angol nyelv *corpus*-ához tartozónak

számítja őket. És, ahogy az angolos szóvégződések és szóhangzás igazolják, az a felséges angol nyelv tényleg magába hasonította őket minden mentegetőzés, minden szégyenkezés, minden hezitálás nélkül. Soha sem jutna angolnak eszébe, hogy valamifajta nyelvtisztaság, nyelvtisztogatás érdekében a négy szó bármelyike helyett valami angol-szász tősgyökéren keressen megfelelőbb, angolosabb szót. "Kár a gőzért", mondaná, ha volna benne pesti humor.

De bármint is legyen ez, az az érzésem, hogy ha ma magyar környezetben elsősorban magyarul olvasnám a szakirodalmat, akkor valami "érzék-feletti" vagy hasonló szavat próbálgatnék az első szó helyett és a "lelki" szót tenném a *psychic* helyébe. (Bár a mai angol nyelvhasználat szerint az utóbbit már nem fedi a "lelki" szó.) Hogy *perception* helyébe mit használtam volna, azt nem is tudom. Miután a körülmények (saját életem folyása és a történelem — a "daliás" idők) úgy hozták magukkal, hogy az 1918 (érettségi) és 1939 (kivándorlás) közötti évek közül hetet német egyetemeken töltöttem, számomra elsősorban a német nyelv produkálta a tudományos alapfogalmakat. Igy azután az *Empfindung* és *Wahrnehmung* szavak fedik legjobban az angol *sensation* és *perception* fogalmakat. Itt, megint, az angol nem szégyelli a bevallom, kevésbbé színes, kevésbbé költői latin szót, amelyik bármelyik nyelvben egyformán használható — éles ellentétben a német szakkifejezésekkel, amelyek sokkal mélyebb értelműek, igazában lefordíthatatlanok és sokkal inkább metaforák, mint definiciók. Tudni kell németül ahhoz, hogy az ember értse a *Wahr-nehmung* ige-főnevet, viszont nem kell angolul tudni ahhoz, hogy értse a *perception* szót. Homályosan az "érzet" és "képzet" szavak jutnak itt eszembe, mint megfelelők, de nincs kéznél sem könyvem, sem szótáram, amelyekben a lélektan magyar szavait kikereshetném. (Valahol a könyvtáram inaktiv polcain eltemetve van egy régi Pikler Gyula lélektan és egyéb idevágó és szintén régi egyéb magyar könyv. Bizonyos, hogy pszichológiai problémákról magyarul évtizedek óta nem olvastam, nem gondolkodtam. Ha valamivel, akkor angol agyam

inkább a némettel hadakozik — az egyetemi évek nyelvével.) És különben is olyan kiagyalt, mesterséges nyelvújításos szavaknak érzem őket, mint akár az "élenyt" vagy a "tanodát".

Erről az "éleny" szóról jut eszembe, hogy könyvemben kitértem valamennyire egy idetartozó másik problémakörre is. Tréfásan mondtam, de komolyan gondoltam, hogy a német nyelv *(die Sprache der Dichter und Denker)* akkor vesztette el a *chance*-ot, hogy világnyelv, volapük, interlingua, közvetítő nyelv, a mindenki által értett és érthető tudományos műszavak nyelve legyen, amikor az oxygent *Sauerstoff*-ra németesítette, a telefont *Fernsprecher*-re, és az ophthalmologia szó helyébe az *Augen-Heilkunde* szavat kreálta.

Nem mondom, ettől a nemzetieskedő (a mi esetünkben magyaroskodó) nyelvtisztasági, nyelvtisztító ábrándtól mi magyarok sem voltunk mentesek. Igaz, hogy nekünk nem is voltak világnyelvi ambicióink. (Legalább is a vagy 150 esztendeje élt jó Horvát István professzor úr ideje óta. Neki még a jó Isten is magyarul szóla . . .) Vidéki országban vidéki nyelv maradtunk. ("Minek 9 millió gójnak egy külön nyelv", mondta nekem egyszer egy bécsi üzletember, persze félig humorosan.) A mi nemzetünk tényleg csak nyelvében él, és ha "vegytant" vagy "lélektant" mondunk kémia és pszichológia helyett, csak a magunk számára tisztítjuk gazdagítjuk nyelvünket.

Persze ingyen nem kap senki semmit — se ember, se nyelv, se nemzet. Hogy a német példánál maradjak, a német nyelv nemcsak vesztett a tranzakcióban. A nyelv géniusza a már említett *Empfindung* és *Wahrnehmung* szavakkal ajándékozott meg bennünket a sokkal színtelenebb, mondhatnám laposabb (de latin és minden nyelvbe behelyettesíthető) *sensatio* illetve *perceptio* szók helyett. A *Wahr-nehmen* többet mond mint a *percipere*. A szó egyik fele (az angol *aware*-nek rokona) a tudatosság fogalmát kapcsolja a *nehmen* = venni igéhez. Ez a társítás teljesen hiányzik a *percipere* szóban. "Tudatba felvétel"-nek kéne fordítanunk a német terminust ahhoz, hogy értelmét átplántáljuk.

Vagy vegyük az angol *educated* és a német *gebildet* szót.

Az angol-latin kifejezés és olyan értelmi rokonai, mint pl. *education* vagy *educator* minden nyugati nyelvben megállják helyüket és mindannyian egy egyszerű latin gyök (ducere = vezetni) származékai. A német ezzel szemben különböző metaforákat alkalmaz. A *gebildet* melléknév és a *Bildung* főnév a *Bild* = kép és a *bilden* = formálni fogalmak "átvitt"-jei (metaforái). Viszont az *educator* szót a német *Erzieher*-rel fedi, amely persze szintén metafora — az *erziehen* = (erősen) húzni igéből átvitt kép. Magyarban (a magyar nyelv azzal a csodálatos "meg" szócskával rendelkezik) meg-nevelőnek kéne fordítani az *Er-zieher* szót. A német bölcseleti vagy lélektani szaknyelv gazdagságához, képszerűségéhez, színességéhez kétség nem fér. De az angol nem féltékeny. Átveszi például a *Gestalt* szót ha úgy találja, hogy annak képszerűségével egyéb használatos szavak nem tudnak versenyezni és minden pironkodás nélkül angol szóvá deklarálja.

Itt jut eszembe, hogy egyszer-egyszer Apámmal beszélgettünk a nemzetközi nyelvről. (Gyerekkoromban az esperanto kezdett divatba jönni.) Apám persze a héber mellett szavazott. Hiszen az volt a nyelv, amelyen a Mindenható beszélt. És nyilvánvalóan ez lesz megint az emberiség nyelve, amikor Ézsaiás próféciája szerint az "összes népek és nyelvek" találkoznak "szent hegyemen, Jeruzsálemben".

* * *

No de hadd térek megint vissza 1918-hoz, Pesthez, és a józsefi álomhoz.

Pesten elhelyezkedvén egyik első dolgom volt felmenni a *Nyugat* szerkesztőségébe a Pápai Hírlapban megjelent versekkel. Mit vártam? Talán azt vártam (ébren álmodoztam), hogy verseim láttára Ignotus és Osvát Ernő a belső szobából kijönnek és meghívnak, hogy mától kezdve én legyek a Nyugat szerkesztője, legalább is főmunkatársa, tudja-istenmicsodája? (Jól van; kissé eltúlzom a dolgot. Van még bennem humorérzék.) Két közömbös, cigarettázó fiatal titkár-

nőig jutottam (cigarettázó nők!), akik közölték velem, hogy most nincs szerkesztőségi óra és hogy különben is kéziratokat levélileg kell beküldeni és hogy már addig megjelent versek a Nyugatot nem érdeklik. Leforrázva távoztam. Soha többé nem jelentkeztem. Új versek nem igen születtek.

Azután a *Népszava* szerkesztőségében próbálkoztam elhelyezkedni, otthont, munkakört, szerepkört találni. Egy Csizmadia nevezetű, nagyon gyenge munkásköltő volt, akinek irodáját a szerkesztőségben felkerestem és várakoztam ajtaja előtt, amíg beengedett. (Neki nem volt titkárnője.) Pár újabb "szocialista" tartalmú verset hoztam magammal. Olyan Adyra emlékeztető versek voltak, az "Álmodik a nyomor" és a "Proletár-fiú verse" című Adyk visszhangjai vagy azoké az ódaszerű lelkesítő verseké, amiket Ady a Galilei kör márciusi ünnepségei alkalmából írt, meg valami novellát is, amely munkásokról szólt. Elég udvariasan elfogadta őket. Sohasem hallottam azután felőle.

De azért tovább is éltem a józsefi álmot. Valaki, valakik csak fel kell, hogy fedezzék bennem az isteni szikrát, az elhivatottságot, a kiválasztottságot. (Nem hiszem, hogy ez a két szó — elhivatottság, kiválasztottság — már akkor élt volna éber-álomi önbeszélgetéseimben. Ahogy most leírtam őket, gazdag asszociációk terebélyesednek a két szó köré — Benedict professzor, a pesti Zsidókórház igazgatója és Máté evangéliuma. Majd annak rendjén sorra kell, hogy kerüljenek.)

Közben 1918 szeptemberéből október lett: őszirózsás forradalom; lánchídi csata; összeomlott frontok. Tömegek az Országház téren. Imádtam jelen lenni, elragadtatva a tömegtől. "Nem akarok katonát látni", mondta Linder ezredes, az új hadügyminiszter. És "Ne lőjj fiam, mert én is ott leszek", mondta falragaszokon Várnai Zseni lelkes, háború-ellenes, forradalmat igenlő verse.

Azután november lett: Károlyi Mihály lett a köztársasági elnök. Ott szorongtam az Országház téren, a tömegben, boldogan. Talán a költészet nem a helyes út. Verseim gyengék, után-érzések, mind kevesebb vers íródott bennem. Bizonyo-

san a politika terén van "elhivatásom". (Kölcsönzöm a szót a *Elsodort falu*-ból) A Népszavát alapjában véve nem kedveltem. Irodalmi szempontból elég gyenge nivójú lap volt. Talán nem is bántam, hogy próbálkozásom sikertelen maradt. A Marxizmusról azt sem tudtam, mi fán terem. A szakszervezeti problémák nem érdekeltek. A *Huszadik Század*, a *Szabadgondolat* közelebb álltak hozzám. Jászi Oszkár könyve a *Történelmi materializmusról* azóta is megvan. (Cipelem magammal, hogy majd egyszer elolvasom. Mikor? Majd ha nyugalomba megyek. Mint száz és száz magammal cipelt más könyvet.) A diadalmas októberi (vagy novemberi?) nap másnapján felmentem a Polgári Radikális Párt egyik helyiségébe. Hogy mi volt a helyiség, arra nem emlékszem. Lehetett a pártvezetőség irodája vagy egy klubhelyiség. Nem tudom. De arra emlékszem, hogy az Oktogon téren volt, az első emeleten, egy nagy kávéház felett. Három jólöltözött középkorú úr ült egy irodahelyiségben. Az egyiket mintha Szende Pálnak hívták volna. Bemutatkoztam mint radikális érzelmű joghallgató; felajánlottam szolgálataimat. Be is osztottak ott, azon nyomban, egy fiatal, de nálam idősebb titkárnőhöz, akinek valami propaganda nyomtatványt kellett szétküldeni. Kezembe nyomott egy névsort és egy pár száz üres borítékot, hogy azokat címezzem meg. Egész nap "szolgáltam" a forradalom ügyét, címeztem a borítékokat. Este búcsúzásomkor a fiatal nő egy ötkoronás papirral akarta megfizetni munkásságomat, kérve, hogy másnap megint jöjjek. A három elegáns középkorú urat nem is láttam. Indignálodva nem fogadtam el a pénzt. Én a forradalmat akarom szolgálni. Nem pénzt keresni. Leforrázva távoztam. Másnap nem jelentkeztem.

Majdnem kísértetiesen hangzik ez az ismétlődése a dolgoknak. Pedig nincs benne semmi kísérteties. Egy pszichológus vagy pszichoanalitikus írhatna egyszer erről a témáról — a kiprovokált sorsról, az ismétlődő életmintáról. (Nem tudok jobbat a sokkal jobb angol "pattern" szó magyarítására.)

Én nyilván akartam, hogy így legyen. Kivántam a sors

pofonjait, hogy a végén visszahúzódhassam a passzivitásba, a szerénységbe. Mennyivel kényelmesebb vezetettnek lenni, mint vezetőnek. (Minek a felelősség? És mennyivel jobb lenne nőnek lenni!) Ugyanez a sorskihívás, a *sikertelenség kihívása,* sokszor megismétlődött azután is, egyetemi és későbbi életemben. De Zoltánt mégsem tudtam vezéremül elfogadni. Tulajdonképen modora, mondjam, modortalansága zavart. És túl jól tudta az igazságot. Dilemmámat Géza oldotta meg, a *prince charming,* aki szintén tudta az igazságot, de aki emellett kulturált volt és betéve szavalta Hofmannsthal verseit. (A *Der Tod des Tizian* nevű világverset, egy töredék verses drámát, még ma is majd hogy betéve nem tudom és most is Géza hangjával hallom.) Közös múltunkkal majdhogy mindenben egyetértettünk, egyek voltunk. Könnyen elfogadtam őt vezéremnek. Őt csak utánoznom kellett; követnem. Hittem, hogy messzire fogja vinni; és hittem, reméltem, hogy társa, kísérője majd én leszek.

* * *

A józsefi álomnak tehát megint egyszer nem volt teljesülése. A polgári radikális pártnak sem lettem tagja. Pedig valahogy ez felelt volna meg intellektuális beállítottságomnak, érdeklődéseimnek, sőt mondhatnám, modoromnak. A szociáldemokrata párt sohasem vonzott. A Népszavát, mint mondám, nem kedveltem. (Későbbi, felnőtt pesti éveim alatt előbb a *Világot*, majd, annak betiltása után, a *Magyar Hírlapot* járattam.)

Két hely volt, két intézmény, amelyik elég szívesen befogadott és ahol vidékies, sokban még naiv, sőt gyerekes állásfoglalásaimat nem nevették ki. Az egyik a Galilei kör volt; a másik a *MA* kiadóhivatala. Mindkettő komolyan, nagymértékben hozzájárult későbbi szellemi fejlődésemhez. (Bocsásd meg a nagyképű szót, kedves olvasóm!) A Galileisták nagy része velem körülbelül egykorú lehetett; a pesti fiúk általában érettebbek voltak és a körben otthonosabban mozogtak. A vezérek, az előadók sem voltak sokkal idősebbek.

Ezek közül legjobban Polányi Károlyra emlékszem; később valahol Canadában lett egyetemi tanár és sohasem volt alkalmam vele találkozni. Lukács Györgyöt ott láttam és hallottam egyetlenegyszer életemben. (Felesleges említenem, hogy később ő lett a század leghíresebb marxista filozófusa.) Én akkor csak mint a *Balázs Béla és akiknek nem kell* című, elég furcsa nevű *essai*-gyűjtemény szerzőjét ismertem. (Ez a könyv valahogy eltűnt a köztudatból is. A Lukács-tanulmányok nem említik.) Egy szép fiatal orvosnőre is emlékszem, akkor Doktor Ripper Borbálának hívták. Elegáns, szürke, angolszabású kosztümjét még ma is "látom". Később egyszer, Londonban beszéltem vele; akkor Doctor Barbara Lantos néven Anna Freud londoni körének volt egyik vezető tagja. A Lantos-nevet (az 1918-19-ben még jövendő férj nevét) csak egy homályos emlékképhez tudom kapcsolni. Ugyanúgy a Duczynska Ilona nevet. (Nagyon tetszett nekem, hogy nyilvánvalóan lengyel nevét lengyelesen a-val, nem i-vel végezte.) És a Sugár Tivadar nevet. (Sugár Tivadarral még úgy egy évvel később is összehozott egyszer a sors.) A többieknek nyomát vesztettem. Lehet, hogy Madzsar Józsefet is ott láttam, hallottam először.

A *MA* című folyóirat, Kassák lapja; Kassák maga és Kassák köre; az egyre jobban és jobban radikálizálódó irodalom és művészet, amelynek a *Ma* volt a szócsöve, otthona — ezek mind nagyobb és növekedőbb befolyással voltak reám. Kassák maga egyike volt a keveseknek, akik a vidéki fiúcskával legalább is szóbaálltak. És Kassáknak és a *MA*-nak köszönhetem — Szabó Dezsőt. Erről majd talán máskor. Itt most előbb még egy másik csatlakozási kísérletemről kell beszámolnom. Nevezzem sikeresnek? Nevezzem sikertelennek? Ahogy vesszük.

Forradalmak idején a dolgok természetéhez tartozik a radikalizálódás (elnézést a hosszú szóért). Nemcsak én lettem mind radikálisabb, az elértekkel mind kevésbbé megelégedő, és folyton többet akaró. Nemcsak én tolódtam balra és balrább. De én is. A Galilei kör is hozzájárult ehhez; a *MA* írói, költői és könyvei is; Weinberger Zoltán is. Mindegy.

* * *

Mikor az ötvenes években Amerikán végigszaladt az átkos emlékű McCarthy szenátor förtelem-vihara, egy ideig majd hogy mindenkinek igazolnia kellett magát, ha valamilyen értelmiségi foglalkozásban állást, elhelyezkedést keresett. Az egyik közhasználatú vallató kérdés az volt, hogy tagja vagy-e vagy voltál-e a kommunista pártnak? Olyan nagy volt az ettől a Hitler-fajta demagógtól való félelem, hogy a kérdést és megválaszolását amerikai közintézmények jórésze egy időre szinte kötelezővé tette. Kissé talán szégyelték is. Legalább is csendben tették és formalitások nélkül. Talán nem is vették komolyan. Úgy esett, hogy épp abban az évben nyertem el new york-egyetemi *assistant professori* kinevezésemet és mielőtt a kinevezési okmányt a dékáni hivatalban kikézbesítették, egy fiatal tisztviselőnő jött a hivatali rácsos ablakhoz és kért, hogy jobb kezemet felemelve válaszoljak arra a kérdésre (eskű alatt), hogy vagyok vagy voltam-e valaha is tagja a kommunista pártnak. (Ha bármennyire is hős lettem volna, megtagadhattam volna, hogy erre a kérdésre feleljek. Legfeljebb nem lett volna belőlem fizetéstelen *assistant clinical professor*. Attól kezdve automatikusan mentem fel az akadémiai szamárlétrán.) De hát nem voltam hős sohasem. Minek? Pillanatok alatt átcikázott agyamon egy jelenet, amit most el kell mondanom. Mindenesetre felemeltem a kezemet és *nem*-mel válaszoltam. De nagyon halkan. Láthatóan mindkettőnk számára kínos volt a jelenet és én magamban még hozzátettem, hogy "de majdnem". Tényleg, majdnem tagja voltam a kommunista pártnak. De csak majdnem.

Hát ez úgy történt, hogy, amint mondtam volt, én is radikalizálódtam, nemcsak a körülmények és idővel meggyőződésem lett, hogy igenis a kommunizmus fogja az összes problémákat megoldani a művészet krizisétől az analfabétaságig, a cselédkérdéstől a zsidókérdésig és hogy nekem is a pártban van a helyem. (És a józsefi álom? Mit tagadjam, hittem, hogy ott, ha nem is a Nap és a Hold, de legalábbis

a tizenegy csillagok valahogy majd csak hajbókolni fognak előttem.)

Valahol a Csáky utca elején, úgy emlékszem, Kassák Lajosék lakásán volt a pártiroda vagy valami hasonló. Nem tudom, mennyire csal az emlékezés, pedig még az öreg szürke bérházra is emlékszem a Lipót körútról menet a jobboldalon. Miért lett volna a párthelyiség Kassák Lajos lakásában? Úgy emlékszem, hogy Kassák Lajos, bármilyen ultraradikális is lett volna légyen, sohasem volt párttag, sohasem vetette volna magát alá pártfegyelemnek. Ahhoz túlságosan individualista volt. És ez is jellemző reá: míg Balázs Béla vagy Lukács György nem jöttek vissza emigrációból Magyarországra vagy huszonöt esztendeig — Oroszország tartotta őket vagy a pártfegyelem — addig Kassák hamarosan visszatért a magyar nyelv ölébe és a Horthy időkben sem volt bántódása. Mondom, zavaros az emlékezés. (El kellene egyszer újra olvasnom Kassák Lajos háromkötetes önéletrajzát. Azt is magammal hoztam, ott látom a felső polcon, egy sereg másik magyar vagy magyarvonatkozású könyvvel, amelyek immár 35 éve várnak itt Amerikában egy külön könyvespolcon arra, hogy majd egyszer visszavonuljak praxisomból és elolvassam vagy újra elolvassam őket. De nem merek a Kassákba belenézni. Én az *én* személyes emlékeimet akarom leírni, nem történelmet oknyomozni. És az én agyamban így szól a nóta...)

Ama különös elmebajom, amely nem engedi, hogy az aszszociált részleteket figyelmen kívül hagyjam, itt kényszerít hozzátennem, hogy Balázs Béla és Lukács György mindketten zsidók vagy zsidószármazásúak voltak; mindketten burzsoá szülők gyermekei; és mindketten kétnyelvűek. (Lukács György még hozzá a "von" előszócskát is odabiggyeszthette volna németül írott könyveinek címe fölé, de ezt persze sohasem tette.) Balázs Bélát Lesznai Anna mindig Herbert néven emlegette. (Nem tudom ma már, hogy rokonok voltak-e vagy csak ifjúkori barátok.) Gyermekkorát Lőcsén, abban a gyönyörű öreg szepességi szász városban töltötte és gyermekkori emlékeit németül irta le. (Ott vannak a "ma-

gyar" könyvespolcon.) Kassák Lajos viszont nem volt zsidó és úgy emlékszem, egyszer nekem mondta, hogy a proletárdiktatura után Bécsben eltöltött keserves emigrációs évek alatt egy szót sem tanult meg németül. Egyébként pesti praktizáló éveim alatt Kassák paciensem volt. (Pesti praxisom érdekes spektruma volt orthodox rabbiknak, művészeknek, pszichoanalitikusoknak és baloldali "elemeknek". Itt van velem két Kassák regény a harmincas évekből, Kassák személyes ajánlásával — mondanom sem kell — orvosi honorárium helyett.)

Sok-sok év múlva, már Amerikában olvastam Balázs Béla *Unmögliche Menschen* című német regényét. Olvasás közben jöttem rá, hogy ennek a regénynek egy magyarul töredékben megmaradt eredetibb változatát *Isten tenyerén* címen olvastam még medikus koromban. (Úgy emlékszem, valahol Erdélyben jelent meg — akkor már Romániában.) Az *Unmögliche Menschen*-t egy párisi antikvárius barátomtól kaptam ajándékba. A könyvtáramban lévő példányba Balázs Béla személyesen írt dedikációt egy bizonyos Groethuysen nevű barátjához, 1929 novemberi dátummal. Vajjon hogyan került ez a könyv jó harminc évvel később egy párisi magyar antikváriushoz? (Hej ha könyvek beszélni tudnának!)

Különben Balázs Béla családi neve Bauer volt. És így, kell hogy itt megemlítsem testvére, Bauer Ervin nevét. Bauer Ervin orvos-doktor volt, nagyígéretű biológus, Kaffka Margit férje. (Kaffka Margitot 1918-19 telén elvitte a spanyol influenza.) De már magam is sokallom a közbeszúrásokat. Én Bauer Ervinnel csak később kerültem össze, a prágai medikus évek alatt. Tüneményes elme volt. Sokat vártunk tőle. Elveszett Oroszországban. Legalább is nekem nincsen értesültségem sem róla, sem arról, hogy életében valami monumentálisat alkotott volna.

(Érdekes volt olvasnom Balázs Béla önéletrajzában, hogy hogyan lett Bauer Herbertből Balázs és Béla. Első nyomtatásban megjelenendő versei adták hozzá az alkalmat és a lökést. A "Balázs" érthető választás. A "Béla" nevet az alliteráció kedvéért választotta. Muszáj volt saját Ádám Ar-

tur írói álnevemre gondolnom. Az alkalom is hasonló volt és az alliteráció itt is szerepet játszott.)

Tehát elmentem jelentkezni. Jelentkezni? Belépni? Beíratkozni? Szolgálataimat felajánlani? (A józsefi álom?) Mit tudom ma már én? Tény az, hogy amint a lépcsőházban a lakás elé érek (késő délután lehetett), már éppen az ajtó előtt áll három-négy férfi. Egyikre az újságokból ráismertem, hogy Kún Béla volt. (Mondom most magamnak: ez lehet tévedés is. De hiszen mindegy. *Így* emlékszem.) Éppen indulni készültek. Mindenesetre, kérdésére, hogy mit akarok és feleletemre, hogy mit szeretnék, ez a férfi azt válaszolta, hogy jöjjek másnap vagy harmadnap, mert most már késő van. Azon az éjjelen Kún Bélát és vezető elvtársait a rendőrség elfogta és a gyűjtőfogházba vitte. (Az ember állandóan kell, hogy résen legyen saját memóriája regényalkotásaival szemben. Lehet, hogy nem azon az éjjelen volt, lehet hogy csak nekem nem volt másnap vagy harmadnap érkezésem. De *így* emlékszem. *Így* emlékszem.) Onnan kerültek ki egyenesen országuralomra, amikor Károlyi lemondott, a kommunisták és szociáldemokraták kibékültek és még Kúnfi Zsigmondom is elfogadta a lenini megoldást. Szóval, amikor a proletárdiktatura kitört. Hogy én miért nem jelentkeztem pártfelvételre újra? Nem tudom. Abban a pár napban vagy héten, amíg a pártvezérek börtönben ültek, talán szünetelt a pártiroda és azonkívül belépni talán értelmetlen, talán veszélyes is lett volna; nyilván nem volt tanácsos. Nagy hős sohasem voltam. Hogy később miért nem léptem be, azt sem tudom. Inkább sejtem. Forradalmi pártba belépni? Annak van valami erkölcsi érdemlegessége. Sikeres, uralmon lévő vagy éppen uralomra jutott párthoz sürgősen csatlakozni? Gusztustalan lett volna. (Sohasem felejtem el József főhercegünket, aki "csatlakozott" a forradalomhoz és felvette az Alcsuthi József nevet.) Még itt Amerikában is csak egy pártba léptem be, egyszer, az u. n. liberális pártba, mert annak soha semmi esélye sincs arra, hogy uralomra kerüljön. (Csak a negativ szavazatok számát szaporítom.) Tény az, hogy a new york-egyetemi fiatal titkárnő kérdésére válaszolhattam

azt, hogy "Nem". Tény az, hogy soha beiratkozott, könyves, számozott párttag nem voltam. Még ha utána is kellett mondanom magamban, hogy "Majdnem". (Érdekes, hogy nem tudom, hogy Géza egyáltalában párttag volt-e. Nem lehet, hogy ne lett volna. Nem emlékszem rá, hogy hogyan lett Pápán városparancsnok. Milyen jogalapon? Felkérték? Kinevezték? Nem tudom. Nem emlékszem rá, hogy Gézát a Pesten töltött két szemeszterem idejében akár egyszer is láttam volna. A devecseri ellenforradalom leveretése után volt, hogy megint találkoztunk. (Erről később.)

Bizony szerencse volt, hogy az a kedves kisasszony a New York-Egyetemen csak párttagságom után érdeklődött. Maga a sátáni szenátor mindig azon lovagolt, hogy a kérdezett (a "vádlott") kommunista-e vagy sem. ("Vagy" vagy "voltál" — így szólt a kérdés.) Ez persze alkotmányellenes volt, mert azt, hogy én miben hiszek, mit gondolok, magánügyem. Erre a kérdésre felelni a bátrabbak gyakran megtagadták. A kedves kisasszony ebben a formában nem is tette fel. De ha magamnak tettem volna fel a kérdést, vajjon őszintén mit kellett volna hogy feleljek. Nem tudom. Máig sem tudom. Még érzelmeimben is mindig kétlaki voltam és legtitkosabb magamban a korrekt modor (a "gyerekszoba") és az uralkodó osztályok tisztelője, irígylője ugyanakkor, amikor magamat hozzájuk tartozónak sohasem éreztem és amikor, ha csak tehettem, mindig ellenük szavaztam.

Igen, mit is kellett volna a kedves ifjú hölgy kérdésére felelnem? Magamban (fantáziám néha úgy elszalad velem) sokszor megjátszottam. hogy a szenátor maga elé citált és én gúnyosan, fölényesen pariroztam a gyűlölt nagyúr szógyilokjait. (Akkoriban a szenátor tényleg nagy úr volt. Már úgy nézett ki, hogy elnöknek fogja pártja jelölni.) Nyilván az lett volna a leghelyesebb, ha "társas-utasnak", "szimpatizánsnak" jellemzem magamat. Sohasem tudtam elfogadni semmilyen párt csalhatatlanságát vagy diszciplináját; és csak nevettem a szocialista-realista művészeten. Sohasem tudtam elfogadni politikának a természettudományokba va-

ló belekontárkodását. Az egész szerencsétlen Lizenko kontroverziát pontosan követtem.

Viszont sohasem olvastam marxista könyveket gazdaságtanról, miegyébről. Időm sem jutott rá. Mindig elkerültem gyűlésekre járni. De azért odatartoztam. De kiállni? Nem is mertem. (Ó Lovászpatona!) Nem is volt természetem. Az illegalitás sem volt kenyerem. Mégis előkelő dunaparti rendelőm várószobájában néha két úr találkozott. ("Véletlenül" ugyanakkora kérték a titkárnőtől szemvizsgálati randevut és beszélgettek.)

Egyszer, emlékszem, az egyik úr egy vastag borítékot hagyott nálam párnapos megőrzésre. Nagy összegű pénz volt. Csak úgy bedugtam a könyvszekrénybe. Magda sohsem tudott róla. Pár nap mulva valaki eljött érte. Számon voltam tartva. Mindig újra meg újra észrevehető volt. És általában szavak nélkül. Egyszer egy szép szőke doktornő keresett fel a rendelőben és tudtomra adta, hogy minden pár hónapban valami külföldi segédakciónak (talán a spanyol lojalistáknak) fog gyűjteni. Sohasem mondtam "nem"-et.

De számon voltam tartva, ahogy kitűnt (ahogy azon a bizonyos ötven éves találkozón is kitűnt), a "másik" oldalon is. Tóth Endre is tudott rólam és nyilván Trócsányi Dezső is és azok a "fiúk", akik az érettségi találkozókhoz 1928-ban és 1938-ban meg nem hívtak. Sőt. Kizártak. De egyébként nem zavartak. Micsoda szerencsém volt, hogy kopasz fejemmel, szemüvegemmel, hajlott hátammal, konzervativ öltözékemmel, színtelen hangommal valahogy mindig sikerült eltűnnöm a jelentéktelenségben. Tényleg nem történt velem soha semmi tragikus vagy akárcsak emlékezetes. Az életet mindig "megúsztam".

Pesti felnőtt éveimnek valamikor elején, gondolom a harmincas évek elején, nyilván a "kurzus" nyomása csökkenni kezdett, úgyszintén az a bizonyos lovászpatonai félelem is. (Jaj, még mindig halogatom a "vallomást".) Igy amikor megtudtam, hogy egy "Szocialista Orvosok Egyesülete" van kialakulóban, úgy éreztem, hogy illenék belépnem, hogy így legalább a számát öregbítsem azoknak, akik az uralkodó

"rendszernek" nem hívei. Az egyesülés pontos célját, értelmét talán nem értettem, talán elfelejtettem. Nem akartam "aktív" tag lenni. Hamarosan, váratlanul két kolléga keresett fel az alakuló gyűlést megelőzőleg; felkértek, hogy a tartandó alakuló gyűlés alatt a terem egy bizonyos sarkában üljek (nyilván elvtársak között) és egy pár pontot említettek, ahol azt tanácsolták, hogy bizonyos, az alapítandó vezetőség által ajánlott személyek vagy javaslatok ellen szavazzak. Világos volt előttem, hogy ez semmi másra nem fog vezetni, mint hogy lehetetlenné teszi az egyesület békés és az adott körülmények között elsősorban nyilván nevelő működését. De hát, úgy látszik, ez volt a belső ellenzék taktikájának célja. Nem is lett, úgy emlékszem, semmi az egész egyesületből. Legalábbis nem emlékszem arra, hogy valamilyen következő ülésen valaha is jelen lettem volna. Azt hiszem, nem volt több ülés.

A két látogató kolléga közül az egyik (jó nevű, jól ismert szakorvos) később paciensem lett, és barátom, és a végén, a harmincas évek vége felé, a Gyűjtőfogház lakója. Egy napon felhívott a Gyűjtőfogház orvosa és közölte velem, hogy X kollégának szemorvosi vizsgálatra és kezelésre van szüksége és hogy ő (a kolléga) engem nevezett meg orvosának és hogy ő (a doktor) szivesen venné, ha a kollégát megvizsgálnám. Ki is mentem két vagy háromszor a Gyűjtőfogházba, barátom kezelésére. Jó húsz perc, félóra telt el mindig amig a cellából a fogházőr az orvosi rendelőintézetbe hozta a rabot. (Saját ruháját hordta, meg volt borotválkozva.) Az a 20 perc-félórai várakozás felejthetetlen a számomra. A fogházorvossal beszélgettünk. Azt vártam, hogy a fogházorvos csak valami szadista lehet vagy lódoktor. Valaki, aki másvalamire, semmi egyébre sem lehetne való. Tévedtem. Teljesen váratlan volt találkoznom egy nagyműveltségű, nyíltagyú, a börtönlakókat megértő (még a politikai fogollyal szemben is megértő), szomorú, csalódott, alapjában véve eléggé melankolikus idősebb doktorral. Máig sem értem, hogyan lett börtönorvos. (Sajnálom, hogy nevét elfelejtettem.)

* * *

Ahogy most visszagondolok rá egy hosszú élet távlatából, azt sem tudom, hogy Géza mikor, hogyan, milyen körülmények között tért meg túlzó orthodoxiából atheistának. Géza három osztállyal járt feljebb, mint én és érettségije után legalább két, talán három esztendőn át nem igen láthattuk egymást. Géza a fronton kell, hogy töltött légyen jó időt ahhoz, hogy mint főhadnagy vagy százados leszerelhessen. Majdnem gyerekes és lényegtelen emlékeket kell regisztrálnom ahhoz, hogy "új" barátságunkat magyarázhassam.

Zsidó férfiaknak nem szabad borotválkozniok. A Tóra így parancsolja. Pontosabban: nem szabad, hogy kés érje (a Biblia szövege szerint) a hajuk és szakálluk sarkait. És miután a "sarok" szónak héberül, többes számban jiddisül elkorcsosítva talán pajesz az equivalense, így lesz az orthodox zsidó férfi "pajeszes zsidó". Na most, ha az ember mégsem akar szakállat növeszteni, akkor (másik istenbecsapás!) egy büdös és csipős vegyi anyaggal keni be az arcát ("aurum"-nak hívják, miért, nem tudom és vizzel pépet kell keverni belőle), amit fakanállal le lehet kaparni, tehát kés nem kell hozzá, és amit az én arcbőröm mindig rosszul bírt. (Még felnőtt koromban is, ha hazamentem szüleimhez látogatóba, mindig magammal vittem az aurumporos zacskót és jól bebüdösítettem a szobámat, míg titokban sebtében zsilettemmel megborotválkoztam, csak hogy Apámnál gyanut ne keltsek és az arcom bőrét mégse gyilkoljam, Anyám fínom mosollyal elnézte a dolgot.)

Szóval, nyolcadikos lehettem és bementem a pápai főutcai keresztény borbélyhoz borotválkozni (oda ghettóbeli orthodox nem valószínű, hogy betévedt volna, tehát felfedezéstől nem kellett félnem), amikor egy alkalommal, megrőkönyödésemre, egy fiatal katonatiszt lép be az ajtón. Évek óta alig láttam: Géza volt. (Jaj, el fogja mondani Apámnak, bepanaszol majd Marton hittanár úrnál, cikkázott agyamon.) "Ejnye, ejnye, Linksz úr", mondta kissé gúnyolódva, pedig tegeztük egymást, "hát Ön is borotválkozik?!" Hát ő is borotválkozott, és valahogy így kezdődött új barátságunk. A Hofmannsthal versek valamikor ezután jöttek.) Furcsa kü-

lönbség, jelentős különbség maradt kettőnk között az apáinkhoz való viszony. Géza eléggé nyíltan volt vallástalan. Otthon sem titkolta. És épp oly nyíltan lett "baloldali". Géza hét vagy nyolc testvére között volt aki vallástalan volt; aki orthodox maradt; volt aki cionista lett. De azért mindannyian egy család voltak és maradtak és apjuk-anyjuk egyformán szerették őket. Míg én? Soha sem mertem nyíltan kiállni, Apámmal szembeszállni. És az a bizonyos "józsefi" álmodozás is egész életemen át kísért: nem folyamodni, nem pályázni, nem tülekedni, nem vetélkedni. Inkább várni. És elvárni. Hogy is mondta Máté evangéliuma (Károli régi zamatú, de zavaros értelmű fordításában):

"Sokan vannak a hivatalosak,
De kevesen a választottak."

Eme kevesek között lenni — ez volt mindig életem álma. Igazában soha be nem teljesült.

* * *

Huszonöt éves voltam, amikor eldőlt (nem is egészen én döntöttem el, hanem jórészben Benedict Henrik professzor, a pesti Zsidókórház igazgatója), hogy végül is szemorvos legyek. (Erről mindjárt többet kell mondanom.) Én magamban még jóideig, évekig, azután sem tudtam, hogy ne menjek-e inkább mégis pszichoanalitikusnak. Máig is megvan ez az értelmetlen kérdésem, kétkedésem. Talán többre vittem volna? Talán boldogabb lettem volna? Tehát mielőtt elmondom, hogy hogyan is lettem szemorvos, el kell előbb mondanom, hogy hogyan nem lettem analitikus. Kissé komplikált az időrendezés. Összekeverem a későbbet a korábbal. Megint a későbbel kezdem. De mindegy.

Függelék: Hogy lettem szemorvos (Hogyan nem lettem pszichoanalitikus) Egy versszak Máté evangéliumából

Orvos karrierem (ha annak nevezhetem) a pesti Zsidókórház szemosztályán kezdődött. Ott voltam gyakornok, majd "címzetes" segédorvos 1925-től 1929-ig. Semmiféle fizetésem nem volt. A főorvos osztotta fel kórházi jövedelmének egy részét segédei között. Én voltam a legfiatalabb. Még hozzá számfeletti. Ebből nem lehetett megélni. Hamarosan szereztem tehát extra állást a Richter-féle vegyészeti gyárban, amely elég jól fizetett. Tanítással, fordítással, *ghost-writer*-kedéssel is tudtam már valamennyi pénzt is keresni. Tehát meglett a lehetősége (és különben is ideje volt), hogy analizisba menjek. Akkoriban indult egy másik boldogtalan és sikertelen és (szerencsére) rövidlejáratú szerelem. (Erről minek írjak? Szintén fájt, szintén elmúlt.) És még mindig rettentően nyomott az a bizonyos, Apám életére vagy tíz évvel azelőtt tett eskű, amit sokszor megszegtem volt korábbi években. Hamar rájöttem, hogy orvosok szerelem dolgában majdnemhogy privilegizáltak és hogy elég könnyű partnereket találni a kórházi ambulanciákat vagy magánrendeléseket felkereső ifjabb, pláne idősebb nők között. De SZERELEM nélkül (nagy betükkel írom) tulajdonképen ez is csak a maszturbációnak volt egyik elfogadottabb, de szintén ki-nem-elégítő formája. Szóval hajlamos voltam depressziókra és ezért is (ezért *is*) analizisbe akartam menni. Ferenczi Sándornál jelentkeztem, aki egy-órás beszélgetés után úgy találta, hogy igenis jót tenne nekem, ha analizisbe mennék és ecélból egyik nálánál jóval fiatalabb kollégájához küldött. Vagy egy évig, talán másfélig jártam analizisbe, amikor is doktorom kijelentette, hogy nincs semmi elintézendő, komolyabb lelki vagy szekszuális problémám és útnak eresztett. Sok szó volt analizisem alatt Apámról, kevesebb az elmúlt vagy reménytelen szerelmekről. (Más, nem lényeges affair-ek jöttek és azután hamarosan találkoztunk Magdával.) De egy dolgot még analitikusomnak sem mond-

tam el soha — a józsefi álmot. Magamban valahogy reméltem, hogy talán majd ő fogja beteljesíteni. Ez volt, ha bevallom magamnak, egyik indító oka, hogy analizisbe mentem. Nem tudom pontosan, hogyan képzeltem. Talán azt vártam, hogy felszólít, menjek "lehr"-analizisbe. (Sári ezt a szót használta önmaga analiziséről, amelynek határozott célja az inaskodás volt — a céhbe való felvételnek volt egyik feltétele — nem konfliktusok gyógyító feloldása.) Talán azt álmodoztam, hogy analitikusom felkel karosszékéből és üdvözöl, mint az analitikus firmamentum új csillagát? Nem kelt fel; nem üdvözölt; nem ajánlotta, hogy legyek analitikus. Egy szavába került volna. Mint érdektelen, színtelen, még hozzá talán gyengén fizető esetet "gyógyultan" elbocsájtott. Szóval az álom megint megcsalt...

Tulajdonképpen csak a Zsidókórház és annak igazgatója, belgyógyász főorvosa, Benedict Henrik professzor volt az egyetlen, aki valamennyire éreztette velem, hogy szívesen lát és hogy lehet a Zsidókórházban munkaköröm és talán jövőm is.

Közbe kell itt iktatnom valami fontosat. (Ó Kovács János, ó harmadik halál!) Nem nagyon lehetett Benedictet akkor már beteghez vagy konziliumba hívni. Már látszott rajta a betegesség . Egy régi barátjához, W. nénihez, nekem véletlenül rokonaimhoz, mégis eljött egyszer. Az ember, úgy látszik, közel halálához könnyebben beszél a múltról, talán még olyanokkal is, akik nem egészen közeliek hozzá. Nyilván az orvosi hivatásról szólt a szó. W. néni jelenlétében németül folyt a beszélgetés (és a "hivatás" szót németül *Beruf*-nak mondják). Így ragadt meg emlékezetemben egy mondat, aminek sokáig nem értettem értelmét, sem nem tudtam eredetét. *"Ich war kein Auserwählter"*, mondta Benedict, *"nur ein Berufener"*. Évekig törtem a fejemet, hogy mit jelenthetett az a titokzatos mondat. Csak sokkal később jöttem rá, hogy az öregedő doktor Luther németjéből parafrazirozta (?!) Mátét, Máté evangéliumát:

Denn viele sind berufen,
aber wenige sind auserwählt.

Szóval még neki is, a híres orvosnak, tanárnak, tudósnak is megvoltak a maga kétségei. Nem tartozott még ő sem a "választottak" közé, bár orvoslás volt *Beruf*-ja, hivatása.

Az angol biblia szerint

many are called but few are chosen

és ez majdnem misztikus kapcsolatot jelent egy könyvhöz, amely utolsó tíz évem egyik legnagyobb gyönyörűsége volt és maradt: Chaim Potoknak arra már egyszer említett regényére gondolok a brooklyni csodarabbiról és fiáról, akik csak "tanulni" *(lernen)* tudnak együtt, de egymással "beszélni" nem tudnak. Lehet, hogy tisztára véletlen, mégis kísérteties: Potok könyvének *The Chosen* a címe. (Ki a kiválasztott? A rabbi? A fia? A chaszid közösség? A Biblia kiválasztott népe? Szerzőnk nem árulja el...)

Az 1925. év nyarán tértem vissza Németországból, Kielből, semmire sem használható külföldi doktor-diplomával. Németországban diplomám nem volt érvényes, mert külföldi voltam. Magyarországon nem volt érvényes a diploma, mert külföldi volt. Igaz, hogy két nagyszerű évet töltöttem Kielben, a weimari Németországban, számomra akkor a világ tetején. Benedict professzort impresszionálta, hogy volt három dolgozatom, amelyek a legelső német fiziológiai folyóiratban, a *Pflügers Archiv*-ban jelentek meg, — egyik még Prágából, a másik kettő Kielből. A prágai dolgozat Tschermak fiziológus laboratoriumában született és a térszemlélet egy különleges problémájával, a kétszemes látóhatárral, az ún. horopterrel foglalkozott. (Vagy harminc évvel később egy ugyanerről a témáról írott *essai* alapján választottak be abba a bizonyos nagyon exkluziv Amerikai Szemésztársaságba.) A kieli dolgozatok, Höber professzor intézetéből, egész másfajta területen próbálkoztak. (Persze mint Prágá-

ban Tschermak, itt Höber adta a témát. Nem én választottam. Úgynevezett *Schüler Arbeit*-ek voltak; a témák a tanárt érdekelték.) Höber intézetében, Kielben, micro-chemiai kisérleteket végeztem. Ugyanazt tettem egy féléven át még Prágában, egy akkoriban világhírű, ma már majd teljesen elfelejtett, magyar származású Arthur Biedl professzor pathologiai intézetében. Sohasem hittem, hogy valamilyen szakmában praktizáló orvos leszek. (Én magam voltam a legjobban meglepődve, mikor kitűnt, hogy a végén a prakszist milyen sikeresen csináltam.) Mindenesetre nem tudtam még végleg eldönteni, hogy szemész legyek (ami legjobban tetszett) vagy mégis inkább belorvos, esetleg csak laboratorium-szakos. (Idegenkedtem a sebészettől, féltem a praktizálástól, viszont vonzott a laboratoriumi munka.) És miután még nem voltam bizonyos, hogy mit is akarok csinálni, Benedict tanár kérésemre először a belgyógyászati poliklinikára utalt be, ahol egy éppen akkortájt végzett alorvosa, Biedermann János, volt a rendelő főorvos. Talán három hónapot töltöttem azon a klinikán és fájdalommal gondolok erre még mindig vissza: ez volt az egyetlen pár hónap, amikor tényleg betegeket vizsgáltam, szívet, tüdőt hallgattam, vizeletet, vérképeket néztem. Mindig restelltem az általános gyakorlati medicinában valé járatlanságomat. Soha egy szülést le nem vezettem; soha egy törött csontot helyre nem raktam. De Benedictnek, úgy látszik, tervei voltak velem. Egy napon értem jött a poliklinikára és kijelentette, hogy kár az időmet vesztegetni, ha úgyis inkább szemész akarok lenni. Felvitt a szemosztályra, hogy jövendő főnökömnek és segédjeinek bemutasson — és szemész lettem. *Ich war kein Auserwählter. Ich war kein Berufener.*

Nem én döntöttem. Kitűnt, hogy éppen nagyon rossz napja volt a szemosztálynak. De gyanítom, hogy éppen azért is vitt fel aznap Benedict tanár. Valamelyik őszi hónap elseje volt, október vagy inkább november 1925-ben — a kórházban őrségváltás napja. Egy barátságtalan kolléga, a kiszolgált alorvos éppen költöztette holmiját az alorvosi szobából; egy izgatott kolléga, addig segédorvos, éppen költöztette hol-

miját az alorvosi szobába; egy kedvesarcú kisfiú, addig "címzetes" segédorvos, méltatlankodott, hogy nem ő lett a segédorvos; és új főnökömnek (új főnök volt ő maga is) úgy látszott, nem volt ínyére ez a változás. Megszokott, magával hozott segédjét akarta alorvosának. Annak ígérte volt az állást, amikor főorvos lett. De hát az izgatott kollégának szerzett jogai voltak. A főorvos megszokott segédje — a kettő közül messze a tehetségesebb — csak segédorvos lett. És éppen ebbe a "viharsarok"-ba hozott Benedict egy új aspiránst. Egy idegent. Ezt persze mind csak később értettem meg.)

Így kezdődött szemészeti pályafutásom. A végén nem bántam meg.

KÉT FÉLÉV BUDAPESTEN (1918-1919)

MÁSODIK NEKISZALADÁS

Úgy látom, nagyon elkalandoztam az 1918-19-es jogászságtól, forradalomtól, házitanítóságtól, proletárdiktatúrától. És Kassák Lajostól és a *MÁ*-tól, akikről annyi mindent szeretnék mondani. Arról a címben jelzett ellenforradalomról még csak nem is szóltam. Legjobb lesz újra kezdenem. Talán második nekiszaladással kevésbbé állnak majd utamban azok az útonállók — azok a néha jelzett, de leggyakrabban jelezetlen "közbeszúrások". Maga a "két félév" a címben azt imputálja, hogy akkori pesti életemnek az egyetem volt a *raison d'etre*-je és a bejelentő lapon is mint "joghallgató" szerepeltem. De be kell vallanom, hogy az 1918-ban és 1919-ben Pesten töltött hónapokban az egyetem igen kis behatással volt életem sorára, vagy, hogy egy dagályos szót használjak, szellemi kifejlődésemre. Jogász professzoraimnak még az arcára is alig emlékszem. Alexander Bernát bölcseleti előadásai jobban érdekeltek, mint a Római jog. Sokkal nagyobb szerepet játszanak ama hónapjaim történetében Kassák és köre és a MA című folyóirat, Kassák lapja. A MA egyben könyvkiadó vállalat is volt (talán árult is modern művészetekkel foglalkozó könyveket?), úgyszintén képgaléria; és hosszúhajú ifjak, fiatal művészek találkozó helye. Mindennek igen nagy befolyása volt — kellett, hogy legyen — esztétikai szemléletem kialakulására. Ott született meg egy életre való kapcsolatom a modern *avant-garde* művészettel. A művészet, különösen a képzőművészet fontos része volt, maradt életemnek. Kell, hogy erről részletesebben beszámoljak és némely ismétlés elkerülhetetlen.

Pápa, a város, a gimnázium, ezen a téren még önképzésre

sem adott elegendő lehetőséget és maga az iskolai *curriculum* majdnem semennyit. Hetedikben "Világtörténet" címszó alatt az "Új Kor" történetét tárgyalta Lakos tanár úr (a címszó három év anyagát takarta — ötödikben az "Ókor", hatodikban a "Közép-kor" és végül az "Új-kor" alcímek alatt) és a tankönyvben is, az előadásokban is bizony sovány szerep jutott a kor művészetének. Valamiért, valahogyan két név ragadt meg emlékezetemben: Claude Lorrain és Nicolas Poussin. (Gondolom, tanárunk esztétikai szemlélete addig bírta szusszal.)

A nyolcadik osztályos történelem megint kizárólag Magyarországgal foglalkozott, persze magasabb nivón. "Magyarország oknyomozó története" volt a tankönyv vagy a tantárgy címe. Itt a szépművészetekkel foglalkozó részek főleg a magyar klasszikusokat (mondjam akadémikusokat) tárgyalták — talán Kunetzkytól Barabásig, Benczúrig, Feszty *Magyarok bejövetelé*-ig, Zichy Mihályig. De például Szinnyei Merse Pálig még nem jutottak el. Persze Munkácsy Mihály neve nagybetükkel szerepelt az iskolai értékelésben. Mint már említettem volt, olvasással próbáltam pótolni a hiányt. Ama bizonyos *A Barbizoniak* című könyv vitt el legtovább a festészet 19-ik századi európai feilődésének ismeretében. Hogy akkor már volt impresszionizmus, post-impresszionizmus, futurizmus, *fauve*, kubizmus, arról még csak nem is hallottam. Ugyanúgy nem tudtam a német expresszionizmusról és Dadáról, pedig itt még csak nyelvi korlát sem volt utamban. Érdekes módon a szecesszió jutott el hozzám legkorábban, — nem eredeti alkotásokban, miket nem volt alkalmam látni, hanem könyvek kiállításában és illusztrációiban vagy (furcsa!) devecseri "úri" családok lakberendezésében.

A Pesti Napló minden évben karácsonyi ajándékot adott előfizetőinek. Devecseri szomszédaink, Schwartz Béláék előfizetők voltak és így kerültek a kezembe gyönyörűen kiállított, aranyos cifraságokkal díszített albumalakú könyvek. Egy Csoda-Album című ilyen ajándékkönyvre különösen jól emlékszem. Tele volt színes könyvdíszekkel, illusztrációkkal,

amikről persze akkor nem tudtam, hogy a szecesszió korbélyegét viselik, a szecesszióét, amit aztán később illett lenézni és ma megint nagyon tudok élvezni. (Ezek a könyvek bár megvolnának.) Egy Basch Árpád névre emlékszem, meg egy Hirschfeld Nellyére, aki Vörösmarty Szép Ilonkáját illusztrálta.

Habozva teszem: minek mentsek meg a harmadik haláltól (akár időlegesen is) egy gyenge és ugyanakkor rossz irányba mutató könyvet. De hozzá tartozik nevelésemhez, önnevelésemhez és a korhoz (helyhez és időhöz), amelyben nevelkedtem. Egy Pekár Károly nevű íróról kell emlékeznem és egy könyvéről, amelynek (körülbelül) *A Magyar nemzeti szépről* volt a címe. Az általában gyenge nivójú, de magyar (sőt magyaros) tárgyú zsánerkép apotheozisa volt a könyv. Nyilván, ha gulyát, ménest, gémeskutat, csárdát tárgyazott a kép vagy gatyás parasztlegényeket, akkor "szép" volt, "nemzeti szép", talán "magyar nemzeti szép" és "nem szép" ha füstölgő gyárkéményeket, bányászokat vagy vasmunkásokat. (Utóbbiak nem szerepeltek a könyvben.) Persze azután hamar rájöttem, hogy van egy "szocialista szép" sőt "nemzetközi szocialista szép" is, — az utóbbi két változatban: az egyik az erőtől duzzadó vasmunkás (a "jövendő"), a másik a vértköpő, tüdőbajos bányász éhező gyermekeivel (a "múlt", a "bűnös múlt"). Mondom persze, hogy Pekár Károly alig érdemli meg még az ideiglenes feltámasztást is. De óhatatlanul feltolakszik vele két testvérének a neve. Az egyik, Pekár Gyula nagy testű, gyenge tollú regényíró volt. (A testre emlékszem, nem a regényekre.) A másik testvér nevét hadd említsem, haláltól hadd mentsem meg. Pekár Mihály volt a Pécsre menekült pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem orvosi karának dékánja, aki a "liberális" kor némely hagyományát átmentette a "kurzus" időkbe és Magyarországnak legalább egyik egyetemére. Majd még később talán szólok róla.

* * *

Pontosan emlékszem rá, hogy a villamoson ültem, haza-

felé, az Aréna út felé, amikor felszálló utastól hallottam, hogy a kommunistákat kiengedték a gyűjtőfogházból és hogy a Kún Béla-kormány megszületett — a proletárdiktatura. Egy kötet gyenge szocialista propaganda-vers volt éppen a kezemben. Kitűnő kiállítású könyv volt, nehéz fehér papiroson. Mintha Hevesi lett volna a költő neve és *Internationale* a kötet címe. Kötve hiszem, hogy a MA adta volna ki. Egy vers született meg hirtelen az agyamban, amely lelkesedő boldogságom mellett kétségeimet is kifejezte. Erre az egyetlen versszakra emlékszem:

Tegnapi kenyérből
Tegnapi késsel vág
Tegnapi ember és
Beethoven még mindig szép.

Úgy emlékszem, hogy napokig vajúdtam ezzel a verssel. Nem emlékszem, hogy valaha is írásba szedtem volna. (Költészetem már nagyon apadóban volt különben is.) Még így is, töredékben, a Kassák kör hatását tükrözi a vers. Ady, Babits, Kosztolányi, Balázs Béla mind ragaszkodtak a rímhez és a prozódiához. A MA írói, a *maisták* voltak azok, akik magyarul, tudtommal először, mertek ezektől a kötelező béklyóktól megszabadulni. Az a csodálatos Kassák óda, a *Mesteremberek*, vers volt, gyönyörű vers, világvers, rímek és megszámolt szótagok nélkül. (Esti magányos sétáimon még ma is néha felmondom magamnak.) És én? Még röviddel azelőtt órákat, napokat töltöttem azzal, hogy valami mondanivalót például egy szonett béklyóiba szorítsak. És most íme, itt volt egy "vers" rímek nélkül és eggyel több szótaggal a negyedik sorban. Micsoda "forradalmi" lépés!... Még egy sorra emlékszem versemből:

a hét vasárnapos hét...

Nem tudom, mihez, hogyan kapcsolódik ez a mondattöredék és hogy javalltam vagy rosszallottam-e a munkátlan felelős-

ségtelenséget, amit kifejez. Azt sem tudom, hogy Beethoven hogyan került a versbe. Csak valami hamis hencegésféle lehetett. (Ilyesmire elég hajlamos voltam. Zenei műveltségem akkoriban még majdnem a nullával volt egyenlő.)

Már akkor is tudtam, hogy a forradalom nem törölte el a múltat és nem is akartam, kívántam, hogy tegye, pedig

"a múltat végkép eltörölni"

volt kimondott célja annak a "végső" harcnak, amelyet új himnuszunk ünnepelt. (Érdekes, sohasem tudtam, hogy az *Internacionálé* eredeti szövegét ki írta és milyen nyelven és azt sem, hogy dallamát ki szerezte.) Itt volt a *MA*, itt volt a "nemzetközivé vált világ" (egy kicsit csavartam új himnuszunkon), de ott volt Vörösmarty, akinek fájt a világ:

Az ember fáj a földnek
Nincsen remény

és itt volt Ady, a költőfejedelem, akinek magyarul fájt. Akárhogy rajongtam Kassák Lajosért, tulajdonképpen mindig zavart a pálócos csunyá mágyár beszédje és mindig fájdalommal hallgattam, mikor lekicsinylő hangon Ady Endrére terelte a szót. Ady (legalább is akkor) csak zavarosfejű, hazafias ideálista volt Kassák ítéletében. (Hogy Ady sok gyenge verset is írt, azt elismertem. De aztán rájöttem, hogy éppen a "szociális" tartalmúak voltak a "gyenge versek".) A végén mindent megbocsájtottam Kassáknak. Egy a MÁ-ban megjelent bírálat irányított Szabó Dezső *Napló*-ja felé, amely azután hosszú időre majdnem állandó társaságom lett. (A *Napló és elbeszélések* első kiadásban — Kner Izidor, Gyoma, 1918 — itt van a könyvespolcomon. Nemes Kner-i munka; még a papirja sem sárgult meg. Csak a fedele hiányzik.)

Kassák Lajosnak hangját jól hallom: arcát is látom, meg a nyakkendőtlen fekete ingét. Egy olyan rossz arcra is emlékszem: Barta Sándor; nagy darabos talán tót fiú, Mácza

János; egy szép, szakállas, katonaruhás férfi: Pátzay Pál volt a neve. Moholy-Nagy Lászlóra emlékszem, Uitz Bélára és Bortnyik Sándorra. Előbbinek egy, utóbbinak két festményét "átmentettük" pesti lakásunkból, meg egy rézkarcát. A 30-as években Bortnyik betegem is volt. Moholy-Nagy Lászlót megismertem, amikor jó huszonöt évvel később egy New York-i kiállításon találkoztam vele. A pesti vámhatóságok nem minősítették "műkincsnek" képeiket. Így majd minden rajzot, akvarellt, kisplasztikát magukkal hozhattunk Amerikába. Egy kis falraakasztott agyag-figurina Friedbauer Béla barátomnak lehet egy utolsó kezenyoma...

Persze ezek a posszesszióink későbbi eredetűek, leginkább a pesti prakszisévekből valók. Szegény művészek kisebb alkotásokkal fizettek, vízfestményekkel, ceruzarajzokkal. Nyilván nem csak nekem. Báron Gyula barátom mesélte egyszer nevetve, hogy apjának, a hires Báron sebésztanárnak menynyi holmija gyűlt össze az évek folyamán. Az öreg úr híres jóhumorú ember volt. (Egy egész kötetnyi, róla szóló anekdotát, neki tulajdonított jó-mondásokat gyűjtöttek össze fiai.) Egyszer egy vendégének azzal mutatta be az így kialakult képgyűjteményt, hogy

Galerie kranker Meister.

Nálunk is így gyűlt össze a harmincas évek magyar művészeitől egy néhány, a vámhatóság szerint kisebb értékű (nekünk nagyon értékes) darab. Ezek legalább megvannak és szimbólumai életünk folytonosságának. Egyéb "honorárium" mind úgyis elúszott volna.

Mégis sajnálom, hogy nem-igen vásároltunk. De persze, igazán jó és értékes képeket venni nem tellett volna a jövedelemből. Nehezen kezdtük: adósságokkal. Juszt László optikus hitelbe adta a felszerelést. Mire jól kezdett menni, eljöttünk. Máig is látom Egry Józsefnek egy nagy, légies, Szent Kristófnak nevezett vízfestményét. Pár száz pengőért meg lehetett volna venni. De a belső hang közbeszólt: mi lenne, ha Apád szentképet látna a falon? Úgyis meg

volt bántva szegény, hogy egy Keletet jelző héber színnyomat (bizonyos imákat Jeruzsálem — kelet — felé fordulva kellett elmondani) és egy Anyám halálozási évfordulóit jelző tábla nem volt nálunk a falra akasztva. Máig is szégyellem a mulasztást. (Az Egryt a végén nem vettem meg.)

Mikor a harmincas évek közepén kezdett legalább is jobban menni és nagyobb lakásba költöztünk Apám feljött látogatóba. Reggel együtt mondtuk a reggeli imát. (Bevallásom szerint — hazudtam — én otthon minden reggel imádkoztam tefilinnel, még ha nem is volt lehetséges, hogy templomba menjek. Akkoriban nem kétlettem, hogy Apám mindezt elhitte. Ma, ahogy visszagondolok rá, kezdem ezt mind kevésbbé hinni.) Mikor a "18" áldáshoz értünk, amit kelet felé fordulva kell elmondani, Apám hozzám fordult:

Wo ist Misrach?

Elhűlt bennem a vér. Sohasem gondoltam rá és pillanat törtrésze alatt kellett eldöntenem, hogy merre is van "kelet". Szerencsémre jól döntöttem.

Közbeszúrás: Kahána Mózes, rabbi fia

Egy téves emlék, ahogyan 1974. januárban megírtam

Nagyon jól emlékszem a Kahána Mózes névre. Hogy irígyeltem a hősies és szimbolikus nevet: Nem Kohn Móric Katona Mártonra magyarosítva, magyarosítás mögé elrejtőzve, zsidó múltját letagadóan, hanem Kahána Mózes. De nemcsak a nevére emlékszem, hanem a hírhedt versére is (vagy a MÁ-ban jelent meg vagy egy külön verskötetben, nem emlékszem):

Dögölj meg apám
Dögölj meg anyám
Dögölj meg első tanítóm.

Nyilvánvalóan ugyanaz a probléma gyötört mindkettőnket:

Isten, akit meg kellett tagadni, a tradició, amit le kellett vetkőzni. De a megoldást elfogadni nem tudtam. Gyávaság volt? Szentimentálizmus? Mit szól egy szülő, ha fiának egy ilyen verse kezébe kerül? És hogy lehet, pláne versben, olyan szót leírni, mint "dögölj meg"? Nekem majdnem pontosan ugyanakkor (valahol már említettem volt) két versem jelent meg egy zsidó lapban, a *Múlt és Jövő*-ben és ugyanakkor engedtem Patai (a már magyarosított nevű) szerkesztő úr pressziójának, hogy írói álnévként magyar nevet válaszszak. (Ó, kétlakiság! Mindvégig velem maradtál.)

Elfelejtettem az író nevét. (Bizonyos, hogy nem Barát Endre volt, aki szintén rabbi fia és, mellesleg, szintén Landesberg dédunoka.) Elnyomtam a nevet. De jól emlékszem rá, hogy a harmincas évek vége felé olvastam egy rabbi-fia írónak egy regényét és novelláit, amelyek nyilván az ő családjának voltak gonoszul torzított autobiográfiás jellemzései. Csak egy novellára emlékszem. *A Vészfék* volt a címe. Utálkozó részletességgel írta le idegbajos anyjának utazását egy vasúti kocsiban. (Anyja a végén, minden értelem nélkül csak valami neurotikus kényszernek engedve, meghúzza a vészféket.)

Én majd hogy a másik túlzásba nem estem. (Kahána Mózes: Emléked hová vezet?) Mikor arról volt szó, hogy Pestre egyetemre menjek és nagyjából úgyis mindegy volt, hogy milyen szakra iratkozzam (hiszen úgyis író leszek és akár mint Ady, akár mint Molnár Ferenc úgyis hamarosan abbahagyom az egész egyetemista játékot), egy percig azon gondolkoztam, hogy talán engedjek Apámnak. Minek bántsam? Hiszen, mondtam magamnak, végeredményben a Rabbiszemináriumba is mehetnék. Hiszen a judaizmus, a zsidóság, *die Wissenschaft des Judentums*, a legérdekesebb tanulmányok egyike és nem kellene éppen azokkal az utált viselkedést-szabályozó könyvekkel foglalkoznom. Érdekes, sőt izgalmas volna, gondoltam, szabadon, kommentátorok nélkül tanulmányozni a Bibliát, Talmudot, Kabbalát. De mi lesz (még a gondolat is megijsztett), mi lesz, ha leírom, leközlöm valamilyen idevágó tanulmányaim eredményét és Apám elolvas-

sa és elkerülhetetlenül rájön, hogy tudós írta tudományról, nem hívő írta homiliának. Elképzelhetetlen volt. És még hozzá hogy meg lenne szegénykém szégyenítve orthodox barátai előtt...

Mikor 1931-ben, két, Münchenben töltött év után hazatértünk, megmutattam Apámnak egy, talán hatvan oldalas értekezést, amelyben a müncheni szemklinikán végzett kísérletekről számoltam be. (Magántanári értekezésnek álmodtam, de Hitler beleszólt.) Apám nem sokat értett, érthetett a címéből és nehéz is lett volna megmagyaráznom, hogy mi az a *sympathicus* idegrendszer, amelynek hatását vizsgáltam a szem belső nyomására állatkísérletek alapján. Mint mindenben, amit valaha is írtam, itt is túl sok volt a teória. A főnököt, Wessely professzort, a tények érdekelték, a számok, a kísérletek. Sokallta a teóriát. Az én szememben a kísérleti eredmények csak azért voltak érdekesek, mert valami biológiai törvényt szimbolizáltak, "a test bölcsességét" (Cannon, híres bostoni Nobel-díjas fiziológus tollából ered ez a kifejezés), amint ellentétes reakciókkal egyensúlyt teremt. Apám kérdésére, hogy miről is van szó írásomban, az utóbbi elgondolást próbáltam kidomborítani. Megnyugodott. Hiszen, mondta, csak azt igyekeztem bemutatni, hogy Isten milyen bölcsen rendezte be testünket. "De hiszen ezt mi zsidók úgyis tudjuk". És hiszen éppen ez az amiért, mikor szükségletünket elvégeztük, áldjuk a Teremtőt. Persze, "a lyukak, a csövek, a csövek", jutott eszembe a kézmosási ima. Bevallom, ha otthon voltam látogatóba, továbbra is mindig rituális módon mostam kezet, ha dolgomat végeztem és ilyen alkalmakkor eléggé hallhatóan mondtam az áldást, hogy Apám lássa, hogy *a jour* vagyok. "Igen, mi ezt mind úgyis tudjuk", ismételte Apám. Nyilván azt, hogy az orvos gyógyit, azt még valahogy elfogadta. De nem nagyon hitt az orvostudományban. A betegség Isten büntetése, a gyógyulás kegyelmének megnyilvánulása és csodákban, például "csodálatos" gyógyulásokban semmi "természetfeletti" sincs. Isten van a természet "felett' és hogy mi "természetes" vagy "nem-természetes", tisztára Istennek döntése. Felgyógyulásáért imádkozni

szent kötelesség, nem "babona". Mondom, azt, hogy az orvos gyógyit, hogy én szemeket vizsgálok, Apám akkorra már valahogy elfogadta. De kívánatosabbnak találta volna, ha a munkanap után inkább Isten igéjével "játszadoznék" — utalván ama bizonyos nevemet fedő jelmondatra a 119. zsoltárból.

Apám etekintetben nem volt se jobb, se rosszabb a többi vallásosoknál, akik gyógyulásért Istenhez fohászkodnak, de azért orvoshoz is fordulnak. A dilemmát könnyedén valamelyik híres (azt hiszem munkácsi) rabbi szofizmájával intézte el. Ez a rabbi állítólag egyszer azt mondta a világhírű bécsi Fuchs professzornak, hogy

> ha Isten úgy akarja, hogy beteg legyek,
> és azt akarja, hogy felgyógyuljak,
> kívánom, hogy Ön legyen a *Seliach*.

(A szó "küldött"-et jelent.)

Kahána Mózes, Kahána Mózes, messze elkalandoztam Tőled, emlékedtől, emlékeimtől! Talán Te is rabbi fia voltál és fel kellett szabadulnod? Emlékszem reád, magas, karcsú férfira, nagy borzas hajjal, rendetlen szakállal, mintha annak a mai "elveszett generáció"-nak volnál tagja. Értelek, értettelek, bár soha követni, utánozni nem tudtalak. Kahána Mózes, ha élsz, hadd nyújtsak Neked kezet tisztelettel, gondolatban.

A MA összes számai, a MA összes kiadmányai megvoltak. Mind elveszett. Kahána Mózesről soha többé nem hallottam.

Helyreigazítás 1976-ban

Megtudtam, hogy az egész előbbi közbeszúrás Kahána Mózesről regényírói fantáziám szüleménye volt, beleértve, hogy "rabbi fia". Sanyi barátom, a vegyészdoktor, az Óhaza egy másik szerelmese és kéziratom egyik szeretve bíráló olvasója közli, hogy azt a bizonyos verset, azt a gátlást leromboló szitkozódást,

Révai József írta. Sanyi barátom követi a jelenkori óhazai magyar irodalmat; úgy tudja, hogy Kahána Mózes él és ír. Sőt egy önéletrajza van készülőben. Mózes Erdélyben, erdélyi protestáns magyarok között, gyakori név és egyáltalában nem jelzi azt, hogy viselője zsidó. Sőt. Viszont nagyon emellett szól a vezetéknév, amely a héber *KOHEN* ("pap") névnek egy (nekünk) szokatlan változata. Mindezt megerősítette barátom, Scheiber Sándor professzor, aki azt is közölte, hogy Kahána Mózes önéletrajza már megjelent, de az író maga közben meghalt.

És ha már most úgyis a téves emlékezéseknél tartok, hát akkor hadd hozzak még egy példát. Úgy látom, hogy abban a Csáky-utcai emléktömbben is van valami hiba. Sanyi barátom úgy emlékszik, hogy Kassákék lakása és a párthelyiség a Lipót körút egy másik párhuzamos mellékutcájában volt — a Visegrádi utcában. (Le kéne egyszer már venni a polcról azt a Kassák életrajzot.)

Lehet persze, hogy általtom magamat. Megtanulhattam volna Freudtól, hogy tévedéseknek megvan a maguk tudatalatti logikája. Valamit nyilván ki kellett törölnöm az emlékezetből. Talán a Csáky-utcai zsidó templomot? Furcsa, hogy annak a helyébe raktam a párthelyiséget. Miért? — nem tudom.

* * *

Hadd folytassam most, ahol abbahagytam. A MA kiállítási termeiben, az ott először látott "modern", "ultramodern", "expresszionista", "forradalmi" szépművészettel.

Eleinte teljesen értelmetlenül álltam szemben a kiállított műalkotásokkal. Még mindig elsősorban a mesét láttam képekben, a *genre*-t, a reális részleteket, akárcsak Anyám. De azért már kezdtem volt sejteni, hogy képekben forma is van, nemcsak elbeszélő tartalom és hogy például Munkácsy *Siralomház* című festménye vagy egyéb festők zsánerképei nem

azért szépek, mert a suszterinas kezében a csizma felismerhető, vagy valami tyúk kapirgál, vagy kiskutya ugrál a kép sarkában. Kezdtem érezni, hogy egy Mednyánszky — vagy egy Paál László — képben érzelem is van, hangulat, sejtetés — nemcsak tájleírás. Azóta is egyik kedvencem maradt egy Ferenczy Károly-kép. Ha Pesten vagyok, általában elmegyek, hogy megnézzem. (Most a Nemzeti Galériában van.) A címe talán "Nyári este". (Öregszem; némely dolgok mostanában nehezen jutnak eszembe.) Megértettem, megéreztem, hogy ez a kép nem azért szép, mert valami kocsik, lovak jól vannak megrajzolva. A kép hangulatát az adja, hogy a késő délutáni nap sugarai aranyos-narancssárgán verődnek vissza egy házfalról, egy templomtoronyról. (Csak úgy ragyog, világít az az öreg dísztelen fal...) De mindez még messze volt a "maista" irányzattól. Még soká nem tudtam mit kezdeni a geometriai formákból összeállított emberekkel és pláne az össze-vissza ragasztott papirdarabokkal. Persze nagyon akartam is érteni, hogy ezek miért szépek. Úgy éreztem, hogy a művészeti forradalom valahogy hozzátartozik a politikai és vallási forradalomhoz, a szocializmushoz. (És azt is kezdtem megérteni, hogy proletárokról képet festeni nem azonos a modernséggel.) A "talaj" tehát elő volt készítve, bevallom. Így lett egy Bortnyik kép (talán egy akvarell — még látom helyét a falon) az a villámcsapás, amely egyszerre és egyszer-és-mindenkorra megvilágította, megvilágosította számomra az expresszionista művészet lényegét. (Elnézést kérek az összehasonlításért: Szent Pál jut eszembe a damaszkuszi úton: a pál-fordulás. Ahogy egy villámcsapás egyszerre megvilágította élete útját.) Nehéz ezt az élményt leírnom. Soha esztétikai könyveket nem olvastam, tehát hiányos a szó-anyag. Rájöttem egyszerre, egész hirtelenül, minden átmenet és fejtörés nélkül, hogy az a két vagy három fátylakba burkolt ködalak, amely eltúlzottan, *anatómiai szempontból hibásan*, zsánerképi részletek, részletezés nélkül, leejti a fejét, nem tényt fejez ki, nem *illusztrál* valami gyászoló nőket, hanem *illusztrál* (és ez a lényeg) egy a tényeknél is valóbb valóságot. Hogy úgy mond-

jam, nem a gyászoló nőket ábrázolja, hanem a gyászoló nők gyászolását. Rádöbbentem hirtelen, hogy amikor magam előtt, "lelki" szemem előtt látom Steiner nénit vagy Schönfeld nénit, amint korán elhalt leányaik elvesztésén zokognak, akkor tényleg nem látom a tablót — a kapirgáló tyúkot a temetőudvarban, vagy az ugató kiskutyát a cipészműhelyben. Hogy egyszóval nem is igaz, hogy le tudnám rajzolni az egész jelenetet lényegtelen fotográfiás részleteivel. "Lelki" szemem tényleg csak egy mozdulatot lát. Azt is eltúlzottan: a lényeget, a fátyollal takart, meggörbült alakot, az ég felé emelt vagy ölbe ejtett kezeket. Semmi mást. Azóta értem, hogy az expresszionista festő azt festi, ami nekem, a nemfestőnek, emlékkép. A lényeget, csak a lényeget. A platói árnyakat, amelyek valóbbak a külvalóságnál, mert (és itt Plato tévedett) bennem vannak, a belülvalóságban és nincs szükségem semmiféle "extraszenzoros percepció"-ra, hogy őket percipiáljam. (Ezt az utolsó mondatot persze csak most adom hozzá. Akkoriban még nem tudtam a platói "árnyak"-ról és pláne nem tudtam az úgynevezett E. S. P.-ről.)

Lehet, hogy ez mind közhely; lehet, hogy ez mind tévedés. (Mondom, sohasem értem rá, hogy a festészet bölcseletével foglalkozzam.) Az én emlékezetemben az a Bortnyik kép, a MA kiállítási termében, 1919-ben, jelenti azt az élményvillámcsapást, amely egész életemre minden korok minden művészetének megértéséhez megvilágította az utat és különösképpen, az expresszionista, az *avant garde* művészetet érthetővé, élményszerűen elfogadhatóvá tette.

* * *

Hogy miért, mikor, hogyan hagytam ott pesti tőzsdepalotai állásomat, nem tudom. Hogy mi volt a címem, beosztásom, arra sem emlékszem. (Egy egyébként üres szobát látok, egy íróasztallal, az volt a hivatalom.) Majdnem hihetetlen, hogy Weinberger Zoltánon kívül egyetlen arcra, névre, személyre, alakra sem emlékszem, akinek valamilyen jelentést tettem volna, vagy akitől valami utasítást kaptam vol-

na. Nem lehetett izgalmas vagy érdekes munkakör. Sem magán-, sem köztisztviselő sohasem kívántam lenni és az irodai munkát mindig útáltam. Arra emlékszem, hogy még pesti tartózkodásom idején falragaszok figyelmeztették évfolyamomat, hogy sorozásra jelentkezzünk. Kevesen tettek eleget a felhívásnak. Barátom Iván, aki továbbra is bejárt a bankba, bolondságnak tartotta jelentkezni. *"Es zieht sich"* citálta a pesti friss kabarétréfát, amelyben a két szereplő egy nadrág két szárát húzogatta, utánozván egy akkoriban közismert hirdetést, az "elszakíthatatlan Gutmann" ruhaüzlet plakátját. (Elkerülhetetlen az asszociáció — engedelmet kérek: Az újságok újévi számában más volt a hirdetés: "Ma nem húzunk, ma mi is boldog új évet kívánunk". Családunkban majdnem szólásmondás lett ez a mondat és az értelme szimbólikus. Pesszimizmusra hajlamos Imre sógoromék még máig is így kezdik újévi mondókáikat: Ma nem húzunk, értsd: Nem húzzuk az élet igáját...) Persze az *"es zieht sich" a* proletárdiktaturára vonatkozott. (Igazában Iván barátom, a könnyű múzsák kedvelője és kabarék frekventálója, az *"es zieht sich"* kifejezést "esz cziczach" módon ejtette ki, kómikusba hajlítva a jiddis kifejezést. Valószínűleg a színészek is úgy mondták.) Tipikus kultur-sznob lévén, sohasem voltam kabarében életemben. Gondolom, sokat vesztettem. A kabaré-tréfa bizonyosan jobb fokmérője volt az uralkodó közhangulatnak, mint az én kétségekkel spékelt lelkesüléseim.

Valahogyan devecseri elemi iskolai osztálytársammal, Szelestey Gyulával (akkoriban már ő is Pesten élt, a Műegyetemre járt) asszociálok egy másik kurrens kabaré-tréfát. Valószínűleg ő mesélte. Ezek szerint a színész bejött a színpadra és mozdulatai kétséget kizáróan jelezték, hogy éppen a nadrágját gombolja vagy a nadrágtartóját igazítja, mert "nagydolgát" végezte. Partnere kérdésére, hogy hol volt, azt felelte, hogy *"im Räterat"*. A szójáték lefordíthatatlan. Tudni kell hozzá, hogy az árnyékszéket németül többek között *Reterat*-nak is hívják. És hogy a *Rat* szó tanácsot jelent. A közönség, ahogy hallottam, harsogott a nevetéstől és a ka-

barét (vagy talán a színészeket) hamarosan be is csukták.

Szelestey Gyula volt az első keresztény barátom. Devecserben a zsidó elemibe járt. Apja, az idősebb Gyula, tanító volt a katolikus iskolában, de elcsapták, mert (a "fél-eszű", ahogy beszéltek róla) Istent tagadott. ("Minek járt a szája", mondta Péntekné, a mosónő — nyilván a közszáj tolmácsolója. "Most nyomoroghat".)

Itt persze most tolakvóan, kéretlenül kinyílt egy agyfiók, amin "Szelestey Gyula" a címke: nem tehetek róla. És bármennyire is igyekszem a kényszeres asszociációt megtörni, nem tudom elérni, hogy a "keresztény" jelző előre ne tolakodjék. (Szégyellem magamat. Nem vagyok jobb, értelmesebb, mint azok a "hülye" négerek itt Amerikában. Akik állandóan egyébről sem tudnak beszélni, mint hogy X, az "fekete", míg Y, az "fehér". Nem tudok ezen változtatni. Én sem vagyok kevésbbé "hülye".)

Magyarországról szeretnék írni, egy 1900-ban Magyarországon született, öregedő "európéer" gyerekkori, ifjúkori Magyarországjáról, Körmendi Feri és Márai Sándor Magyarországjáról. (Mindketten 1900-ban születtek és ugyanazt a hazát élték gyerekkorukban.) Minden igyekezetem ellenére állandóan Zsidómagyarországról írok, — keresztény alakok a mellékszerepekben. (Régi zsidó hiba. Hibás perspektiva. Egyszer a vonaton véletlenül kihallgattam valahol Galgóc közelében, ahogy két idősebb orthodox külsejű férfi beszélgetett. "Hány lakosa van Érsekújvárnak?" kérdezte az egyik. "Háromszáz", felelte a másik. "Ilyen kicsi város", csodálkozott az egyik. Nem vette észre, hogy a másik elfelejtette a kereszténye̊ket is megszámolni, pedig jó pár ezren lehettek...)

Még máig is, így adódott, barátaim nagyobbik része zsidó. Viszont, ha valaki nem volt zsidó, akkor annak barátságát valahogy külön rubrikáztam. Z barátom keresztény és "liberális". Íme barátjává fogadott. Külön helyet foglalnak el azok, akiknek "elegük volt" zsidónak lenni és itt megjátszszák (többen még saját, itt született gyerekeik előtt is), hogy ők "valódi keresztények". "Érdekes", mondta egyszer

nekem egy már Amerikában született fiatal fizikus és atomkutató, egy texasi methodista kórház magyar származású sebészének fia. "Érdekes, szüleim newyorki barátai mind zsidók".

Szelestey Gyula már az elemiben is "intellektuel" volt, nem hiába volt az "istentagadó" katolikus tanító fia. Nagyon olvasott, sokattudó. Mindig irígyeltem, hogy neki szabad volt csak úgy "olvasni", pláne természettudományi könyveket, kalandos útleírásokat. Valami útleírást olvasott egyszer a Himalaja hegység megmászóiról és azt a szót, hogy "Gaurizankar" még ma is Szelestey Gyula hangja mondja nekem, talán negyedik elemista korom óta. Szülei hamarosan elkerültek Devecserből. (Rettentő nyomorban, állástalanul éltek ottan.) A Károlyi forradalom alatt akadtam vele össze egy pesti villamoson. Boldogan üdvözöltük egymást és elhatároztuk, hogy megint találkozunk. De nem volt egyikünknél sem ceruza, hogy feljegyezzük egymás címét. Az én előkelő címem Nagy János utca 48 volt. Nehéz megjegyezni, mondá. Rosszalólag csóváltam fejem. "Negyvennyolc", mondtam, "a szabadságharc, a forradalom!" Nem volt nagyon, hogy úgy mondjam, megimpresszionálódva". "És a Te házszámod?" "Huszonhét", mondta, valami szerény józsefvárosi utcában. Nem tudtam mihez kapcsolni. "Pedig nagyon egyszerű", mondta Gyula, "csak arra gondolj, hogy háromnak a köbe huszonhét". Tényleg megjegyeztem. Itt most még csak annyit akarok mondani, hogy Gyula barátom minden kurzusidők alatt bátran "liberális" maradt. Megindultan búcsúztam tőle, mielőtt Amerikába mentem. Nyomát vesztettem. Legalább a pesti telefonkönyvet megnézhettem volna, hogy van-e benne valaki ilyen nevű. Nem jutott eszembe. És most már talán késő...

* * *

A telefonkönyv vezetett végre vissza Pali barátomhoz, a pápai kollégiumi literátushoz és lelkes szavalóművészhez. (A Képzőtársulat szavaló versenyén 1917-ben vagy 18-ban ő

kapta az első díjat.) Még ma is az ő hangja mondja bennem Kiss József "Tüzek" című versét (úgy emlékszem, a díjat ezzel kapta):

> És én félig ébren és félig álmodozva
> piszkálgatom a húnyó parazsat.

Közbeszúrás: Egy hét Budapesten, 1966-ban

Piszkálgatom a húnyó parazsat

Első magyarországi látogatásaim idején lehetőleg elkerültem azokat, akikről hallottam, hogy magas vagy magasabb állást értek el a korai népköztársasági időkben. Egyik azelőtt igen jóbarátomat hívtam fel legelső pesti látogatásomkor. Nem ő vette fel a kagylót. Észrevehetően hosszabb tanakodás után valaki azt felelte, hogy a főorvos úr elutazott szabadságra és hogy majd visszahívnak. Nem hívtak vissza. Zsiga persze elmagyarázta, hogy magasállásúak nem szeretnek amerikaikkal keveredni. *Neki* lehet. Ő csak vendéglátóipari nyugalmazott segédmunkás.

Sokkal később, már a hatvanas évek derekán hívtam fel Pali telefonkönyvben megtalálható címét. Pápaiaktól tudtam meg, hogy Pesten él, beteges, nyugdíjas, külföldi követségen töltött és a mostani kormányzattól is megbecsült, sőt nagyra becsült mérnöki karrier után.

A Gellért szállóban szálltunk meg abban az évben, Magdával együtt. (Súlyos agyvérzés után, alig beszélően, csodálatos hősiességgel próbált "normális" életet élni. Még az európai utat is többször megmerészelte. Abban az évben utóljára. Most már nem szeret utazni.) Ténylegesen első dolgom volt Paliék számát tárcsázni: Most érkeztünk, tíz perce... A Gellértben... Van autónk; percek alatt ott vagyunk... Boldog vagyok... Miért nem hívtál fel soha azelőtt?... Majd elmagyarázom...

Belerészegültünk, ahogy éltük "vissza" a pápai kollégiumi multat, a későbbi pesti éveket. Mit tudsz erről, arról, amar-

ról? Emlékszel erre a fiúra, lányra, tanárra, versre, verssorra? Nem. Persze. Még az én "Tavasz, 1917" versemet is betéve tudta. "Az ódát", persze. "Meg kell néznünk Kálmánt", — mondta a következő alkalomkor. "Emlékszik Rád. Vár. Beszéltem vele." Kálmánból pap lett, de igazában sohasem lelkészkedett. A legboldogabb ember. Ő a magyar református egyházi zene valamelyik korának legnagyobb ismerője, kutatója. Tényleg meglátogattuk, valami rettenetesen elhanyagolt, félig romos ház egyik egyszobás, vaskályhás lakásában, valahol a Ligeten túl. (Talán a Róheim villa volt — amelyben megölték Tisza Istvánt?) Tényleg a legboldogabb ember volt. Nem volt semmije. Mint a boldog embernek Anatole France meséjében. Talán még inge sem volt.

Azon a pesti héten minden nap találkoztunk Paliékkal. Az autó álomszerűvé tette Pestet. Mint aki belerészegedett a múltba, vitettem magunkat mindenfelé. Egyik este felejthetetlen volt. Még egyszer szeretnék életemben Pestre menni, hogy ezt a csodálatos látványt újra lássam. (Persze az ilyesmi lehetetlen. "Felejthetetlen" látványokban több van, mint csak a *látott*. A *látó* is bennük van.) Nehezen tudom leírni, hogy mit láttam. Legjobban arra hasonlított, mint amikor repülőgépen bárányfelhők felett repül az ember és lenéz felülről az alatta elterülő felhőtájra. Úgy emlékszem, hogy a svábhegyi gyermekvasútnak voltunk végállomásánál, nyárutói, vagy koraőszi este. Talán holdtölte. Magasan, nagyon magasan a város felett. Le lehetett látni minden irányban egy holdsütötte felhővárosra, egy felhő-Budára. De a felhők igazában fák voltak; holdezüstben csillogó erdő, villanylámpákkal megspékelve. A fákra néztem le, felülről. Egy erdő, amit az ember felülről lát! Sohasem láttam még, hogy festő, fényképész erdőt, völgyes-dombos erdőt felülről így ábrázolt volna. (Talán legjobb, ha nem megyek vissza, újra megnézni. Vágyaim és álmaim városa, imádott Budapest, ilyen gyönyörűnek még sohasem láttalak . . .)

Pali felesége második feleség volt. Pali második férj. A Lenin-körúton volt pesti viszonyok között főúri lakásuk. Az "új" asszony lánya és veje is velük lakott, mindketten ma-

gasállásúak, közoktatási minisztériumbeliek, szépek és elegánsak és még egy tündéri műegyetemista leányunoka. Övé volt a "cselédszoba." "Nem emlékszel erre a bútorra", — kérdezte Pali rosszalólag. "Szüleim ebédlője volt Pápán." (Amerikában hogyan bírnák ki öten egy lakásban, mondtam magamnak. Három generáció! És a szülők ódivatú faragásos ebédlője!)

Pali ugyanolyan kicsi volt, törékeny, mint gimnazista korában; ugyanolyan elegáns. Szokatlanul sűrű hajából egy szál sem hiányzott; csak már teljesen ősz volt. Súlyos diabetes. Két szívtrombózis. Ritkán járt ki, de ez a hét őt is elragadta. Két nappal elutazásunk előtt mégis elhatároztuk, hogy a "betegeket" otthon hagyjuk. (én Magdát Kató nevű barátnőjénél helyeztem el) és hogy én Pali feleségével és autójukkal másnap szabadon mehetek "multat" nézni. Mit akartam látni? Mindent. Budát. A Lógody utcát, ahol kell, hogy legyen egy üres telek és Novoszád bormérése, amikről Balázs Béla írt; a Csend utcát a Tabánban, ahol egy nyári este Sárival sétáltam és ahol lakni szerettem volna, "ha majd visszavonultam". (Akkor jöttem rá, hogy már nincs "Tabán" és hogy a Csendnek már nincs is utcája Budán.) Semmelweis szülőházát; a Vérmezőt, ami már szintén nincs; a Ruszwurm cukrászdát; a Bástyasétányt; a Mátyás templomot (éppen tatarozták); gyönyörű nevű várbeli utcákat; a Guggerhegyi kilátást; egy Bellevuenek nevezett szállodát, ahova Magdával táncolni jártunk; ülni valami Véndiófa vagy Zöldfa vendéglőben; a Szentháromság teret; Úri utcát, Hatvany Lajos palotáját. Sántikáló, öregebb úr voltam; súlyos baleset után sántítva, bottal jártam és ezért szabad volt az elegáns és fiatalos asszonyba karolnom. (Mindig hajlamos voltam arra, hogy hirtelen jövő és elmuló szerelmekre lobbanjak, habár plátóiakra. Mindenhogyan ez egyik nagy, szép, teli napja maradt életemnek.) Másnap búcsúzni kellett Palitól. Nem volt jól. Még gyorsan elrohantam Mátrai Bandival a Nemzeti Képtárba, a Csontváry képeket magamba vinni, meg Ferenczy Károly őszinapos képét és Bernáth Aurél Rivieráját. Ezután még felszaladtam Paliékhoz.

Két vagy három héttel később jött egy rövid levél: Pali egyik este békésen elaludt. Azután még két képeslapot kaptam Máriától, az egyiket egy évvel később, valamelyik dalmát fürdőhelyről. És egyszer egy Pestet járt paciensem hozott üdvözletet...

Két évvel később megint Pesten jártam. Felhívtam a Lenin-köruti telefonszámot. A ház fiatalabbik úrnője vette fel a kagylót. "Szomorúan kell, közöljem: Anyám tíz nappal ezelőtt szívtrombozisban hirtelen meghalt." A felhőerdőt megnézni nem mentem el. Nem volt kivel...

* * *

De hadd térjek vissza témámhoz, a pesti sorozóbizottsághoz. Én persze jelentkeztem. A sorozó orvos valamilyen korlátozottan alkalmas kategoriába akart besorozni, harctéri szolgálatra nem alkalmasnak. (Nem voltam valami nagy atléta.) Vitába elegyedtem vele. Mondtam neki, hogy ha úgy találja, hogy katonai szolgálatra alkalmas vagyok, akkor jelezzen "alkalmasnak". Én szívesen megyek a frontra is hazámat csehek, románok ellen védelmezni. (Nem volt konfliktus akkoriban hazafiság és szocializmus között: a "haza" a proletár-haza volt, míg az "ellenségek," a bűnös kapitalistáknak, az *Entente*-nak voltak csatlósai, — az *Entente*-nak, amely elgáncsolta Károlyi Mihályt és ellopta Erdélyt, Kassát, Pozsonyt...) Ha ezt nem teheti, mondtam neki, akkor írja be, hogy "katonai szolgálatra alkalmatlan" vagyok. Percnyi gondolkodás után az orvos így is tett és ettől kezdve állandóan a zsebemben volt egy igazolvány, amely szerint jelentkezési kötelezettségemnek eleget tettem és katonai szolgálatra alkalmatlannak találtattam.

Az írás még a zsebemben volt, amikor a forradalom bukása után illegálisan, — értsd: bejelentett lakás nélkül — Budapesten lézengtem, történetesen a Dunaparton, egy gyönyörű őszelejei napon, a Hangli vagy a Vigadó terraszán. Hirtelen katonák vagy rendőrök vették körül a teret és hangosan jelentették: "Razzia!" Percekig haboztam, hogy ez a

papir mellettem vagy ellenem fog-e vallani. A végén úgy döntöttem magamban, hogy a jelentkezés ténye inkább ellenem szólna és így elkezdtem a zsebemben tépdesni az igazolványt és a kis papirszeletkéket, papirdarabokat földre, vízbe dobáltam, mintha galambokat etetnék. Hogy a végén mivel igazoltam magamat, már elfelejtettem. Talán az egyetemi index volt, talán az illetőségi bizonyítvány, nem emlékszem. Mindenesetre ezt az írást lobogtattam, mint a becsület zászlaját, amíg csak a forradalom tartott. Nem mondom, nem voltam nagy hős, önként hadiszolgálatra nem jelentkeztem és továbbra sem lettem párttag. Igazában sohasem volt kedvem semmiféle szigorú és doktrinás fegyelemnek alávetnem magamat. Széplélek voltam, széplélek maradtam. Krisztusképű barátom, Samu (akiről még később többet kell majd mondanom) bizony párttag volt, bizony kiment a frontra, bizony meg is sebesült. Nem mondom, persze (vagyis hadd valljam be), nem is festettem nagyon daliásnak. Tizenkilencedik évemet tapostam, de a hátam már görbe volt és testtartásom görnyedt gyerekkorom óta. (*"Arthurkám, geh, nicht so gebückt; Arthurkám, Du brauchst einen Gradhalter,"* hallom anyámat százszor mondani.) Angolkóros mellcsontom, szemüvegem, 16 éves korromtól ritkuló hajam mind azt látszottak igazolni, hogy katonai szolgálatra tényleg alkalmatlan voltam.

Még egy másik "jogcímet" is szereztem magamnak önmagam szemében, hogy a katonai szolgálatot elkerüljem. A pesti évben történt, nem tudom pontosan, hogy a diktatura idején vagy már előbb, hogy a jobb térdem alatt valami gennyesedő sipoly keletkezett, amely nem igen akart begyógyulni. Hosszú éveken át látszott a hege. Térdemet befáslizva kellett tartanom, ami kissé sántikálóvá tette járásomat. Falumbeli Rózsi barátnőm, a későbbi texasi methodista főorvos felesége, akkor már a pesti Bródy gyermekkórházban dolgozott. Neki mutattam meg a sebet, amit ő ifjúi orvosi nagyképűséggel tuberkulózisnak diagnosztizált. Könnyűszerrel viseltem a diagnózist, a seb a végén begyógyult. Azután a diktatura első hónapjaiban ehhez hozzájárult egy

nagyon akut körömágygyulladás a jobb lábam nagyujján. Emiatt papucsot kellett hordanom jobblábamon. Lehet, hogy az éveken át tartó táplálkozási hiánytól a sebek rosszul vagy lassan gyógyultak. Persze közben gyanakszom arra, hogy szívesen játszottam a félrokkantat tovább is. Bizonyos az, hogy a diktatura Pápán eltöltött végső heteiben még mindig féllábamon papuccsal közlekedtem. Az a bizonyos "szemüveges sánta katona", akinek neve nem derült ki a lovászpatonai expedició vészbírósági tárgyalásán, — én voltam. (Terus elment a tárgyalásra. Azután még találkoztunk Budapesten. Tőle tudom ezt a részletet.)

Az az állás a pesti népbiztosságon bizonyos, hogy nem tartott sokáig. És nyilvánvalóan G.-ék lakásában sem volt soká maradásom. Weinberger Zoltán valahogy eltűnt látókörömből vagy emlékeimből. Nyilván fontosabb dolgai voltak, mint engem protegálni vagy nagynénjét bosszantani. Bizonyos az, hogy május elsején otthon voltam, Devecserben. Erről egy pontos emlék tanúskodik. Emlékszem az ünnepélyes felvonulásra — illetve nem is annyira a felvonulásra, mint inkább Komlós Jenőre, kántorunk fiára, aki elemista korunkban megkapta azt a bizonyos Pechner-féle húszkoronás aranyat és végül inas, majd segéd lett az egyik divatárus cégnél. Pontosan látom őt katonai egyenruhában; valamilyen altiszti rangja lehetett. Még most is szemembe süt fehér kesztyüje, amint a menetben kezét lóbálja. Bizonyos az, hogy én nem vonultam fel. Nagyon vigyáztam arra, hogy Apám községét, hitközségét soha semmivel se botránkoztassam.

Közbeszúrás: Mártirok és hősi halottak

Komlós Jenő és Pechner úr húszkoronás aranya

Komlós Jenőt akkor láttam utóljára. Fehér cérnakeztyüjét, mondom, most is látom. (Talán a vörös vagy kalapácsos zászlót is ő vitte?) Azon év őszén talán huszadmagával Prónayék őt is lemészárolták a devecseri uradalmi erdőben. Mi bűne volt? Felvonult. A többiek közül csak Balla pápai fog-

orvos nevét tudom. (Nem tudom, hogy ezt a nevet miért kell, hogy újra meg újra emlegessem. Ő bizonyosan nem volt "bolsevista". Viszont két első lyukas fogamat nem nagyon jól kezelte.)

Érdekes volna megtudni, hogy abban a devecseri uradalmi erdőben van-e valamilyen emlékmű tömegsírjuk felett. Nem volna érdemtelen az emlék, bár az emberekből általában véletlenül lesz mártir, és hogy kinek jár az emlékezés, nem független a pillanatnyi helyzettől. Emlékszem például a Hollán névre. A harmincas években (amikor arrafelé laktunk) a Lipót-körut egyik mellékutcájának volt majd mindennap látott neve. Hollán, gondolom az ellenforradalomnak volt mártírja. Hogy ki volt, mi volt és miért lett mártir, bizony nem tudom. Viszont tudom, hogy utolsó Pesten létemkor más volt az utca neve. Talán az volt a Fürst Sándor utca? Egy idő mulva az emberek elfelejtik, hogy valamely utcanév melyik uralmi idő mártirját örökíti és különösen, hogy miért. Szégyellem magamat, de bevallom: minden politikai elfogultságaim dacára én nem szűntem meg valamilyen fájdalommal gondolni a devecseri "ellenforradalom" áldozataira, a két tanítóra (még szó lesz róluk), egy eszmének (ha szabad ilyen nagy szót használni) szintén mártirjaira. Milyen bölcs dolog, hogy Pesten egy utat vagy utcát Mártirok útjának hívnak. Ott talán mindenkinek joga van emlékmécsest gyújtani.

* * *

A mártirokról, akiknek nevét meg kellene örökíteni, a "hősi" halottak jutnak eszembe. Hát hősök voltak? Nem inkább áldozatok? Egy buta vagy rossz vagy egyszerűen idejétmúlt rendszer áldozatai?

Az 1918. év elején már nagy volt a fáradtság és kezdett mind jobban kiéleződni a zsidókérdés. A devecseri hitközségi előljáróság elhatározta, hogy márványtáblával kell megörökíteni a hitközség tizenegy hősi halottjának nevét. Apám ülése felett a falba erősítették a táblát, de csak tíz név volt

rajta. Egy Faragó (eredetileg Franczoz) Rudolf nevű katona apja ragaszkodott ahhoz, hogy az ő fiának a neve ne szerepeljen a táblán. Ő bizonyosan tudta, "érezte", hogy fia él és majd egyszer csak felbukkan, megjelenik. Vagy húsz évvel továbbig tudom követni a devecseri zsidóság történetét. (A Rudi fiú egyik bátyja Pesten még páciensem is volt.) Addig bizonyos, hogy Franczoz Rudolf vissza nem tért.

Bámulatos, hogy mennyire emlékszem a Szerbiának megüzent háború napjára, az első világháború kezdetére, az *Az Est* című újság különkiadásaira (előbb a szarajevói merényletet követően, majd a hadüzenet napján) és a nagy, lelkesedő felvonulásra zászlókkal és fáklyákkal, a hadüzenet estéjén. Grosz Endre, akkor húsz-egynéhány esztendős fiatal férfi vitte a nagy zászlót, Grosz József szabó fia. Látom magamat, mellette vonulok. Olyan büszke voltam, hogy mellette mehettem. Másnap be kellett vonulnia. Azóta sem vagyok képes visszaidézni, hogy mit mondott. De a nagy üdvrivalgások, zászlólobogtatások közepette ez a nagy, szép, erős felnőtt férfi hozzám fordult és mondott valamit, amivel éreztette velem, hogy ő tudja, az ő életének ez a vége. Mondom, semmi szóra visszaemlékezni nem tudok, de számomra a világháború tényleg így kezdődött: üdvrivalgás, zászlólobogtatás, "Vesszen Szerbia!" — és halálsejtelem. És ahogy emlékszem, tényleg Grosz Endre volt az első devecseri hősi halott. Mikor 1959 vagy 1960-ban utóljára voltam Devecserben a zsidótemplomot mint sportcsarnokot láttam viszont. Elfelejtettem megnézni, hogy a márványtáblát a falban meghagyták-e vagy sem.

* * *

De hiszen Komlós Jenőről van szó, kántorunk fiáról, aki velem egyidős volt (én egy osztállyal feljebb jártam) és közvetlen szomszédunk, a másik hitközségi házban. Ahogy látom őt emlékezésemben , egy padsorral előttem ül, a harmadikos padsorok egyikében, — én mögötte, az egyik negyedikes padsorban. (A harmadik-negyedik-ötödik osztályt Sze-

pesi Jakab tanító úr tanította és kell, hogy itt közbeszúrjam, hogy a tanító úr pálcával körmünket ütötte, ha büntetni kívánt. Emlékszem rá, hogy valahogy össze kellett "csücsörítenünk" ujjainkat. Nem fájt nagyon. A főbüntetés az volt, hogy a tábla mögé kellett állni az óra tartamára. Arra is emlékszem, hogy Szelestey Gyula egyszer bepisilt és a tábla mögé kellett állnia. Szegény úgy szégyelte magát, míg a többi gyerek nevetett. Gyerekek kegyetlenek tudnak lenni, gyilkosan nevetők.)

Szóval Komlós (akkor még Kohn) Jenőt az előttem lévő padban látom (ma is tisztán látom) és hallom, amint a tanító úr és az iskolaszéki elnök úr kihirdetik, hogy a Pechner-féle alapítvány húszkoronás aranyát, mint a legjobb tanuló, ezidén Kohn Jenő kapja. Az előtte való két évben egymásután én kaptam a díjat és most sem voltam megsértődve. Tudtam, hogy én vagyok a legjobb tanuló és azt is tudtam, hogy Kohn kántorék öt gyerekkel még sokkal szegényebbek, mint mi vagyunk. Ebédszünetben hazaérve újságoltam Anyámnak, hogy ki kapta az ösztöndíjat. Anyám, úgy látszik, számított rá, hogy megint én kapom és húsz korona akkoriban sok pénz volt. Anyám rettentő dühbe gurult, hogy én miért nem voltam szorgalmasabb, miért nem érdemeltem ki a legjobb tanulóságot ebben az évben is. Egyszer, egyetlen egyszer életemben, életében igazságtalan volt és a végén azt mondta, hogy

der Teufel soll Dich holen.

Soha el nem tudtam felejteni, meg nem tudtam bocsájtani.

Tehát így kerülnek össze Komlós Jenő és Pechner úr egy elválaszthatatlanul asszociált emlékcsoportban. Pechner úr öreg, nagyon öreg, özvegy ember volt, akihez hat vagy hét éves koromban minden este el kellett mennem kecsketejért, hogy gyenge tüdőmet erősítsem. Furcsa. Furcsa. Pechner úr alapítványa volt a húszkoronás arany és mégis Pechner úr volt a devecseriek számára a spórolás, a fösvénység szimbóluma.

Amikor Dickens *Karácsonyi énekét* először olvastam, Scrooge Ebenezer (gyönyörű héber név) Pechner úr arcával jelent meg lelki szemeim előtt.

Pechner úr halála után mesélte Anyám (szerette az ártatlan falusi pletykát) hogy már haldokolva, a halálát váró szentegyleti virrasztók előtt Pechner úr folyton azt ismételgette, hogy

So lang man kann, soll man

és hogy a végén Silber bácsi megkérdezte, hogy

Was soll man, Herr Pechner?

mire ő azt mondta, hogy

Essen soll man

Saját szájától vonta meg a falatot, olyan fösvény volt. Anyám szerette a jó konyhát, jól főzött. Szállóigéje maradt egész életén át:

So lang man kann soll man;
Essen soll man.

* * *

Hogy azután a május elseje után még visszamentem-e Pestre, állásomba, arra nem emlékszem. (Talán akkor akadtam meg Veszprémben és láttam az öreg kanonokot?) Bizonyos az, hogy a devecseri ellenforradalom gyászos hetében megint (vagy még mindig?) otthon voltam. Otthon voltam és a házból ki sem mozdultam. A pontos dátumra nem emlékszem, talán június eleje lehetett. Ez volt az egyetlen alkalom, amikor, emlékezetem szerint, Apám a kaput napokon át kulccsal zárva tartotta. Nyilván templomba, istentiszteletre senki sem jött. Csak a befüggönyözött utcai ablak sarká-

ból láttam az eseményeket. Még csak töredékekben sem tudom, hogy mi és hogyan történt. Az egész ellenforradalom nem tarthatott tovább három napnál. Vörös katonaság jött a községbe és ezzel a fellázadásnak vége volt. Két katolikus tanító volt az elmenekült vezetők között. Mindkettőt jól ismertem. Az egyik már férfikorú volt (ahogy a devecseriek címezték, a kántortanító úr). Úgy emlékszem, hogy Sipos volt a neve. Jól ismertük; a zsidó iskolával szomszédos házban lakott; ma is oda találnék. A másik tanító nálam csak egy-két évvel lehetett idősebb és majdnem barátom volt. Baják asztalosmester két fia közül ő volt az idősebbik. A kisebbik Baják fiú (néha már kék reverendában mutatkozott közöttünk) kispap volt. Tudom, hogy az egyik fiút Bélának hívták, a másikat Pistának, de hogy melyik volt melyik, arra már nem emlékszem. Éveken át a nyári szünetekben a Berán meg Rosenberg lányokat együtt korzózgattuk esténként a templomtéren. Devecserben az antiszemitizmus paraszt-szokás volt. A Baják fiúk, középiskolába járók, iparosmester gyerekei, nem voltak antiszemiták. Azonkívül bizonyosra veszem,hogy Apám hittestvérei inkább az ellenforradalommal szimpatizáltak. Komlós Jenő kivételével nem emlékszem devecseri zsidóra, aki a proletárdiktatura idején bárhogyan is "exponálta" volna magát. Hogy hogyan honnan kerültek a hírek lezárt udvarunkba, arra nem tudok visszaemlékezni. Csak tudom, hogy tudtam, hogy a Baják fiút elfogták. Volt-e valamilyen tárgyalás, vésztörvényszék, ügyész, ügyvéd, szintén nem tudom. Még most is látom (a lefüggönyözött ablak sarkából látom: csak egy elsuhanó árnyat látok), hogy egy fiatal férfit hátrakötözött kezekkel, katonák lökdösnek. Cipelik a Baják fiút a templomtér felé...

Valami olyan emlék él bennem, hogy amikor ezt láttam, kirohantam az udvarra a kapu felé. Ki akartam nyilván rohanni a házból. Nem tudom, mit akarhattam. Valami tisztára elmebajos reakció volt. Talán szólni akartam, könyörögni, hogy ne bántsák. Nem tudom. Egész szívemmel csüngtem a forradalom sikerén. Ugyanakkor egész szívemmel éreztem, hogy ami történik, értelmetlen és hogy a Baják gyerek halá-

la neki és családjának a visszavonhatalan vég, Devecsernek örök seb, viszont a forradalom jövője szempontjából teljesen jelentéktelen. Csak arra emlékszem, hogy Apám rohant utánam és a kapu zárva volt és hogy anyám hangosan jajveszékelt. Apám hívei később aggódva mesélték, hogy az egyik kivégző egy pápai zsidó fiú volt. Ismertem családját, őt is látásból. Nagy basedovos szemeit még most is látom. A devecseri zsidók szívében félelem kezdett derengeni. Számomra pedig a forradalom szeplőtlen gyönyörűségének valahogy vége szakadt. Gondolom, hogy mindkét tanítót (úgy emlékszem, hogy még egy harmadik vezetőt is felakasztottak) a katolikus temetőben hantolták el. Másnap, úgy hallottam, egy csokor virágot találtak a Baják fiú sírja felett. Úgy mondták, hogy Biró Babus, elesett Imre barátom húga, csempészte oda éjjel a virágot. A temető bejárata közvetlen a Bíróék portája mellett nyílott. Alacsony kerítés választotta el a kettőt.

Ijesztően homályosak emlékeim ezekről a napokról. Nem tudom pontosan, hogy az ellenforradalom leverése utáni napokban Gézának mi dolga lett Devecserben és hogy miért éppen Schwartzéknál (második, vagyis nem közvetlen szomszédunknál) találkoztam vele. Géza nemcsak jóeszű és jószimatú, hanem jóérzésű fiú is volt. És jól ismerte Apámat. (Ifjabb gimnazista évei alatt Géza, aki mindig mindenben túlzó volt, rendkívüli hitbuzgóságáról volt Pápán közismert és Apám sokáig mint követendő példát állította őt szemem elé. Bizony követtem is példáját, — ha nem is olymódon, ahogy Apám elképzelte volt.) Bármily régi barátok voltunk is, Géza mégsem jött el hozzánk. Nyilván nem akarta Apámat kényelmetlen helyzetbe hozni és ezt nagyon becsültem. Tudhatta, hogy sem a község, sem a hitközség nem volt barátja a forradalomnak. Úgy emlékszem, hogy a kisebb bűnösök bírósági tárgyalásán kellett részt vennie. Katonaruhában volt, jól állt rajta. Persze tiszti csillagok nélkül.

Valami olyan homályos emlék él bennem, hogy amíg Schwartzéknál beszélgettünk, Belák szolgabíró (talán akkor már főszolgabíró?) felesége odajött és az én közbenjáráso-

mat kérte Gézához, hogy férjét, aki tényleg nem politizált és tovább is vezette hivatalát, ne bántsák. (Lehet, hogy fogva tartották, nem jól emlékszem.) Valami befolyása Gézának nyilván lehetett az ügyben. (Talán nekem is nála?) Homályosan arra is emlékszem, hogy Belák szolgabíró úr (hallatlan esemény lett volna különben) eljött hozzánk valamilyen tisztelgő, köszönő látogatásra. Tény az is, hogy szüleimnek még a legvadabb "fehér terror" idején sem volt soha semmi bántódása. Lehet, hogy ebben neki volt valami szerepe. (Bizonyos, hogy ő lett az új főszolgabíró; Huszár Károly utóda, de hogy mikor, arra nem emlékszem.) De Apámat a devecseri keresztények különben is ténylegesen szentnek tartották. Devecserben a közhangulat megkívánta, hogy Feltámadáskor (Nagyszombat estéjén) minden ablakban gyertya égjen. Szüleim ablakaiban nem volt gyertya, de ablakainkat ennek dacára soha be nem verték, még a kurzus alatt sem.

Különben Apámat, aki minden hitbuzgalma mellett még magyar hazafi is volt, a proletárdiktatura vérig sértette. A javak igazságtalan elosztásáról szóló fejtegetéseimet csendesen hallgatta: nem érdekelték. Őszerinte azt, hogy valaki gazdag vagy szegény, a Mindenható (("áldassék neve") határozza meg, — nem Marx törvényei. A kapitalizmushoz éppen olyan kevés szál fűzte, mint a szocializmushoz. Devecserben valami tanácsi választásokra készültek és jelentkezni kellett a szavazati jog regisztrálása céljából. Kitűnt, hogy Apámnak mint lelkésznek, nem volt szavazati joga. ("Osztályellenség" volt.) Nekem igen. Soha ezt a sérelmet lenyelni nem tudta. Az, hogy nem lehetett az új rendszer híve, majdnem természetes volt. Egyház és szocializmus ellenpólusok voltak és szocialisták általában nem voltak sem vallásosak, sem vallások hívei. Én megjátszott szerepemhez akkor ezen a nyáron is ragaszkodtam és amikor otthon voltam ugyanúgy jártam templomba és "tanultam" Apámmal mint azelőtt. Kicsit próbáltam őt térítgetni. Ady munkás verseivel hozakodtam elő. Apám bibliai citátumokkal kontrázott bele. Igen a próféták és a zsoltárköltő szent király is ellene

voltak a szegények elnyomatásának, a gazdagok kapzsiságának. Igen, már a Biblia is ellene volt uzsorának, rabszolgaságnak. Azután, amikor a proletárdiktatura bukása után Pesten bujkáltam, Apám ott is megkeresett. Csak ott, akkor kezdett majdnem szenvedélyesen a vallástalan bukott rendszer ellen beszélni. Rossz társaságba keveredtem, mondta ismételten. Térjek meg. Térjek vissza. Adjam fel a hamis elveket, hagyjam ott ezt a rossz társaságot. Én csak hallgattam, csendesen, jegesen. Még most is látom magunkat, Apámnak már indulnia kellett, hogy elérje vonatát. Poldi bácsiék lakásának kapujában álltunk; búcsúzni kell. Én még mindig csak hallgattam, a végén Apám kezdte türelmét veszteni. "Belátod végre, hogy tévedtél, rossz társaságba keveredtél?" — kérdezte Apám. "Nem látom be", mondtam csendesen, de határozottan. És erre Apám tényleg türelmét vesztette. Pofonvágott. Már elmúltam volt 19 éves. Pofonvágott; életemben először és utóljára. Aztán mindketten sírtunk. Én megcsókoltam a kezét, amivel pofonvágott. Mint mindig, ha elutazott vagy megérkezett. Úgy váltunk el. Jó pár évig nem láttam.

Közbeszúrás: az emlékadatok hiányosságáról, megbízhatatlanságáról

Hogy mennyire pontatlan, értelmetlen az emlékezés, hogy néha mennyire megbízhatatlan, arra nem is adhatnék jobb példát, mint ezt a beszámolót. Már az előbbi fejezet elején megjegyeztem, hogy képtelen vagyok egységes mozaikba rakni a proletárdiktatura hónapjait, pedig az a pár hónap döntő szakasza volt életemnek. Hadd ismétlem, hogy mi az, ami bizonyos emlék; ami emlék — nem betoldás. Bizonyos az, hogy a proletárdiktatura (egy-két nap nem számít) március 21.-én kezdődött. (Magamban örültem az omennek, hogy tavasz és forradalom egyszerre indultak.) Bizonyos a verstöredék, amit a villamoson faragtam útban a Nagy János utca felé. (Tehát Pesten voltam.) Bizonyos az, hogy a Sza-

badság téren, a Tőzsdepalotában volt valamilyen állásom. (Tehát még valameddig Pesten maradtam.) Na most bizonyos az is, hogy május elsején otthon voltam, Devecserben. (Hiszen "látom" Komlós Jenőt felvonulni a házunk előtt, fehér keztyüjével.) És az is bizonyos, hogy az ellenforradalom napjai szintén otthon értek. (Hiszen "látom", ahogy a Baják fiút katonák hurcolják a Főtér felé.) De hol voltam, mit csináltam időközben? Visszamentem volna Pestre? (Az a marhavagonos utazás a veszprémi epizóddal egész jól ideillik.) De ha voltam közben Pesten, miért nem emlékezem rá? Hol laktam? Talán még G.-éknál? Valószínűtlen. Valószínűbb, hogy Devecserben "lógtam". (Szép kis forradalmár!) Talán faluzni jártam, élelmiszert gyűjteni?

Az bizonyos, hogy az ellenforradalom leverése utáni napokban Géza megjelent Devecserben. És az is bizonyos, hogy a proletárdiktatura utolsó heteit Pápán töltöttem. (Sári is ott voit — otthon.) Valószínű (de erről nincs emlékezésem), hogy Géza, a városparancsnok (atléta termetű, gyönyörű fogsorú, megejtő mosolyú *prince charming*), felajánlotta, hogy állást ad nekem Pápán, a *Pápai Hírlap*nál) és egy jövendő Népfőiskolánál. Mellette. Van tehát két dátumom, aminek ha történetíró volnék könnyen utána nézhetnék — az egyik a devecseri ellenforradalom időpontja, a másik a forradalom elbukásának napja. Ezt az időt nyilván Pápán töltöttem. Ezzel szemben (akárhogyan próbálgatom) az április, de különösen a május hónappal elszámolni nem tudok. És arra a kérdésre, hogy miért, hogyan, mikor hagytam ott a tőzsdepalotai állást, nincs feleletem.

Nem tudom persze azt sem, hogy az ellenforradalom leverése és Géza látogatása után meddig maradtam még Devecserben. Csak nagyon rövid ideig lehetett. Nem futja többre. De ismétlem, bizonyos az, hogy a tanácsköztársaság utolsó négy vagy hat hetét Pápán töltöttem. Boldog hetek lehettek. Géza egy jómódú zsidó kereskedő lakásából kivett (elrekviráltatott?) egy szobát kilátással a gyönyörű barokk Főtérre, a Nagytemplomra és az Esterházy kastélyra. (Státusom nyilván megváltozott: azelőtt Pápán mindig a ghettó-

ban laktam, egyidőben a rosszhírű Bástyán, szegény zsidó családoknál, komfort-talan "Kiadó" szobákban.) Most Gézával együtt laktam és mindketten az ő szüleinél étkeztünk. Apám ezekben a hetekben egyszer meglepetésszerűen meglátogatott és nagyon megnyugodva távozott. Kóser koszton éltem Gézáéknál, és úgy tettem, mintha rendszeresen eljárnék a templomba. A forradalom Sárit, a burzsoát, is megfertőzte és a közös lelkesedés még reménytelen szerelmemet is reménytelibbé tette. Egy este, nyár volt, Sáriéknál a kertben Palival együtt Balázs Béla verseit olvastuk, szavaltuk. Sári mona-lizás mosollyal felém fordította az arcát és megfogta kezemet... Mondom, boldog hetek voltak.

Hogy mi volt a tennivalóm? Amint már említettem volt, elsősorban valamilyen szocialista munkásiskolát kellett volna megszerveznem és majd ott, azt hiszem, irodalomtörténeti előadásokat tartanom. Azonkívül a Pápai Hírlapba írtam olyan lelkesítő vezércikkeket, talán könyvbírálatokat és a szerkesztőnek segédkeztem. Jól emlékszem, hogy ebben az időben jelent meg végre nyomtatásban Sári tizennyolcadik születésnapjára írott versem (diszkréten csak "S"-nek ajánlva) és még nem teljesen elkésve: Sári még mindig tizennyolcéves volt, nálamnál pár hónappal fiatalabb. Mint ahogy két-három évvel azelőtt Trócsányit egyetemi tanárnak, úgy álmodtam most Gézát legalább is népbiztosnak, de inkább miniszterelnöknek vagy az internationale vezérének és — jellemzően — magamat már inkább társnak, mint vezérnek, ezesetben államtitkárnak, vagy az internationale titkárának. Féltem a nyilvános szerepléstől és mindig féltem vezető pozicióktól. Sohasem felejtem el egyetlen sikertelen kísérletemet, mint politikai vagy népszónok. Ezekben a Pápán töltött hetekben történt: valami tömeghez kellett volna beszélnem, megtöltötték a szinházat; hogy milyen alkalomból, arra nem emlékszem. Talán valami propaganda filmet kellett volna bevezetnem. Emlékszem rá, hogy valami igen dagályos szöveget készítettem volt elő, túlmagas stilusban, fiatal vöröskatonák, gyári munkások, munkásnők számára. Emlékszem rá, hogy a színpadon álltam és ügyefogyottan kép-

telen voltam a zajongó és rakoncátlankodó tömeg figyelmét lekötni, lármáját túlkiabálni. Géza akkor hirtelen megjelent a színpadon a kulisszák mögül, még a tiszti disztinkciók nélkül is láthatóan tiszti, nem legénységi egyenruhában. Percek alatt csend volt. Géza percek alatt a helyzet ura lett. Soha többé meg sem próbáltam akár politikai, akár egyéb tárgyú szónoklatot tartani, gyűléseken hozzászólni. Annál furcsább, hogy évtizedekkel később, Amerikában, jóhírű, mondhatnám, híres előadóvá nőttem ki magamat.

Ez a még éber álmodozásaimban is meglévő szerénységi visszahúzódás nem volt mindig jellemző gyerekkori fantazmagoriáimra. Volt egy periodus (körülbelül a tizenharmadik születésnapom, barmicvám korára eshetett), amikor is éber álmaimban a magyar haza felszabadítója voltam osztrák igája alól, az első magyar köztársasági elnök, Ladányi Attila néven. A bármicvára kapott számtalan könyvajándék között volt a "Hazafias Könyvtár" egy kötete, címére nem emlékszem, csak azt tudom, hogy legifjabb Gaál Mózes volt a szerző neve. Abban találtam leírva Hora és Kloska nevű "oláh" lázadók felkelését, kegyetlenkedéseit. (Ma már persze egészen másképpen látom.) Én akkor kiszíneztem magamnak, hogy hogyan fogom *fair*, de mégis szigorú rendszabályokkal, kitelepítésekkel, áttelepítésekkel, szigorú diaszporával rövid egy generáción belül a románokat (meg persze a tótokat is) magyarrá kényszeríteni. (Az Attilára való névváltoztatás könnyen érthető; a "Ladányi" vezetéknévre azért határoztam el magamat, mert azt csak egyféleképpen lehet írni. Az olyan névnél, mint például Lenkei, vagy Lévai két lehetőség van: i-vel, vagy y-nal is lehet írni; az i-t használni nem akartam, az y-t használni csalás lett volna. Így született a Ladányi név. Igy voltam egy rövid gyerekfantázia idejére Ladányi Attila — nem "Br", sem "Gr", még csak nem is "Dr", de köztársasági elnök — a Rákosi Jenő féle harmincmilliós Magyarország megteremtője, Kossuth Lajos utóda...

VIII.

A LOVÁSZPATONAI INCIDENS (1919) ÉS A KÖVETKEZMÉNYEK

Számtalanszor kérdeztem magamtól, mi célja volt ennek a, mint kitünt, teljesen értelmetlen és gyászosan és csufosan végződött vállalkozásnak, amely mint a lovászpatonai expedició él emlékezetemben. Sehogysem tudok rá válaszolni. Az expedició Géza döntése volt. Mit remélt tőle, nem tudom. Egyetlen elfogadható értelme lehetett — hogy valakit, vagy valakiket menteni kellett népharagtól, életveszélyből. Nem tudom. De nem emlékszem, hogy visszatértünkkor másnap kora reggel — csak nyolc-kilenc órával később — Géza még elérhető lett volna valahol, hogy jelentésünket missziónkról átvegye és további utasításokat adjon. Lemondott? Visszaadta, hogy úgy mondjam, a város kulcsát a polgármesternek, aki addig hivatalosan alárendeltje volt? Vagy talán csak menekült szó nélkül, az éj leple alatt? Mindezt nem tudom. Bizonyosan megkérdeztem ezt tőle későbbi alkalmakkor. (Hogyan lehet az, hogy sokszor a legnevetségesebb részletekkel teledűzdelt memóriámban erre nincsen hely?) Ahogy a dolgok hirtelen fordultak, tényleg a menekülés volt az egyetlen, amit Géza akkor okosan tehetett. Ezt belátom. Ő volt Pápán a diktatura szimbóluma és biztosan azonnyomban elfogták, talán meg is ölték volna, amint a katonai hatalom kiesett a kezéből. De hogy esett ki? És mindezektől függetlenül, mi keresnivalóm volt nekem egy tíz emberből álló katonai különítményben, papuccsal féllábamon és az "alkalmatlan" cédulával a zsebemben? Bizonyos az, hogy Géza semmi módon nem kényszerített. Bizonyos az, hogy én jelentkeztem. Ha annyit mondok, hogy "becsületből" tettem, akkor körülbelül

körülírtam. De én mindig azt feleltem erre a kérdésre magamnak, hogy "Balázs Béla"; és ez a titokzatos, nagyképű *chiffre* valami magyarázatra szorul. Balázs Béla (már eleget emlegettem) valamikor az első világháború során önként jelentkezett katonának (meg is írta élményeit egy hadinaplóban, amit elvesztettem). Nem hazafiságból, mint írta volt, hanem mert úgy érezte, hogy "Miért nem ő, miért más?" Még az enyémnél is nagyobb nagyképűséggel úgy írta, hogy "Menj és szenvedj Te is". Szóval ez a lelkiismereti önkérdezés, ez a "Miért más?" — ez a "Balázs Béla". Ez irányított, amikor hatodik gimnázista koromban felálltam és bepanaszoltam a tanárt, aki nem is engem vágott pofon; vagy amikor prágai orvostanhallgató koromban jelentkeztem a küldöttségbe, amely a cseh minisztériumban panaszt tett a német egyetem ellen. Többet erről nem akarok mondani.

Illenék végre a tárgyra térnem, pedig állandóan halogatom. (Például most úgy szeretnék inkább Balázs Béla verseiről írni és egy hosszú *essait* a világirodalomnak — már mint az én világirodalmamnak — egyik leggyönyörűbb művéről. "Történet a Lógodi utcáról" a címe; szintén Balázs Béla írta. A Jánoshegyről meg a Hármashatárhegyről van benne szó; "a tavaszról, a halálról, és a messzeségről".) Szóval kell, hogy végre is a tárgyra térjek. Tehát gondolom, valaki, valahogy értesítette a városparancsnokságot, hogy Lovászpatonán baj van. Talán fenyegették, talán bebörtönözték a helyi tanácsot. (Ismétlem, nem tudom.) Csak annyira emlékszem, hogy Gézával együtt bementünk a városparancsnoki hivatalba, már késő este volt (szombat este, ha tényleg péntek volt a diktatura bukásának napja) — és hogy Géza elrendelte, hogy az egyik altiszt (bőrkabátos, vöröshajú, rekedthangú pesti külvárosi tipusra emlékszem; Lenin-fiúknak hívtuk őket) vagy tíz emberrel menjen Patonára, nyilván valami bajban lévők felszabadítására. Nehezen verődött össze önként jelentkezőkből a csapat, hát "becsületből" (ahogy mondám) jelentkeztem. Soha addig katonai lőfegyver nem volt a kezemben; percek alatt megtanítottak arra, hogyan kell elsütni, megtölteni egy, úgy emlékszem, Mannlicher-nek ne-

vezett puskát és nyitott teherautón máris útban voltunk a céltalan cél felé, amely a végén két ember életébe került. Hogy ez mennyire az én bűnöm is, sohasem tudtam magammal tisztázni. Nyilvánvalóan a tíz vöröskatona között én voltam az, akinek esze kellett volna hogy legyen; de én voltam a legfiatalabb és, nyilvánvalóan, az egyetlen, aki félt és különben is nehezen illett az együttesbe.

Az egész expediciót homály borítja. Még éjjel volt, amikor megérkeztünk. Egy korcsmára emlékszem, ahol megálltunk. A vezetőnk, a vöröshajú vöröskatona (egyedül, vagy nem egyedül, nem emlékszem) elment körülnézni. Bizonyos, hogy én nem mentem vele. (Sánta voltam. Papucsos.) Már reggel volt, amikor a vezetőnk visszajött és rekedt hangján elmondta nekünk, hogy bezörgetett a plébánoshoz, aki revolvert fogott rá és akire ő rálőtt. Nem tudom megint, hogy tényleg mi történt. Lehet, hogy mind odaszaladtunk; lehet, hogy mindjárt visszaültünk az autóba és úgy mentünk a paplak felé. Csak arra emlékszem, hogy egy percig egy mozdulatlan, élettelen, fekete rongycsomót láttam a földön, a bejárat előtt. (Csak ennyit "látok". Ha már halott volt, akkor az első halott volt, akit láttam életemben. Az Esterházy gróf a devecseri katafalkon nem számított halottnak igazán. És a halottat most sem látom. Se arcot se vért. Csak a fekete rongycsomót.) És láttam egy izgatott, fenyegető tömeget; parasztlegényeket rohangászni az utcán. Indultunk vissza Pápára, amilyen gyorsan csak lehetett. Hogy lehetett volna-e még orvost hívni, vagy egyáltalában élt-e még a plébános, nem tudom. Hogy meghalt, azt hallottuk. Innét fogva csak köd borítja agyamban a patonai expediciót. Taposom, sajtolom emlékeimet, de boruk elapadt. Nem tudom, mikorra, hogyan érkeztünk vissza Pápára. Nem tudom, hogy egyáltalában jelentkeztünk-e valami hivatalnál, tisztnél, kaszárnyában, vagy egyszerűen szétszéledtünk. Nem tudom, hol, kire hagytam a puskát. Főképpen nem emlékszem arra, hogy Géza ott volt-e még a hivatalában, vagy egyáltalában Pápán volt-e még. Vagy, hogy egyáltalában láttam-e még. A cenzurázó feledés tökéletesen funkcionál. Valami hirtelen össze-

omlása játszódhatott le minden rendnek, rendtartásnak, fegyelemnek, fegyelmezettségnek. Vagy talán csak az én idegeimnek? (Talán Peidl lemondott? Talán valami Friedrich István nevezetű elfoglalta a miniszterelnökséget? Nem valószínű. Nem valószínű, hogy Peidl miniszterelnöksége csak egy vagy két napig tartott volna. De hisz ez mindegy. Nem történelmet írok.) Máig sem tudom. Csak annyit tudok, hogy egyszerre Vilmáéknál, Ambrus néniéknél találtam magamat. Miért éppen náluk? Nem tudom. Még máig is látom az udvart, a lakást, a bejáratot a lakásba a konyhán keresztül, és az idősödő, nagytestű, jó Ambrus nénit három lányával. Miért éppen náluk? Tudom azt, hogy már nem engedtek ki az utcára (pedig nyilván saját biztonságukat veszélyeztették) és hogy náluk maradtam. Talán egy hétig? Nem tudom. Bizonyos az, hogy a következő vasárnap reggelig. Csak annyit tudok, hogy ott, akkor, Apám meglátogatott (nem tudom, honnan tudta, hol vagyok) és felfedezte, hogy nincs velem az imazsák az imakönyvvel, tefillinnel. Ez nyilván az eredete annak a bizonyos, máig is időközönként visszatérő szorongásos álomnak: meglátogatom Apámat (szüleimet?) és nem hoztam magammal a tefillint... (Számtalan variációja van ennek az álomnak. Néha Apám nem veszi észre, hogy nincsen velem a tefillin — a legkómikusabb trükkökkel próbálom a hiányt "kamuflálni". Néha Apám csak úgy tesz, mintha nem venné észre és *én* tudom, álmomban is tudom, hogy *ő* csal...) Apám, igazi hivő lévén, semmitől, senkitől sem félt; kocsit fogadott, a Mauthner fiákerest; azzal jött Pápára Devecserből, forrongó falvakon keresztül. Talán, hogy hazavigyen? Nem emlékszem. Bizonyos az, hogy nem mentem vele, bizonyos az, hogy elmerészkedett Gézával közös lakásomra a tefillinért és imakönyvért. Azt még elhozta Ambrusékhoz, aztán ment vissza Devecserbe. Semmi bántódása sem történt. Nem emlékszem arra sem, hogy bárki más felkeresett volna. Jobb volt így.

Az később nyilvánvaló lett, hogy Friedbauer Béláék tudtak rólam, hollétemről, és menekülésem kitervezett útvonaláról. Nem tudom, honnan tudták; nem tudom, én kivel be-

széltem ezt meg. Legvalószínűbb, hogy Vilmáékkal, Ambrusékkal. Úgy látszott, hogy a pesti vonatra felülnöm nem volna tanácsos. Pest felé csak valamikor délután ment vonat; viszont egészen kora hajnalban (mikor még üresek az utcák) ment egy vonat az ellenkező irányban. Szombathely, Graz felé. A terv szerint kora hajnalban (vasárnap reggel volt és tíz nappal a diktatura összeomlása után) kigyalogoltam a pályaudvarra (egy hátizsákban volt minden ingó vagyonom; cipő volt rajtam, nem papucs; és gondolom, a tefillin is nálam volt) és pár óra mulva Szombathelyen találtam magamat. Ott vártam be a váróteremben lődörögve, a délutáni gyorsvonatot, visszafelé, tehát megint Pápán keresztül, Győrön át, Pest felé. A gyorsvonatban ültem, már késő délután, zsúfolt kupé legsötétebb szögletében és míg Pápán áll a vonat, a rettentő tömegben furakodik Friedbauer Béla, a nyomorgó, félvak szobafestő, Friedbauer Lipót bácsi szobrász fia (már volt róla szó egy előbbi fejezetben) és engem keres nagy csomaggal a kezében. Csak éppen arra van még ideje, — már indul a vonat — hogy a csomagot átadja. Felséges ajándék: egy egész sült liba. Friedbauer néniék küldték, szüleim barátai, hogy éhen ne haljak. Pedig nagyon szegények voltak. (Vagy tizenöt évvel később az a Béla fiú mellszobrot készített Magdáról. A szobor Pesten maradt, elkallódott. Mint már említettem, egy cserép kisplasztika lóg a falon hálószobánkban, még az tartja Béla emlékezetét. Még az óvja őt a harmadik haláltól. Ki tudja, meddig?)

Hosszan, órákhosszat tartott az út a tömött kupéban. Mire Tatáig értünk, már mindenki mindenkivel barátságban volt. Mondom, vasárnap volt; rengeteg nő szállt be közben; kitűnt, hogy legtöbbjük élelemszerzés céljából ment "vidékre". Pestet már megszállták volt a románok; statárium volt; úgy hallottuk, nem volt szabad este az utcán járni. ("Mindenkit agyonlőnek a helyszínen, ha nem igazolja, hogy miért van az utcán".) Senki sem beszélt forradalomról, ellenforradalomról; a sok fiatal, egészséges, pirospozsgás asszony mind a gyerekeiről beszélt, meg a háztartásról, meg arról, hogy hol, hogyan, miképpen, mit tudtak összevásárolni, be-

cserélni — élelmet ruháért, cipőért, satöbbiért, mert a "parasztok" pénzért már semmit sem adtak. A sok zajongó nő között ült egy szép hosszúhajú, bogárszemű fiatal férfi, Győr után már mindenki kedvence; színésznek mondta magát. Hogy tőle származott-e a rémhír, hogy az oláhok elkobozzák az élelmiszeres csomagokat, azt nem tudom. Tudom azt, hogy mindenki reszketett, hogy mi lesz. A szép színész magyarázta, hogy ő mindig Kelenföldnél száll le, Budán lakik és van egy biztos módszere: A kelenföldi állomás előtt párszáz lépésnyire van egy váltó; ott a vonat lelassít és ő ott lelép. Ott csak egy kerítés választja el a pályát az utcától; nincs őr, ott sohasem fogják meg. Az egyik fiatal nő nagy koffernyi élelemmel szintén Kelenföldön akart leszállni és a színész ajánlkozott, hogy ő azt a koffert kezében fogja tartani, ahogy leugrik a lassító vonatról és majd a vasútállomás bejáratánál vár a nőre a kofferral.

Vannak teljesen jelentéktelen jelenetek az ember emlékezetében, amelyek felejthetetlenek, nem tudom, miért. Ez volt, amint már annyiszor elmondtam magamnak, életem döntő, eldöntő válaszútja — a vonat, az útvonal, amely azóta mindeddig átélt jövőmbe vezet. Csupa nagybetüvel kéne egyszer leírnom — legalább is "dűlt" betükkel: *Ha én akkor, erről a vonatról Celldömölkön leszállok, átszállok, hogy Pápát elkerüljem, hogy Devecserben kiszálljak, szüleimnél meghúzódjam, minden, minden jövendő más lett volna.* Talán, mint Komlós Jenő, az uradalmi erdőben végeztem volna... A szívem tele volt rettegéssel a patonai éjtszaka miatt és gyászszal, mert az álmok meghaltak. És mégis csak két jelenetre emlékszem igazán az egészből: Friedbauer Bélát látom, amint megtalál a sült libával és a színészt, amint a nagy kofferral lelép a lassító vonatról. A vonat továbbmegy, megint gyorsít, a száz lépésen régen túl van. Egyszerre halálos csend a fülkében, senki sem szól egy szót sem. Abban a felejthetetlen pillanatban mindenki tudja, hogy a színész meglépett a nagy kofferral, mig a kedves fiatal nő jajveszékelve leszáll a kelenföldi állomáson. (Lehet, korholom itt magamat vagy ötvenöt év távlatából, hogy ez nem is így volt. Talán tényleg

várta a színész a jajveszékelő nőt az állomás kijáratánál? Emlékezésem ne csalj! Emlékekről írj, mondom magamnak, nem szépirodalmat. Tudni, hogy mi történt, igazán sohasem fogod.)

Minden emberiessége, sőt minden komikuma ellenére ijesztő emlék ez a nap, ez az utazás. Csak ismételhetem: mindig úgy érzem, hogy ez az utam döntötte el egész jövendő életemet. Minden, ami azóta máig történt, akkor dőlt el. Mint Szabó Dezső hőse a *Nincs menekvés*-ben, egy ajtót kinyitottam és minden további ajtó azóta onnan nyílik. Persze mindez megint csak folyománya a lovászpatonai incidensnek. Ha akkor éjjel otthon maradok, nem volontőrködöm, nem megyek Patonára, valószínűleg nem emigráltam volna. (Hiszen, mondom magamnak, semmi olyat, amiért félnem kellett volna, el nem követtem és túl kicsi pont voltam az egész nagy proletárdiktaturás masinériában. Igaz, persze, hogy járt a szám, és G.-né haragudott rám.) És ebben az esetben, gondolom, aligha mentem volna orvosnak. Gondolom, magyar vagy német irodalom-szakos tanár lett volna a végén belőlem. A nevetséges jogászatot bizonyára nem folytattam volna. De hát ezen fejemet minek törjem. Regényírónak kéne lennem ahhoz, hogy megformáljam azt a "másik" Linksz Arthurt, aki azon az estén két ajtó közül történetesen a "másik" ajtót nyitotta ki...

Pontosan, majdnem eidetikusan látom még ma is, azóta is, Magyarország vasúti térképét és egy vastag vörös ceruzavonalat, amely Szombathelytől indulva Celldömölkig vezet és ott egyszerre hirtelen kétfelé ágazik — az egyik Pápa, a másik Devecser felé. Látom magamat — ülök a vonatban és tudom, hogy ezen a rövid útszakaszon (csak egyszer, Sárváron, áll meg a gyors; még erre is emlékszem) el kell döntenem, hogy Pápán át Győr és Pest felé folytassam utamat (ahogy ki volt tervezve), vagy Celldömölkön kiszálljak, átszálljak Devecser felé. És akkor majd megint döntenem kell, hogy Devecserben kiszálljak, hazamenjek szüleimhez, vagy tovább utazzam Székesfehérváron át szintén Pest felé. (Pápán is, Devecserben is könnyen volt lehetséges, hogy valaki

rosszindulatú a vonaton felismer.) *A végén nem is döntöttem: A "nem-cselekvés" döntött.* Ültem a vonatban, egy sarokban, egy zsúfolt fülkében, a zsúfolt kupé biztonságában, hátizsákommal az ölemben. A zsúfolt kupéban ülve voltam legjobban egyedül, legkevésbbé feltűnő. Nem álltam fel, nem szálltam ki Celldömölkön. A vonat ment tovább, Pápán át, Pest felé...

Ama bizonyos epizódoktól eltekintve azután már csak arra emlékszem, hogy a Keleti pályaudvaron kiszállok. Éjfél van; román katonák Pesten; statárium; a pályaudvaron reggelig lődörögni nem szabad. Villamos nincs. Indulok a hátizsákkal és a sült libával; a vasúti jegyemet kézben tartom igazolásnak; megyek végig a Rákóczi úton; azután a Körúton; gyalog, egyedül, az úttest közepén, hogy messziről is lássák, hogy nem titokban bujkálok háztól házig. Megyek, megyek, lassan; járőrök megállítanak (román katonák, magyarul is tudnak); az Üllői út felé. Az Üllői út sarkán befordulok, talán 15-ös házszám, egy nagy öreg sárga bérházhoz érek, szemben az orvos-egyetemmel; ott lakik Török Mihályka, barátjánál, egy Donát nevű fiúnál. (Úgy emlékszem, Lajos volt a keresztneve, és hogy akkor még orvosnövendék Becsengetek. A házmester beengedi a későn csöngető idegent és Donát és Mihályka is beengednek; szállást adnak. Csak az a baj, gondolkozik Mihályka hangosan, a házmester tudja, hogy idegen van a lakásban, tehát bejelentés nélkül ott soká nem maradhatok. Így lettem vándorló vagy négy héten át. Mindenhol csak egy-két éjjelt lehetett töltenem — Fellner Gizuséknál; Borkánál, Sári nővérénél; Poldi bácsiéknál, a Kálmán utcai szükséglakásban (ők októberben Ó-Besztercéről menekültek volt a tót parasztok felszított dühe elől); Vidor bácsiéknál, a külső-Váci úti vasmunkás rokonnál; néha ismeretlen idegeneknél, barátok barátainál. Egy fogorvosnőre emlékszem és szép szobrászno testvérére — talán a Váci utcában. És mintha egy másik nagyon szép, nagyon érdekes nő emléke is ide tartoznék — a pápai evangélikus püspök lánya volt és (hihetetlen!) baloldali, "szim-

patizáns", forradalmár? G. Linus? De ez mind nagyon halványan él csak bennem. Lehet, hogy mások emlékeit keverem össze. Akkoriban sokan bujkáltak.

Este kapuzárás előtt persze mindig otthon kellett lennem; a házmesternek nem volt szabad látnia az idegent. A nappalokkal volt nagyobb baj. A nappalokat semmittevéssel kellett eltöltenem, könyvtárban, muzeumban, képtárakban, kávéházban, parkban és persze vendéglőkben, ha egyáltalában volt mit felszolgálniok. Emlékszem, hogy egy délelőtt Mihálykával és Donáttal a Vár gyönyörű ódon utcáit jártuk és a végén találtunk egy vendéglőt, ahol semmi mást sem adtak, csak valamilyen tökfőzeléket, még kenyeret sem. Azért ez a pár hét sem volt mind elveszett idő. Olvastam, éltem újra és újra az *Elsodort Falut*. Csodálat és gyűlölet ambivalens keveréke kötött sokáig ehhez a könyvhöz. Ha egyszer-egyszer, most már nagyon ritkán kezembe veszem, a szóképek színes pompája még mindig meglep. A magyar nyelvnek ilyen művészével, azt hiszem, sem azelőtt, sem azután sem találkoztam. Két másik könyv maradt felejthetetlen emlék. Úgy látszik, éppen illettek akkori hangulatomhoz. Az egyik egy Pilisi Lajos nevű író regénye — a címe *Dekroá Viktor Csodálatos élete*. (Pilisi korán, fiatalon halt meg; ezt az egyetlen — önéletrajzi — regényét még be sem tudta fejezni.) A másik könyv — óh gyöngyök gyöngye — a *Lila Akác*, Szép Ernő írta. (Jaj, úgy szeretnék itt írni róluk. Olyan pontosan emlékszem még szavakra is belőlük. A nyálam csurgott a gyönyörűségtől. De hát nem lehet. Talán máskor...)

Közbeszúrás a szkizofréniáról

Életem egyik tényleg sorsdöntő, sors-döntő, sorsomat-eldöntő napjáról, egy félelmetes és felejthetetlen élményről számolok itt be. (Látom, megint ismétlem magamat.) Ha akkor a körúton agyonlő egy román járőr, még csak egy újsághír sem maradt volna belőlem. Mégis félbe kell itt szakítanom magamat. Megint az emlékképeimről való állandó,

majdnem kényszeres morfondirozás az, ami itt és most kívánja bennem a szót. Állandóan zavar a kérdés: "emlékkép" vagy "értesülés"; és állandóan próbálom az emlékképeket az évtizedek óta rájuk rakódott értesültség rétegei alól kihámozni. A balassagyarmati takorodó hangja; a sírva olvasó fiatal nő; az öreg kanonok arc-tragédiája; Komlós Jenő fehér keztyüje; Sári giocondás mosolya; Apám kezében az imazsákommal — ezek mind "emlékképek". Viszont az, hogy volt egy szoptatós dadám, sőt hogy volt egy szülőanyám; meg hogy Sátoraljaújhelyen Apám segédrabbi volt; és hogy vöröshajú lovászpatonai vezetőnket felakasztották; ez mind, mind csak "értesülés". Mások révén tudom. De maguk az emlékképek is két teljesen különböző kategóriába sorolandók és itt nagyon zavar a pszichiátriában való sajnálatos félműveltségem és a szkizofrénia szó, ami valamilyen módon hasadást, kettősséget jelent a tudatban. Állandóan használom e beszámolóban azt a kifejezést, hogy "látom", "tényleg látom", "pontosan látom", de sajnos a magyar mondattan nem kívánja a pontosságot e téren — elhagyja az alanyt, a személyes névmást. Ha németül írnám ezeket az emlékezéseket, úgy írhatnám, hogy *"ich sehe es, dass . . ."* vagyis *"én,* Linksz Arthur, látom *azt,* hogy . . ." Tudom, hogy itt kissé csalom magamat is, meg az olvasót is. Látásom nem eidetikus jellegű, hanem plátói vagy expresszionista. Nem látok részleteket mint az eidetikusok, ezek a titokzatos képmegőrzők, akik állítólag el tudják olvasni a számot a "látott" (a tegnap látott) telefonkönyvben. Én csak azokat a plátói vetített árnyékait látom múlt valóságoknak — az emlékképeimet. De itt van a bökkenő és tulajdonképen erről akarok most beszélni. Általában az emlékképek reneszansz perspektivában élnek. Itt vagyok én. Én-vagyok. (Emlékezem, "tehát vagyok." Emlékezem, tehát vannak. Tévedtél Cartesius!) És a látottak, mint a reneszansz festmény részletei, az én-ből kiinduló tér-koordinátákban vannak elhelyezve, a szubjektiv térben. (Tehát poláris, nem cartesiusi térben.) Van egy én, a pólus, a zéró pont. Az én énem. Ez az én "látja azt, hogy . . ." De van ezenkívül egy má-

sodik emlékkategória is, és legeslegelső emlékképem, az "elveszés", idetartozik. Ebben a képben (elnézést a nyelvtani hibáért)

én látom *ént,*
én látom Linksz Arthurt,

mondjuk Arthurkámat, amint ül a lépcsőn és sír. Ketten vagyunk, *két én.* Ritka az ilyen emlékképem. Erről már szóltam. Apámról való első emlékképem ilyen. ("Le tudnám festeni".) Apám belép a devecseri zsidótemplom kisajtaján ("új ruhájában, amely feszül a hátán"); mögötte van (van, *sic,* nem: vagyok) én, egy sapkás kisfiú (akinek szintén csak hátát látom); mögötte Silber bácsi, a templomszolga (szintén háttal); és nyilvánvalóan azután megint *én,* az az *én,* aki mindezt látja reneszansz perspektivában. Tehát kétszer "vagyok". Két én "van" — egy néző én és egy "látott" én.

Én látom *ént.*

Az az iszonyatos, félelmetes, felejthetetlen "séta" a Keleti pályaudvartól a Rákóczi úton, Nagykörúton át az Üllői útig, szintén idetartozik. Látom magamat; *ént; én* látom *ént,* Linksz Arthurt. Én valahol a levegőben vagyok vagy valami nagyon magas erkélyen és lenézek az üres, teljesen kihalt Nagykörútra, amit madárperspektivában látok. Még az is bizonyos, hogy északról délfelé néző énem, a Rákóczi úttól az Üllői út felé. Nem megfordítva. Csak a baloldalon, egy kapu árnyékában áll egy pár román katona és az út közepén megy egy kicsi, a távlatban már alig felismerhető alak. Háttal van nekem; megy előre; nem felém megy; távolodik. Az Üllői út felé megy egy Linksz Arthur, a libával meg a hátizsákkal. "Én"-Linksz Arthur látom, ahogy "Ő"-Linksz Arthur megy.

* * *

Nem tudom, hogy Géza mikor, hogyan tudott Pápáról elmenekülni. Nem tudom, hogy mi indította őt arra, hogy hirtelen ("csapot-papot") mindent feladjon. Elmondhatom, amit Trócsányi tanár úr rólam mondott: "Tudom, hogy sem pénz, sem vér nem tapadt kezéhez". Azt is tudom, hogy a devecseri ellenforadalom leverése után menteni próbált, nem ítélkezni. Úgy látszik, hogy a mesebeli "fusson-ki-merre-lát" volt a legfőbb irányítónk. Aki tudott, ment, ahogy tudott. És jól tette, hogy ment, aki tudott. Hogy a vöröshajú vöröskatona miért nem menekült, máig sem értem. Török Mihálykának nem kellett menekülnie. Ő a diktatura hónapjait Pesten töltötte. Mihálykа Anatole France-ban hitt és Szabó Ervinben. A könyveket szerette, nem a hatalmat és lenézett minden diktaturát. A proletárdiktatura kezdetével feladta pápai ügyvédi prakszisát. (Nagyképű forradalmár, aki akkor voltam és tudója az igazságnak, bevallom, kissé lenéztem Mihálykát abban az időben, bármennyire is szerettem és tiszteltem őt különben. "Ide vezetnek az ósdi liberális eszmék", dohogtam magamban.) Pestre költözött, Donát barátjához, albérletbe, az Üllői úton és beiratkozott tanoncnak, gyakornoknak a Fővárosi könyvtárba.

Mihálykа egyik legalázatosabb bámulója, tisztelője, tanítványa Molnár Árpád volt, pápai bádogosmester fia, fiatal szocialista költő és újságíró. Szőke, fínom, törékeny fiúcska. Még a háború alatt jelent meg "A mi csatánk" címmel egy kis füzetnyi verse. (Egy példány még létezik belőle — az én könyvtáramban.) Árpádka menekült. Nem tudom, miért menekült. Nyomát vesztettem. Géza Pest felé vette útját és hosszú hónapokon át egy Anti nevű barátja lakásán rejtőzött. Csak a legszűkebb baráti kör tudott hollétéről. Anti Gézának nem úgy volt barátja, mint én, a hívő, a tanítvány, az "elv"-társ, az *amanuensis*. Anti polgár volt; apjának elegáns, férfidivatárú üzlete volt a Belvárosban. Olyan elegáns volt az üzlet, hogy mindig csak egy pár gyönyörű férfi-holmi volt a kirakatban, nem cikktömegek, mint a Rákóczi úton; olyan elegáns, hogy csak egy szó volt a címtáblán, az Antiék vezetékneve. Anti Gézának bajtársa volt; a harctéren lettek

barátok. Antit Géza ideológiája, lelkessége, túlzásai, fanatizmusa nem érdekelték. Hogy a diktatura idején Anti mit csinált, nem tudom. Ama hetek alatt, a diktatura bukása után, Anti bejárt az üzletbe. Engedélyt kaptam tőle, hogy budai lakásán Gézát meglátogassam, tőle elbúcsúzhassam egy pár nappal mielőtt elindultam Pozsonyba és, ahogy kitűnt, jövőm felé. Jól emlékszem a házra, a lakásra, az akkori Fehérvári út egy csendes mellékutcájában. Később sokat jártam arra. (Hess, agyam, mondom magamnak. Tudom, hogy Klopstock és Strelinger és Kalmár Piroska és Sári fiatal orvosnő korában és Karinthy Frigyes — valami talán Hadikról elnevezett kávéházban — mind oda tartoznak a később Horthy Miklósról nevezett úthoz. És hogy ott laktak Winklerék, Magda nagynénje. És hogy egyszer oda kísértem Magdát és az úton oda döntöttük el, hogy összeházasodunk. Hess, agyam, ne szólj közbe.)

Azután már csak Pozsonyban találkoztam Gézával. Majdnem csodálatos, hogy a végén milyen könnyű és egyszerű volt menekülnie. Valamiféle olyan egyszerű trükköt találtak ki, hogy Anti a bécsi hajóba korábban beszélt, Bécsig érvényes jeggyel. Azután, amikor Pesten megállt a hajó, egy sereg fiatalember, közöttük Géza is, üdvözölte a partról az utast, akit a palánknál álló rendőr vagy román katona kiengedett egy percre, hogy testvéreit megölelhesse. De azután Anti helyett Géza ment "vissza" a jeggyel és útlevéllel. Ősz lehetett vagy talán már tél. Este. A rendőr nem vette észre a személycserét.

Antit azután vagy húsz évig nem láttam. Illetve nem is igaz, hogy nem láttam. Nem is lehetett elfelejtenem. A harmincas években egy héten háromszor bejártam az Állami Szemkórházba és a villamos a Belvároson vitt keresztül. Mindig kinéztem az ablakon (az üzlet előtt a kocsi lelassított valami éles kanyar miatt), láttam a cégtáblát, Anti vezetéknevét, az elegáns kirakatot és néha egy elsuhanó alakot a pult mögött. Néhanapján, ha véletlenül arra volt dolgom, gyalog is elsétáltam az üzlet előtt és belestem, hogy látom-e Antit. Soha az üzletbe be nem mentem. Húsz éven át mindenkit ke-

rültem, aki tudhatott Pápáról, pláne Lovászpatonáról. Soha ez a félelem egészen el nem hagyott.

Géza két testvére történetesen Pozsonyban járt az orvosegyetemre; az rendesen működött; náluk találkoztunk. Géza nem tett úgy, mint én, nem iratkozott be a pozsonyi magyar egyetem haldokló jogi fakultására. Mindjárt Prágába ment. Ott láttam a következő évben viszont. Még a helyre is emlékszem: a zsidó menzán találkoztunk, a prágai híres Alt-Neu-Schul, az ősi zsidó templom és temető kertjében. Egy ideig azután sokat láttuk egymást. Géza szépalakú, kisportolt fiú volt, érdekes arcú, bár az arca tele volt hegekkel, fiatalkori pattanások nyomaképen, és, mint elégedett mosollyal mesélte, egyszerre két szép medika volt beléje halálosan szerelmes, — furcsa módon mindkettő rabbi lánya; az egyik, Pancsi, liptómegyei, a másik, Ilka, egy csehországi rabbi lánya. Mindkettő elveszett látókörömből és csak az a bizonyos félelem a harmadik haláltól (únod már, tudom, nyájas olvasóm) íratja itt le velem mindkettő nevét.

Géza számára Prágában nem volt maradás. Az új cseh kormányzat nem szerette a Magyarországról menekült kommunistákat. Tudom, hogy Géza hamarosan Nyugat felé vette útját. Emlékszem rá, hogy elindulása előtt segítettem neki, hogy Ilka lakására vigyük egy nagy láda könyvét "ideiglenes megőrzésre". Egy egész könyvtár így megint örökre elveszett. (Egy pár kölcsönkért, gyönyörűen bőrbe kötött Goethe kötetet én mentettem meg azzal, hogy "elmulasztottam" őket idejében visszaadni. Egyszer egy külön fejezetet kéne írnom "Könyvtáram története" címen. Egy könyvet könyvekről.) Akkor láttam Gézát utóljára. Két orvosnövendék testvére közül az egyik, az idősebbik (megbízható, földönjáró — Gézának mindenben ellentéte) a végén visszatért Pápára. Mint később hallottam, a náciháború alatt éhenhalt az orosz fronton. Én még többször találkoztam vele (és rövidesen kell még, hogy szóljak erről). Egy beszélgetésünkre emlékszem még a pozsonyi időkből. Akkoriban mi "volt orthodoxok" természetesen monista materialisták voltunk. Ostwald és Haeckel és Büchner tanítványai és tagadtuk a "lé-

lek" létezését. Sok éhezésünk között (ők is éheztek) egyszer jóllaktunk kenyéren. "A lélek az, amit megeszel", mondta Sándor, Géza bátyja. Géza öccse, Kari (szerény, csendes, kissé színtelen fiú; keveset beszélő, politikával nem foglalkozó) kivándorolt Oroszországba. Soha többé visszajönni nem tudott. Valahogy elkerült Charbinba (valahol Mongoliában van, orosz vagy kinai területen, nem tudom). A Sztalin éra alatt "likvidálták". Okát ki tudja...

Géza azután hosszú időre elveszett látókörömből. Orthodox családjának egy része az akkori Palesztinában élt, és Géza feléjük vette útját. Évek mulva tudtam meg, hogy a Szentföldön (akkor még Palesztinában) telepedett meg és megint évek múlva hallottam, hogy Jeruzsálemben közismert ügyvéd lett és a leghitbuzgóbb orthodoxok egyik vezére. Héber nevet vett fel, szakállt növesztett; és valami igen előkelő orthodox főembernek lett a veje. Keserű lett a szám íze. Nem mondom, én is megszűntem forradalmár lenni és elhelyezkedtem egy jólmenő pesti praxis polgári kényelmességébe. De nem tértem vissza a hit kebelébe és érzelmi kapcsolatomat a "baloldallal" mindig megtartottam. Gézával a belső kapcsolat, az emlék-kapcsolat, az érzés-kapcsolat elveszett. Sohasem írtunk egymásnak. Mindezt csak másod-harmadkézből tudom; pápaiaktól. És Pápát mindig kerültem.

Azután valamikor 1936-ban vagy 1937-ben, mindenesetre még az *Anschluss* előtt megjelent pesti rendelőmben Sándor, az orvos, és még egy nála is jóval idősebb másik báty és egy akkor már igen öreg, szakállas bácsi, az apjuk, a nyugalmazott elemi iskolai igazgató, Apám barátja. Kétségbeesetten mesélték, hogy Géza valami kongresszusra Bécsbe érkezett és hogy a magyarok elrabolták. (Úgy szeretném azt írni, hogy "kidnappolták", a szó, sajnos, olyan gyakori lett és a fogalom olyan nemzetközi, de tilos angollal kevernem a magyart!) Először félni lehetett, hogy átrabolják Magyarországra. A kurzus első éveiben a bécsi magyar követség, a "Bank-Gasse", e téren bizonyos hírhedtségre tett szert. De ez a veszély elmúlt: a kongresszusi vezetőségnek nyilván elég ideje volt arra, hogy az osztrák hatóságokat fellármáz-

za. Viszont a magyarok arra hivatkoztak, hogy ők nem egy politikai fogoly, hanem egy közönséges bűnöző kiadását követelik. Így került Géza osztrák vizsgálati fogságba, kiadatási tárgyalásnak nézve elébe. A család azt kérte tőlem, hogy menjek fel Bécsbe, a tárgyalásra és igazoljam, hogy Géza a proletárdiktatura alatt, legalábbis a devecseri ellenforradalom idején, Pesten tartózkodott. Ők persze nem tudhatták, hogy akkor én sem voltam Pesten, bár jól emlékeztek, hogy nem voltam Pápán. Én persze nem az igazságnak akartam bajnoka lenni. Be kell vallanom, a magam bőrét féltettem. Magda a leghatározottabban ellene volt, hogy menjek. Én próbáltam elhitetni magammal, hogy nekem Gézával ("ügyünk árulójával") szemben semminemű erkölcsi kötelezettségem nincs. Mégis rettenetes dilemma tépdesett: a régi barátság és a félelem — ahogy magamban elneveztem volt: a "lovászpatonai rettegés". Hogy valamilyen magyarországi közegek szemében egyszerre csak feltűnjék az elveszett "sánta szemüveges", a kivégzett bőrkabátos egyik cinkostársa, aki még hozzá az ellenforradalom idején maga is Devecserben volt; tehát hazudik. Mindennap jött a család, mind komplikáltabb vallomásokra akartak rábeszélni. A végén úgy döntöttem, hogy Antihoz, Géza önfeláldozó, önmagát veszélyeztető bajtársához fordulok tanácsért, véleményért. Bementem a boltba, bemutatkoztam és Anti persze emlékezett rám; miután közöltem, hogy egy Gézával kapcsolatos életbevágóan fontos ügyben sürgősen beszélnem kell vele, abban maradtunk, hogy ő és felesége is eljönnek hozzánk még aznap estefelé. Ő is félt valamennyire — rég eltemetett dolgokba újra belekeveredni — de hát egy orvosi rendelőbe elmenni mindig kevésbbé feltűnő, mint egy kis budai utcába, ahol mindenki mindenkit ismer. Antiék és feleségem mindhárman megpróbáltak meggyőzni, hogy ne menjek, hogy semmi ilyen kötelezettségem sincs. A végén nem mentem, bár máig is nehéz a lelkiismeretem. (Az ügy egyébként jól végződött. Az osztrák hatóságok nem adták ki Gézát. Viszont kiutasították. De hát ez nem az én érdemem.)

Tízegynéhány évvel később (közben egy második világhá-

ború zajlott le, már régen Amerikában éltem) meghívott a jeruzsálemi orvosi egyetem, hogy szemináriumot tartsak a szem, a látás fiziológiájáról. Nem fogadtam el az igen megtisztelő meghívást és csak én egyedül tudom (az olvasó sejtheti) az igazi okát, hogy miért nem. Azóta Géza, elég fiatalon, szívtrombozisban meghalt. Két vagy három nálunknál fiatalabb testvére még ott élnek családjukkal. Úgy tudom, az öreg tanító bácsi is a "Szentföldön" halt meg. Én viszont soha sem jártam Izraelben. Mint azt a bizonyos óbudai Vörösvári utat, ezt a "vörös várat" szintén sohasem láttam. És most már késő. Elnézést, nyájas olvasó, nem vagyok nagyképű, nem akarom magamat a középkori legendás költőhöz, Jehuda-ha-Lévihez hasonlítani. De gyerekkorom óta emlékszem arra, hogy Cionnak ez a nagy szerelmese útban álmai városa felé halt meg. És ez mint valami babonás félelem megragadt bennem.

IX.

POZSONY (1919-1920)

A pozsonyi hónapok 1919 szeptemberétől 1920 áprilisáig sötét hónapok voltak, — szegénység, éhezés, nagy-nagy bizonytalanság és elsősorban rettenetes egyedülség hónapjai. Megtalált álomból tépett ki szörnyű valóság. A forradalom meghalt; a haza szétesett. És a csodálatosan intenziv baráti kapcsolatok? Mintha egyszerre kőfalak, vaskapuk választottak volna el mindenkitől, akihez tartoztam. Géza még jóideig bujkált, halálveszedelemben. Mihályka Pesten, ha nem is bujkált, de várt. Várta, hogy "Isten tudja, hogy lesz, mint". Ahogy hamarosan kitűnt, jól tette, hogy várt. Nem tudom, Mihályka mikor mert Pápára visszatérni. Ügyvéd maradt, szegény, szerény, tiszta, szabadelvű. Boldogan élt Francival. Pápán maradt Auschwitzig. Terus folytatta szülei fa- és szénkereskedelmi irodáját Pápán. Ő is ott maradt Auschwitzig.

Apám pofonja még égette arcomat: de lehet, hogy az életemet mentette meg. A pofon után megint nem a Devecser felé vívő vonatra ültem. És Sári — az örökkévaló és reménytelen szerelem? Ő duplán elérhetetlen volt. Csak Vilma maradt meg kapcsolatnak, Vilma, a komoly, szerény, csendesszavú Vilma, a hűséges barát — akiknél azt a "Lovászpatona" utáni, pápai bujkálós hetemet töltöttem. Bécsben lett medika, hozzá küldtem leveleimet a számkivetésből. *(Epistulae ex Ponto,* ahogy Horatiusból emlékezem.) Rajta keresztül (gyönyörű gyöngybetűs, hosszú leveleket írt) hallottam mindenkiről, akiket szerettem. Üzenetek, válaszok nála kereszteződtek.Magyarország és Csehszlovákia között nem volt postai forgalom. Magyarország továbbra is "ellenség"

maradt. Persze vigyázni kellett a levelekkel: a cseh cenzura nyílt volt és hivatalos; rá is pecsételték a levelekre, hogy a cenzor felbontotta. Minden külföldi levelet kinyitottak. Pozsony volt a zsákutca, amibe menekültem, a zsákutca, amelyben végre is megtaláltam jövendő életem Ariadne-fonalát.

A forradalom meghalt. Ez volt az alapvető motivum és Pozsony már Bratislava volt és amint mondám, zsákutca — félszívvel, féllébbal való kísérletem "vissza az orthodoxiába". Erről mindjárt többet leszek mondandó. (Kezdettől fogva reménytelen volt, nem is volt igazán őszinte.) A harmadik jogi-egyetemi félév csak kétségtelenné tette, hogy jognak, pláne magyar jognak ("és csak nem fogok nemlétező szlovák jogot tanulni") sem célja nincs, sem értelme. És a magyar költészet-forrás egyszerre és véglegesen elapadt. A Sári 19. születésnapjára írandó ódát már nem tudtam befejezni. A féligkész vers egypár sora még él agyamban. Bármennyire komikusnak tűnjék ez ma saját magam előtt is, egy darabig komolyan hittem, hogy költő, író, aktiv magyar politikus lesz belőlem. Tulajdonképen irodalomtörténet, magyar irodalom volt az a tárgy, amit ész-szerűen fel kellett volna eredetileg vennem. De hát most, ahogy az idők változtak, vajjon ki fog valaha is még Vörösmartyt olvasni, vagy Ady Endrét és pláne Kassák Lajost? Pláne Kassák Lajost! És Kassák is elmenekült. És hát vissza Magyarországra én már úgysem mehetek. És hát lehet-e élni egy országban, ahol Trócsányi, úgy hírlett, hirtelen kereszténypárti lett és ahol továbbra is bálványozott Szabó Dezsőm élt, az *Elsodort falu* írója, aki a "bukás" után hirtelen jobboldali ellenforradalmárrá, antiszemitává vedlett. (Restellem majdnem, hogy erre a témára megint visszatérek. Szabó Dezső antiszemitizmusát elfogadtam addig, amíg csak a nagykapitalista zsidót gyűlölte, nem engemet, akinek szíve és vére Magyarország volt. Soha regényt olyan intenziven át nem éltem, mint az *Elsodort falut*. Talán a Jókai *Aranyember*-ét. Már elégszer írtam róla, de mindig újra tollamra tolakszik. Pedig senkivel benne magamat azonosítani nem tudtam. Azon a bizonyos Pesten-bujkáló 1919-es nyárutón újra elolvastam, át-

éltem az *Elsodort falu*-t. Elmentem például Budára, hogy végigjárjam az utcákat, amiket Judit rótt. Valahogy hittem és vártam, hogy ottan, akkor Judit szembejön velem.

Az első kiadás, a szépen nyomtatott *Elsodort falu* elveszett. (A pozsonyi emigrációig gyűjtött könyvek legnagyobb részben elvesztek.) De itt van velünk egy későbbi, rossz, elfeketedett papirra nyomott *Elsodort falu,* benne egy kézzel írott ajánlás:

"Vedres Jánosnak, Bp. 1923 márc. 5. Szabó Dezső"

és a következő oldalon egy másik ajánlás:

"Maszinak, Bp. 1924. jan. 22. Kati."

Maszi a feleségem, Magda, aki születésnapjára kapta ezt a könyvet ajándékba, ma is legjobb barátnőjétől, Mátrai Katitól. Az a bizonyos Vedres János, annak a *Hozzátartozóimat keresem* című végtelen listának egyik meg nem talált személye: Vajjon ki volt ez a Vedres János, aki egy Szabó Dezső által személyesen dedikált könyvet eladott, elhagyott, elajándékozott és nyilván hónapokkal azután, hogy kapta?

Pozsonyban az első pár napon egy rokon családnál húzódtam meg. A földön aludtam, nem volt még egy vendégnek szánt ágy sem a lakásukban. A nagyszámú fiúk, lányok nem kedvelték jelenlétemet; nem szerették a zavaros időkben okmánytalanul, gyanús körülmények között beszállott idegent. El is költöztem pár nap múlva. A rendőrségi bejelentés volt a nagy probléma. Katonaköteles korban voltam; szlovákul nem tudtam; az útlevélféle, amellyel a határt átléptem, nyilvánvalóan rossz ajánlólevél volt. Új lakhelyemen, ha ugyan annak lehet egy tömeglakásban egy ágyat nevezni, a háziúr nem sürgette a bejelentést. Nem kellett rögtön jelentkezni. Szerencsémre hamarosan sikerült legalább is egy születési bizonyitványt szereznem, szlovák nyelvűt, Galgócról, ahol születtem. (Új nevében csehek és szlovákok még akkor nem tudtak volt megegyezni: a csehek Hlohovecnek, a szlovákok Frastáknak hívták a községet; a végén a cseh név győzött.) És hát egy szlovák születési bizonyítvány mégis csak többet

ért, mint a hamis magyar határátlépési írat.

A hlohoveci anyakönyvezető vagy tudatlan, vagy gyakorlatlan volt a szlovák nyelvben, vagy rájárt a tolla arra, hogy a "vallása" rovatba önkéntelenül római katolikust írjon. Csak így születhetett meg életem legkomikusabb okmánya, egy szlovák nyelvű születési bizonyítvány, amelyben az első három sor nyilván az újszülött személyi adatait, az

Artur
chlapec
izraelita

beírásokat tartalmazta. A következő három sorban, amelyben nyilván ugyancsak három személyi adatot kellett regisztrálni és amelyek nyilván Apámra vonatkoztak,

Ignác
rabbi
romsky katholik

volt bekalligrafálva és azt dokumentálta, hogy rabbi Apám a római katolikus hitfelekezethez tartozik. Anyám adataira nem emlékszem. Soha meg nem bocsájtom magamnak, hogy ezt az okíratot meg nem őriztem. De újjal kellett pótolni. Mindenki csak mulatott rajta. Egy idő múlva mégis csak ajánlatosnak látszott a rendőrségen jelentkezni és megmagyarázni, hogy mint szlovákul nemtudó katonaköteles korú vajon mit is keresek Pozsonyban és addig hol voltam. Így lett elhatározva, hogy — nagyon orthodox rokonom közbenjárásával — beíratkozom a világhírű pozsonyi orthodox nagyjesivába. Ezekután az "útlevelet", amellyel Párkánynál átléptem a határt, nyugodtan elégethettem. (Az az út sem volt könnyű; két napig tartott. A párkányi vasutállomáson disztinkciótlan katonák százai feküdtek a földön, éjjelen át, vonatra várva. Ki Magyarországból Csehszlovákiába, ki az ellenkező irányban próbált hazajutni. Fel sem tűntem közöttük, annyian voltak; a papirokat alig nézték.)

A jesivába való beiratkozás újabb érvényes okmányt adott a kezembe, még hozzá igen értékes okmányt. Az orthodoxiát az új hatóságok, úgy látszik, nagyon respektálták; az orthodoxok nem voltak forradalmárok és — ellentétben a neolog zsidókkal, akiket hazafiakká asszimilált a Ferenc József-i liberális félévszázad — nem voltak elkötelezetten magyar érzelműek. Ha nem is voltak az új rendszer barátai, de ellenségei sem voltak.

Amint mondám, a pozsonyi nagy-jesivába való beíratkozás értékes okmányt adott a kezembe: automatikusan katonamentességet biztosított. A hatóságok a nagy-jesivát lelkészképző intézetnek ismerték el és a lelkészek nem voltak katonakötelesek. Hogy milyen kínos lelki zavarok, ellentmondó és lelkifurdalásos érzelmek közepette éltem akkor, mi sem bizonyítja jobban, mint beállítottságom azzal az országgal szemben, amely nékem akkor menedéket adott és hazát, jövőt, életet, majd húsz évi biztonságot, és talán még valamiféle karriert is adott volna, ha a lehetőségét mindennek el nem dobom. De "tény ami tény" (Apám kedvenc, bár kétes helyességű szavajárása volt), hogy sem forradalom, sem ellenforradalom, de még a fehér terror sem tudott azon változtatni, hogy Vörösmarty és Ady Endre (és, mindennek dacára, Szabó Dezső) honfitársának, magyarnak érezzem magamat. Elképzelhetetlen volt számomra, hogy cseh katona legyek. Ott, akkor, *A. D. 1919*, a forradalom, az álmok bukásának gyászévében. Ezt a kérdést a jesivai felvételi lap egyelőre megoldotta. Még csak azt akarom megjegyezni és már itt, hogy ez az érzelmi zűrzavar volt legalább is egyik oka annak, hogy három és fél év orvosegyetem után értelmetlenül otthagytam Prágát és Kielbe mentem — németországi egyetemre, de újabb bizonytalanságba —, pedig akkor már volt érvényes cseh útlevelem (Szlovákiában születtem és az illetőségi kérdés fel sem merült) és katonai igazolványom, amely szerint tanulmányaim tartamára fel voltam mentve. További két év elteltével, a prágai német egyetem orvosdoktorátusával (még csehül vagy szlovákul sem kellett volna megtanulnom), Csehszlovákiában kész orvos

lehettem volna. Mindezt a biztonságot feladtam és hivatalos csehszlovák szemmel nézve (és egy zsolnai ügyvédrokon véleménye szerint is) tulajdonképpen katonaszökevény lettem, amikor Prágából 1923 őszén elmentem és soha oda többé visszza nem tértem. A végén elég könnyen ment magyar útlevelet szereznem. (Megvolt a régi jó devecseri illetőségi bizonyítványom.) Viszont Csehszlovákiát azután messze elkerültem. Csak valamikor, az 1960-as évek elején, már amerikai útlevéllel, merészkedtem először rokoni látogatásra Csehszlovákiába. Még akkor sem voltam szorongástól mentes. (És a szorongás nem is volt jogosulatlan: jelentkezésem a zsolnai, idegeneket ellenőrző rendőri hivatalban—(azzal a lenézett "amerikai papirdarabbal" — életem lidércnyomásos élményei közé tartozik. De hát erről itt nincs értelme beszámolnom.) Ugyanakkor (már úgy gondolom, hogy a huszas évek elején) Magyarországra visszamenni még szintén nem nagyon mertem. Nem *nagyon* mertem, de mégis mertem. Érvényes csehszlovák passzusommal 1923 nyarán elmerészkedtem Budapestig, ha nem is Pápára vagy Devecserbe. Ott volt Sári, akkor már tanonc pszichoanalitikus és a szülők is feljöttek, hogy lássanak és mindenki hívott "haza". Persze az a "lovászpatonai incidens" továbbra is állandó szorongásnak volt forrása. Nem tudtam, hogy a magyar hatóságok mennyit tudnak ezzel kapcsolatban arról a bizonyos szemüveges sánta vöröskatonáról. Persze mást sem szabad elfelejtenem: Anyám szelid simogató szerelmét és Apám kérő szemeit.

Apámat 1919 augusztusa után három évig nem láttam; 1922 nyarán váratlanul megjelent Új-Besztercén, remélve, hogy ott talál. (Furcsa, furcsa: a csehszlovák hatóságok magyarországi lelkészeknek akkoriban éveken át nem adtak vizumot.) Nem talált ott, pedig a nyarakat általában ott töltöttem. A rokonok nem tudták, hol vagyok. Bécs környékén töltöttem vagy két hetet *incognito*. (A szép fehér testű nő, aki elcsábított és megtörte a Sári-varázst.) Apám hazautazott dolgavégezetlen. Amikor végül is felbukkantam Új-Besztercén keserves szemrehányásokat tettem magamnak.

Szégyeltem is magamat. Valahogyan, úgy gondolom, megint Vilma közvetítésével, tudattam szüleimmel, hogy hol vagyok. Apám megint, mégegyszer, vizumot szerzett és eljött, hogy lásson. Terhes, nehéz volt akkoriban még az utazás Magyarországról Csehszlovákiába összevissza átszállásokkal, döcögős helyi vonatokon és a végén még azon az említett rugótlan, rázós, deszkapados parasztszekéren az utolsó vasutállomástól Ó-Besztercéig (a közben eltelt évek és a rezsimváltozás nem javítottak ezen) és onnan gyalog tovább. Még most is látom a fáradt, eléggé megtört, közben megőszült, megöregedett embert: gyalog jön Ó-Beszterce felől. Nagyon akarta, hogy a végén majd jöjjek "haza". Persze akkor már *numerus clausus* volt érvényben a magyar egyetemeken és, mint már mondtam volt, különben is féltem. Arról, hogy egyelőre hazamenjek, tehát szó sem lehetett. De Apám szemei hallgatva is beszéltek és annak nehéz volt ellenállnom.

* * *

Akkoriban sorsom kezdett jobbra fordulni. Befejeztem az első szigorlatot. Királygyűrű akkor már Prágában nem volt, de a *summa-cum-laude*-val nem lett volna baj. Minden tárgyból kitűnőt kaptam, még fiziológiából is, a rettegett Hofrat von Tschermaktól, a (jellegzetes!) cseh nevű német ultranacionalistától, aki nem volt barátja a tömegesen a prágai német egyetemre tóduló magyar és túlnyomóan zsidó diákseregnek az általában kétséges, gyakran hamis szlovák papirokkal. Nagy volt az egyszer-kétszer elbuktatott magyar diákok száma. Az idegen nyelv, a német, amely a tanítás és a szigorlatok nyelve volt, külön nehézség volt legtöbbjük számára. Még egy fiúra emlékeztem az osztályból, aki Tschermaktól "kitűnőt" kapott. Orván-nak hívták. Zsolnai fiú volt és mint évekkel később kitűnt, első unokastestvére Orbán (eredetileg Orván) Magdának — feleségemnek. A német szó neki is majd hogy anyanyelve nem volt.

Szóval kezdett jobban menni a sorom — rettentően sok éhezés után. (Néha olyan éhes voltam, hogy sírtam. Emlék-

szem, hogy egyszer egy hétig kenyér és disznózsír volt az egyetlen táplálékom és fel és leszálltam a villamosról, mert nem volt pénzem jegyet váltani.) Az a kitűnő osztályzat az élettani vizsgán egyszerre nevezetes diákot csinált belőlem; és megint, mint azelőtt Pápán, tanítás lett jobblétem alapja. Lehetőleg szép és gazdag medikákat készítettem elő a szigorlati tárgyakra, különösen élettanra, biokémiára. Kezdtem pénzt kreesni. Barátommal, Marmorstein Sándorral laktam együtt és egy valamennyire jobb albérleti szobába költöztünk. Ma is emlékszem, hogy egy vasárnap délben (szombaton és vasárnap az ingyenmenza — *der jüdische Freitisch* — zárva volt) bemerészkedtem egy külvárosi kis vendéglőbe és párszavas cseh nyelvtudással hideg karajt rendeltem pohár pilsenivel. Mondom máig is emlékszem erre a ritka eseményre. És sohasem felejthetem el a sárga, hegyesorrú félcipőt, amit egy elegáns cipőüzlet kirakatában láttam a prágai belvárosban, a Hus szobor háta mögött. Mint valami fetis, úgy vonzott az a pár cipő. Naponta elmentem a kirakat előtt, pedig semmi dolgom nem volt azon a vidéken; szinte megbűvölten néztem a cipőt; iszonyatosan drága volt és sehogysem illett különben elég divatjamúlt, általában uraságoktól (nagybátyáimtól) levetett ruházatomhoz. Mégis megvettem. Édes, drága, puritán, forradalmár barátom, Samu (rövidesen szólnom kell róla) rettenetesen megszidott érte. Soha többé a hegyesorrú sárga félcipőt fel nem vettem.

* * *

Tschermak professzor felejthetetlen előadásainak hatása alatt elhatároztam, hogy én is fiziologus leszek, fiziologus, nem gyakorló orvos. Ugyanakkor, több okból nem akartam Prágában maradni. A weimari Németországgal való egyoldalú szerelem akkor kezdett rügyezni, virágba borulni. Így a kieli megoldás nem volt teljesen értelmetlen, legalább is mint ideiglenes megoldás — bár tudtam, hogy Németországban német állampolgárság nélkül prakszisra jogosító orvosdoktori oklevelet nem kaphatok. De hát amikor nekiindul-

tam a kieli kalandnak, úgysem volt szándékomban praktizálni. A kieli, 1925. évi keltezésű diplomám tényleg csak az orvosi tudományok doktorává avat D. Med. Sci. ranggal, a kieli élettani intézetből közölt thesis alapján, de a *Staatsprüfung*-ot nem volt szabad letennem.

Közben valamennyire konszolidálódtak a hazai viszonyok, A devecseri kádármester fia, Rupert Rezső képviselő, Szent György lovag bátorságával merte kérdőre vonni a "fehér" terror nemzeti hőseit. Bántódása nem lett. (Csak most jövök rá, hogy nem is tudom, mi lett Rupert sora, sorsa, miután kivándoroltunk.) Tehát 1924 elején Apám ügyvédet fogadott, aki Pápán, majd Veszprémben a törvényszéknél és nem tudom még milyen hivataloknál eljárt és a végén valamilyen hivatalos okíratot produkált, amely szerint ellenem soha semmiféle eljárás nem volt folyamatban és nevem semmiféle államellenes akciókkal kapcsolatban nem szerepelt. Így mentem 1924-ben először haza Kielből Devecserbe a nyári szünet tartamára és azután 1925-ben "végleg". Akkor legalább is azt hittem, végleg. Még három évig tartott, amíg végre 1928-ban Pécsett Magyarországon orvosi gyakorlatra jogosító M. D. vagy Dr. med. diplomát kaptam. Jellemző reám: 1905-ben kezdtem meg az iskolába járást, fiatalabban, mint a többi osztálytárs, öt éves koromban. Azután ezt az egy év "előnyt" elvesztettem. Csak 1914-ben kerültem ötödik gimnáziumba Pápán. Azután jött az az eseménydús három félév, amiről ezt a sok összevisszaságot írom — 1918-tól 1920-ig. Azután megint vesztettem egy félévet: nem fejeztem be idejében az első szigorlatot. De úgy kellett elkészülnöm, hogy fiziologiából "kitűnőt" kapjak. Igen, be kell vallanom ezt a karakterhibát. Jó tanuló kívántam lenni. Tiszta jeles. Jófiú. A felnőttek, a professzorok, (az uralkodó osztály?) jómodorú tisztelője. És ugyanakkor megjátszani magamban a baloldalit, aki politikában a forradalmon, művészeten az *avant garde*-on alul nem adja — atheista, de zsidó; bolsi, de konzervativ; a fennálló társadalmi rend lenézője, de ugyanakkor irigylője és később haszonélvezője.

Itt nyilván valami nem volt rendben. Ha pszichoanaliti-

kus lennék, kitalálnám, hogy létezik valami *"Peter Pan-komplexus"*: az ember, aki nem akar felnőni. Valami regényből, mozidarabból, tévéképből veszem az asszociációt. Valami kamaszkorú fiúról lehetett benne szó, akinek valahogy sikerül, hogy nem kell felnőnie. Én állandóan tologattam. Hát igen, mondom, öt éves korban kezdtem iskolába járni, viszont, mikor húsz éves koromban elkezdtem a medicinát, a többiek nálam majdnem mind fiatalabbak voltak és a velem egyidőben érettségizettek már majd két évvel közelebb a végleges elrendeződéshez. Ha írigyeltem is ezeket a jó polgári, jól öltözött "rendeseket", egyben sajnáltam is őket: ők annyival közelebb állottak a "véghez", a kapubezáráshoz, a mindennapos polgári életbe való elkerülhetetlen besüppedéshez, a kátyuba jutáshoz. Miután pedig 1925-ben Kielben doktoráltam — két évvel később, mint a "rendesek" — ténylegesen még három évig "nosztrifikáltam". Féllábbal diák voltam Pécsett, a másik féllel szemészgyakornok a Zsidókórházban Pesten. Igen megfelelt nekem ez az élet; a Pécsett eltöltött hónapokban megint diáknak érezhettem magamat; általában elég bravurosan vizsgáztam; és mindig találtam valami szép vagy elegáns kolleganőt, akit esetleg pénzért előkészítettem, vagy akivel baráti alapon együtt készültünk. A Pesten töltött idő nagyrészében a kórházban laktam, étkeztem; ez volt a tulajdonképeni fizetésem. Sem al-, sem főbérleti lakásom nem volt. Persze nem praktizálhattam. De még 1928-ra, 28 éves koromra sem nőtt be a fejem lágya. Kísérteties módon ismételtem Apám imbolygó "életmintáját" (az angol *pattern* szó tolakodott itt be).

Akkor, 1928-ban, magunk között el voltunk jegyezve Magdával, de én még egy évet töltöttem a zsidókórházi szemosztály jól berendezett orvosi szobájának kényelmében és felelőtlenségében és persze teljes ellátással. Elég jól is kerestem, írásmunkával, fordításokkal. (Szombati szabadnapomat a Richter Gedeon-féle gyógyszergyárban töltöttem; én írtam a gyógyszerek csomagolásához mellékelt utasításokat.) Egyszer-egyszer egy-egy magánbeteget is fogadtam. (Hivatalos órák után nem-hivatalosan, a kórház jól felszerelt vizsgáló

szobáját használhattam.) Adót persze nem fizettem. Még adóvallomást sem kellett kitöltenem.

De csak most jön a java. Mikor közöltük családjainkkal, hogy össze akarunk házasodni, mindkét család azt hitte, hogy most már végre-végre csak benőtt a fejem lágya. Elvárták egy fiatal doktortól, hogy felesége hozományából bútort vesz, berendezést, felszerelést, főbérleti lakást. Én nem ezt tettem —éppen az ellenkezőjét. És itt hálásan és még mindig tisztelettel, sőt csodálattal kell, hogy megmondjam, hogy Magda nem ellenkezett, nem akart eltéríteni utamtól, bármennyire irracionálisnak is találta, bármennyire irracionálisnak is bizonyult. Tehát be kell, hogy valljam, hogy én saját kis megtakarított pénzemet és Magda nem nagy hozományát azzal herdáltam el, hogy még két évig próbáltam futni egy nyilván nem nekem predesztinált életforma után: egyetemi karrier, tudományos munka Németországban. (Nem mondom, két igen szép évet töltöttünk Münchenben.) Még mindig úgy éreztem, hogy az akkori weimari Németország az igazi érzelmi hazám, a hely, ahol élni legjobban szeretnék. Két évig tartott, amíg az álom (és a hozomány) szétfoszlott. Pénz, protekció, ügyvédek, mind nem érték el a két év alatt, hogy Bajorországban állampolgárságot szerezzek. (És micsoda szerencsém volt! Két évvel később már nácik uralkodtak Németország felett. Épp mikor már fizetést kezdtem volna kapni, mikorra kész lett ama bizonyos nagy dolgozatom, amellyel már azt álmodtam, hogy magántanári képesítést szerzek és amikor egy másik német államban már javultak a kilátások, hogy német állampolgár leszek, egyszerre kitört a gyalázat. A *Völkischer Beobachter*-ben (a nácik müncheni napilapjában) egy förmedvény cikk jelent meg rólam, aki elveszem egy szegény német szájából a kenyeret. (Vörös betükkel nyomva: *Ein ungarischer Jude in der Universitäts-Augenklinik* volt a cikk címe.) Azután a főnököt kezdték ki, aki szegény (nem lehetett rossz néven venni) gondosan palástolta egy-negyednyi zsidó vérét. Wessely volt professzorom neve és a *vesely* szó csehül boldogat, vídámat jelent. Így lett a szegény főnökből *der Jude Lustig* egy má-

sik ilyen förmedvényben. (A név etimologiája különben tőlem származott. A szemklinikai doktorok ebédlőjében, nem sokkal azelőtt, én morfondiroztam a név eredetén — igazán minden rosszakarat nélkül. Nyilvánvaló volt tehát, hogy az ott jelenlevő doktorok közül való volt az, aki a cikket sugalmazta.) Münchenben 1931-ben már dühöngött a nácizmus. Ideje volt távoznunk. És persze hova máshova, mint megint Pestre? (Wessely professzor egy amerikai St. Louis nevű városban élő barátjához, tanítványához akart beajánlani, de én a másik ajtót választottam.) Igy hát 1931-ben visszatértünk Magyarországra. Akkor már igazán úgy éreztem, hogy "végleg". Prakszis, kenyérkeresés, felelősség, rendszeres munka, főbérleti lakás, polgári élet, akkor kezdődtek és Pesten:

"Áldjon vagy verjen sors keze,
Itt élned és halnod kell."

1931 szeptemberében tettem ki táblámat a kapuba és kezdtem várni, hogy paciensek jöjjenek. Azt hittem, hogy mindenre inkább való vagyok, vagy alkalmas, mint orvosi prakszisra. Hamar kitűnt, hogy soha másban annyira sikeres nem voltam. Persze amikor kezdett végül jól menni sorunk, akkor hagytunk megint ott mindent, akkor jöttünk el Amerikába. (Az ismétlődés majdnem kísérteties.)

Dolgok állandóan ismétlődnek. Úgy fest, mintha misztikus erők dirigálnák az ember sorsát; mintha volna predesztináció. Pedig mindig mindenki önnön sorsának kovácsa. 1939-ben, New Yorkba jöttömben megismétlődött az "életminta". (Soha egy percig nem bántam, amit ott hagytam. Pestért fájt a szívem, nem a prakszisomért. Néha majdnem hogy örültem, hogy eljöttem. Megint nem volt főbérleti lakásom; megint nem voltam hivatalos rendelési órák rabja. Megint diák voltam rendes polgári felelősségek nélkül, szegénységben, előbb vendégségben és egy idő után albérleti lakásban. Megint diák voltam; a tömegesen érkező német, osztrák, magyar *refugee* kollégák között hamarosan

közismert. A megkívánt vizsgákon első nekiszaladásra átmentem az összes tárgyakból. És megint tanításból, sorstársaimnak az orvosi vizsgára való előkészítéséből tartottam fenn ideiglenesen magamat. (Magda csak félévvel később jött utánam.) És azután jött a "csoda", amiről már szóltam. Négy évet töltöttünk, négy gyönyörű évet, egy álomvárosban, a New Hampshire állam-beli Dartmouth egyetemen, ahol állásban voltam és nem praktizálhattam. Nem is akartam. Viszont egy pár tényleg jó dolgozatot közöltem, amelyekkel reputációm amerikai szakkörökben biztosítva volt. És ott született két fiúnk — az első igazi felelősség. Nem lehetett tovább játszani. Négy év után New Yorkba jöttünk és végre rendelőt nyitottam. Már elmúltam 43 éves, amikor elkezdtem. A kollégák, akikkel egyidőben jöttem. A merikába, már túl voltak a nehezén. Megint úgy kezdtük, hogy az első pár hónapban még a házbérre valót is kölcsön kellett kérnünk és az első pár évben még mindig tanítással (akkoriban már szemészi szakvizsgákra való előkészítéssel) pótoltam prakszisom sovány hozadékát. Azután a prakszis is megnőtt. És a tanításból *hobby* lett — nemes hobby, drága hobby — előadások, meghívások, utazások, kongresszusok, a végén könyvek és a professzori cím. Nem értem rá meggazdagodni. Ezt nem bánom. Fiaim egyszer szememre hányták, hogy a könyvírástól nem értem rá, hogy footballmeccsekre menjek velük — mint ahogy a többi (persze nálamnál általában sokkal fiatalabb) apák tették. Ezt bánom. Csak jóvátenni nem tudom. Az idősebb *Alexander Dumas*-ról olvastam egy életrajzában, hogy halálos ágyán egy 5-*sous* pénzdarabot szorongatott kezében. A körülállók kérdésére azt mondta, hogy gyerekkorában jött fel Párisba egy *sou* nélkül, tehát az 5 *sous*-val kezében élete zárszámadása végeredményben nyereséget mutat. Nekem sincs okom panaszkodni.

* * *

De hadd térek végre vissza mondókám elejéhez. A dátum még mindig *A. D.* 1919 szeptember hava, Pozsonyban

(mondjam Bratislaván). Én magam sem bántam az új lépést. Mint ahogy széjjelvált házaspárok között is mindig megmarad valamilyen kötelék: az orthodoxia nem volt idegen nekem. A hangnemet, a formákat jól ismertem és Biblia, Talmud, zsidó történelem, zsidó folklore (amit itt Amerikában ma *judaismus*-nak neveznének) sohasem vesztette el számomra korábbi varázsát. Majdnem hogy kívántam visszakanyarodni a zsidóságba — ha nem is az orthodoxiába. (Az utóbbi már nem-igen sikerült volna.) A forradalom úgyis meghalt. Magyarországon meghalt. Németországban is meghalt. Csehszlovákiában meg sem született. *Karl Liebknecht*-et, *Rosa Luxemburg*-ot megölték. A müncheni proletárdiktatura vérbe fulladt. (Ki is emlékszik ma már *Kurt Eisner*-re vagy a filozófus forradalmárra, *Gustav Landauer*re, akik mindketten ott vesztek?) Csehszlovákiában a friss nemzeti diadal letompította az osztályharcot — ahogy Magyarországon a nemzeti katasztrófa tette. (A nagy "végcél" — internacionalizmus — hirtelen elvesztette kézzelfoghatóságát, ép úgy, mint varázsát. Ne nevess, kedves olvasóm, az egyetlen "Internacional" cimet még ma is viselő munkásintézmény, amelyről tudok, az INTERNATIONAL LADIES' GARMENTS WORKERS UNION — egy nagy, konzervativ zsidók-dominálta "szakszervezet" New Yorkban.) A cionizmus valahogyan igazán sohasem lelkesített, még a munkáscionista mozgalom sem. (Az ember nem lehet — mondtam akkoriban magamnak — egyszerre magyar és cionista.) Ugyanakkor Martin Buber gyönyörű németséggel megírt könyvei a chaszidizmusról, a nagy chaszid szentek életéről és legendáiról (hirtelen, csodálatos módon Pozsonyban ezek kerültek kezembe) halott Istennel is élő istenességet prédikáltak. Az egyik baj az volt, hogy (bármi komikusnak hangozzék is), igazán orthodox zsidónak lenni rengeteg időt vesz igénybe amellett, hogy rengeteg aprólékos viselkedési különcséggel is jár. Az utóbbi nem okozott nehézséget. Amint mondám, ismertem a viselkedési szabályokat és nagyon vigyáztam: szombaton nem gyújtottam fel a villanyt; aurummal (azzal a bizonyos vegyi anyaggal) borotválkoztam;

a fülem előtt nem vágattam rövidre a hajam (ha akarod orthodox tincsnek, ha akarod biedermeier pofaszakállnak nézhetted). Pontosan tudtam, mikor kell kezet mosni és mikor kell kézmosásra, kenyérre, gyümölcsre, sőt még dörgésre és villámlásra is áldást recitálni. És ezt mindig elég hangosan, feltűnően csináltam, hogy igazoljam, sőt tüntessem orthodox voltomat. Olyan ritka csodabogár voltam: érettségizett bócher, fából vaskarika. (Új osztálytársaim eleinte kissé gyanakodva néztek.) Az előbbi kérdést is megoldottam. A mindennapi többszörös templombajárás, az imádkozás, a szertartások minden napnak elveszik jó részét, különösen a szombatinak. Erre nem jutott elég időm; erre sajnáltam az időmet. A tananyagot, mint mondám, nem bántam. Ma sem érzem, hogy elveszett az az idő, amit a Bibliával, az emberi szellem egyik fenséges megnyilatkozásával töltöttem. Apám persze rosszallotta az ilyen attitüdöt és eléggé éles szeme volt, hogy ezt bennem már elég korán felismerje és elítélje. Apám számára a zsidó vallási tananyag semmi más nem volt, mint Istentől sugalmazott, sőt Istentől Mózesnek személyesen adott útmutatás, hogy hogyan kell minél pontosabb részletességgel őt szolgálni. Különösen az ún. összehasonlító vallástudományt és a magasabb bibliakritikát gyűlölte Apám, no meg a Darwinizmust. Apámnak semmi kifogása nem volt, ha az összehasonlító vallástudomány a "többi" vallások egymásközötti viszonyát latolgatta. De zsidó vallástudomány? Olyan nem létezett. A vizözönt a chaldeusoktól átvett legendának nézni istentelenség volt számára; szintúgy az a "neolog" elgondolás, hogy a világ hat nap alatt történt megteremtése csak szimbolikusan értendő. Valami gyerekkoromban híressé, hírhedtté lett *Babel und Bibel* című könyvet — most olvastam el végre, csak pár esztendeje — még majd hogy emlegetni sem volt szabad. És a darwini tévtan? Eretnekségek eretnekségei! Hogy a "fajoknak" (vagy akár a csillagok járásának is) valamilyen más "eredete" is lehetne, mint az isteni szó! "Legyen világosság" *"és lőn világosság"*. És ezen nem volt több gondolkozni való.

Apám egyetemi iskolázottságával homályosan azt is tud-

ta, hogy már "az a vallástalan Goethe" is tagadta a fajok változatlanságát, változhatatlanságát. Goethe házunkban anathema volt; nem úgy, mint mondjuk Lessing, "a föld népeinek egyik jámbora".

* * *

Buber könyveinek hatása alatt párszor elmentem a pozsonyi zsidó negyed chaszid imaházába, hogy elevenen is lássam, átéljem, hipnotikus extázisukat. Persze ezt is csak rövid ideig bírtam. A szombat délelőtti istentisztelet orthodox ritus szerint két órát vett ígénybe, a chaszidok négy-öt ora alatt nem adták... Szóval, a szertartási időpocséklást meg kellett oldanom. A pozsonyi *Judengasse*-ban nemcsak egy nagy és szép főtemplom volt (a fenséges *Schreiber Akiba* főrabbi, a nagy *Chaszam Szófer* dédunokája, egyenes leszármazottja, ott tündökölt majdnem főúri pompában), hanem számtalan kis imaház is, a különböző szekták, árnyalatok, talmudegyletek, aljesivák tagjai számára. Így hát a távoli nagybácsinak mondhattam, hogy a nagytemplomba járok, vagy a szomszéd imaházba, az osztályfőnök rabbinak meg ennek az ellenkezőjét. Elég jól megúsztam. Péntek esténként néha rokonom templomába mentem — vacsora-meghívást remélve. Miután még otthonról elég sok zsoltárt tudtam betéve, meg középkori szombati énekeket dallamaikkal, még emeltem is a péntek esték hangulatát.

Mondanom sem kell, hogy az egész talmudiskolát még így is csak féllábbal csináltam. Először is egy vagy két tanítványt kellett szereznem; ételre, lakásra kellett a pénz. (Mint annakidején algebrát, most az iskolákban kötelezően bevezetett szlovák nyelvtant tanítottam, úgy, hogy előzőleg megtanultam a leckét óráról-órára.) Azután, amint megvetettem lábamat Pozsonyban, beíratkoztam az egyetemre is, a jogi fakultásra, nehogy még egy félévet mulasszak. (A pesti két jogi félévem közül a második úgyis bizonytalanul volt érvényesítve; a proletárdiktatura annak az idejére esett és a pesti jogi fakultást, úgy emlékszem, egyszerűen becsukták.) Az

egyetem, az új pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem már szétesőben volt, de a hatóságoknak, úgy látszik, még nem volt idejük vagy okuk vagy érkezésük, hogy megszüntessék. Az egyetem nagyrészt akkoriban már Pestre "menekült", majd persze végleg Pécsett helyezkedett el. Ott végeztem be sokévi hányattatások után, orvosi tanulmányaimat. Miután, indexem igazolása szerint, az Erzsébet Tudományegyetemre Pozsonyban 1919-ben hivatalosan felvétettem, Pécsett később, 1925-ben "szerzett jogú" hallgatónak deklaráltak és így nem estem a *numerus clausus* szabványai alá. Legalább is így döntöttek a pécsi orvosi fakultás némely nemes, liberális professzorai, elsősorban Pekár Mihály, az élettan tanára, az akkori dékán és Entz Géza, a pathologus. (Ahogy héberül mondhatnám: "Áldás az igaz emberek emlékezetére.") Mindketten megérdemlik, hogy emléküket megőrizzük.

Ez a pozsonyi jogi-kari félév érdekes epizódja életemnek. De először a zsidó-negyedi, Klarissza utcai nyomortanyáról kell beszámolnom. Amint jeleztem volt, pár nappal Pozsonyba érkezésem után oda költöztem rokonaimtól.. Olcsó szállás volt és a házigazda túlságosan primitiv volt ahhoz, hogy papirok vagy bejelentőlap irányában kérdezősködjék. Új lakásom a zsidó-negyedben volt, a Várhegy oldalában. A Klarissza utca nem is volt utca, csak meredek lépcsők a hegyoldalban, kocsival nem lehetett benne közlekedni. A ház maga egy nagy átjáróház-féle volt, nekiépítve a hegyoldalnak. Rengeteg szegénység, rengeteg kislakás, rengeteg gyerek. Legalább 50 család lakhatott a labirintusszerű emeleteken, — egy-egy árnyékszékkel több lakónak közösen. Iróasztal, lámpa nem volt a szobában; de oda tulajdonképen csak aludni járt az ember. Hogy mi volt a háziúr foglalkozása, arra nem emlékszem. Primitiv, korlátolt, még héberben, vallási dolgokban is műveletlen ember volt. Korlátoltságánál csak szegénysége volt nagyobb. Devecserben még a legszegényebbek sem voltak ilyen szegények. Lakása bejárata a lépcsőházból nyílt: a család lakószobája két nagy ággyal. Ezen a szobán kellett átjárni a három "szobaúr" szobájába. Az egyik ágyat egy Wetzler Szalvátor nevű rőfössegéd bérelte.

A másik ágy az ablak mellett éppen üresedésben volt, azt kaptam én. És a két ágy között a fal mellett volt még egy divány, nappal ez volt a "szalon"; éjjel egy olyan 16-17 éves, nagyon primitiv, majdnem buta bócher aludt rajta, aki nem a főiskolai rangú nagy-jesivába járt, csak egyikébe ama számtalan ún. talmudtóra iskoláknak. Nagyon tisztelt bennünket, felnőtteket. Jövésünket, menésünket sohasem kérdezte. Szalvátor (ritka név zsidóban) szolid, hallgatag, zárkózott fiatalember volt, talán már közel a 30-hoz; nyilván volt mit ennie. ("Kint" étkezett.) A kis bócher, úgy emlékszem, néha megkínált valami "hazaival". Szalvátor korán ment a boltba, a kis bócher az iskolája imaházába; én ilyenkor otthon maradtam és olvastam Bubert, Meister Eckhartot és egyéb misztikusokat, akikhez Bubertól vezetett az út. Egyik ilyen miszticizmus felé hajló könyvnek *Der ewige Jude* volt a címe, egy talán Vermeylen nevű, talán hollandus író tollából és mintha Masereel fametszetekkel lett volna illusztrálva. Nagyon megfelelt akkori hangulatomnak: Krisztus maga volt a bolygó zsidó és akkoriban úgy tetszett nekem, hogy miután a forradalom úgyis meghalt, Krisztus-hívő zsidónak lenni volna az emberiség egyedüli megváltása. Annak a Masereel nevű művésznek sok könyvét élveztem, tanulmányoztam, ahogy az évek múltak. Krisztust ábrázoló fametszet-regényei mindig kedvenceim maradatk. Tulajdonképen ezek érlelték meg ízlésemet ahhoz, hogy a német expresszionista művészetet élvezni tudjam, mitöbb, annak lelkes hívévé szegődjem.

Pár hetes, hónapos ottlakásom után egy este egy borzas, feketehajú, ragyogószemű, magas, törékenységig vékony, olyan "aszténiás" Krisztus-alkatú fiatalember jelentkezett nyomortanyánkon, — a röfössegéd unokaöccse. Attól kezdve Szalvátor ágyában ketten aludtak. Senki általában senkivel nem sokat beszélt; a jövevény sem beszélt sokat velem; néha korán elment, néha sokáig ágyban maradt. Egy nap reggelén (én akkor már hivatalosan is jesiva növendék voltam) egy kis zöldkötésű könyvet vettem ki kofferemből (kevés könyvet tudtam csak magammal hozni), azt kezdtem ol-

vasni. Magamfajta, mondjuk baloldali, magyar literaturában jártas ember messziről megismerhette, hogy a könyv a "Kultura és Tudomány" nevű igen nivós sorozatba tartozik. Hogy mi volt a könyv címe, elfelejtettem. Mindenesetre olyan könyv volt, amit jesiva-növendékek nem valószínű, hogy olvasnának. Új lakótársunk is megismerte a könyv hovatartozását, beszédbe ereszkedett velem és nem tellett bele sok találkozás, sok negyedóra, míg egy szokatlan olvasottságú, irodalomban, társadalomtudományban, filozófiában, főleg Petőfiben, de még Ady-ban is járatos, és Kassákkal és körével is ismerős valaki bontakozott ki a jövevényből. Tisztviselő volt Budapesten, nálam talán két évvel idősebb. Hogy micsoda öröm és felszabadulás voltak ezek a beszélgetések mindkettőnk számára, azt nem kell magyaráznom. Persze első alkalmakkor mindketten kerülgettük a forró kását, de hamar kezdtük egymásnak megvallani, hogy tulajdonképen mindketten — hogy úgy mondjam — magyar politikai menekültek vagyunk — ő sokkal tisztább, komolyabb, bátrabb hívő és forradalmár, mint én valaha is bírtam volna lenni, vagy maradni. Ahhoz, hogy ő azt a bizonyos Menj-és-szenvedj-Te-is motivumot, amelyről egy más alkalommal írtam volt, komolyabban vette, mint én, kétség nem fért. Ő tényleg belépett a vörös hadseregbe és mint kommunista hazafi küzdött a beözönlő románok ellen a tiszai fronton. Meg is sebesült; csodálatos jószerencsével a medencéjében helyezkedett el egy puskagolyó, amely semmi komoly fájdalmat, fertőzést nem okozott (és amit pár évvel később az én unszolásomra hagyott csak eltávolíttatni). Az Ipoly nevű folyón gázolt, úszott át egy éjjel; úgy jött át a határon papirok nélkül. De szerencséjére ő is Szlovákiában született, egy magyarul Elecske nevű faluban, Galgóchoz egészen közel. A falusi zsidó tanítónak volt a fia. De még egész kis gyerek volt, amikor a család Pestre költözött.

Persze bizonyos dolgokat nem akart vagy nem is volt szabad elárulnia és csak később tudtam kibogozni, hogy neki némely olyan kötelezettségei is voltak, amikről nem beszélhetett, amiket én nem is ismertem. Samu, Wetzler Samu

(jobb szerette, ha Sámuelnek hívták) attól kezdve 50 éven át, haláláig, legjobb barátom, leghűbb testvéri barátom, tisztalelkű hívő maradt, míg én, Anatole France-i szkepticizmust Buberi miszticizmussal keverve, a végén kényelemszerető liberális burzsoá doktorrá nőttem ki ("züllesztetted le", mondta ő) magamat. Wetzler Samuval való barátságom túlságosan fontos része életemnek, mintsem hogy itt mellékmondatokban beszéljek róla. Csak annyit akarok még mondani, hogy a hitleri időkig Prágában élt és hogy az 1930-as évek alatt éppen tisztalelkű forradalmisága miatt került összeütközésbe pártjával, amely azután ki is zárta őt is, feleségét is. Párisban halt meg (humorizálva mondta) "dupla" emigránsként: a hitleri és sztálini rendszernek egyformán emigránsa.

* * *

Szóval pozsonyi lakásomnál tartottam és végül is pozsonyi jogász félévemről akartam beszámolni. De még mindig van két emlékem, amelyek a lakás-rovathoz tartoznak. Pár héttel azután, hogy mint ghettobeli ágyrajárót jószerencsém összehozott félágyrajáró barátommal, még egy idegen jelentkezett "éjjeli menedékhelyünkön". (Ő transzferálta ezt a jólismert könyvcímet hajlékunkra.) Nyilván Samu barátom közbenjárásával került hozzánk. Samunak, úgy láttam, barátja volt, még inkább a feljebbvalója. Hírből is, látásból is (úgy emlékszem a Galilei körből) én is ismertem. "Fontos" ember volt; akkor halálra keresett menekültje az elbukott szociális kísérletnek: Sugár Tivadar. Természetes volt, hogy az én ágyam egyik felét ő kapja és miután, bevallása szerint, nyílt tuberkulózisban szenvedett, úgy döntöttem magamban, hogy biztonságosabb lesz fejemmel lábai felé fordulva aludnom. Sugárt pár nap után valamilyen nyilvánvalóan jól megrendezett organizáció tovább szippantotta, úgy emlékszem, Oroszországba. Samut ezután rendőrök keresték; talán két hétig is fogva tartották. Erősködött, hogy lopáson tetten érték. (Persze ezt igazában sohasem hittem el neki.)

Szalvátor vitt be élelmet neki (néha én) és egy másik, Rothbart nevű "tolvaj"-nak (persze elvtársnak) aki akkor "történetesen" szintén ugyanabban a börtönben ült. (Mikor 1968-ban Pesten voltam, még telefonon átadtam neki közös barátunk, Samu, meleg üdvözletét. Már majdnem teljesen vak volt. Azóta ő is, Samu is, az örökkévalóságba távoztak.) Samu hamarosan jó papirokat szerzett. (Ő is Nyitra-megyében született.) Nem utasíthatták ki. Prágában találkoztunk újra. (A másik "tolvajt", aki valahol a Délvidéken született, Jugoszláviába deportálták.)

Sugár Tivadarról vagy 15 év múlva hallottam újra. Akkor már Pesten praktizáltam és mint paciens történetesen engem keresett fel egy már nem egészen fiatal, de bevallom, szokatlanul elbűvölő nő, aki a forradalom évében úgy emlékeztem, Sugár Tivadar köréhez tartozott. Hírből ismertem. Elmondtam neki pozsonyi történetemnek azt a részét, amelyről most éppen beszámoltam volt. Nem lehetett nem mulatnunk ötletemen és a tüdőbetegség prevenciójának általam felfedezett újszerű technikáján...

Másik emlékem a házigazda családjához köt. Már beköltözésemkor olyan utolsó hónapos terhes volt háziasszonyunk. Az örvendetes esemény az egyik családi ágyban játszódott le. Egy olyan kövéres asszonyság (a bába) meg néhány nagyszakállas középkorú, chaszidféle férfi jelent meg a lakásban. Megkértek bennünket lakókat, hogy egy rövid ideig ne járjunk a szobán át feleslegesen. Mikor este hazajöttem, egy új világpolgárral volt a szoba gazdagabb. A legjobban az tűnt fel nekem (ilyesmiről eddig sohasem hallottam), hogy a szobának mind a négy falára nagy héberbetüs cédulák voltak felragasztva — az újszülöttet védő amulettek, inkantációk voltak, az összes arkangyalokhoz, a 70 angyalokhoz, a három titokzatos kiküldötthöz (csak a nevükre emlékszem, nem a jelentőségükre), felszólítván a nevükben az emberiségnek, Ádámnak és Évának ősi ellenségét, a kígyót, Lilith-et, az éj királynőjét, (a biblia némely kabbalisztikus értelmezése szerint, Ádám első feleségét), hogy az újszülöttet bántalmazni ne merészeljék. Csak sokkal később, New

York-i prakszisomban volt alkalmam chaszid zsidókkal erről beszélgetni. Innen tudom, hogy primitivebb vallásos zsidók között ez a szokás még ma is,, Amerikában is dívik. Zsidó kegyszer- és könyvkereskedésekben még ma is lehet ilyen cédulákat vásárolni. Jiddis nevük a *Kindbetterin* (gyermekágyas) szóból faragott *Kimpetorin*. Legalábbis a pozsonyi falragasztó szakállasok így magyarázták.

No de most már ideje, hogy pozsonyi hónapjaim másik oldaláról is beszámoljak. Amint mondám, a gettóban csak féllábbal éltem és a jesivában még a kötelező órákból is néha blicceltem. Meg kellett győznöm önmagamat, hogy nem én vagyok szkizofréniás, hanem a körülmények. Ha az ember a kóser menzán kalapban áldást mond hangosan, mielőtt szájába vesz egy darab kenyeret, akkor egy idő múlva már automatikusan kezdi csinálni. Ennek nem volt szabad megtörténnie. Még nem volt olyan régen, hogy az orthodoxiából kiszabadultam. Buber ide, chaszidizmus oda, ennek nem volt szabad megtörténnie. Ki kellett egyszer-egyszer a "keresztény" városba menekülnöm. És nincs ott csodálatosabb hely, mint a kávéház. Amint kezdtem valamennyi pénzt keresni, egyszer-egyszer kávéházba mentem, távol a gettótól. Ott melegen és kényelmesen lehetett ülni, olvasni és szabad volt levenni a kalapot. (Látom magamat, ahogy az előbb említett *Der Ewige Jude* című könyvet a kávéházban olvasom.)

Azután néha sétálni indultam a "keresztény" városba. Tiszta, csendes utcákban ődöngtem, a régi városban, gyönyörű múltszázadbeli házak között. Kultura, nyugalom, béke, jólét csak úgy sugárzott belőlük. Milyen jó lenne kereszténynek lenni!) Egy este sétám egy öreg tér felé vitt — a téren egy nagyon szép templom: a koronázó főtemplom. (Hogy melyik Habsburg császárokat koronázták ott magyar királlyá, nem tudom; tudtam, hogy a magyar országgyűlés sokáig Pozsonyban székelt.) Bemerészkedtem; majdnem sötét volt. Egyik kápolnában misézett egy pap; csak pár idősebb keszkenős polgárasszony hallgatta a papot. Leültem közelükbe, hogy állandóan visszatérő dünnyögő refrén-válaszukat megértsem. (Amit a pap recitált, azt nem értettem):

Heilige Maria, Mutter Gottes, bet' für uns arme Sünder jetzt und in der Stunde unseres Absterbens. Amen.

Még most is hallom a refrén zenéjét és a bécsies némethez hasonló dialektust. (Az *arme* és *Absterbens* "a" betüit magyar a-nak ejtették ki.)

Nem tudom, hogy miért olyan felejthetetlen nékem ez a séta. Még egy másik, bár homályos emlékem is van egy esti, ilyen magányos sétáról. Valami szép kertes tér egyik végében nézte a Dunát egy szobor — Mária Terézia szobra volt (mintha lovas-szobor lett volna?). Egy mellékalak, egy férfi, nyujtja kardját és karját a nagy fejedelemasszony felé. Könnyű volt emlékeznem a három szóra:

Vitam et Sanguinem

amely a szobor talapzatába volt belevésve. Nyilván ez az esemény is Pozsonyban játszódott le. A szobor hamarosan lekerült talpazatáról. Pedig — úgy emlékszem — szép volt, senkinek sem volt útjában. (A román hatóságok, úgy hallottam, máskép rendezkedtek: Fadrusz János híres Mátyás-király szobrát meghagyták Kolozsvárott. Viszont Mátyás királyból román nemzeti hőst faragtak.)

Lehet persze, hogy az ilyenfajta megjegyzések igazságtalanok, hogy hálátlan vagyok, részrehajló, előítéletekkel terhelt — majdnem magyar soviniszta. Igazságtalan vagyok? Igen. Az első világháború utáni Csehszlovákiában nem volt *numerus clausus* és még csak azt sem kívánták tőlem, hogy a nyelvet sürgősen megtanuljam. (Persze, a Hitler-alapította "független" Szlovákia nem maradt el a Szálasi-kormányozta "független" Magyarország mögött.) Hogy pedig magyar soviniszta maradtam féltudatosan, zsidó létemre? Ez is igaz, de hát ebben legalább nem voltam egyedül. Élénken emlékszem az 1938. év utolsó hónapjaira. Már Amerikába voltam indulandó. Erre az időre esik, hogy Magyarország (mint kitűnt, csak egy időre) "visszakapta" Kassát. Később

Dunába-lőtt Bató Tibor barátomnak csorogtak a könnyei, amikor a rádión hallgattuk Horthy Miklós bevonulását.

Nem-létezővé tenni a kényelmetlen létezőt, meg-nem-történtté a kényelmetlen megtörténtet? Van erre egy másik jellemző példám. Az évére nem emlékszem: valamelyik szlovákiai népszámlálás szerint a magyarok arányszáma Pozsonyban (Bratislaván) abban az évben először, 19 százalékra csökkent, viszont a törvény szava szerint 20 százalék volt a minimum, amely nemzetiségi jogokra jogosított egy nemzetiséget. Senkinek sem ártott addig, hogy a pozsonyi utcajelző táblák nagy-betükkel szlovákul, kisebb betükkel németül és még kisebb betükkel magyarul adták az érdeklődő tudtára az utcák nevét. De hát a magyarok elvesztették kisebbségi jogaikat. Tehát a város tanácsa sokezer cseh-koronát invesztált vadonatúj táblákra, amelyeken nem volt magyar szöveg, amelyek tehát (feltéve, hogy az utcai tábláknak információadás, a célja) kevésbbé voltak "hasznosak", mint a régiek. (Mialatt mindezt írom, persze tudatában vagyok annak, hogy nem vagyok *fair* és hogy a régi Magyarország nemzetiségi politikájához képest minden más csak jobb lehetett. De hát nem politikai értekezést írok. Csak emlékezem. És az ember mindig csak a más szemében látja a szálkát.)

Majdnem lehetetlen leírnom, hogy milyen óriási benyomást tett rám egy apróság Amerikába, New Yorkba érkezésem egyik másnapján. Először mentem a magyar negyedbe. (Rokonoknál, Bronxban szálltam volt meg.) Hirtelen azt hittem, hogy káprázik a szemem: egy üzletre ki volt írva, hogy

MÁK, PAPRIKA, LEKVÁR

és nyilván a kutya sem törődött azzal, hogy nem volt mellette angol felírás. Roth importer úrnak (ott volt a neve kis betükkel) nyilván az volt a fontos, hogy magyarok frekventálják üzletét (magyarokat érdeklő holmit árult, a személyzet tudott magyarul) és az "állam" nem érezte, hogy ebbe bele kell bárkinek is szólnia.

Még emlékezetesebb számomra egy másik üzlet, egy hentesbolt, amelynek kirakatüvegén szerény betükkel ez volt olvasható:

Magyar üzlet
Deutsches Geschäft
Slovensky obchod.

Ekkor estem szerelembe Amerikával és áldottam a jószerencsét, amely ide vezérelt.

* * *

(Persze csak jogi fakultásra emlékszem.) Fura egy egyetem volt ez a pozsonyi 1919-ben. Minden megvolt — a hivatalok, a pecsétek, a tantermek. Csak két dolog hiányzott: a tanárok meg a diákok. Az egyetlen aktiv jogász profeszszor, akire emlékszem, Tuka Béla volt, a jogbölcselet tanára. Tuka, a nagynevű pesti jogbölcsész vagy jogtörténésznek, Concha Győzőnek volt bámuló tanítványa. Ha jól emlékszem, lévai paraszt vagy iparos családból származott; és *egy* tanítványa volt — én. Tuka rendszeresen bejött az előadásaira, a kijelölt időben egyszer egy héten, én pedig idejében elkéredzkedtem (valamilyen kifogással) a jesivából és vártam a padban. Tuka lejött a katedráról és míg én egyik padsorban ültem, leült az előttem lévő padra, szembe velem (de azért fel kellett rá néznem) és beszélgettünk. Nem mondom, nem mindennapos volt a helyzet: a jesivai bócher, a titkos politikai menekült, a másodéves jogász és szemben velem a keresztény, konzervativ, egyetemi tanár, a Concha-tanítvány, a méltóságos úr. (Csak "Tanár úr"-nak engedte, hogy szólítsam.) Felejthetetlen. Tuka, persze nem tartott semmilyen rendszerezett előadást. Amint mondám — beszélgettünk. Ő Pestről beszélt, Concháról, római jogról, filozófiáról, még politikáról is; én eléggé köntörfalaztam, csak irodalmi műveltségemmel álltam a sarat. Egyben értettünk

egyet: az ún. nemzetiségi kérdést hazánk vezérei nem a legbölcsebben kezelték.

Mint barátok váltunk el a szemeszter végén, én Prága felé, orvosnövendéknek. Prágában, mint említettem, volt egy nagyhírű német egyetem és szlovák nyelvű születési bizonyítványom jól kendőzte kétséges állampolgárságomat. Felvettek minden további kérdezősködés nélkül. És ő? Nem tudtam, miért késik kollégáit követni. Csak később tudtam meg, hogy Tuka a végén Szlovákia felé optált és az új szlovák egyetemen lett nyilvános rendes tanár. Fájlaltam magamban, soviniszta lelkemben, de megértettem. Sokan fedezték fel, amúgy hirtelen, szlovák vérüket bugyogni ereikben. Persze sokan voltak olyanok is, akik már a magyar világ vége előtt is szlovákoknak, sőt pánszlávoknak merték deklarálni magukat. Csak én nem találkoztam velük. Perspektivám, mint nyilván a legtöbb "felvidéki" zsidóé, teljesen hamis volt.

Az érettségimet, 1918 juniusát, követő két hónapot Trencsén-megyében, Ó-és Újbesztercén, Fanny nagyanyámnál és Vilmos nagybátyáméknál töltöttem. Ez kurálta ki tüdőcsúcshurutomat, meg Bálint professzor úr bíztató szavai, hogy nem vagyok komolyan beteg. (Apám hozzávitt felülvizsgálatra érettségi után és soha el nem felejtem, mikor a vizsgálat befejeztekor egy 20 koronás bankjeggyel fizetett, — 100 koronás havi fizetéséből. Megnyugtatott, hogy megérte.) Akkor már Ó-Besztercén a zsidók suttogva mesélték egymásnak, hogy a jegyző úr pánszláv érzelmű. Leányai virágot szedni jártak a szomszéd mezőre és, emlékszem rá, egy *Teče voda* kezdetű gyönyörű szlovák népdalt énekeltek búzavirág koszorúval a fejük körül. Persze akkor, rövid két hónappal a magyar világ összeomlása előtt még tótnak neveztük a szlovákokat. Én, őszintén, minden magyar hazafiságom mellett is igazságtalannak éreztem a magyar hatóságok némely értelmetlen sikanériáját. Emlékezetembe ragadt egy felírás, ami ezt fájdalmasan szimbolizálta. Turócszentmártonban láttam, 1918 augusztusában, egy magas középületszerű épületen. (Gondolom a szlovákok közművelődési egyesületének lehetett székháza.) Nyilván csak ennyi felírás

volt engedélyezve és ez is csak magyarul. Sohasem felejtem el azt a

MUZEUMI TÓT TÁRSASÁG

felírást. Képzelem mennyi vitába, kompromisszumba kerülhetett szlovák hazafiak és magyar hatóságok között, míg a "tót" szót legalább magyar szövegben említeni volt szabad. Két hónap múlva vége lett a magyar világnak. A különleges felvidéki magyar zsidó világnak is. A zsidók, ha az idősebb generáció nem is igen tudott magyarul, a magyar világ támaszai voltak. Már említettem volt, hogy egy trencsénmegyei faluban egy távolabbi nagybácsim volt a falu bírája, a felsőbbség egyetlen szimbóluma. A faluban az egyetlen zsidó; magyarul talán pár szót tudott. És arra is emdékszem, hogy pár évvel a világháború előtt (egy szép szakállas úr, Apponyi Albert gróf, volt a vallás- és közoktatásügyi miniszter) egy kis hat-hét éves ó-besztercei parasztfiú, nagyanyámék szomszédja, csak magyarul tudott írni, olvasni. Szlovák tankönyve nem volt.

Messze vezetne minderről beszélnem. Alig két hónappal azután, hogy Ó-Besztercéről gyógyultan és vagy 10 kilóval nehezebben indultam Pestre, az egyetemre, jogra, a világ meghódítására, nagyanyámékat és a környező trencsénmegyei falvakban korcsmároskodó első-, másod-, harmadrendű nagybátyáimat a vérszemet kapott parasztok kiüldözték. Volt, aki sohasem tért vissza. Például, Fanny nagymama vagy Poldi nagybátyám, Apám legfiatalabb öccse. Fanny nagymama visszavonulásával Ó-Beszterce, mint a Links-család otthona, összetartó központja megszűnt létezni. Házak, telkek, üzlet idegen kézre jutottak.

Alig hiszem, hogy húsz vagy huszonötnél több zsidó család élt volna gyermekkorom Ó-Besztercéjén. Mégis volt egy kedves kis templomuk, ahol legalább péntek este és szombatonként istentiszteletet is tartottak. Még egy alkalmazottra, egy előimádkozóra is tellett, aki egyszemélyben sakter és egyházfi is volt. Mindez valami keretet, formát adott együtt-

élésüknek. Mindez megszünt 1918 őszén. Egy pár zsidó család visszatért. Formalizált kapcsolatok híjján elparasztosodtak, elszlovákosodtak, elzsidótlanodtak. Egy messze a hegyek között izoláltan élő rokoncsalád egyik lánya a falubeli "keresztény" tanítóhoz ment feleségül. A család, a környékbeli zsidók mint "hallatlan"-t kezelték az eseményt. Ez a rokon, keresztény férje mellett, túlélte a náci időket (még ma is élnek, ha meg nem haltak); a többiek közül a legtöbben elpusztultak.

Poldi bácsim egyike volt azoknak, akik soha vissza nem tértek. Pestre, egy hatodik kerületi fa- és szénpincébe plántálta át önmagát és családját. Ő, ha törve is, tudott már magyarul; négy év katonáskodás után, szakaszvezetői csillagokkal jött haza, mikor a háborúnak vége lett. De csak éppen arra volt ideje, hogy családját átmenthesse. Mikor évekkel később, Kóbor Tamás *Ki a ghettóból* című regényét olvastam (ez is megvan), Poldi bácsiék szenespincéje járt képzeletemben.

Apám legidősebb bátyja, Vilmos bácsi és családja a hegyeken keresztül Lengyelország felé menekültek. Ők vagy egy évvel az ún. "prevrát" után (valami felfordulást jelent, úgy gondolom, a szó) visszamerészkedtek Új-Besztercére, ahol házukból csak a falak maradtak meg, és a korcsmaengedély. Magát a korcsmát (ez volt a faluban nyilván az egyetlen elég nagy és éppen üres helyiség) az új cseh csendőrkülönítmény foglalta volt el és visszatérő nagybátyám boldogan javasolta ottmaradásukat. Kissé összébb szorították a lakórészt (három gyerekük közül kettő már elházasodott) és új korcsmát, üzletet nyitottak gyűlölködő szlovák parasztok között és a cseh csendőrség védelme alatt. (Ezeket a szlovák parasztok majdnem úgy gyűlölték, mint a kakastollasokat, pedig nem hordtak kakastollat, csak olyan lapos oroszfajta katonasapkájuk volt.) Vilmos nagybátyám békességben halt meg, otthon, évek múltán. Feleségét, Ernát, mindhárom gyerekével és unokáival a soha-visszatérésbe hurcolták húszegynéhány évvel később, szlovák nácik, német nácik, ki tudja, melyik. Erna néni szorgalmas, pesszimista hajlamú, so-

vány, csúnya asszony volt; mindig mint a ló dolgozott. Majdnem írástudatlan volt — nem analfabéta —, de jó zsidó tradició szerint két nyelven is beszélt — szlovákul és németül. Egy halhatatlan mondását citálom gyakran magamban:

Wie man liegt, liegt man schlecht.

Talán igaza volt.

Tuka Béláról, mint mondottam, hamarosan megtudtam, hogy "áttért" szlováknak. Nem lehetett ezt rossznéven venni. Azután sok évig nem hallottam felőle, mígnem a 40-es évek közepén a N. Y. Times-ben találkoztam nevével. Az újság szerint Tuka Tisonak, Hitler helytartójának, az ún. független szlovák köztársaság katolikus pap elnökének lett valamilyen nagyhatalmú minisztere és a háború befejezte után az új kormány vésztörvényszéke fönökével együtt halálra ítélte. Felakasztották mindkettőjüket. A szlovákiai viszonyokkal ismerős rokonok és barátok megerősítették a Times hírszolgálatát. Amint mondták, súlyos bűnök, sok ember halála terhelték Tuka lelkiismeretét. Máig sem tudom elhinni. Máig sem tudom megérteni. (Igaz, hogy az egész nácizmust, Auschwitzot sem értem. Magamat bíztatgatom, hogy csak valami rossz lidércálom az egész.)

* * *

Bizonyos mértékben majdnem sajnálom, hogy nem maradtam tovább Pozsonyban. Pedig ott nem volt sok hencegni valóm. Voltak 20-25 éves bócherek, akikbe hároméves koruk óta az orthodox jesivák szigorú diszciplinája verte bele a Talmudot, amely régi zsidó tradició szerint úgy élesíti az agyat, mint semmi más tudomány sem. Ezekhez képest valódi ignoramus voltam csekélyke talmudtudásommal. A jiddist, amibe tradicionálisan fordították a Talmud szövegét, nem jól értettem. A kommentátorok nehéz nyelvezetét sem tudtam követni. Nekem lett volna szükségem korrepetitorra,

mint a gyengébbeknek régi iskoláimban. Ezenkívül az iskolatársak nagy része gyanakvással fogadott: én voltam az első érettségizett bócher — idegen, tiltott bűnös tudományok fertőzöttje, — akivel életükben találkoztak. Nagyrészük nagyon őszintén vallásos volt.

Csodálatos módon itt is lassan-lassan lekéredzkedett némelyekről a máz, kicsordult némelyekből a szó. Voltak, akik félve csodáltak, majdnem hogy irigyeltek. Mint Maimonides vagy Spinoza pé.ldája mutatja, a zsidó fantáziát mindig izgatta az idegen bölcselet. Lassan kitűnt, hogy nem is én voltam az egyetlen, aki a hitbuzgóság köntöse alatt némely kételkedést is melengetett. A kételkedésnek persze különböző fokai voltak. Aligha akadhatott közöttük magamfajta tudatosan atheista, akit csak tényleg szokatlan körülmények összejátszása küldött ilyfajta kikötőbe. Nem volt valószínű, hogy közülük bárki is kételkedett volna a hittételek igazában vagy a viselkedési tilalmak és parancsok érvényességében. Némelyik csak valamilyen formákat nem tartott be. Volt, aki (mint én is tettem) épp hogy a megengedett rövidre nyirbáltatta fülmelletti tincseit (míg az ellenkező véglethez tartozók tincsei vállukat verdesték). Volt, aki (mint én is tettem) vegyi anyaggal szőrtelenítette arcát, míg másoknak vadul, nyíratlanul nőtt szakálla. De legtöbbjük még ennyire sem próbált modernizálódni, csak egyszerűen éhezte az idegen tudományt. Könyvcímeket kértek, könyvekről akartak tudni, miket otthon majd titokban olvashatnak. Volt egy vagy két tanulótárs, aki modern "hoch-deutsch"-ra szerette volna velem köszörültetni a jiddis idiomát. Így történt, hogy (habár valami különös földalatti módon és csak tanulótársaim egy kisrészének szemében) szellemi fölényem megint érezhetővé kezdett nőni, — persze nem azért, mintha az ő szellemi kapacitásuk az enyiménél bármi formában is alacsonyabb lett volna. Majdhogy nem az ellenkezője volt igaz. Akikkel valamennyire is összemelegedtem, azok általában érdekes, értékes, jóeszű fiúk vagy fiatalemberek voltak, a legtöbben orthodox vagy pláne chaszid családból. Környezetük nagyobb sikerrel tudta őket elkülöníteni a 20. szá-

zadtól, a világi tudományoktól, sőt a modern zsidó vallástudománytól is, mint amennyire Apám valaha is el tudott volna különíteni engemet. Gondolom, ennyire talán nem is akart. Akkoriban persze nagyon el voltam még magamtól kapatva és saját brilliáns analitikai képességemnek tulajdonítottam vallási felszabadulásomat. Ma már látom, hogy az egész csak egyszerű környezet-hatás volt. Alapjában véve egy részben vallástalan, részben keresztény környezetben nőttem fel és hiábavaló volt Apámnak minden igyekezete, hogy ezt ellensúlyozza egymagában.

Két, ilyen körülmények között kifejlődött rövid barátság ragadt meg emlékezetemben. Egyik barátom, egy már nem egészen fiatal, talán már 24-25 éves, jóképű férfi volt valahonnét a ruszin megyékből, komoly zenei képességekkel és érdeklődéssel. Ő volt az egyetlen *bocher* életemben, akinek volt hegedűje. Cigányosan, kotta nélkül tudott jiddis dalokat játszani. Együtt lopakodtunk ki egyszer-egyszer vasárnap délben, matiné koncertokhoz a pozsonyi Vigadóban. Ő is, én is egy ilyen alkalommal hallottuk először Mozart Jupiter-szimfóniáját.

Másik barátom egy fiatal fiú volt — nem lehetett több 16 évesnél — csendes, majdnem félénken halkszavú, szokatlanul jómodorú. Sokat beszélgettünk. Egy idő múltán megvallotta nekem, hogy ő tulajdonképen nem is vallásos, talán nem is igazán hisz Istenben és hogy ő csak családja rendelkezése szerint jár a jesivába és hogy elvárják tőle, hogy 18 éves korában elvegyen egy leányt, akit számára a két család közös egyetértéssel kijelölt. Hogy ezenkívül mit várnak el tőle? Semmi különöset. Csak azt, hogy idejét nagyrészt továbbra is a Talmud tanulmányozásának szentelje és hogy apósának (bevallja, jómódú apósának) üzletébe is belekapcsolódva folytassa majd egy chaszidnak majdnem minden részletében szigorúan előírt, egyenes életútját. Rebellálni? A szülőket, családot, elrendelt élettársat szégyenbe ráncigálni? A közösségből kizáratni? Talán még a gondolat is ijesztőnek tűnt.

Én azután hamarosan Prágába kerültem. Mesterkélten, vi-

rágos nyelven magyarul írott, de héber idézetekkel tarkított pár levelet kaptam még tőle. Orthodoxok leveleinek különösen egymás között, megvan a maga speciális, merev, de merevségében is vonzó stilusa.) Tanítójának, mesterének, jótevőjének nevezett. (Pedig semmire sem tanítottam és semmi jót neki nem tettem.) Azután vagy 15 évvel később felkeresett pesti rendelőmben. Olyan pajeszos, kerek-kalapos, kissé elterebélyesedett, korán megidősödött ember volt és hogy, hogy nem, lehajolt és megcsókolta a kezemet. Már nem emlékszem rá pontosan, de azt hiszem, hogy egyik kisfiának volt valamilyen szakmámba vágó panasza. Úgy szerettem volna vele beszélgetni. Nem mertem megkérdezni: boldog-e vagy legalábbis megelégedett. Mit válaszolhatott volna? Pontosan emlékszem nevére és a község nevére is, ahol lakott. Nem volna *fair*, ha ideírnám. Élete nagy titkának lehet, hogy én vagyok egyetlen tudója.

Pozsonyból való távozásom különben dicstelen volt és stilustalan. Nem tellett bele sok idő, hogy belássam, megértsem, hogy mind jesivának, mind jogi egyetemnek sem célja, sem értelme nincsen; hogy tulajdonképen már három félévet elvesztettem, elfecséreltem és hogy "magyar irodalom" távol Magyarországtól sem nem szakma, sem nem megélhetés. ("Az orvosi pálya nemzetközi", bíztattak Sári és Vilma levelei.) Így lett belőlem medikus. Igy lett a végén orvos belőlem. Tuka tanár úr még aláírta indexemet. Szégyellem bevallani: a jesivai félévzáró vizsga elől egyszerűen meglógtam és tanáromtól el sem búcsúztam. Mit mondhattam volna neki? Viselkedésem nyilván csak megerősítette abban a hitében, hogy a világi tanulmányokon "nincsen áldás" és hogy akit egyszer megfertőztek, azon sincsen.

Ettől kezdve már csak anyagi probléma volt az egész. Lévai rabbi nagybátyám, Liebermann Jakab bácsi (neki akkor már két lánya és egy fia járt Prágában az orvosi egyetemre) segített, bátorított, hogy elindulhasak. Ott töltöttem a szemeszterközi szünetet. Azután még elegendő pénzt kaptam utiköltségre, félévi tandíjra, kezdeti lakbérre. Egyik ügyvéd nagybátyámtól egy fekete cutaway kabátot kaptam,

csíkos nadrággal, a másiktól egy khaki színű egyenruhát, sárga kamásnival. Sokáig ebben a katonaruhában jártam. Az legalább is jó alibit bizonyított. Nem kellett sokat magyarázkodnom, hogy hol voltam, mit csináltam érettségi óta és hogy miért vagyok idősebb, mint az 1902-es korosztály (az "úri" fiúk, a szerencsések, akiknek problémátlan volt életútjuk), amelyik abban az évben kezdte. Bizonyos disztinkciót is adott szegénységemben. A *Jüdischer Freitisch* nevű jótékony organizáció elfogadott, ahogy jelentkeztem és így heti ötszöri meleg ebéd (jaj de kicsinyek voltak azok a húsadagok!) mégis csak valahogy biztosítva volt. Még így is olyan meggyötört volt gyomrom, szervezetem, hogy a nyári vakáció alatt (mint házitanító próbáltam elhelyezkedni) súlyos dizentériát kaptam és majdnem elpatkoltam.

A cutaway kabátot csak ritkán mertem felvenni.

A prágai német orvosegyetemi indexem még megvan: egy fekete cutaway kabátos, szimpla keménygalléros, beesett arcú, már erősen kopaszodó, mosolytalan fiatalember fényképe néz reám belőle.

Így kezdődött. És a folytatás? Nem érdekes. Nem lett belőlem világhírű tudós, egyetemi nyilvános rendes tanár, újító sebész. Még csak gazdag amerikai sem lett belőlem. És az az örökös első szerelem? Őszintén: nem tudom, mit mondjak róla...

* * *

Megmondtam az elején: nem történt velem semmi nevezetes.

Köszönetek:

Hogy itt vannak egy könyvben holtan,
Nyomva, befűzve...
Ady Endre: "Az Illés szekerén"

Sokan segítettek abban, hogy a végén az olvasó kezében legyen "nyomva, befűzve" egy magyar könyv, amelybe az van belenyomtatva, hogy

Copyright 1976 by Arthur Linksz.

Az összes jogok az enyémek. Én megtilthatom Neked, kegyes olvasóm, hogy a benne írottakat terjesszed — akár rádión, akár tévén, akár írásban, akár nyomtatásban. Pedig úgy szeretném, ha terjesztenéd a könyvet egészében vagy bármely részletét, amely tetszett Neked, amit szeretnél, ha más is olvasna haszonnal vagy élvezettel. Csak egyet kérek: ne add kölcsön. Nem volna *fair*. A kiadónak is meg kell élnie. És a könyvkereskedőnek is. Én hál' Isten, nem ebből élek.

* * *

Mint a címlapon olvasható, ezt a könyvet a

Twenty-First Century Hungarian Publishing Corp.

nevű new-yorki kiadó vállalat publikálta, vagyis (ahogy ma divatosabb mondani) annak gondozásában jelent meg. A kiadó vállalatnak igazában egy ember a *spiritus movens*-je: Dr. Farkas Ervin, és ha igazat akarok mondani, akkor csak azt mondhatom, hogy ez a könyv az ő személyes, legszemélyesebb gondozásában jelent meg. Együtt olvastuk, vitattuk a szöveget és az ő éles szeme tette lehetővé, hogy nyomdaképessé váljék zilált és néha bizony terjengős kéziratom. Még

így is túl hosszú lett. Persze nem mindig értettünk egyet. Az ő számára szentség a magyar nyelv és annak őre a Tudományos Akadémia. Én szeretem a dunántúli tájszólást, a félmúlt időt, a szenvedő módot — nyelvünknek e ma már kissé elavult fordulatait. Engedtünk mindaketten. Barátok lettünk. Barátok maradtunk. Könyvem neki is szívügyévé vált.

Volt még egy nehézség:

Hol van az az amerikai írógépeken magyar szöveget átíró gépírónő, aki hosszú í-vel irja azt, hogy *ír* és hosszú ű-vel azt, hogy *gyönyörű*. Az átírások útvesztőjében néha eltévedtünk és az elmaradhatatlan sajtóhibákat, kisebb következetlenségeket el kell nézned, kegyes olvasóm.

Külön köszönet jár Gerő Dezső könyvnyomtató mester úrnak, a Pilvax Printing Co. tulajdonosának, kinek betűivel nyomatott (ahogy régi könyveken olvastuk) ez a könyv az 1976-ik év őszutó havában. És nagy-nagy köszönet jár Haas Istvánnak, a művésznek, aki a borító lapot rajzolta. Kísérteties, ahogy a végtelenbe futó egyszerű vonalakkal érzékeltetni tudja, hogy a szerző messzire néz vissza. Bizony, nagyon, nagyon messzire.